

ქართული წყაროთმცოდნეობა

II

901 (C 41)
902 (47.322)
კ 279

კრებულში შესულია სხვადასხვა სტატიები, რომლებიც შეეხებიან საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის საკითხებს. აქ განხილულია ქართული და უცხოური (ბერძნული, სომხური, სპარსული, თურქული, ირანული, ფრანგული) წყაროების მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის ცალკეულ მოვლენათა გასაშუქებლად.

სარედაქციო კოლეგია:

მ. ბერძნიშვილი
ე. დონდუა
რ. კიკნაძე
ბ. სილაგაძე
თ. ყაუხჩიშვილი

რედაქციისაბან

წინამდებარე „ქართული წყარომცოდნეობა“ კრებული II აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სათანადო განყოფილების მორიგი ცდაა—შედლებისამებრ მიჰყევს იმ გეგმის განხორციელებას, რომელსაც გვაცნობს თანაზოსახელე კრებული I (თბ., 1965) სარედაქციო წერილში.

გეგმის მოთხოვნაა საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების (უპირატესად შუა საუკუნეთა ისტორიისა)—ნარატიულის, დიპლომატიკურის, ეპიგრაფიკულის და ა. შ. კრიტიკულად შესწავლა და გამოქვეყნება. ქართველი ერის რთული ცხოვრება იმთავითვე ეწყობოდა და „მდინარედა“. ახლო მეზობელ ხალხთა გარდა, სხვა მრავალ თესლ-ტომთა, „ნათესავთა“ ამა თუ იმ სახით ზეგავლენით თუ მონაწილეობით—ჩვეულებრივ მძიმე სამხედრო პირობებში, უცხო დამპყრობთაგან საქართველოს ტერიტორიაზე შექმნილ საოკუპაციო ვითარებაში, მაგრამ ამავე დროს გარკვეული საისტორიო კანონზომიერებით დამყარებულ ორკერძო კულტურულ ურთიერთობაში, სავაჭრო, სამწიგნობრო თუ სხვა შესაძლებელი ხასიათის დამოკიდებულებაში.

აქედან წარმოდგება წყაროთა მრავალენიანობა და, მაშასადამე, განყოფილების წინაშე დასახული გეგმის განმახორციელებელ შემოქმედებთის მუშაობაში წყაროთა ენების, მათ შორის ბერძნულის, სომხურის, არაბულის, სპარსულის, თურქულისა და სხვათა, ღრმად მცოდნე ისტორიკოსთა მონაწილეობის აუცილებლობა.

კრებულში ძირითადად გაზიარებულია დიდს წყარომცოდნეობითს ლიტერატურაში კარგად ცნობილი წესი, რომლის მიხედვით პუბლიკაცია მოიცავს წყაროში თემატიკურად შერჩეული ნაწილების (თაგები, პასაგები, აბზაცები) ნაკრებს, მოვიგონოთ აკად. ვ. ლატიშევის „Известия древних писателей... о Скифии и Кавказе“, პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის „გეორგია“. იზიარებს რა პუბლიკაციის ასეთ წესს პირობით, პრაქტიკული საპირობების ძალით, განყოფილება ცდილობს წყარომცოდნეობითი ნაკრებები შედლებისამებრ შეიცვალოს სრული პუბლიკაციებით. მაგრამ ეს ფაქტიურად კიდევ მომავლის საქმედ რჩება.

ნაშრომის საფუძვლებს შეადგენს, კვლევა-ძიებითი გუშაობის გვერდით, ტექსტების პუბლიკაცია ქართულსა და რუსულ ენებზე შესრულებული თარგმანებით.

ქართულ ენაზე დაცულ ძეგლთაგან ისტორიულ-ფილოლოგიური კვლევა ეხება, კერძოდ, „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებს, დოკუმენტურ მასლებს (სვანური საბუთები, ანდერძ-მინაწერები, რკონის სიგელი რუსულად თარგმნილი); უმნიშვნელოვანეს უცხო ავტორთაგან—არისტოტელეს, მხითარ გოშს, რაშიდ ად-დინს, მუნე-ჩიშ-ბაშის, ეგვიპტესთან, საფრანგეთთან ურთიერთობის ამსახველ მასლებს და ა. შ.

სპეციალისტები ინტერესით გაეცნობიან აწ განსვენებული ისტორიკოსის მაქსიმე ბერძნიშვილის ერთ-ერთ აღრინდელ გამოკვლევას—„ძველი ქართული პოლიგრაფიული ტერმინები“.

კრებული, ვფიქრობთ, საქართველოს ისტორიის საკითხებით, ქართულ სიძველეთა მარაგით დაინტერესებულ მკითხველს აგრძნობინებს ჩვენს დარგში მიღწეულ პროგრესს, მიაწოდის მატერიალურადაც, თეორიულადაც საგულისხმო ახალ ფაქტებს.

არისტოტელეს ზოგირთი ცნობისათვის

არისტოტელე იმდენად მრავალმხრივი მოღვაწეა და მის პიროვნებას იმდენი თხზულება მიეწერება და უკავშირდება, რომ მასზე სრული, თუნდაც მხოლოდ მიმოხილვითი ნაშრომის დაწერა დიდ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული.

წარმოდგენილი ნაშრომი ერთ პატარა საკითხს ეხება და თუ სათაურის უფრო მეტ დაზუსტებას მოვინდომებთ, მაშინ მას უნდა ეწოდოს: „მასალა საქართველოს ისტორიისათვის არისტოტელეს სახელით ცნობილ ნაწარმოებებში“, რადგან ბევრი ის თხზულება, რომელსაც ჩვეულებრივ არისტოტელესად მიიჩნევენ და რომელშიც საქართველოს შესახებ რაიმე ცნობა მოიპოვება, ავტორიტეტულ მკვლევართა მიერ მეტწილად ან არისტოტელეს მოწაფეებისად არის აღიარებული ან არა და შემდეგში, მისი მიმდევრების მიერ დაწერილად. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით ქვემოთ, ცალკეულ ნაშრომთან დაკავშირებით გვექნება ლაპარაკი, ჭერჭერობით კი პირობითად ამ ცნობებს ზოგადად არისტოტელესად მივიჩნევთ.

არისტოტელემ (384—322 წწ.) იმდენი რამის გაკეთება იკისრა და იმდენი მოასწრო თავის ცხოვრებაში, რომ ერთი კაცი ამას ვერ აუვიდოდა, რა მონაცემები, ენერგია და სურვილებიც არ უნდა ჰქონოდა. მან ამდენის გაკეთება იმით შეიძლო, რომ გარს უამრავი მოწაფე და თანამშრომელი ეხვია, რომლებიც მისთვის მასალას აგროვებდნენ, ამ მასალას ამუშავებდნენ და ა. შ. ასეთები იყვნენ: თეოფრასტე, ევდემოსი, სტრატონი, მემნონი, არისტოქსენოსი, დიკაარქოსი და სხვები.

საფიქრებელია, რომ ჩვენამდე მოღწეული არისტოტელეს სახელით ცნობილი ნაწარმოებების ბირთვს შეადგენენ თვით არისტოტელეს შენიშვნები და კონსპექტები, რომელთაც ის წერდა სალექციოდ. მათ შორის იყო ისეთებიც, რომლებიც თვით ავტორის მიერ საბოლოოდ იყო დამუშავებული და გამზადებული გამოსაცემად, ხოლო არის ისეთებიც, რომლებიც მისი მსმენელების ჩანაწერი უნდა იყოს.

არისტოტელეს ბიოგრაფი, დიოგენე ლაერტი მას 400-მდე წიგნს მიაწერს, ხოლო I თუ II ს-ის პერიპატეტიკოსი პტოლემადოსი კი ამბობდა, რომ მას 1000 წიგნი ჰქონდა დაწერილი.

არისტოტელემ (და მისმა სკოლამ) წვლილი შეიტანა მეცნიერების თითქმის ყველა დარგის განვითარებაში—ეს დარგებია: ბოტანიკა, ზოოლოგია, ანატომია, ისტორიოგრაფია, სამართლის მეცნიერება, ლიტერატურათმცოდნეობა. არისტოტელე ითვლება დიალექტიკის სისტემატიზატორად, ლოგიკისა და ფსიქოლოგიის ფუძემდებლად, ეთიკისა და სოციოლოგიის უდიდეს წარმომადგენლად. არისტოტელე არის ლოგიკის მამამთავარი და აღწერითი ბიოლოგიის საფუძვლის ჩამყალიბებელი¹.

¹ RE, II, 1896, გვ. 1012—1054. სტატია Aristoteles, ავტორია Gercke; ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, II, 1949, გვ. 19—25; И. М. Тронский, История античной литературы, 1957, стр. 186—192; История греческой литературы, II, Москва, 1955, стр. 199—218; Christ, W. Geschichte der griechischen Literatur, I Teil 6, München, 1912, გვ. 718—771.

არისტოტელე უპირველეს ყოვლისა ფილოსოფოსია. საყოველთაოდ ცნობილია მისი ნაშრომები: „ორგანონი“, „ფიზიკა“, „მეტეფიზიკა“, „სულისათვის“, „ეთიკა“ და სხვ. მაგრამ ასევე დიდი მნიშვნელობისაა სხვა თხზულებებიც, რომლებიც მეცნიერების სხვადასხვა დარგს განეკუთვნებიან.

არ ჩამოვთვლი ყველა ნაშრომს, რომელიც არისტოტელეს სახელითაა ცნობილი (მოდწეულია 47 მეტნაკლებად მთლიანი ნაწარმოები და კიდევ ასეული ფრაგმენტი), მოვიხსენიებ მხოლოდ მათ, სადაც საქართველოს შესახები ცნობები მოიპოვება. გეოგრაფიული ხასიათის ცნობებია შემდეგ ნაწარმოებებში: „მეტეოროლოგია“, „ქარების შესახებ“, „სამყაროს შესახებ“, „ცის შესახებ“ (სქოლიოებში), „პრობლემები“ და „გამოუყვებელი პრობლემები“. ცნობები არის ზოოლოგიურ ნაშრომებში: „ცხოველთა ისტორია“, „ცხოველთა დაბადების შესახებ“, „ცხოველთა ნაწილები“. ცნობები გვაქვს სოციალურ-ეკონომიური ხასიათის ტრაქტატებში: „პოლიტიკა“, „პოლიტიკები“, „ეკონომიკა“. ასევე კომპილაციურ ნაშრომში, სადაც შერწყმულია ბუნებისმეტყველებისა და ისტორიის საკითხები: „საოცარ ამბავთა შესახებ“. ცნობები მოიპოვება ფილოსოფიურ-ესთეტიკური პრობლემათიკის მქონე თხზულებებშიც: „მჭევრმეტყველება“, „ნიკომაქოსის ეთიკა“, „პოეტური ხელოვნება“, „მეორე ანალიტიკა“ (სქოლიოებში), „ძილის დროს მისწობა“. ცნობები არის ფრაგმენტებშიც, რომლებიც სულ სხვადასხვა რიგის ნაწარმოებების ნაწყვეტებს წარმოადგენენ. ცნობილია, რომ არისტოტელეს ჰქონდა ნაშრომი Νόμισμα παρπαρσιჲ („არაბერძენთა წეს-ჩვეულებები“), სადაც განხილული იყო სხვა ხალხებთან ერთად კავკასიის ტომთა ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხებიც.

სამწუხაროდ, Νόμισμα παρπαρσιჲ, რომელიც მკვლევართა მიერ ერთმანად არისტოტელესეულად არის აღიარებული, ჩვენამდე არაა მოღწეული, მაგრამ სხვა ნაწარმოებებში არა სპეციალურად, არამედ სხვათაშორის შესულია ბევრი ცნობა კავკასიის, კერძოდ, საქართველოს შესახებ, რაც, საფიქრებელია, არ განსხვავდება იმისაგან, რაც Νόμισμα παρπαρσιჲ-ში იყო.

ზენოთ ჩამოთვლილი ნაწარმოებები შეიცავენ სხვადასხვაგვარ ცნობებს, რომელნიც ძირითადად რამდენიმე ჯგუფის სახით წარმოიდგინება. ეს ჯგუფებია:

1. წმინდა გეოგრაფიული ხასიათის ცნობების შემცველი.
2. ზოოლოგიური მასალით წარმოდგენილი.
3. ტომთა მომხსენიებელი და მათი დახასიათების შემცველი ცნობები, რომლებიც აგვიწერენ ტომთა წეს-ჩვეულებებს, მათ საქმიანობას და ა. შ.
4. ძველი თქმულებების, არგონავტებისა და პრომეთეისის მითის მომხსენიებელი (ძირითადად ლიტერატურული ეპიკის ანალიზის ასპექტში).

სამწუხაროდ, აქ ვერ შევიჩერდები ყველა ცნობის განხილვაზე, რაც კი შესწავლილი მაქვს, გამოვეყოფ მხოლოდ მათ, რომლებმაც ამჯერად მიიპყრეს საგანგებო ყურადღება.

საინტერესო გეოგრაფიული ხასიათის ცნობები არის ნაწარმოებში „მეტეოროლოგია“², რომელიც არისტოტელეს უტყუარ ნაშრომთა რიცხვშია³.

მოწყაეს სამი სხვადასხვა ციტატი:

350a „ხოლო კავკასიონიდან ბევრი სხვადასხვა მდინარე მოედინება, გამორჩეული წყლის სიმრავლითა და სიდიდით და მათ შორის— ფასისი. კავკასიონი უდიდესი

² კარგებლობდ გამოცემით Aristotelle Meteorologica with an english translation by H. D. P. Lee 1952 (ლობების სერია. ნაშრომი ამ სერიაში პირველად 1952 წელს გამოქვეყნდა).

³ W. Christl... გვ. 734. RE... გვ. 1045—46.

მთაა, როგორც სიფართოვით, ასევე სიმაღლით, და მიმართულია ზაფხულის აღმოსავლეთისაკენ (ე. ი. ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ—თ. ყ.). საბუთი მისი სიმაღლისა ისაა, რომ ის კარგად ჩანს ეგრეთწოდებულ სიღრმეებიდანაც (ἀπὸ τοῦ καλὸς καὶ ὑψηλοῦ) და მათთვისაც, ვინც ტბაში შეცურდება. მისი მწვერვალები უზითაა განათებული... მისი სიფართოვის (ნიშანია ის), რომ მასში ბევრი ადგილსამყოფელია⁴, სადაც მრავალი ტომი (ἔθνη) და ტბაა“.

351a „კავკასიონის ქვემოთ არის ტბა, რომელსაც ადგილობრივი მცხოვრებლები ზღვას უწოდებენ. რადგან ამ ტბას მრავალი დიდი მდინარე ერთვის და ცხადი გამოსავალი კი არა აქვს, იგი მიწის ქვეშ მიედინება კორაქსებისაკენ და გამოდის პონტოს ეგრეთწოდებულ სიღრმეებთან (καὶ ἐκ τῆς καλῆς καὶ ὑψηλῆς πύκτου Πόντου)“. ეს არის ზღვის რაღაცა ნაწილი, რომელსაც განუსაზღვრელი სიღრმე აქვს. ჭერ არასოდეს არავის შესძლებია იქ ჩასვლა და ფსკერის აღმოჩენა. აქვე, ნაპირიდან დაახლოებით 300 სტადიონის დაშორებით ამოდის სასმელი წყალი დიდ ფართობზე, მაგრამ მთლიანად კი არა, არამედ სამ ადგილას“.

354a „არის ბევრი ზღვა, რომლებიც ერთმანეთს არ უერთდებიან არცერთ ადგილას, მაგ., მეწამული ზღვა ოკეანეს უკავშირდება პერაკლეს სტელვს გარეთ, როგორც ჩანს, სულ ვიწრო [ნაწილით], ხოლო ჰირკანიისა და კასპიის ზღვები გამოყოფილი არიან [ოკეანისაგან] და ირგვლივ სულ დასახლებული არიან, ისე რომ არ დაიმალებოდა [მათი] წყაროები, თუ კი რომელიმე ადგილას ასეთი რამ იქნებოდა“.

ამ ცნობათა შორის ყურადღებას იპყრობს შემდეგი:

1. ფასისის იცნობს არისტოტელე, როგორც კავკასიონიდან მომდინარე, წყალუხვ, დიდ მდინარეს.

ფასისი ბერძნულ მწერლობაში მანამდეც იყო ცნობილი (ჰესიოდე, პეროდოტე, ჰიპოკრატე, სოფოკლე, ევრიპიდე,...), მაგრამ ასე დაწვრილებით და ზუსტად სხვაგან მის შესახებ არ არის (ჰესიოდე, პეროდოტე, ჰიპოკრატე ახსენებენ მის შესართავს და ღინების ქვემო ნაწილს), ეს არის თანამედროვე რაინი.

2. კავკასიონის ქედი (რომლის ხსენება და აღწერილობა გვხვდება მანამდე პეროდოტესა და ესქილესთან) არისტოტელესთან სწორად არის დახასიათებული. ის იმ ცნობასაც კი იძლევა, რომ ამ მთებში, უფრო ზუსტად იმ ხეობებში, რომლებიც სერავენ მათ, ბევრი ტომი (ἔθνη) ცხოვრობს (ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით აქვს შემდეგ სტრაბონს „გეოგრაფიაში“)⁵.

3. კორაქსებს, როგორც კოლხურ ტომს, იცნობენ ჰეკატაეოსი (ფრგ. 185), ფსევდო-სკილაქსი (77); ახსენებს მათ არისტოტელეც, მაგრამ არ საზღვრავს არც მათ საცხოვრისს, არც მათ ეთნიკურობას. მიუხედავად ამისა, ზემოთ მოყვანილი ნაწყვეტებიდან ჩანს, რომ მის დროს მის მკითხველ თუ მსმენელ საზოგადოებას ამისი საგანგებო ახსნა არ სჭირდებოდა.

⁴ ინგლისურ თარგმანში გვაქვს: „It is visible... from the so-called Deeps“ ...რუსულ თარგმანში გვაქვს: „Он виден с так называемых глубин“. ლათინურ თარგმანში: „qui Profunda Ponti vocatur“.

⁵ ἔθνη—ნიშნავს: σέδαλις (стул, скамья, трон и т. п.); местопривлечение; основание, медление, бездействие. რუსულ თარგმანში არის ძლიშა (?).

⁶ ინგლისურ თარგმანში არის: „The so-called Deeps of Pontus“. რუსულ თარგმანში არის: „Около так называемых глубин Понта“. ლათინურ თარგმანში: „locus Ponti, quae Profunda appellantur“.

⁷ ზღრ. სტრაბონის გეოგრაფია, 1957, გვ. 120, 122—123, 126, 128, განსაკუთრებით გვ. 140—141.

კასპიის ზღვას ბევრი მდინარე ერთვის, თვითონ კი არ უკავშირდება არც ერთ ზღვას თუ ოკეანეს; ის ირგვლივ სულ დასახლებულია, დასახლებად მისგან არაფერი გამოდის, წყალს კი გამოსავალი სჭირდება. ასეთი რამ მიწის ქვეშ ხდება, წყალი მიედინება კორაქსებისკენ და გამოდის პონტოსთან, ე. ი. კორაქსებიც ამ მიმართულებით არიან საძებნელი. პონტო და კორაქსები ერთ კონტექსტში იხსენიებიან. ВДИ არისტოტელეს ამ ტექსტთან აკეთებს ასეთ შენიშვნას (XX, გვ. 323): „Земля Кораксов—в данном случае кавказское побережье в центральной его части“. ВДИ (XIX, გვ. 300) ჰეკატაეოსის კორაქსებთან დაკავშირებით აკეთებს შენიშვნას: „Кораксы горное племя на западно-кавказском побережье, в районе милетской колонии Диоскуриады.... В более позднее время были подчинены колхам“.

ფსევდო-სკილაქსი კორაქსებს ახსენებს ჰენიოხებზე სამხრეთით და კოლხებზე ჩრდილოეთით, შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე. ამათზე კიდევ უფრო სამხრეთითა არის ტომი კოლხებისა და მის ტერიტორიაზე დიოსკურიისი. ისე რომ, ამ ავტორის თანახმად კორაქსების ტომი თანამედროვე სოხუმზე უფრო ჩრდილოეთით არის ნაფარულდები. არისტოტელე სხვაგან არსად ახსენებს კორაქსებს, ისე რომ დაბეჭდილებით ვერ ვიტყვით, მას უფრო ზუსტად სად ესახება მათი ადგილსამყოფელი, მაგრამ მისი კორაქსები და ე. წ. სიღრმეები დიდად დაშორებული არ უნდა იყვნენ ერთმანეთს.

4. ზემოთ მოყვანილ ციტატებში საგანგებოდ მინდა შევიჩერდე ერთ გამოთქმაზე, რომელიც ორჯერ გვხვდება: ა. ერთ-ერთი საბუთი იმისა, რომ კავკასიონის ქედი მაღალია, არის შემდეგი: ის კარგად ჩანს ე. წ. სიღრმეებიდანაც (ἀπὸ τοῦ καλοῦ μὲναια βᾶθμᾶς) და მათთვისაც, ვინც ტბაში შეცურდება*; ბ. კასპიის ზღვას ბევრი მდინარე ერთვის და ცხადი გამოსავალი კი არა აქვს, ის მიწის ქვეშ მიედინება კორაქსებისკენ და გამოდის პონტოს ევრეთწოდებულ სიღრმეებთან (περὶ τῆς καλοῦ μᾶναια βᾶθμᾶς τοῦ Πόντου). ეს არის ზღვის ერთი რაღაცა ნაწილი, რომელსაც განუსაზღვრელი სიღრმე აქვს. ჯერ ვერავინ შეიძლო იქ ჩასვლა და ფსევდო-არის აღმოჩენა. τῆς καλοῦ μᾶναια βᾶθμᾶς, რაც რუსულად თარგმნილია როგორც глубина და ინგლისურად Deep, უეჭველად ყურადღება მისაქცევია. არისტოტელე აღნიშნავს ამ სიტყვით რაღაცა გეოგრაფიულ პუნქტს. ეს უეჭველია—ის არის პონტოს ზღვასთან რაღაცა ადგილი. თუ დავეშვებით პირველი მაგალითის მიხედვით იმას, რომ არისტოტელე ამბობს—კავკასიონი ისე მაღალია, რომ ის შუა ზღვიდანაც კარგად მოჩანს და ტბაში შესვლისასაცო, მაშინ გაუგებარია, ჯერ იქვე, „ევრეთწოდებული“ რა საჭიროა და შემდეგ, მეორე მაგალითში ხომ დაზუსტებულია, რა არის ეს „ევრეთწოდებული სიღრმეები“—τῆς καλοῦ μᾶναια βᾶθμᾶς τοῦ Πόντου. „ეს არის ზღვის რაღაცა ნაწილი, რომელსაც განუსაზღვრელი სიღრმე აქვს“, თანაც ეს ადგილი სანაპიროსთან ახლოსაა—ამის შემდეგ არის თხრობა იმისა, რომ „აქვე, დაახლოებით 300 სტადიონის დაშორებით ამოდის სასმელი წყალი“.

ჩემის აზრით, ორგზის მოხსენიებული τῆς καλοῦ μᾶναια βᾶθμᾶς არის ზღვისპირა გეოგრაფიული პუნქტი, საიდანაც მოჩანს კავკასიონის სიმაღლე და სადაც ზღვას განუსაზღვრელი სიღრმე (βᾶθμᾶς) აქვს. შავი ზღვა რომ საერთოდ ღრმაა, ამის შე-

* ამ შემთხვევაში არა აქვს მნიშვნელობა იმას, ეს ტბა მეოტისია (როგორც ესმით რუს და ინგლისელ მთარგმნელებს) თუ კასპიისა—შესაძლოა კასპიის ზღვაც იყოს. არისტოტელე ხომ აქვე, ამავე შრომაში წერს, რომ კავკასიონის ქვემოთ არის ტბა (λίμνη), რომელსაც ადგილობრივი მცხოვრებლები ზღვას უწოდებენო.

სახეზე დავა არ არსებობს, მაგრამ არისტოტელესთან მისი სიღრმის ამჯერად ერთი ადგილის მიმართ საგანგებოდ მოხსენიება, ვფიქრობ, უკავშირდება იმას, რომ პუნქტს ჰქვია *τὸ βῆμα* და ავტორს ამისი ახსნა უნდა. აქვე არ შეიძლება არ გავიხსენოთ პლინიუს უფროსის (I ს.) ერთი ცნობა, რომელიც, როგორც ჩანს, მომდინარეობს არისტოტელესაგან (*Naturalis Historia*, II, 224): *Altissimum mare XV stadiorum Fabianus tradit. alii in Ponto ex adversa Coraxorum gentis (vocat βῆμα Ponti) trecentis fere a continenti stadiis inmensam altitudinem maris tradunt, vadis numquam repertis.*

„ფაბიანუსი გადმოგვცემს, რომ ყველაზე მეტი სიღრმე ზღვისა არის 15 სტადიონი. სხვები კი ამბობენ, რომ კორაქსების ზოდგმის (საცხოვრისის) პირდაპირ ((ამ ადგილს) პონტოს *βῆμα*-ს უწოდებენ), თითქმის 300 სტადიონის მანძილზე ხმელეთიდან ზღვას აქვს განუზომელი სიღრმე და ფსკერი, რომელიც არასოდეს ყოფილა ნახული“ (აქ პატარა განსხვავებაა, მაგრამ ძირითადად იგივეა, რაც აქვს არისტოტელეს II ცნობაში).

პლინიუსის აზრითაც პონტოს „ბათეასთან“, ხმელეთიდან 300 სტადიონზე ზღვა ძალიან ღრმაა, ე. ი. აქაც იხსენიება ადგილი „ბათეა“, პირდაპირაა ნათქვამი, რომ მას პონტოს ბათეას უწოდებენ (ეს იმიტომ, რომ არის სხვა ბათეაც—მემფისის, ლუზიტანიის, ტარენტის). ამ ცნობებისათვის აქამდე ყურადღება არავის მიუქცევია მხოლოდ არსებობს ტომაშეკის პატარა საენციკლოპედიო სტატია (*RE*, III, 1899 წ. გვ. 123), სადაც *Βῆμα* *τὸν Πόντου* ცალკე პუნქტად არის აღიარებული (თუმცა მის ბათუმთან გაიგივებაზე არაფერია ნათქვამი) და აღნიშნულია, რომ ის არის კორაქსების სანაპიროს 360 სტადიონით დაშორებული, არის დიოკურიაზე სამხრეთით, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე (და სწორადაა მიჩნეული მეზღვაურთა დაკვირვება—რომ შავი ზღვის ჩრდილოეთით სანაპიროსკენ წყალი უფრო თხელია, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით—უფრო ღრმა).

ამრიგად, პონტოს სამხრ.აღმ. სანაპიროზე აღნიშვნა პუნქტისა, რომლის სახელსაც „ბათ“ ძირი ჰქონდა (და ეს „ბათ“ ბერძნულ *βῆμα*-ად არის გაგებული, მოცემულია მისი ბერძნული ეტიმოლოგია) არის ჭერ კიდევ არისტოტელესთან და შემდეგ მას იმეორებს პლინიუსი.

მდ. ბათზს ახსენებენ იგივე პლინიუსი იმავე ნაშრომის სხვა ადგილას (*NH*, VI, 12), არიანე (II ს.) *PPE*—§ 7 და ანონიმი (V ს.) § 2. პლინიუსი წერს: „140.000 ნაბიჯის მანძილზე ტრაპეზუნტიდან მდ. აბსაროსია და იმავე სახელის მქონე ციხე შესართავთან. ამ ადგილებში მთების გადაღმა იბერიაა, ხოლო ნაპირის გასწვრივ მოსახლეობენ ჰენიოხები, ამპრევებო, ლაზები, მდინარეებია: აკამფისისი, ისისი, მოგროსი, ბათისი; კოლხთა ტომებია აქ. ქალაქია მატეუმი*. მდინარე პერაკლეუმი, იმავე სახელწოდების კონცხითურთ და უსახელოვანესი პონტოს მდინარე-თაგან—ფასისი“ (საინტერესოა, რომ ამ „ბათზს“—ლატიშევი თარგმნის *река Гуг-Рокая*). არიანე წერს: „აკამფისიდან მდინარე ბათისამდე სამოცდათხუთმეტი სტადიონია. მდ. აკინასე ბათისიდან ოთხმოცდაათი სტადიონითაა დაშორებული“.

* კოლხეთის ტერიტორიაზე არსებული ქალაქი „მატიუმის“ ლოკალიზაცია ჭერ არავის მოუხდენია. საგულისხმოა, რომ ამ სახელწოდების რამდენიმე გეოგრაფიულ პუნქტს ბერძენ-რომაელ ავტორთა შორის მხოლოდ პლინიუსთან ეხვედბოთ. მისი „მატიუმი“ არის: 1. კრეტის ჩრდილო სანაპიროზე (*IV*, 12, 20). 2. იონიაში (*V*, 29, 31). 3. კოზიდაში (*VI*, 4, 4) და 4. ენა გვიანდელი სახელი კომანასი (*VI*, 3, 4).

სხვა ავტორები *Matium*, *Ματιον*-ს არ იცნობენ. არის ცდა მისი გაიგივებისა პტოლემეაჲ-სის „მადიასთან“.

ანონიმს კი აქვს: „მდ. აკამფისიდან მდ. ბათისამდე სამოცდათხუთმეტი სტადიონია, ათი მილიონი. მდ. ბათისიდან მდ. კინასამდე ოთხმოცდაათი სტადიონია, თორმეტი მილიონი“.

ამ ავტორებთან ხსენებული მდინარეები დღეს ცნობილია, თუ რომელი რას ნიშნავს: აკამფისის ქოროხის ერთი ტოტია (აფსაროსი—II), აკინასე და კინასი—მდ. კინტრიშია, მოგროსი სუფსაა, ისისი—ნატანები. ერთი სიტყვით, მდ. ბათისი გამოდის ქოროხსა და კინტრიშს შორის, 12—13 კმ-ით ქოროხის ჩრდილოეთით, ე. ი. იქ, სადაც არის ყოროლის წყალი. აღსანიშნავია, რომ ფსევდო-სკილაქსს (ძვ. წ. IV ს.) ისისსა (=ნატანებს) და აფსაროსს (=ქოროხს) შორის აქვს ერთი მდინარე *Ἀρσῶν ποταμός*, რაც ნიშნავს „ყაჩაღთა წყალს“, თუ ვთარგმნით ქართულად. რომელი მდინარე იგულისხმება ამ სახელით, დაბეჭდვებით თქმა კირს, შეიძლება იყოს ეს კინტრიშიც და ყოროლის წყალიც.

მდ. *Bathys*-თან დაკავშირებით ტომაშევი საენციკლოპედიო სტატიაში წერს (RE, III, 1899, გვ. 139): „An seiner Mündung lag ein Hafen gleichen Namens“—ე. ი. მდინარეა ბათსი და მის შესართავთან არის ნავსადგური ბათსი. ტომაშევი თუმცა არ აზუსტებს, ბათუმს უნდა ვარაუდობდეს.

ჰაპეს საკუთარ სახელთა ლექსიკონში ვკითხულობთ: *Βαθύς, δ... Küstenfluss im Pontus Cappadocicus, j. Tzulschuda—Su, Arr., Plin...*

პლინიუსისა და არიანეს ცნობას მდ. ბათსის შესახებ ყურადღება მიაქცია თ. უსპენსკიმ, რომელსაც თავის ერთ სტატიაში ასეთი ადგილი მოეპოვება: „Что касается реки Вафи у Плиния и Арриана, то нам бы представлялось справедливым видеть здесь долину Βαθύς, т.е. местность и название нынешнего Батума“ (ИАН, 1917, № 2).

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ანტიკური წყაროები ბათუმის ისტორიისათვის ს. ყაუხჩიშვილის შემოტანილია. მას პლინიუსის, არიანეს, *Tabula Peutingeriana*-სა (II ს-ის ძეგლი, გადაკეთებული IV—VI სს-ში) და „პასქალური ქრონიკის“ (VII ს.) მონაცემების საფუძველზე ასეთი დასკვნები აქვს გაკეთებული:

ბათსი იყო ქალაქის სახელიც და მდინარის სახელიც (ისევე, როგორც მაგ. ფასისი), ბერძენმა ეს ადგილობრივი სახელი გაიაზრა, როგორც ბერძნული სიტყვა (βαθύς—ღრმა), ამიტომ არის *Tab. Peut.*-ზე *Portus altus* (altus არის თარგმანი βαθύς-ის), ე. ი. ღრმა ნავსადგური (ნავსადგური ბათსი). რომ ეს დასახლებული პუნქტი მნიშვნელოვანი ნავსადგური არ ყოფილიყო, ის ვერ მოხვდებოდა რუკაზე, და არც „პასქალური ქრონიკა“ უწოდებდა მას *μυχάλη πόντις*-ს²⁰.

ეს დაკვირვება დამაჯერებელი ჩანს და ამას უნდა დაემატოთ ის, რომ არა მხოლოდ პლინიუსისა და არიანეს დროიდან გვაქვს ცნობა „ბათუმის“ შესახებ, არამედ უფრო ადრე, არისტოტელეს დროიდან. ის, რაც შემდგომ საუკუნეებში დიდ ქალაქად და მნიშვნელოვან ნავსადგურად იხსენიება, რამდენიმე საუკუნის წინ ისეთი პუნქტი ყოფილა, რომელზე მითითებითაც, არისტოტელეს აზრით, აიხსნებოდა ისეთი რამ, რასაც მის დროს განმარტება სჭირდებოდა (კასპიის ზღვის საკითხს).

უკანასკნელი წლების არქეოლოგიური მონაპოვრის საფუძველზე დღესდღეობით ასეთი დასკვნა გამოტანილი, რომ ბათუმის გორაზე (მდ. ყოროლის წყლის შესართავის მარცხენა ნაპირზე) ინტენსიური ცხოვრება იწყება ძვ. წ. 1 ათასწლე-

²⁰ ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, X, 1950—1951, გვ. 17—23.

ულის დასაწყისიდან მაინც, უკვე ძვ. წ. VII ს-დან ბათუმს ცხოველი სავაჭრო-ეკონომიური კავშირი აქვს ბერძნულ სამყაროსთან, რაც [დასტურდება განათხარც იმპორტული კერამიკით¹¹.

5. ყოველივე ზემოთქმულთან დაკავშირებით არ შეიძლება, რომ არ შეეჩერდეთ კასპიის ზღვის საკითხზე, რომელიც არისტოტელემდე ბერძნულ საგეოგრაფიო მწერლობაში სხვაგვარად იდგა. მანამდე იყო აზრი, რომ კასპიის ზღვა უერთდებოდა ოკეანეს და ეს შეერთება, წყლის საღინარი ყელი, მას ჩრდილოეთ ნაწილში ჰქონდა. არისტოტელე კი მართებულად წერს, რომ არსებითად ეს არის ტბა, მაგრამ ადგილობრივი მცხოვრებლები მას ზღვას უწოდებენ (351a). მეორეგან ამავე ტბას (sea ზღვას) იგი ორი სახელით იხსენიებს: ჰირკანიისა და კასპიის ზღვები (რომლებიც ასევე არ არიან ოკეანესთან დაკავშირებული) და იმეორებს იმას, რაც ზემოთაც თქვა, რომ ამ ზღვას თვალსაჩინო საღინარი არ აქვს, ე. ი. მისგან არაფერი გამოდის, ის სხვა ზღვებთან არ არის დაკავშირებული (354a).

ВДИ-ს შენიშვნის მიხედვით (XX, გვ. 324), „Повидимому, здесь Аристотель называет Гирканским южную часть Каспийского моря, Каспийским же—северную часть того же моря“¹². რა წყარო აქვს არისტოტელეს იმისათვის, რომ კასპიის ზღვის მიწისქვეშა დინებაზე ილაპარაკოს, არ ვიცით.

ზოოლოგიური ხასიათის ცნობებიდან, რომლებიც დიდი რაოდენობით არის მოცემული არისტოტელეს თხზულებებში, მინდა შეეჩერდე შემდეგზე:

„ცხოველთა ისტორიაში“¹³ (რომელიც ძირითადად თვითონ არისტოტელეს მიერ დაწერილად არის აღიარებული, მხოლოდ მისი VII და X წიგნები ითვლება სხვა წარმოშობისად¹⁴) არის ერთი ასეთი ცნობა: III, 21. „მეწველი საქონელი მეტ რძეს მოიწველის, თუ ნაკლებს ეს დამოკიდებულია სხეულის სიდიდებზე და ცხიმების ნაირსახეობაზედაც. მაგალითად, ფასისთან არიან პატარა ძროხები, რომელთაგან თითოეული ბევრ რძეს იწველის, ხოლო ეპირის დიდი ძროხებიდან თითოეული იწველის ერთ ამფორა რძეს და შესაძლოა სულაც ნახევარს, ხოლო ის, ვინც სწველის, გამართული დგას, ოდნავ წახრილი, რადგან არ შეუძლია მისწვდეს მის ჯიქანს“. ე. ი. ფასისის ძროხები პატარები არიან და ბევრს იწველიან (ეს დამოკიდებულია, ჩანს, საცვების ნაირსახეობაზე), ხოლო ეპირისა—დიდები არიან და ცოტას იწველიან, თანაც ეს ცოტა არის 1 ამფორა. ერთი ამფორა შეიცავს დაახლ. 15—20 ლიტრს, თანამედროვე ქართული ჯიშის ძროხების შესახებ ის აზრი არსებობს, რომ ისინი იმდენად ბევრს არ იწველიან, რამდენსაც მაღალხარისხიან ცხიმთან რძეს იძლევიან. ძველი კოლხური ჯიშის ძროხას ზოოლოგებს გარდა ყურადღება მიაქცია გ. ჩიტაიამ, რომელიც წერს: „ხევსურებსა და ქართველების სხვა ტომებს საუკუნეთა მანძილზე დიდად უშრომიათ ამ ჯიშის (იგულისხმება ხევსურული ძროხა—თ. ყ.) გაუმჯობესებაზე. თავისი

¹¹ ა. ი ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ბათუმის უძველესი ისტორიისათვის: „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, 1966, გვ. 69—75. ა. კ ა ხ ი ძ ე, მასალები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ძველი ქალაქების ისტორიისათვის: „მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის“, IV, 1965, გვ. 67—94.

¹² ჰირკანიისა და კასპიის ზღვებს ასახელებს ნაწარმოებიც „Περὶ χθονίου“ („სამყაროს შესახებ“), რომელიც მიეწერება არისტოტელეს, მაგრამ სინამდვილეში მისი არ არის. აქ ეს ზღვები ოკეანესთან არიან დაკავშირებული.

¹³ ესარგებლობდი შემდეგი გამოცემით: Aristotelis De animalibus historia, textum recognovit Leonardus Dittmeyer. Lipsiae, 1907 (Bibl. Teubn.).

¹⁴ RE.. გვ. 1047; Christ... გვ. 734.

ჩამომავლობით ეს ძროხა ძველი კოლხური ძროხის ჯიშისა უნდა იყოს, რომელსაც, პატარა ტანის მიუხედავად დიდი წველადობა ახასიათებდა. ხევესურულ ძროხას დღეს ახასიათებს მაღალი წველადობა, ხოლო მის რძეს—დიდი ცხიმოვანობა. ხევესურულ ძროხას ეს თვისებები შეძენილი აქვს ადამიანის კულტურული ზეგავლენის შედეგად, კერძოდ, საკვების შერჩევა-გაუმჯობესების გზითაც. საძოვარ-საბალახოს შერჩევას ხევესურეთში დიდი ყურადღება ექცევა¹³.

პონტოს თაფლის შესახებ არაერთი ბერძენი მწერალი წერდა: ქსენოფონტი, სტრაბონი, კლავდიუს ელიანუსი. არისტოტელე „ცხოველთა ისტორიაში“ შემდეგს წერს ამ საკითხზე:

V, 22. „პონტოში არიან ერთგვარი ფუტკრები, მეტისმეტად თეთრები, რომლებიც თაფლს თევში ორჯერ აკეთებენ. ხოლო თემისკირაში, რომელიც მდინარე თერმოდონტთან არის, ფუტკრები მიწაშია და სკებშიც ისეთ ფიჭას აკეთებენ, რომელშიც ცვილი ბევრი კი არ არის, არამედ ძალიან ცოტა, ხოლო თაფლი კი სქელი. ფიჭა გლუვი და თანაბარია. (ფუტკრები) მუდამ კი არ აკეთებენ ამას, არამედ (მხოლოდ) ზამთარობით: რადგან პონტოში ბევრია სურო, (რომელიც) სწორედ ამ დროს ჰყვავის და მისგან იღებენ თაფლს (ფუტკრები). ამისთვის ჩამოაქვთ ზემოდან¹⁴ თეთრი და ძალიან სქელი თაფლი, რასაც აკეთებენ ფუტკრები უფიჭოდ ხეებზე. ამგვარი (თაფლი) პონტოში სხვაგანაც გვხვდება“.

ამრიგად, არისტოტელეს უტყუარ ნაწარმოებში საკმაოდ დაწვრილებით არის აღწერილი პონტოს ფუტკარი და თაფლი.

„საოცარ ამბავთა შესახებ“ ტრადიციულად არისტოტელეს სახელს უკავშირდება, მაგრამ თანამედროვე საეტიკოსები სრულიად უარყოფენ ამის შესაძლებლობას. იგი მიჩნეულია კომპილაციურ ნაშრომად, რომელიც სამი სხვადასხვა ნაწილისაგან შედგება და აშკარად არისტოტელეს შემდეგ არის შექმნილი¹⁵. მაგრამ საბუნებისმეტყველო მასალა ასე თუ ისე თეოფრასტეს სახელს უკავშირდება, ის უნდა ყოფილიყო წყარო მისი ნაშრომის ამ ნაწილის ავტორისათვის, მაშინ, როდესაც ისტორიული ექსცერპტები მომდინარეობენ ტიმაგოსისაგან, რომელიც პოსეიდონიოსის მეშვეობით არის ცნობილი მათი ავტორისათვის და მთლიანად კი მთელი ეს ნაწილი არიანეს დროს განეკუთვნება.

ნაწარმოებში „საოცარ ამბავთა შესახებ“ არის ცნობები პონტოს თაფლზე. სახელდობრ: 831b. 17. „ამბობენ, რომ კაპადოკიის ზოგიერთ ადგილას თაფლი ფიჭის გარეშე კეთდება, ხოლო სისქით ის ზეთის მსგავსია“.

18. „ტრაპეზენტში, რომელიც პონტოშია, წითლის თაფლი მძიმე სუნანია. ამბობენ, რომ ჭანმრთელებს ის აგვიყებს, ხოლო ბნელიანებს საბოლოოდ სპობს¹⁶“.

ამ ნაწყვეტის § 17 ახლოსაა არისტოტელეს ქეშმარიტ ცნობებთან, ხოლო რაც შეეხება მეორეს (§ 18), იგი გვაგონებს ქსენოფონტისა (Anab. IV, 8,20) და კლავდიუს ელიანუსის (ცხ. ისტ. V, 42) მონათხრობს.

¹³ ხევესურული სახლის ასენე: „ანალები“, 1, 1947, გვ. 153.

¹⁴ *ἀπὸ τοῦ ὑψηλοῦ*—რუსულ თარგმანში არის „изнутри материка“. გერმანულ თარგმანში— „aus den höheren Gegenden“.

¹⁵ ВДИ, стр. 327. Christ გვ. 734. უფრო დაწვრილებით არის RE-ის სტატიაში, სადაც მისი სხვადასხვა ნაწილი სხვადასხვაგვარად არის დათარიღებული, ხოლო ყველაზე გვიანდელი ახ. წ. VI ს-ით, გვ. 1048.

¹⁶ რუსულ თარგმანში: „совсем умирает“ ინგლისურ თარგმანში: „epileptics are cured by it immediately“—ბერძნული ზნა ἀπεχλιδεσθαι—ამ ორივე შესაძლებლობას იძლევა.

ქსენოფონტი წერს: ტრაპეზუნტის მიდამოში რომ მოვიდნენ ელინები, ბევრი სკა დახვდათ. ჭარისკაცებმა თაფლი რომ შექაშეს, გონება დაჰკარგეს. მათ გული ერეოდათ, კუჭი აეშალათ, ფეხზე დგომა არავის შეეძლო. ვინც ცოტა შექაშა, ისინი მთვრალეებს ჰგავდნენ, ხოლო ვინც ბევრი—გიყუებს, ანდა მომაკვდავებს. მაგრამ არავინ მომკვდარა. მეორე დღეს ისინი გონს მოვიდნენ, ხოლო ზესამე და მეოთხე დღეს აღგენენ და ისე გრძნობდნენ თავს, თითქოს მოწამელის პერე რჩებიანო (ანაბ. IV, 8, 20).

კლავდიუს ელიანუსის ცნობა არისტოტელეს ცნობაზე არის დამყარებული. იქ ვკითხულობთ: „ამბობენ, რომ კაპადოკიელთა ქვეყანაში ფუტკრები თაფლს უფიქოდ აკეთებენ და ეს თაფლი ისევე სქელა, როგორც ზეთი. მე ვიცი, რომ პონტოს ტრაპეზუნტში თაფლს იღებენ წიფლისაგან. ამ თაფლს მეტად მძიმე სუნია აქვს, ჭანმრთელ ადამიანებს ის ავიყებს, ხოლო ბნელიანებს კელაჲ ჭანმრთელობას უბრუნებს“ (V, 42). ის განსხვავება, რაც არისტოტელეს და კლავდიუს ელიანუსის ტექსტებს შორის არის, მომდინარეობს თვითონ არისტოტელეს ციტატის გაგებისაგან. მსგავსი, მაგრამ უფრო ლაქონიური ხასიათის ცნობები აქვთ სტრაბონსა და პლინიუსს. სტრაბონი კოლხიდის აღწერისას გადმოგვცემს: „ქვეყანაში კარგი ნაყოფები იცის, გარდა თაფლისა, ეს მეტწილად მწარეა“ (გეოგრაფია, XI, 2, 17). ხოლო პლინიუსი ამბობს: „საუკეთესო ცვლი არის პუნიკური. ხოლო ყველაზე უფრო ჰგავს მას პონტოს ქვეყნებისა—ის ყვითელი ფერისაა, თაფლისსუნანია და სუფთა. ეს მე ძალიან მაკვირვებს, რადგან აქაური თაფლი მხამიანია“ (HN, XXI, 83).

ცნობა ამგვარი თაფლის შესახებ რომ შეესაბამება სინამდვილეს, ამას ადასტურებს მ. მაქსიმოვას შენიშვნა¹⁰: „По рассказам современных путешественников, подобный мед и в настоящее время можно встретить в приморских городах этой области (ე. ი. შავი ზღვის სამხრეთ-აღმ. სანაპიროზე)... По-турецки он называется... „одуряющий мед“.

არისტოტელეს ცნობათა ერთი რიგი იძლევა ქართველურ ტომთა დახასიათებას.

„პოლიტიკასა“ და „ნიკომაქოსის ეთიკაში“, რომელიც არისტოტელეს შეიძლება დაუმთავრებელ, მაგრამ უტყუარ ნაწარმოებებად ითვლებიან, ლაპარაკია პონტოს ირგვლივ მცხოვრები ტომების ევლურობის შესახებ. სახელდობრ:

ნიკომაქოსის ეთიკა, 1148 b 22 „ცხოველურ (ჩვევებს) ვუწოდებ ისეთებს... როდესაც ამბობენ, რომ ზოგიერთები პონტოს ირგვლივ მცხოვრებ ევლურ ტომთაგან სიამოვნებას განიცდიან ერთი იმისაგან, რომ უმ ხორცს (სქამენ), მეორენი—ადამიანის ხორცს, მესამენი (იმისაგან), რომ ერთმანეთს ბავშვებს ასესხებენ ხოლმე წვეულებისათვის“. უფრო დაზუსტებულია ეს ცნობა „პოლიტიკაში“, 1338 b: „ტომთა შორის ბევრია ისეთი, რომელთაც მიდრეკილება აქვთ მკვლელობისა და კაცოქამიობის მიმართ, როგორც მაგ., პონტოსთან მცხოვრებთ შორის აქეებსა და ჰენიოხებს და ხმელეთზე მოსახლე ტომთა შორის სხვებს, ზოგს ამათ მსგავსად და ზოგს კიდევ მეტად; (ეს ტომები) მეკობრეები არიან, მაგრამ ვაჟკაცობას ვერ დაიკეხნიან“.

აქვეა მოსატანი ცნობა „პოლიტიკებიდან“, რომელიც თუ პირადად არისტოტელესი არ არის, მისი სკოლიდან არის მაინც გამოსული და „ფასისიელთა სახელმწიფო წყობილების“ პატარა ფრაგმენტს წარმოადგენს¹¹.

¹⁰ К с е н о ф о н т, Анабасис, М.-И. стр. 275.

¹¹ უფრო დაწვრილებით იხ. თ. ყ ა ჯ ხ ი შ ვ ი ლ ი, პერაკლიდ და მისი ცნობა საქართულოს შესახებ. არისტოტელეს ფრაგმენტების დამუშავებისას ვსარგებლობდი გამოცემით: Aristotelis Fragmenta, edidit V. Rose, Lipsiae, 1886.

46. „ფასისში თავდაპირველად ჰენიოხები ცხოვრობდნენ, კაციქამია და ადამიანთა ტყავის გამხდელი ტომი, შემდეგ კი ზილეტელები, ხოლო ესენი სტუმარტომო-ყვარენი არიან, ისე რომ ამარაგებენ მათ ვისაც გემები ელუპებათ; (ესენი) 3 მნას აძლევენ (მილეტელებს) და ზღვითვე მიემგზავრებიან“. ამრიგად ამ ცნობებში არა ერთგზის არის აღნიშნული პონტოსპირეთის ტომების (ჰენიოხებისა და აქეების) ცხოველური ჩვევები და ველური მიღრეკილებები—კაციქამიობა, მკვლელობა, ადამიანის ტყავის გახდა, მეკობრეობა.

„ეთიკაჲ“ და „პოლიტიკაჲ“ განმაზოგადებული ნაშრომებია, იქ კატეგორი-ებზე არის ლაპარაკი და არა ცალკეულ ფაქტებზე, ამდენად დებულებები კაციქა-მია ტომების შესახებ ზოგადია, დაუთარილებელია; თარიღდება „პოლიტიკის“ ფრაგმენტის მიხედვით. ყოველივე ეს ხდებოდა, ჩანს, ე. წ. მილეტელთა კოლონი-ზაციამდე. მაგრამ ჩვენ მაინც გვიჭირს, მიუხედავად არისტოტელეს დიდი ავტო-რიტეტისა იმის დაშვება, რომ ფასისში (და მის მიდამოებში) მილეტელთა კოლო-ნიზაციამდე ასეთი დაბალი კულტურული დონე იყო. არქეოლოგიური მასალა, მოპოვებული ამ ტერიტორიაზე, ამის საშუალებას არ იძლევა²¹.

ბერძნულ მწერლობაში ცნობა ჰენიოხების და აქეების ველურობის შესახებ ამის შემდეგ არა ერთხელ გვხვდება. ჰენიოხთა ტომის დახასიათებისას ძველი ავ-ტორები ერთსულოვნებას იჩენენ: ისინი მეკობრეობითა და მომთაბარეობით ცხოვ-რობენ (დიოდორე, ბიბლიოთეკა, 20, 25; სტრაბონი, XI, 2, 12); ისინი ველურები არიან და ზიანს აყენებენ მეზღვაურებს (ე. ი. მეკობრეობას ეწევიან—ოვიდიუსი, Epist. ex Ponto, IV, 10). ისინი ველური, უღმრთო ზნისა არიან (truces), რაც მელესა დროს გამოიჩინეს (ვალერიუს ფლაკუსი VI, 41). ჰენიოხების მეკობრე-ული ცხოვრება უფრო დაწვრილებით აქვს აღწერილი სტრაბონს (გეოგრაფია, XI, 2, 12), მაგრამ სხვაგან არსად არ არის ლაპარაკი მათ კაციქამიობაზე. სტრაბონი ჰენიოხების შესახებ იმასაც წერს, რომ „ჰენიოხებს ოთხი ბასილესი ჰყავდათ, რო-დესაც მითრიდატე ეპატორმა... ამათ ქვეყანაზე გადაიარა“ (XI, 2, 13). ჰენიოხე-ბის „ბასილესები“, იმის საფუძველზე, რაც ამავე ავტორს ამ ტომის შესახებ უწე-რია, მესმის როგორც გვარის უფროსები, ე. ი. ძვ. წ. I ს-ისათვის ჰენიოხებს გვა-როვნული საზოგადოება აქვთ და მათი ბასილესი გვარის უფროსია. აპიანე ჰენი-ოხებს მითრიდატეს მოკავშირეებად აცხადებს, მაგრამ ასეთივე მოკავშირეები არიან არანაკლებ ველური აქეები, სკვითები, ხალბები (მითრიდატეს ომების ის-ტორია, გვ. 144, 196, 223—224). ერთი სიტყვით, არისტოტელეს ცნობის თანა-დროული სხვა ცნობები არ გვაქვს, მაგრამ ერთი დაშვება შეიძლება: არისტოტე-ლე კაციქამია და კაციკელის მოყვარულ ტომთა შორის, მართალია, ასახე-ლებს ჰენიოხებსა და აქეებს, მაგრამ იქვე ამბობს, რომ სხვები, რომლებიც უფრო

²¹ ფასისის მოსახლეობის (არისტოტელეს ცნობის თანახმად, ჰენიოხთა) განუთარებავი დო-ნის შესახებ მსჯელობა შეიძლება იმ მასალის მიხედვით, რაც ფოთის არქეოლოგიურმა ექსპედი-ციამ მოიპოვა. არაუფრო ვამბობ იმპორტულ კერამიკაზე, რომელიც ძვ. წ. VI ს-ით თარიღდება. ძველ ფასისთან დაკავშირებულ ნამოსახლარზე, სოფ. ქვემო კალადიდის მიდამოში აღმოჩენილია ოთხის კურკელი, ტიპური კოლხეთისათვის და დამახასიათებელი ბრინჯაოდან რკინაზე გარდაქველ-ფენებისთვის: თ. მ. ი. ქ. ე. ა. ძვ. ფოთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1962 წლის მუშაობის შე-დეგები: საპეცნაო სესია მოძღვრის 1962 წლის საველე არქეოლოგიური კვლევების შედე-გებისადმი. მოხსენებათა ანტარქიკი, თბ. 1963, გვ. 47—52, მისივე ფოთის არქ. ექსპედი-ციის მიერ 1963 წელს ჩატარებული საველე კვლევა-ძიების შედეგები: XII საუკუნის სესია მოძღვრის 1963 წლის საველე—არქ. კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. თბ. 1964 წ.

დაშორებით ცხოვრობენ ზღვისაგან, ზოგი ამათსავით ველურია და ზოგი კიდევ უფრო მეტადო.

რადგან ეს ცნობა დათარიღებული არ არის (და მეორე ცნობის მიხედვით კი ყოველივე ეს უფრო ადრე ხდებოდა, ვიდრე მიღებულები ფასისში მოვიდოდნენ), ამიტომ საყარაუდებელია, რომ ეს ეხება დაახლ. ჰომეროსის დროს, როდესაც სტრაბონის ცნობით, „არ შეიძლებოდა ამ ზღვაზე (ე. ი. შავ ზღვაზე) ცურვა და იწოდებოდა არასტუმართმოყვარედ (ἄξεπος) მისი მღელვარებისა და ირგვლივ მცხოვრები ტომების ველურობის გამო; ეს ეხება განსაკუთრებით სკვითურ ტომებს, რომლებიც უცხოელებს სწირავენ მსხვერპლად, ჰამენ მათ ხორცს და თავის-ქალებს სასმისებად იყენებენ. ხოლო შემდეგში მას სტუმართმოყვარე (ἑμξέπος) ეწოდა, მას შემდეგ, რაც იონიელებმა სანაპიროზე ქალაქები ააგეს (VII, 3,6).

მთელი ეს მასალა მოტანილია იმისათვის, რომ ავხსნა—საიდან მოდის ის გადაჭარბება, რაც არისტოტელეს აქვს ამ ორი ტომის მიმართ. ბერძნულ მწერლობაში, მრავალი საუკუნის მანძილზე ისინი დაბალი განვითარების ტომებად არიან მიჩნეული, ხოლო რაც შეეხება მათ კაცობრიობას, ეს ცნობა უნდა მომდინარეობდეს სკვითების (ეს ფართო ცნება ბევრ ტომს აერთიანებდა, რომელთაც განვითარების თანაბარი დონე არ ჰქონიათ) იმ რეპუტაციიდან, რაც მათ ბერძნებში ჰქონდათ. შესაძლოა ცნობა სკვითების კაცობრიობის შესახებ ავტორმა განავრცო აქეებსა და ჰენიოხებზედაც, რომლებიც აგრეთვე სკვითურ ტომად მიიჩნია.

თუ ერთ ფრაგმენტში ფასისის მცხოვრებლები ველური კაცობრივები არიან, მეორე ფრაგმენტში (B3) ფასისიდან მოსული ხალხი ათენშია და მათ საზოგადოებაში ატარებს დროს ათენელი სახალხო ორატორი.

B3 „სხვები ამბობენ ფილოქსენოსზე“²², რომ ის თევზის მოყვარულია, ხოლო არისტოტელე ამბობს, რომ ის უბრალოდ წვეულების მოყვარული იყო. ის სადაც წერს კიდევაც შემდეგს: სახალხო ორატორები მთელ დღეს ხალხში ატარებენ, სასწაულთმოქმედთა სანახაობებზე და ფასისიდან ან ბორისტენიდან ზღვით მოსულებთან, მათ არაფერი აინტერესებთ საერთოდ, გარდა ფილოქსენოსის წვეულებისა“²³.

იმას ვერ ვიტყვით, რომ სახალხო ორატორების საქმიანობა დიდად იყო მოწონებული, მაგრამ ერთი კია, რომ ამ ცნობის მიხედვით ათენში ამ დროისათვის ფასისიდან მოსული ხალხი იშვიათობა არ ყოფილა და მათთან დროსტარებას სახალხო ორატორები არ გაუბრუნდნენ. ამ ჩამოსულთა მიზნებზე არაა ლაპარაკი ამ ფრაგმენტში, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ისინი, ზღვით მოსულნი ამოდნა მანძილზე, ტყუილად არ იქნებოდნენ წამოსულნი, უფრო პირდაპირ რომ ვთქვათ, უთუოდ საეპრო საქმიანობა და ურთიერთობა ექნებოდათ ათენელებთან; იმ მოედანზე, სადაც სასწაულთმოქმედთა სანახაობები იმართებოდა, ესენიც ტრიალებდნენ და თავის საქმეს აკეთებდნენ.

ზემოხსენებულ ნაწარმოებებში „საოცარ ამბავთა შესახებ“ კარგა დიდი ნა-

²² ფილოქსენოსი იყო ათენელი ფილოსოფოსი, ანაქსაგორას მოწაფე, წერს მის შესახებ, ВДИ. პლატონი იხსენებს მას როგორც ავტორს ნაწარმოებთა 'Ομηροειδία (ჰომეროსზე იყო პაროდია, თემა—საქმელ-სასმელი. Christ, I^o... გვ. 415—416).

²³ ეს ფრაგმენტი არის რუსულად თარგმნილი. თარგმანი შეიცავს უზუსტობებს და ბოლო საერთოდ გაუგებარია: „...он где то пишет так: „народные ораторы проводят целый день на представлениях фокусников и в болтовне с приезжающими из Фасида или Бористфена, не читая ничего (?) кроме обеда Филоксена, да и то не много (?)“.

წყვეტები ბევრ სხვა ბერძენ მწერალთან ხსენებული ხალიბური რკინისა და მონინიკური სპილენძის თვისებებისა, ღირსებისა და დამუშავების წესების შესახებ. ჩემგან ამ რიგის ცნობებს დიდი კომენტარები არ სჭირდება, ერთს კი აღვნიშნავ, რომ ასე კარგად ჩამოყალიბებული ეს ცნობები სხვა ავტორებთან არ არის.

833b „ამბობენ, რომ განსაკუთრებულია ხალიბური და ამისური რკინის წარმოშობა. რადგან, როგორც ამბობენ, ის დაკავშირებულია იმ ქვიშასთან, რომელიც მდინარეებს ჩამოაქვს. ზოგიერთები ამბობენ, რომ ამ (ქვიშას), უბრალოდ გარეცხილს ახურებენ, ხოლო (სხვების აზრით) ის, რაც რჩება გარეცხვისა და გახურების შემდეგ, კიდევ მრავალჯონ ირეცება, ხოლო შემდეგ მასში სდებენ ეგრეთწოდებულ ცეცხლამძლე ქვას, რაც ამ ქვეყანაში ბევრია.

ეს რკინა ბევრად უკეთესია ყველა სხვაზე. მაგრამ იგი ერთ ღუმელში რომ არ ღნებოდეს, როგორც ჩანს, არაფრით განსხვავდებოდა ვერცხლისაგან. ამბობენ, რომ მხოლოდ ეს (რკინა), რომ არ იქნაგება, მაგრამ ის ბლომად არ მოიპოვება“.

835a „ამბობენ, რომ მოსინიკური სპილენძი ყველაზე მეტად მზრწყინავი და თეთრია, იმიტომ კი არაა, რომ თუთია ურევია, არამედ იმიტომ, რომ მიწის რაღაცა (ნაწილი) არის მასში შერეული და გახსნილი. ამბობენ, რომ მან, ვინც აღმოაჩინა ეს ნარევი, (სხვას) არავის ასწავლა, ამიტომაც, რომ ამ ადგილებში უწინ გაკეთებული სპილენძის ქურქელი (თავისი ღირებულებით) გამორჩეულია, ხოლო ახალი გაკეთებული აღარ (გამორჩევა)“.

ძველ ბერძნულ მწერლობაში გაცილებით უფრო ადრე ჩნდება ცნობები კოლხების შესახებ, ვიდრე იბერებზე. ამისი მიზეზი უთუოდ ისაა, რომ ბერძნებმა უფრო ადრე გაიცნეს შავი ზღვის პირას მოსახლე კოლხები, ვიდრე ქვეყნის შიგნით მცხოვრები იბერები. ამდენად, იბერების ხსენებას არისტოტელესთან განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება და ეს იქნებოდა უძველესი ცნობა, რაც კი მოიპოვება ბერძნულ მწერლობაში იბერების შესახებ. არისტოტელე „იბერებს“ ჩვეულებრივ უწოდებს ესპანეთის მკვიდრთ და მათ საკმაოდ ხშირად იმოწმებს. მაგრამ „პოლიტიკაში“ ერთგან გვაქვს ისეთი მოხსენიება „იბერებისა“, რომ სრულიად შესაძლებელია ეს ცნობა საქართველოს იბერებს ეხებოდეს. Pape თავის ლექსიკონში არისტოტელეს მიერ ამჯერად ხსენებულ იბერებსაც ესპანეთის იბერებად მიიჩნევს.

1324b „ზოგიერთ (ტომებში) კანონები კიდევაც აქეზებენ ხალხს ამ სიქველის (იგულისხმება ეპიკატობა, მტრის წინააღმდეგ ბრძოლა—თ. ყ.) მიმართ, როგორც მაგ., კარქედონში, სადაც ამბობენ, რომ კაცი იმდენი რგოლისაგან შემდგარ სამკაულს იღებს, რამდენ ლაშქრობაშიც მიუღია მონაწილეობა. ოდესღაც მაკედონიაში იყო კანონი, რომ კაცს, თუ მას არასოდეს მოეკლა მტერი, ცხენის აღვირი უნდა შემოერტყა წელზე (ქამრის ნაცვლად). სკვითებში ნება არ იყო რომელიღაცა დღესასწაულის დროს ჩამოტარებული სასმისის დაღვევის იმის მიერ, ვისაც არცერთი მტერი არ ჰყავდა მოკლული. ხოლო იბერთა შორის, რომელიც მეომარი ტომია, (წყსია), იმდენი ობელისკი²⁴ უნდა დაირჭოს კაცის საფლავის ირგვლივ, რამდენი მტერიც ჰყავს მას მოკლული. ამრიგად, ამისთანა მრავალი რამ არის სხვადასხვა ტომთა შორის, ზოგი კანონის მიერ დაწესებული და ზოგი კიდევ ჩვეულებათა (საფუძველზე განმტკიცებული)“.

²⁴ „Ὀβελισκοίς—небольшой вертел или рожен, обелиск, мелкая монета (obelisk—четырехугольная колонна, съезживающаяся кверху и окончивающаяся пирамидальным острием“. რუსულ თარგმანში: „столбко колышкром“. ინგლისურ თარგმანში: „small spits“ და შენიშვნაში: „or perhaps pointed „stones“.

მხოლოდ ამ ნაწივეტის მიხედვით არ ჩანს, რომელ იბერებზეა ლაპარაკი. აქ სხვადასხვა ხალხია ჩამოთვლილი—კართაგენელები, მაკედონელები, სკვითები, იბერები. სკვითების მერე იბერების მოხსენიება არ ნიშნავს მაინცაღამაინც იმას, რომ მეზობლობის პრინციპია დაცული, რადგან მანამდე მაკედონელები იყვნენ და იქამდე კიდევ კართაგენელები. თუმცა ესპანეთის იბერების მოხსენიება უფრო ბუნებრივი იქნებოდა ამ კონტექსტში სულ თავში, რადგან ასეთი ჩამოთვლების შემთხვევაში არისტოტელეს საერთოდ ერთგვარი გეოგრაფიული თანმიმდევრობა ახასიათებს. მაგალითად, აქვე ცოტა ზემოთ წერია ასეთი რამ: „იმ ტომებში, რომლებიც საკმაოდ ძლიერნი და ხარბნი არიან, ამგვარი (სამხედრო) ძლიერება დიდ პატივშია. (ეს ტომები არიან) სკვითები, სპარსელები, თრაკიელები და კელტები“ (ხომ არ არის გვერდიგვერდ—„სკვითები და კელტები“). მართალია, იბერები აქ მოხსენიებულნი არიან როგორც მეომარი ტომი (რაც მერეც ხდება ხოლმე საქართველოს შემთხვევაში), მაგრამ არც ესპანეთის იბერებზე წერია არსად, რომ ისინი მეომრები არ არიან.

ერთადერთი, რაც გვაძლევს საშუალებას ეს ცნობა ქართველებს განეუკუთვნოთ, არის ის ქართული ეთნოგრაფიული მონაცემები, რომლებიც მას უჭერენ მხარს.

კავკასიის მთიელების შესახებ ერთი ასეთი ცნობა არსებობს: „თურმე მათ (ქისტებს—თ. ყ.) წესად ჰქონდათ; რამდენსაც ვინ მაგანძურს მოკლავდა, იმდენ წითელ ჯელისაჲც ამოიტანებდა ქამარში, წელში... ქორწილში ქისტებმა თურმე ფერჯისა დაბეს და ერთ ქისტს თორმეტი ჯელისაჲცოც ეტანა წელში, თორმეტი მაგანძური მოეკლა²⁵, ე. ი. რამდენ მტერსაც მოჰკლავდა ქისტი, იმდენი წითელი ხელსახოცი უნდა გაეყვებინა ქამარში. არსებობს ასეთი ცნობაც: აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, კერძოდ მთიულეთში არის ასეთი ჩვეულებები: მოკლულის დამარხვისას მისი მახლობლები მის საფლავთან ფიცს სდებენ, რომ მას ისინსლებენ, ხოლო ფიცის დადება გულისხმობს ჭლებების დადებას კვერთხზე, ე. ი. იმდენი ჭლე იქნება კვერთხზე, რამდენმა კაცმაც დასდო ფიცი, რომ მოკლულს ისინსლებდა²⁶...

არცერთ ამ ცნობაში არ არის განმეორებული ის, რასაც არისტოტელე წერს, მაგრამ მტრის მოკვლა რომ კავკასიონის აღმოსავლეთ მთიანეთში რაღაცა ერთეულებით აღინიშნებოდა (ერთ შემთხვევაში წითელი ხელსახოცებით, რომელიც მკვლელს უნდა ეტარებინა და მეორე შემთხვევაში ჭლებით, რომელსაც მოკლულის მახლობლები აკეთებდნენ), ეს ცხადია.

ყოველივე ამის მიუხედავად, არისტოტელეს მიერ მოხსენიებულ იბერებს მხოლოდ პირობით შეეიტან ჩვენს მასალაში, რადგან, სამწუხაროდ, არ ვიცნობ ეთნოგრაფიულ მასალას ესპანეთის იბერების შესახებ, რაც საშუალებას მომცემდა გარკვევით შეთქვა, რომ მათ შორის არ არსებობს ამის მსგავსი წეს-ჩვეულება მტრის მოკვლასთან დაკავშირებით.

ამ რიგის წერილობითი ცნობები სხვაც მოგვეპოვება (მაგრამ, სამწუხაროდ, საკუთრივ იბერების შესახებ არა).

²⁵ აღ. ო ჩ ი ა უ რ ი, ზევსურების ჯვრებთან დაკავშირებული ამბები, რვ. 1. 1949 წ. გვ. 1 (მასალები დატულია საქ. მეცნ. აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ენციკლოპედიის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილებაში. მასალა მომწოდდა თ. ოჩიაურმა, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებ).

²⁶ ეს ცნობა მომწოდა პროფ. გ. ჩიტაიამ, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებ.

ძვ. წ. I ს-ის ავტორი, ნიკოლოზ დამასკელი წერს: „სინდები საფლავზე იმდენ თევზს აგდებენ, რამდენი მტერიც ჰყავს მოკლული გარდაცვალებულს“ (უცნაურ ჩვეულებათა კრებული, § 120).

სინდები სკვითური მოღვმის ტომია, უფრო ზუსტად—მეოტი ტომია, ისინი ცხოვრობდნენ დღევანდელი ანაპის მიდამოში, ე. ი. საქართველოს იბერებთან უფრო ახლოს, ვიდრე ესპანეთის იბერებთან. ევსტათის კომენტარის მიხედვით სინდები იგივე Ζήχιοι (ჯიქები) არიან.

ცხადია, არისტოტელეს ცნობა იბერთა შესახებ იგივე არ არის, მაგრამ მოტივები უმკველად საერთოა. თანაც ნიკოლოზ დამასკელის ერთ-ერთ წყაროდ არისტოტელეა მიჩნეული.

„პეპლოსი“ არ ეკუთვნოდა არისტოტელეს და ისე მიეწერა მის სახელს. ჯერ კიდევ იოანე ცეცე იყო ამ აზრის. ის ეპიგრამები, რომლებიც ამ მითოლოგიური ხასიათის ნაწარმოებში იყო ჩართული, ზოგი სპეციალისტის აზრით, დაახლ. ძვ. წ. 250—150 წწ-ში უნდა იყოს შეთხზული²⁷.

მიუხედავად ამისა, არისტოტელეს ფრაგმენტებში ყოველთვის არის ხოლმე შეტანილი ამ „პეპლოსიდან“ მოღწეული ნაწყვეტები²⁸.

მე მინდა მათგან შეეჩერდე ერთ ეპიტაფიაზე:

43. „აფეტეს მიმართ, რომელიც განისვენებს კოლხიდაში.

აფეტე, ოქრომრავალი კოლხების მეუფე

აქ გააბატონა ღმერთების ყველაფრის დამთრგუნველმა ბედისწერამ“.

პირველ რიგში ერთი ენობრივი ხასიათის შენიშვნა მინდა გავაკეთო ამ ნაწყვეტის მიმართ—ბერძნული *παρθενια* (ყველაფრის დამთრგუნველი ბედისწერა) მთლად გამართული გამოთქმა არ არის, უთუოდ ის ლექსის გამოა დაშვებული. ჯერ ერთი, *παρθενια* არის მამრობითი სქესის ფორმა (იმავე მნიშვნელობისაა მდებარე. სქესისათვის *παρθενια*) და შემდეგ—ეს არის არსებითი სახელი, რაც გამოყენებულია *παρθენια*-სთან (მდებარებითი სქესის სუბსტანტივთან) მსაზღვრელად ისე, როგორც გამოიყენებდნენ ზედსართავს. როგორც ჩანს, ასეთი გადახვევა გამოიწვია ლექსის (დაქტილური პენტამეტრის) საჭიროებამ არაპირველხარისხიდან პოეტთან. მთავარი, რის გამოც მივაქციე ამ ფრაგმენტს ყურადღება ისაა, რომ მისი ავტორისათვის კოლხები ოქრომრავალი, ოქროთი მდიდარი ტომია და რომ ეს ეპითეტი (*ποικιλιστος*) ბერძნულ მწერლობაში განეკუთვნებოდა ხოლმე მიკენს (სოფოკლე, *ელექტრა*, 9), სარდეს (ესქილე, *სპარს*, 45), ბაბილონს (იქვე, 53); პირთაგან—გიგესს (*არქილოქე*, 2), პრიამეს (*კოლუთუს*, 283).

მართალია, ეს მასალა უფრო გვიანდელია, ვიდრე არისტოტელეა. შესაძლოა მისი ავტორი კარგად იცნობდა აპოლონიოს როდოსელის „არგონავტიკას“ და ცნობა იქიდან ჰქონდა აღებული, მაგრამ ის, რომ მან სწორედ ისე მოიხსენია კოლხები, როგორც იმდროინდელ მსოფლიოში სიმდიდრით განთქმული ქალაქები (მიკენი, სარდე, ბაბილონი) და პირები (გიგესი, პრიამე), იმის მაუწყებელია, რომ მის წარმოდგენაში კოლხები მდიდარი (და ძლიერი) ხალხი ყოფილა აფეტეს დროს.

„პეპლოსის“ ნაწყვეტების გადაკითხვისას აღვილი შესამჩნევია ის, რომ მასში ეპიტაფიების ორი ჯგუფია: ერთი ჯგუფი არის აქველთა ბანაკის გმირების შესახებ ეპიტაფიები და მეორე—ტროელი გმირებისა (ბოლოში არის რამდენიმე ეპი-

²⁷ RE... გვ. 1054.

²⁸ ესარგებლობდი გამოცემით: *Aristotelis Fragmenta*, edidit V. Rose, Lipsiae, 1886. *Anthologia lyrica*, edidit E. Diehl, VI, Lipsiae, 1924.

ტაფია და აქ ერთად არიან ოადიპოსი, აქილეესი, პატროკლე. როგორც ჩანს, ეს ერთგვარად შემდგომი დამატებაა კიდეც). თუ ეს გამომცემლობისა და რედაქტორის ნაღვაწი არ არის და ხელნაწერს, დედანს ძირითადად ისეთივე სახე ჰქონდა, როგორც ის გამოცემულია, მაშინ უნდა შევნიშნოთ ერთი გარემოება: ანეტე, ისევე როგორც აქილეესი, აქაველთა ჯგუფშია.

მე არ ვლაპარაკობ იმ ვითარებაზე, რომელიც ჰომეროსის „ილიადასა“ და საკუთრივ მის „ხომალდთა კატალოგში“ არის. შემდეგ ხანებშიც, თუნდაც მაგალითად, პეროდოტესთან ისეთი ცნობებია, რომ უდავოა, ერთმანეთს უპირისპირდებიან ელინები (see აქაველები) და ტროელები, და კოლხები ამ სიტუაციაში ტროელების მოკავშირეები არიან²⁰.

როგორც ჩანს, „პეპლოსის“ შემდგენელი ასეთ საკითხებში არ იყო ჭეროვნად გარკვეული.

მე მინდა შეეჩერდე კიდევ ერთ ცნობაზე, რომელიც არის არისტოტელეს ერთ-ერთ ნამდვილი თხზულების²¹ Περὶ ὁմφρυῶν (ცის შესახებ) სქოლიოში. მართალია, არც სქოლიოები ეკუთვნის არისტოტელეს²² და არც ცნობა ეხება საკუთრივ საქართველოს, მაგრამ ჩვეულებრივ სქოლიოები მასთან ერთად განიხილება, რასაც ისინი განმარტავენ, ხოლო ცნობა კიდევ საკმაოდ საინტერესოა.

სქოლიო განეკუთვნება აღნიშნული ნაშრომის II წიგნს. იქ წერია: „ამბობენ, რომ ჩვენ ეცხოვრობთ არქტიკული რკალისა, რომელიც ჩრდილოეთ პოლუსის მახლობლადაა და ტროპიკული (რკალის) შუაში; სკვითები—რუსები (τοις μὲν Σκῆταις τοῖς Πῶσι) და სხვა ჰიპერბორეელი ტომები ცხოვრობენ ჩრდილოეთის რკალის მახლობლად, ხოლო ეთიოპები, არაბები და სხვები—ზღვხელის ტროპიკული (რკალის) მახლობლად... ელინები კი ცხოვრობენ ჰიპერბორეელი ტომებისა და აღმოსავლეთის მახლობელი (ტომების) შორის. ამიტომაც, რომ ისინი სხვებზე უფრო გონიერები არიან, და ბრძოლებში სხვებზე უფრო ძლიერნი და მამაცნი, რადგანაც უფრო ზომიერ ადგილას ცხოვრობენ“.

ის გარემოება, რომ ბერძენს თავისი თავი ყველაზე უკეთესი ეგონა (და არისტოტელეც ხომ ბერძენია), არ საჭიროებს დიდ კომენტარებს. ამდროინდელი ბუნებისმეტყველების მონაბოვარია ისიც, რომ ზომიერი ჰავის უპირატესობა აღიარებული იყო მაშინდელ შრომებში (და საერთოდ ბევრი იწერებოდა იმაზე, თუ კლიმატი რა გავლენას ახდენს ადამიანთა ფიზიკურ და სულიერ მონაცემებზე. შდრ. მაგ., ჰიპოკრატეს ტრაქტატი „ჰაერთა, წყალთა და ადგილთა შესახებ“).

მინდა შევაჩერო ყურადღება გამოთქმაზე—„სკვითები-რუსები და სხვა ჰიპერბორეელი ხალხები ცხოვრობენ ჩრდილოეთის რკალის მახლობლად“.

„სკვითები-რუსები“ მე მესმის ისე, რომ სქოლიასტის აზრით, ვისაც უწინ ერქვა სკვითი, ახლა რუსი ჰქვია. ეს იგივე ვითარებაა, რაც გვქონდა გაცილებით ამაზე ადრე, ძვ. წ. V ს-ში პეროდოტესთან, რომელთანაც დასტურდება ასეთი ფორმები: აბა—კოლხიდა (აბა ძველი სახელია ქვეყნისა, კოლხიდა უფრო ახალი),

²⁰ თ. გაუხჩიშვილი, პეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1960 გვ. 29—30.

²¹ W. Christ... გვ. 733. RE... გვ. 1045. გერკეს ამ ნაწარმოების სახელწოდება ციერონის დროს დარქმეული მიაჩნია.

²² სქოლიოები ამ ნაწარმოების მიმართ ეკუთვნის სიმპლიციუსს, რომელიც VI—ს-ში მოღვაწეობდა: RE გვ...1045.

პითო-დელფო (პითო ძველი სახელია ფოკიდის ერთი ადგილისა და ქალაქისა, დელფო—შედარებით ახალი—იმავე ადგილისათვის), პელაზგები—ეგიალები (ესენიც პარალელური სახელებია; იონიელებს ჯერ ეწოდებოდათ პელაზგები და შემდეგ ეგიალები, ე. ი. უფრო ადრე ერქვათ მათ პელაზგები, ეს უფრო ძველი სახელია და შემდეგ ეგიალები, ეს შემდეგ დარქმეული სახელია)²².

ამგვარად ერთ რიგში გვაქვს—აჰა, პითო, პელაზგები, სკვითები და მეორე რიგში, მათ შესაბამისად უფრო ახალი სახელები: კოლხიდა, დელფო, ეგიალები, რუსები.

ВДИ, XX, გვ. 332 ამ ადგილის მიმართ ასეთ კომენტარს აკეთებს: „Наименование „русь“ или „рос“ употребляется византийскими писателями, наряду с наименованием „скифы“, применительно к славянским племенам; при этом подчеркивается, что термин „рос“ является местным и самобытным²³. Его происхождение и этимология не могут еще, однако, считаться окончательно выясненными“... რუსულ თარგმანში ამ ადგილას გვაქვს სკიფი—რუსი.

ბერძნულ მწერლობაში Ρωσ, ῥῶς გვხვდება ცეცესთან, ლეონთან, ეესტათის კომენტარებში დიონისიოს პერიეგეტის მიმართ, მაგრამ ასეთ კონტექსტში იქ არაა (სკვითი-რუსი!). ცეცე ამბობს, რომ ტაგრებს (ე. ი. ტავრიდის მკვიდრთ) ეწოდებოდათ რუსებიო. დაახლოებით ამასვე ამბობს ლეონი—ტავრო-სკვითებს ჩვეულებრივ რუსები ეწოდებათო. ხოლო ეესტათი კი ასახელებს ცალ-ცალკე—ტაგრებსა და რუსებს. ტაგრები ძველ ბერძნულ წყაროებში სკვითურ ტომად არიან მიჩნეული, მაგრამ „სკვითის“ საბაღლო ტერმინი „ტავრი“ არასოდეს ყოფილა. „რუსი“ კი, ჩანს, გახდა მისი მემკვიდრე და შემცვლელი. Ηερί იბέρνιონ-ს სქოლიასტის „რუსის“ მომხსენიებელი ცნობა ერთ-ერთი უძველესი ცნობაა ბერძნულ მწერლობაში. აქ ავტორი კლასიკური ბერძნულის ტრადიციების მიხედვით ერთად წარმოგიდგენს ძეგლსა და ახალ სახელებს („სკვითსა“ და „როსს“).

²² იხ. თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ ი, პეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ... გვ. 48—49.

²³ აქ უნდა იგულისხმებოდეს ის გარემოება, რომ ბიზანტიელი მწერლებისათვის (Ρωσ, ῥῶς) იგივე სიტყვაა, რაც არის მდინარე აზიის სარმატიაში. ე. ი. მდინარესა და მასთან მცხოვრებ ხალხს ერთი და იგივე სახელი ჰქვიათ, ჯერ არსებობდა დიდი კრებითი სახელი „სკვითა“ (რომელიც ბევრ სხვადასხვა ადგილას მცხოვრებ, განვითარების სხვადასხვა დონეზე მყოფ ტომს გულისხმობდა) და შემდეგ, რაც გაძლიერდა ტომი „როსი“, მისმა სახელმა შესძლო „სკვითის“ შეცვლა.

ანდერძ-მინაწერთა შენდობის ფორმულა „გვედია“

აღრიდელი (X—XI სს.) ქართული ხელნაწერების ანდერძ-მინაწერებში გვხვდება ზოგიერთი ისეთი გამოთქმა, რომლის ისტორია და მნიშვნელობა ჯერჯერობით გაურკვეველი რჩება. ასეთად მიგვაჩნია შენდობის მიზნით სიტყვა გვედიას ხმარება.

„გვედია“ ივ. ჯავახიშვილის სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობაში და თ. ჟორდანიას აღწერილობაში შენიშნულია, როგორც უჩვეულო ფორმა და აღნიშნულია სათანადო ნიშნით¹.

ჩვენი მიზანია თავი მოვუყაროთ ამ ხანის ქართულ ტექსტებში გაბნეულ სიტყვა „გვედია“-ს გამოყენებას და შეძლებისდაგვარად გავარკვიოთ მისი წარმოშობა.

სიტყვა „გვედია“ გვხვდება ჩვეულებრივ ერთსა და იმავე კონტექსტებში სხვადასხვა ფორმით.

X ს-ის. ცნობილი მოღვაწის იოანე ზოსიმეს ანდერძებში ეკითხულობთ: „ფდ ხაშმსა და თულთმორიდებითსა დამიჩხრეკიან საუღაბნოდ მეცნიერისა კცი²სათეს რლი რაჲ დამეკლოს შემდეეთ, ლისათეს და ლ³სა წ⁴სა თქ⁵სა გვედია ს⁶ლი ჩ⁷ში ფდ ცდ⁸ილი და თქ⁹ნცა ქ¹⁰ნ შგ¹¹წენ, ან¹²“.

„მჩხრკლი ამისი ინე ლ¹³სა წ¹⁴ა თ¹⁵ქსა გვედია“³

„ი¹⁶ნე მჩხ¹⁷კლი ლ¹⁸სა წ¹⁹ა თ²⁰ქსა გვედია“⁴

X—საუკუნის მიწურულში გადაწერილ წმინდა „სიმეონის ცხოვრების“ ანდერძში გადამწერი დოსითე წერს: „დასრულდა ესეცა წ²¹ს სემეონის ცხოვრება ჭელითა ფრიად ცოდვილისა დოსითესითა: გვედია (sic) ლოცვასა სული ჩემი საწყალობელი და ყოველი რომელნი წერილ არიან აქა, ცთომისათეს შემინდევ...“⁵. იქვე, იმავე ხელნაწერის სხვა ანდერძშიც ეკითხულობთ: „აწ ვინცა მიემთხვნეთ წმიდათა ამთ კაცთა ცხოვრებას გვედია (sic) სული ვარაზ-ვაჩესი და ცთომილად წერისათეს შემიდევით და ლოცვა ყავთ“⁶.

XI საუკუნის გადამწერის დავით ჭიბისძის 1035 წლის ანდერძშიც გვაქვს:

¹ ივ. ჯავახიშვილი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 1947, გვ. 16; Ф. Жордания, Описание рукописей Тифлисского церковного музея Карталино-Кахетинского духовенства, 1, 1903, გვ. 395.

² ივ. ჯავახიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, № 34, გვ. 58, 123ა (ხაზგასმა აქაც და ქვემოთაც ჩვენა—თ. ხ.).

³ იქვე, გვ. 58, 56ბ, 111ბ.

⁴ იქვე, გვ. 58, 116ა.

⁵ თ. ჟორდანია, დასახელებული ნაშრომი. გვ. 395, А 397.

⁶ იქვე, გვ. 395.

„ამის წიგნისა ეტრავი კატაისა საფასითაჲთა [!] ვიყიდე ლ'ცესა გვედია ლ'ნ დაგაჭეროს. ვინ ესე წიგნი ამას გელესიასა გამოაჭუას წ'ამცა ლ'თის მშ'ბელი არს მოსაწლი მის და არსმცა ც'დვათა ჩემთა მზ'ლველ წ'ე ლ'ისა: დაიწერა ქრონიკნსა ს'ნე“⁷.

„დიდება ღმერთსა ყოვლადვე და მარადის ბერსა კლიმის შ'ნდ ღმერთმან ცოდვილიცა სული ჩემი; გვედია უფალო“⁸.

იერუსალიმის ერთ-ერთი ხელნაწერის ანდერძში „გვედია“ გვხვდება ორწერტილით განკეთილი: „მე, ცოდვილი დანიელ ლოცვასა წმიდასა თქ'ნსა გვე: ღია“⁹.

დაქარაგმებული ეგვეე სიტყვა გვხვდება გვედია სახით:

„მჩ'კლი ამისი ი'ნე ც'დლი ლ'ცსა წ'სა თ'ქსა გვედია“¹⁰.

დასტურდება ეს გამოთქმა გვედია სახეობითაც „დაე'სრლა წ'ა ს'ნ'ბა, თავი წ'ისა ლ'კა მხრე'ბლისა მჩ'კლი ამისი ი'ნე ც'დლი ლოცვასა წ'სა თ'ქენსა გვედია“¹¹.

უჩვეულო არ არის ამ ზმნის სხვადასხვა პირისა და რიცხვის ფორმაში ხმარება.

ვადასტურებთ ამავე ანდერძ-მინაწერებში შემდეგ ფორმებსაც: გვედივართ გვედივარ (გვედ'ივარ), გვედიეთ, გვედეთ (გვე'დიეთ, გვე'დეთ გვე'დეთ, გვე'დეთ).

...და ვინ ესე ჩემი ანდერძი დამტკიცოს ჯ'ი აქოს [!] და კორთხევაჲ [!] წონო (sic) მშ'ნო, ვინ იგმარებდეთ, ლოცვასა გვედივართ (!) მოძღორი (!) ჩემი ჩიხობარელი და მე გ'ი მორკნეველი“¹².

1050 წლის მარტვილის ოთხთავის ანდერძში ვკითხულობთ: „არ'სნი ეშმ ძე ლოცვასა წ'დსა თქ'ნსა გვედივარ წ'დნო ღ'თისანო ღ'თისათჳს“¹³. იქვე ქარაგმით: ი'ჯ ქ'ე შ'ე სწ'ყლი და მწარედ ცოდვილი არ'სნი მწერალი ღ'თისათს ლ'ცვასა გ'ვედივარ“¹⁴.

„და მჩ'კლი ამისი ი'ნე ფ'დ ც'დლი ლ'ცსა წ'სა თქ'ნსა გვედიეთ და ყ'ლი დაკ'ლბა შე'მდთ“¹⁵.

„აწ გვევდრები თქ'ნ ყ'ლთა ქ'ეს მოყ'რეთა მამათა და ძმათა რ'ნი იმ-სახ'რბდეთ ამას წ'სა წიგნსა გვედიეთ წ'სა ლოცვასა თქ'ნსა ს'ლ'ნი ჩ'ნ'ნი ცოდვილნი და ს'ლ'ნი მშ'ბლთა და ძმათა და ყ'ლთა ნათესავთა ჩ'ნთანი“¹⁶.

„დაე'სრლა წ'ა 'აღ'ს'ბაჲ მჩ'კალი ამისი, იო'ვნე, ფ'დ ც'დლი ზ'სმე, და მშ'ბლნი და ძმანი ჩემნი და ყ'ლ'ნივე ჩემეულნი, ცოცხ'ალნი და გრ'დცვლ'ლნი,

⁷ საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, A 135, 156b; თ. ჟორდანიას აღწერილობაში ეს აღგილი გამოტოვებულია. შდრ. № 135, 83, 144.

⁸ აკად. ს. ჭანაშაძის სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა (A კოლექცია) ტ. IV, № 1105, გვ. 86.

⁹ სსრ მეცნერებათა აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილება, ხელნაწერი E 16, 176.

¹⁰ ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრომი გვ. 58, № 134, 108a, 113a..

¹¹ იქვე, გვ. 36, № 15, 224b.

¹² იქვე, გვ. 16, № 5, 1b; აღწერილობაში „გვედივართ“, ხელნაწერში „გვედივართ“.

¹³ კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S 391, 180b.

¹⁴ იქვე, გვ. 152a, 170a.

¹⁵ ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრომი გვ. 52, № 30, 2.

¹⁶ H. M a r p, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, 1940, გვ.

სლერნი და ტელნი ლესა წსა თქნსა გვედით, და ყლი დაკლბა ჩმი შემდევთ ლთისათეს და თქნცა ქნ შვევენ და შეგწყლნ ყნი ან¹⁷.

...„მჩხრკლი ამისი იწე ფდ ცდლი და მშბლნი და ძმნი ჩმნი და ყნი ცოცხლნი და გრდაცბლნი ჩმნი, სლერნი და ტრეტლნი, ლესა წსა თქნსა გვედით და ყლი დაკლბა და უგნბა ჩმი შმდთ და თქნცა ქნ შგწყნ ან“¹⁸.

...„ლესთ ჩნთს წნო მამნო ლესთ და გვედით წსა ლესა თქნსა ჩნ ცოცხლნი...“¹⁹.

...„მჩხრკლი ამისი იწე ფდ ცდლი და ყნივე ჩემელნი ლესასა წსა თქნსა გვედით და ყნივე დაკლბა შმდთ ლესთს და ლესთ, ან“²⁰.

„დაესრლა ქცს შბა, მჩკლი ლესა გვედით“²¹

„დაესრლა გნცხდებ, მჩკლი ლესა გვედით ან“²².

„დაესრლა დიდი ორშბთი მჩხკლი ლესა გვედით“²³.

სიტყვა გვედია-ს საინტერესო ფორმა გვედება გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაშიც, როდესაც მერეს მონასტერში შეხვედრისას ღელამისი მიმართავს გრიგოლს „და თანამოსრულნი იგი სახლელნი თჳსნი შეჰვედრან და ჰრქუა: „ჩემდა მსგავსად ესენი გვედიაჲ შვილო, რომელთა გულს-მოდგინედ მსახურებაჲ ჩემი თავს იღებს“²⁴.

შენლობის ფორმულა გვედია (გვედით და სხვა.) უნდა შეიცავდეს ვედრ=ფუძეს ვედრება ზმნისა, ოღონდ დაქარაგმების წესის მიხედვით მასში გამოტოვებული უნდა იყოს რ თანხმოვანი.

როგორც ანდერძ-მინაწერების გავრცელებული გამოთქმა, ბუნებრივია, იგი დაქარაგმებით ყოფილიყო შემოკლებული; ხოლო დაქარაგმებისას მიღებული შემოკლებული სახეობა (გვედია, გვედიეთ) გამოყენებულ იქნა უქარაგმოდაც. საგულისხმოა, რომ აშკარად შემოკლებული სახეობა ჩავ. გვდი გვედება უქარაგმოდ (დაესრლა დიდი ოთხშბთი, მჩხკლი ლესა გვედით)²⁵. ამაზე უნდა მიუთითებდეს ის გარემოება, რომ გვდია, გვედიეთ და სხვა ფორმები ქარაგმითაც გვეხდება. საყურადღებოა, რომ ერთსა და იმავე ფრაზაში ავტორს ჩვეულებრივ სიტყვა-ხმარებაში „გვედერები“ აქვს, ხოლო შენლობისას, საფიქრებელია, ამ ფუძეს შემოკლებულად ხმარობს:

¹⁷ ივ. ჭავჭავიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101, № 37, 172b; ხელნაწერში „გვედით“ ქარაგმით.

¹⁸ იქვე, გვ. გვ. 104, № 38; 98b.

¹⁹ ნ. შარტი, დასახ. ნაშრომი გვ. 76 № 52, 51a.

²⁰ ივ. ჭავჭავიძე, დასახ. ნაშრომი გვ. 36, № 15, 84a, იხ. იქვე ანალოგიური ანდერძი, 138b.

²¹ იქვე, გვ. 86 № 37, 43a.

²² იქვე, გვ. 88, 61b.

²³ იქვე, 90, 83b და იქვე 105a; ანალოგიური ფორმით „გვედით“.

²⁴ Георгий Мерчул, грузинский текст. Введение, издание, перевода Н. Марра с дневником поездки в Шаешно и Кларджиню, С. П., 1911, გვ. ლე, თავი ლთ. ნ. მარამ აღვიღს ასე თარგმნის: ...Она сперва благословила бога, затем—сына и поручила ему пришедшим с нею домашним со словами: „сын, подобно мне да будут предметом твоих забот эти, принявшие на себя рваностное служение мое!“ თავი XXIX, გვ. 111.

ამ ტექსტზე მითითებისათვის მადლობას მოვახსენებთ პროფ. ე. დონდუას.

²⁵ ივ. ჭავჭავიძე, დასახ. აღწერილობა, გვ. 91 № 37, 121b.

„აწ გვედრებით თქნ ყლთა ღთის მოყუარეთა მამათა და ძმთა ჩნთა გვედიეთ წლასა ლცვასა თქუენსა მე ფდ ცოდვილი იოანე შიქლ და შიქლ²⁶“ და კიდევ.

„აწ გვედრები თქნ ყლთა ქეს მოყრეთა მამათა და ძმთა ჩნთა ჩნი იმსახრდეთ ამას წსა წიგნასა გვედიეთ წსა ლოცვასა თქნსა სლნი ჩნნი ცოდვილნი²⁷“.

რ თანხმობანი რომ მართლაც დაქარაგმების გამო უნდა იყოს გამოტოვებული და ამ სიტყვაში „ვედრ,“ უნდა იქნეს აღღგენილი, ამას ადასტურებს ზოგჯერ შე-
მორჩენილი უქარაგმო ფორმები: გედრით, გვედრია; მაგალითად, მარტვილის
ოთხთავის ანდერძში ასეთი აღვილიც მოგვეპოვება: „დაიწერა წმადე ესე სახარე-
ბაჲ ჴელითა, აღიდენ ღმერთმან, იოანე მესუეტისაათა, ლუცვასა წმიდასა თქუენსა
გვედრით. ქრონიკონი იყო სო...“²⁸.

XI საუკუნის სინურ ხელნაწერში, რომელიც- გამცხოველებელს შეიძლება
ეკუთვნოდეს, წერია: „ნკზ ფდ ცდელი ლცვსა გვედრია“²⁹.

ათონის ივერიის მონასტრის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობაში ი. ფან-
ცულაიას მიუწერია: „გვედია“-სათვის გვედრებით³⁰.

ფიქრობთ, რომ გვედია ნაწარმოები უნდა იყოს ვედრება ზმნისაგან (ფუძე
ვედრ) და უნდა მომდინარეობდეს გვედია-გვედრია, გვედივართ-გვედრივართ, გვე-
დიან-გვედრიან ფორმებისაგან.

ხოლო თვით წარმოებები: გვედია (< გვედრია), გვედიეთ (< გვედრიეთ), გვე-
დივართ (< გვედრივართ), გვედიან (< გვედრიან), გვედეთ (< გვედრეთ) და გვედი
(< გვედრი), ძველი ქართულის თვალსაზრისით საყურადღებო ზმნური ფორმებია
და მოითხოვს საგანგებო გარკვევას.

²⁶ 6. მარ ი, ОГРСМ, გვ. 25, № 32—33, 214b.

²⁷ ი ქ ე, გვ. 58 № 47, 90a.

²⁸ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა (S კოლექცია), 1, № 391, გვ. 490, 186b.

²⁹ სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტი, ლენინგრადის განყოფილება,
ხელნაწერი 13, 95b. გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების ტექსტშიც „გვედია“-ს, გვედრია,
გვედრა ვარიანტებით ხმარება ამასვე ადასტურებს: ...ხოლო პირველი ეგე წინამძღუარა კეთი-
ლად გვედია და ესრეთ მოგვლოცა მონასტერი“. იხ. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტე-
რატურის ძეგლები. წიგნი II. (XI—XVI სს) თბ. 1967, გვ. 181.

³⁰ იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი A 1140, ი. ფანცულაიას კატალოგი, გვ. 8 b,
შეორე აბზაცი.

გორც არანისა. ასევე საქართველოსი. იაიკ საგულისხმოა, როგორც ქვემოთ იქნება აღნიშნული, გაქირების დროს განძის ადგილობრივი მფლობელები დემეტრე მეფეს ხშირად მიმართავდნენ დახმარებისათვის.

ამ ბრძოლიდან რამოდენიმე დღის შემდეგ ირანიდან არანში მოსულა ერთი შესლიმანი ამირათაგანი სახელად ხარანგური — (*ხარანგური* ანუ მხითარ აირივანელის *ჰარასი(შირ)*), რომელსაც დაუწყია ამ მხარის აღდგენა. სულ მალე ხარანგური ანუ ღარასენტური⁸ წასულა დემეტრე I-ის წინააღმდეგ, რათა სამაგიერო გადაეხადა, რადგანაც როგორც მხითარ გოში აღნიშნავს, განძა ყველა თავისი საზღვრებით წინდაწინვე ითვლებოდა მის სამფლობელოდ⁹. მას ორჯერ ულაშქრია ქართველთა მეფის სამფლობელოში, აუღია ციხე-სიმაგრენი და დიდი ენება მიუყენებია მოსახლეობისათვის. აქედან დაბრუნებულა მთიანი გელამის გზით, ხოლო შემდეგ გადასულა მდინარე არაქსზე და მიუღწევია ატროპატაკანის (ადარბადაგანი) საზღვრებისათვის და იქვე გარდაცვლილა სომხური წელთაღრიცხვის 589 წელს (1140—1141 წწ.) ქართული წყაროები ამ ლაშქრობის შესახებ არაფერს ამბობენ, ხოლო ძველ სომხურ საისტორიო მწერლობაში გარდა მხითარ გოშისა, ამ ამირას იხსენიებს XIII საუკუნის ავტორი, მხითარ აირივანელი. მას მოჰყავს მოკლე ცნობა, რომელიც მოქცეულია 1131—1141 წლებს შორის:

იხმეტრე ჰარასური სრარ გჰარასი დემეტრე მეფემ დაამარცხა ღარასენტურ
აღნაშორ აქმასტყნ 'ი სიერსიერქინ ათაბაგი ნორბერდში¹⁰

მხითარ გოშისა და მხითარ აირივანელის ცნობების ურთიერთშედარებით ნათელი ხდება, რომ დემეტრე მეფეს ღარასენტურ ათაბაგის საქართველოში ლაშქრობა უკასუხოდ არ დაუტოვებია. რადგანაც ღარასენტურ ათაბაგთან ქართველია მეფეს ნორბერდში მოხდენია შეტაკება. საფიქრებელია, რომ ქართველთა ლაშქარმა მოულოდნელად შემოჰკრილ ათაბაგს ფეხდაფეხ სდია ნორბერდში მიუსწრო და დაამარცხა. თუმცა მხითარ გოში ამის შესახებ არაფერს ამბობს, მაგრამ მისი თქმით, ღარასენტურის უცნარი გარდაცვალება ატროპატაკანის საზღვრებში, იქნება მძიმე ლაშქრობის შედეგიც იყოს?

უნდა აღინიშნოს, რომ მხითარ აირივანელი ზემოთ მოყვანილი ცნობის შემდეგ წერს: დმანისი და ხუნანი აიღო აბულეთმარ, — *დჰარანსი და გჰიონანს ჯაო ასაკსქ* — რაც განძაში მიწისძვრამდე ბევრად ადრე მოხდა (დმანისი დემეტრე I-მა 1125 წელს შემოიერთა, ხოლო ხუნანი 1128 წელს)¹¹, მაგრამ თუ დაეუჭვრებთ მხითარ გოშს, ღარასენტურ ათაბაგი მოსულა არანში მიწისძვრის შემდეგ, რაც იმაზე მიუთითებს რომ 1139 წლამდე ბრძოლას დემეტრე I-სა და ათაბაგს შორის ადგილი არ შეიძლებოდა ჰქონოდა.

1144/5 წლებში ვინმე მხედართმთავარი ირანის ქვეყნიდან სახელად ჯაელი, მეორედ მოვიდა არანში და გაეშურა ტავუშის ციხისაკენ, სადაც გამაგრებული იყო მეფე აბასი, დიდი ხნის ალყის შემდეგ ციხე-სიმაგრე აიღო, ხოლო აბასმა ქართველთა მეფეს მიაშურა თავშესაფარად, ეს მაგალითი კარგად ადას-

⁸ ღარასენტური ჩანს აზერბაიჯანისა და არანის ათაბაგად 1139 წელს. მის შესახებ იხ. Бартольд В. В. том II ч. I, Москва, 1964, გვ. 690, 778.

⁹ *მსიხარაყი* *იქიქიანხელი*. *ჰოთომიქინ ჯაიგი*. *მისქი*, 1860 გვ. 62.

¹⁰ იე. ჯაეახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 222.

ტურებს. განძის მფლობელთა კეთილმეზობლურ დამოკიდებულებას საქართველოს მეფე დემეტრე I-თან.

ამის შემდეგ კიდევ ორჯერ გაუგზავნია დემეტრეს ჯარი არაწმი, განძელების თხოვნით: 1148 წელს განძის დაპყრობას ცდილა ვინმე ამირა ერგიში¹¹. ქალაქის მკვიდრთა წინააღმდეგობის შემდეგ ერგიში გადასულა მთიან მხარეებში, შეუგროვებია აჯანყებულ თურქმანთა ბელადები და მათის საშუალებით მრავალი ზიანი მიუყენებია არანის მხარისათვის. მაშინ განძის მცხოვრებლებს დახმარებისათვის მიუმართავთ ქართველთა მეფისათვის. მხითარ გოში აქვე აღნიშნავს, რომ ამ დროს დემეტრეს ასული რუსუდანი სულთნის ცოლი უნდა გამხდარიყო, ხოლო სულთანი ამ დამოყვრების ნიადაგზე დემეტრე მეფეს განძაზე უფლებებს აძლევდაო. დემეტრეს მართლაც გაუგზავნია ჯარი, ერგიში იძულებული გამხდარა ძაპარეთისაკენ გაქცეულიყო.

ქართველთა მეორე ლაშქრობა მოხდა სულთნის ძის ჯახ'რ-შაჰის¹² წინააღმდეგ, რომელიც არ დაემორჩილა სულთან მასუდის მიერ გამოგზავნილ განძის ამირა რავადის¹³. ჯახ'რ-შაჰსაც თავის წინამორბედ ამირა ერგიშის მსგავსად არანის წინააღმდეგ გამოუყენებია აჯანყებული თურქმანები. გელამის მთის თურქმანებს ის მეფედაც კი გამოუცხადებიათ. რის შემდეგაც დიდი ჯარით წამოსულა ქ. განძაზე და ალყა შემოურტყამს მისთვის. ამირა რავადის დახმარების მისაღებად ქართველთა მეფისათვის მიუმართავს. დემეტრეს დიდი ჯარი გაუგზავნია განძისაკენ. შეუტყვია თუ არა ეს ამბავი აჯანყებულ ჯახ'რ-შაჰს, უმაღლესე მოუხსნია ალყა და პეროზაბატის სამხრეთით გაქცეულა.

საქართველოს ჯარის ეს ორი ლაშქრობა მიუთითებს დემეტრე I-ს დიდ ავტორიტეტზე მეზობელ სახელმწიფოთა შორის.

დემეტრეს გარდაცვალების ამბის აღწერის შემდეგ, მხითარ გოში ორიოდე სიტყვით ახასიათებს მის ძეს დავით III-ს¹⁴. რადგანაც დავითის მეფობის მოკლე პერიოდი წყაროებით ნაკლებად არის ცნობილი, ვფიქრობთ ამ მცირე ცნობებსაც გარკვეული მნიშვნელობა ექნებათ.

ცნობილია, რომ დემეტრე I-ს, რომელსაც ორი ძე ჰყავდა, უმცროსი გიორგი ერჩია უფროსს დავითს. როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, ეს უნდა ყოფილიყო მიზეზი დავით უფლისწულის მამისაგან განდგომისა. დავითის განდგომის შესახებ მოწმობენ „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი და სომეხი გემა-

¹¹ „Тюркское имя Эргиш упоминается у ябн-ал-Асира и ал-Исафахани в виде ارغش و یرغش. Ч. Довсет допускает, что возможно Эргиш-Агуш ارغش от ارغش امیر, который был устроен в 549 г. х. (1154/5) из Ардебилля Ильдегизом Нусрат ад-динам Арслан-абехом (Арслан-апа)—„двух правителей Азербайджана“ (ал-Исфакани, гл. 242—243), Э. Бунятюв, дас.б. ნაშრომი, გვ. 30, შენიშ. 78.

¹² „Джагри-шах, сын Махмуда II (1113—1131 гг.) султана Ирака, и брат Мухаммеда II (1153—1159 гг.), султана Ирака, упоминается у ал-Исфакани (стр. 243—244) и у Хамдуллаха Казвини (стр. 469) в связи с восстанием Сулейман-шаха, Ильдегиза и Арслан-абеха против мухаммеда II в 549 г. х (1154/5 г.)“, იქვე, შენ. 82.

¹³ „Развади, двоюродный брат Хашш-Бека ибн-Баланкири, однажды упоминается ал-Исфакани (стр. 232) как правитель Арапа, свергнутого Ильдегизом“, იქვე, შენიშ. 79.

¹⁴ მხითარ გოში აქ უთუოდ ცდება, რადგანაც წყაროები (ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანე, „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი) ადასტურებენ, რომ დავით დემეტრე I-ზე უწინ გარდაცვლილა.

ტიანე ვარდან¹⁵. დავით უფლისწულს თანამზრახველებიც ჰყოლია, რომელთაგან ივანე აბულეთის ძე განსაკუთრებული აქტიურობით გამოირჩეოდა. ვარდანის გადმოცემით, 1132 წელს დემეტრე I-მა შეძლო ივანე მოეკვლევინებინა, ხოლო მისი შვილი თირქაში, რომელიც ერთ ხანს გაქცეული იყო, ხელთ იგდო და საპყრობილეში ჩაამწყვდია. ივანე აბულეთის ძის მოკვლის ამბავს აღასტურებს. ლაშა გიორგისდროინდელი მემბტიანეც¹⁶.

როგორც ჩანს, დავით უფლისწულს თავისი გაუტანია, რადგანაც დემეტრე იძულებული გახდა სიცოცხლეშივე ხელი აეღო სამეფო ტახტზე და ბერად შემდგარიყო, ხოლო მეფედ მისი ძე დავითი დაჯდა.

დავით III-ის მეფობა მეტად ხანმოკლე გამოდგა. ამ პერიოდში დავითს დემეტრეს მიერ საპყრობილეში ჩასმული თირქაში გაუთავისუფლებია და ამირსპასალარად დაუნიშნავს, ხოლო ეს პატივი ორბელებისათვის ჩამოურთმევია, მისივე სიტყვით, დავითი ზუმბატ და ივანე ორბელებს მოუკლავთ ამ მიზეზის გამო¹⁷.

მხითარ გოშის ცნობებიც ადასტურებენ ვარდანის ამ გადმოცემას. ჩვენი ავტორის მიხედვით, დავითი განსაკუთრებით სწყალობდა ღირსეულებს, რომლებიც მისი ხელისუფლების ქვეშ იმყოფებოდნენ. ასევე კეთილი დამოკიდებულება დაუმყარებია მას თბილისის სატრაპ ვასაკთან და მის ძმებთან ქურჯთან და სარგისთან¹⁸. მას თავისთან უზნა სომეხთა მეფე კვირიკე, დავით ბაგრატიუნის ძე და აღუთქვამს მისთვის სამკვიდროს დაბრუნება, ამასთანავე განუზრახავს მოეწვია სასულიერო კრება და გამოევილინებინა სიმართლე სარწმუნოების შესახებ.

ზემოთქმულის მიხედვით ჩანს, რომ დავით III, რომელიც მოძალეობით დაეუფლა მამის ტახტს, ცდილა მხარდამკერნი შეეძინა სომეხ ღირსეულთა შორის, რისთვისაც მიუღწევია კიდეც მათ მიმართ მზრუნველობისა და კეთილგანწყობის საშუალებით. მაგრამ როდესაც ქართველ ღირსეულებს შეუტყუიათ მეფის სურვილების შესახებ, შესწყრომიან მას, განსაკუთრებით კი ორბელები. მხითარ გოში თუმცა არ ასახელებს ორბელთა მტრობის გარკვეულ მიზეზს, მაგრამ აღნიშნავს, რომ სწორედ მათ მისცეს დავითს საწამლავი და მოკლეს. მის სიკვდილს ხანგრძლივი და მძიმე მწუხარება გამოუწვევია, როგორც საქართველოში, ასევე სომხეთში.

დავით III-ის შესახებ აქვე გვინდა კიდევ ერთი ცნობის მოტანა, რომელსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს. აქ ჩანს რომ დავითს თავისი მეფობის მცირე დროში (6 თვე) ბრძოლა გადაუხდია და გამარჯვებაც მოუპოვებია. ეს ცნობაც ეკუთვნის სომეხ მემბტიანეს მხითარ აირივანელს. მისი გადმოცემით დემეტრეს ძე დავითმა დაამარცხა მელიქი ჯულთანი და თბილისი აიღო¹⁹.
(*Պատկեր իրկին ինքնուրեք ինքն զՄելիք սուլտանն և խաղ զՄիլիქս.*)

დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის განთავისუფლების დროიდან: 1122 წლიდან 1226 წლამდე—ჯალალედინის ბრძოლებამდე—თბილისი უცხო შემო-

¹⁵ შტრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 226.

¹⁶ ქართლის ცხოვრება I, 367.

¹⁷ ი. ჯავახიშვილი, იქვე.

¹⁸ З. Бунятов, დასახ. ნაშრომი, შენიშვნ. 93.

¹⁹ Մխիթար Այրիվանելի, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63.

სევეებს არ შეუწუხებია²⁰. მაგრამ ჩანს, რომ მცირე ბრძოლებს მაინც ჰქონია ადგილი მაჰმადიანი ამირების წინააღმდეგ. მელიქი სულთანი, რომელიც დავით III-ს დაუმარცხებია უნდა იყოს განძის მფლობელი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის, მალიქ სულთნის ძე, იბნ-ალ-ასირის მელიქ თოდრულ მოჰამედის ძე და მათე ურჰაელის — სულთანი მელიქი. აღსანიშნავია, რომ სომეხი ისტორიკოსები მათე ურჰაელი და მზითარ აირივანელი ერთნაირად, „სულთან მელიქად“ იხსენიებენ მას. მელიქ თოდრული ჩანს დიდგორის ბრძოლის დროს (1121 წ.) თუმცა მისი მონაწილეობა ამ ომში საუკვეოდ მიიჩნია ვ. მინორსკი. ხოლო შემდეგ რ. კიენაძე წერდა: ქართულ-სომხური წყაროებს მალიქი, იგივე არაბული წყაროს თოდრული უნდა იყოს, რომელიც დიდგორის ომის დროს 11-იოდე წლის იყო და ამდენად ბრძოლაში მონაწილეობას ვერ მიიღებდა²¹. თუ ეს ასეა, შესაძლებელია, სწორედ ეს სულთანი მელიქი შეეცადა შემდეგ თბილისის ხელში ჩაგდებას, რომელიც დავით III-ესთან ბრძოლაში დამარცხებულია.

დაბოლოს, მზითარ გოში, თარიოდე ჩიტყვით იხსენიებს გიორგი III-ს. მან გააწეფებისთანავე შეიპყრო თბილისის მმართველი ვასაკი, რომელიც კეთილგანწყობაში იყო დავით III-თან. ვასაკი გაქცევია მეფეს და მისულა თეოდოპოლისში (კარინი). იმჟამად იქ ამირად მყოფი სალტუხი დიდის პატივით შეგებებია ვასაკს, რადგანაც 1153—1154 წწ. ანისის ბრძოლის შემდეგ დამარცხებული სალტუხისათვის, როდესაც ის დემეტრეს თბილისში ჰყოლია ტყვედ, ვასაკს მრავალი დანმარება აღმოუჩენია. სანაცვლოდ ვასაკს საჩუქრად მიუღია მრავალი სოფელი და იქვე დასახლებულა, მისი სიკვდილის შემდეგ ხელისუფლება გადაეცა მის ძმა ქურდს²², რომელიც ასევე პატივში ჰყოლია სალტუხს.

გიორგი III-ის მიერ ანისისათვის ბრძოლას მზითარ გოში უკავშირებს ეპისკოპოს ბარსელისა და მისი ძმების თხოვნას. გიორგიმ აიღო ქალაქი, მაგრამ შემდეგ იძულებული გამხდარა ძალადობა ეხმარა, რადგანაც ქალაქი აღარ დაუწებებიათ მისთვის. ქართველთა მეფეს ურჩები დაუსჯია, ქალაქის მმართველი დაუნიშნავს და თვითონ უკან გაბრუნებულა. მზითარ გოშს თარილი აღნიშნული არა აქვს. თუმცა სხვა სომეხი ავტორები: მათე ურჰაელი²³, ვარდან²⁴ და სტეფანოს ორბელიანი²⁵, ერთხმად 1161 წელს ასახელებენ. მაჰმადიანი მთავრები ანისის დაკარგვას ვერ შეგუებოდნენ და მრავალი ზიანი მიუყენებიათ მისთვის. მოქალაქეებს უთხოვიათ გიორგისათვის რომ ქალაქი კვლავ ძველი მფლობელისათვის დაებრუნებინა, რათა მშვიდობა დამყარებულიყო. გიორგის ქალაქი თავის სპასალარ ივანესათვის მიუცია. ამ ცნობას ადასტურებს „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი და სტეფანოს ორბელიანი²⁶.

ანისისათვის შემდგომი ბრძოლების შესახებ მზითარ გოში აღარაფერს ავბობს, მხოლოდ აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც მთელი სპარსეთის მთავარმა ელდიგუზმა იგრძნო გიორგის ძალა, წინასწარ გამოიყენა დიდი ჯარი და გაგის ციხის მახლობლად დააყენა. მეფე გიორგიც ჯარითურთ მის საპირისპიროდ და-

²⁰ დ. გერიტიშვილი, შ. მესხია, თბილისის ისტორია, თბ., 1952, გვ. 48.

²¹ რ. კიენაძე, XI—XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, ნაკვ. 1, თბ., 1960, გვ. 123.

²² ვ. Буняттов, დასახ. ნაშრ. შენიშვნ. 93.

²³ Մատթեոս Ուռնայեցի, ժամանակագրություն, Վաղարշապատ. 1898, გვ. 426.

²⁴ Վարդան Արևիկյի, Պատմություն Իսկանդարյան, Թուրքի, 1861, გვ. 167.

²⁵ Մանսկանու Սիւնքեի Օրբէլեանի, Պատմություն Տառն Արասյան, Թուրքի, 1861, გვ. 279.

²⁶ შტარ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 229.

დგარა და ბრძოლისათვის მომზადებული. მაგრამ მხითარ გოში აქ ბრალსა დებს ამირსპასალარ ივანეს, რომელსაც უღალატია მეფისათვის და ფარულად შეუტყობინებია ელდიგუზისათვის ბრძოლის დაწყების შესახებ. მტერს ბრძოლის წინაღმეს დაუტოვებია თავისი კარავი და გაქცეულა, შემდეგ კი დიდად დაუწიოკებია ის მხარე, უწამებია მოსახლეობა, მრავალიც დაუტყვევებია და შორეულ ტომებში გაუყიდა.

გაგის ციხის აღებისა და მისი აოხრების შესახებ მოთხრობილი აქვს „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორს და სპარსელ ისტორიკოსს ჰამდალამ ყაზვინს, მაგრამ ივანე ორბელის ღალატის შესახებ მათ არაფერი აქვთ ნათქვამი. თუქცა ქართველი ისტორიკოსი კი აღნიშნავს, რომ ელდიგუზ ათაბაგი და მის მოკავშირეთა ლაშქარი გიორგი მეფის მხედრობის მოახლოებისთანავე გაიქცაო. ამ ცნობას ვარდანიც ადასტურებს, ხოლო სტეფანოს ორბელიანი ამტკიცებს, ელდიგუზ ათაბაგი თავისი ლაშქრით გაგიდან იმიტომ გაიქცა, რომ ივანე ამირსპასალარმა ათაბაგი თავისი გულადობით გაქირვებაში ჩააგდო. ელდიგუზ ათაბაგის გაქცევა, რომ ივანე სპასალარის სახელთან ყოფილა დაკავშირებული ამის შესახებ სტეფანოს ორბელიანსაც სცოდნია, მაგრამ ივანეს ღალატზე ის არაფერს ამბობს. ვფიქრობთ, ამ შემთხვევაში მხითარ გოში უფრო ზუსტი უნდა იყოს, რადგანაც ომის დაწყების წინ ამირსპასალარის გულადობა კოალიციურ ლაშქარს უკან ვერ გააბრუნებდა. მითუმეტეს, რომ როგორც ცნობილია, ივანე შემდეგშიც ალარა ჩანს მეფის ერთგული, პირიქით, ის იყო იმ განდგომილების მოთავე, რომელიც დემნა უფლისწულმა მოუწყო თავის ბიძა გიორგი III-ს.

ზემოთქმულის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ მხითარ გოშის „ალბანეთის ქრონიკა“, შეიცავს ზოგიერთ ისეთ ცნობას, საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებით, რომელიც ადრე აღნიშნული არ ყოფილა ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში, ესენია:

ა) აზერბაიჯანისა და არანის ათაბაგის ლარასენტურის ბრძოლა დემეტრე I-თან.

ბ) დემეტრე I-ის ქარის ორი ლაშქრობა განძაში, ქალაქის მმართველების თხოვნით.

გ) დავით III-ის დახასიათება სომეხ დიდებულებთან დაკავშირებით.

დ) გიორგი III-ის გაგის ციხისათვის ბრძოლის დროს ამირსპასალარის ივანე ორბელის ღალატი.

ეს ცნობები, ვფიქრობთ, რამდენადმე ავსებენ XII ს. მეფეთა მოღვაწეობის ეცნობ მხარეებს.

ალბანეთის ქრონიკა

*ღამარისყაღ ლ იყაჲ სიჲ ზაჲ-
კიადორ ქიხსი, ყი იჯაჲ კარაჲი ზაჲ-
რამაჲიოთჲნ ფიჲოღ ღღჲოთჲნიჲ. ყი
ღ ქაჲნიოჲს ქაჲნიხსიანჲნ ღაჲაჲა ორ
აჲჲჲ იანჲს, კარამარისყაღ. აჲ,
ღაჲთ აჲჲჲ ᦒჲისიყაღ აჲთაღაჲი. სიჲ-
რიჲჲ, ღჲ. ჰჲ ᦒჲ კიჲარისაჲი ᦒჲჲ*

ჩვენ საჭიროდ მივიჩნიეთ აგრეთვე, რომ მოგვეტანა ალბანეთის მღვდელმთავრების სია, რათა ამჟამად ესეც გვექონოდა საერთოდ მოწესრიგებული. ჩამოვწერთ მათ, ჯერ ერთი ამ მიზეზის გამო, მეორეც იმიტომ, რომ თუ ვინმეს მოესურვება მატიახის დაწერა, მოსე

²⁷ შტრ. ივ. ჟაგახიშვილი, დასკ. ნაშრომი, გვ. 234—235.

დასხურანელის მიერ დაწერილი ისტორიის შემდეგ, რომელიც სრულად მოგვითხრობს ალბანეთის თვისტომობის შესახებ, გაუადვილდება აქედან მღვდელმთავართა სიის აღება, რადგანაც მის ისტორიაში ვერ იპოვის ყველა მათგანის სახელს, გარდა იმათისა, ვისზედაც [მოსე დასხურანელი] წერდა. ხოლო იმ დროიდან აქამდე აღარავის დაუწერია. ახლა თუ გამოჩნდება ვინმე, [მას] მეტად გამოადგება ეს [სია].

ახლა კი მოვიყვანო: ამ რიგს:
აღბანეთის მღვდელმთავართა სია,
რომლებიც დადგნენ უფალი ელიშეს
შემდეგ, რომელიც მოვიდა იერუსალი-
მიდან

• წმიდა შუთხალიშო,

ბ. მათე,

2. სადაც, 3.

დ. კარენი,

2. **კანტი,**

ზ ლაზარე. ამან ააშენა ლაზარაპა-
ტი, მდებარე ბელაშეკში და პანტალე-
ონის ეკლესია, [რომელიც] ააშენა შემა-
ძრწუნებელი ჩვენების შედეგად.

ზოლო წმიდა ელიშედან, წმიდა გრიგორამდე 300 წელია. ამის შემდეგ აღბანელებმა სთხოვეს სომეხებს კათალიკოსად წმიდა გრიგორისი, [რომელიც] თხუთმეტი წლისა ხელდასმული იყო მღვდელმთავრად. ის მოკლეს ბარბაროსებმა 101 [=348] წელს რომაელთა, წელთაღრიცხვით.

ხოლო, რომლებიც მღვდელმთავრად
ისახდნენ ჩოლაში, არიან ესენი:

စာချုပ်ကုသ,

დავითი,

წმინდა იოანე,

ერეშია,

ხოლო იმ წელს, როდესაც დაიწყო
სომხური წელთაღრიცხვა, საკათალი-
კოზო ტახტი გადაიტანეს პარტაოში.

Տէր Սողոմոն ամս ժԱ,

უფალი სოლომონი — 11 წელი-
წადს.

Տէր Մովսէս կէս ամ:

St. Paulus was in 18:

Տէր Իոզսէփ տմո ԻՖ. հայ ԹՎ.:

ဒါဟဲ့၊

Տէր, Սամուէլ, ամս ժԲ:

Տէր Յովնան ամս Հ:

Տէր Սիմէոն արք. ԻՍ.

St. Paul auf d. H. m. BzL.

Տէր, Սահակ ամս իհ:

Տէր Դաւիթկ ամա ժ:

Sten Tawhi/8 and 2:

Տէր Պետրոս ամս ժ-Բ: Սորա Ի կենդանութեանն հրաժարեալ յաթո-ռոյն՝ յաջորդէ յաթոռ իւր զՏէր Մովսես, վանական Փառիսոսոյ: Իսկ զկնի Մովսիսի կալաւ զաթոռ հայ-րապետութեան ալլոն Աստուծոյ Տէր Մարկոս:

Ե լեալ նորա Տէր Յովսէփ:

և ապա միւս Տէր Մարկոս.

Լ զկնի նորա Տէր Ստեփաննոս.

և ապա Տէր Յովհաննէս.

և ապա Տէր Ստեփաննոս կոչու-
ցաւ ի հաթորկիկոսութիւն ի տիս
պատանակութեան. որ և կալաւ զաշ-
տիճան հայրապետութիւնսն ամ մի և
կէս: Ապա լեւո վախճանիլոյ նորոս՝
զամս ութ առանց հայրապետի եկաց
նահանգիս Աղուանից, յորում և ոչ
գոյր ի սմա եպիսկոպոս. մինչ զի
զնուիրեալսն ի քահանայութիւն՝
լալլ գաւառ տանէին առ ձեռնա-
դրութիւն ալնքան սպառնցաւ իւզն
օծութեան՝ մինչ զի լողով ջրով
մկրտէին զերեսխայսն, և զոմանս սոսկ
ծիրով օծանէին:

Իսկ լիտ անցանելով ութ ամ-
ացն՝ Ի ՇՁԸ թուով Հալոց եկն
ի Հալոց Սահակ ստառածընկալ
եպիսկոպոսն ի դրանէ սրբադան Հալ-

უფალი იოვანესი — 25 წელიწადს.

უფალი მოვსესი — ნახევარ წელი-
წარს.

უფალი დავითი—28 წელიწადს.

უფალი იოვსეფი — 22 წელიწადს.
327(=878) წელია სომხური წელთ-
აღრიცხვით.

უფალი სამუელი — 12 წელიწადს.

უფალი იოვანნი — 8 წელიწადს.

უფალი სიმეონი — 21 წელიწადს.

უფალი დაგითი — 35 წელიწადს.

378 (=929) წელია ქსომაჲრით.

უფალი საპატიო — 25 წელიწადს.

უფალი გაგიკი — 10 წელიწადს.

უფალი დავითი — 6 წელიწადს.

უფალი პეტროსი — 12 წელიწადს.

მან სიცოცხლეშივე ხელი აიღო
ტახტზე, თავისი ტახტი გადასცა უფალ
მოვსესს, ფარისოსის ბერს. ხოლო მოვ-
სესის შემდეგ საპატრიარქო ტახტი
ეპყრა ღვთის კაცს — უფალ მარკოსს.

მის შემდეგ [იყო] უფალი იოვსეფი.

შემდეგ მეორე უფალი მარკოსი. ხოლო მის უკან უფალი სტეფანოსი. შემდეგ უფალი იოვანესი, შემდეგ კი უფალი სტეფანოსი, კათალიკოსად მოწოდებული თავის ყრმობაში, რომელსაც ეპყრა მღვდელმთავრობის პატივი წელიწადნახევარს. მისი სიკვდილის შემდეგ 8 წელიწადს მღვდელმთავრის გარეშე დარჩა ალბანთა ქვეყანა. მასში არ იყო არც ეპისკოპოსი. რამდენადაც ასეთი ვითარება იყო მღვდელმთავრობაში, მოჰყავდათ სხვა ოლქებისათვის ხელდასხმულნი. ხოლო მირონცხება იმდენად გამჭირალი იყო, რომ ბავშვებს მხოლოდ წყლით ნათლავენენ, ხოლო ზოგიერთებს ებრალა ზეთსა სცხებდნენ.

ხოლო ჩოდესაც გავიდა რვა წელი.
სომეხური წელთაღრიცხვის 588 (= 1139)
წელს ღვთივმეწიწარებული ეპისკოპოსი
საპაკი, სომეხთა კათალიკოსის წმიდა

բապետին Տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի. որ ըստ հրամանի նորին և առաքմանն՝ ներկալ ի դաւառան Աղուանից. ի խնդրոյ և ի ձեռնարկութենէ Գրիգորոյ Վարդապետի աշխարհիս մերոյ, որ էր աշակերտ Դաւթի փառաւոր և մեծաճոջով Վարդապետ: Արդ ի գալ Տէր Սահակոյ յաշխարհս Աղուանից, ժողովէր զամենեւեան առ հասարակ ի տուն թաղաւորին Արասայ Բաղրատունւոյ. որպէս կ'երկրկնէ արքայի. որ և ժողովեալ ամենեկուն առաջի նորա ի բերդն որ կոչի Տաւուշ, ուր և ժողովեալ հարանց սրբոց և կախկոպոսաց. Թաղաւորն Դաւթ եղբայր Արասայ թաղաւորի. Տէր Ստեփաննոս որդի կ'երկրկնէ՝ նոյոնց եղբայր. Սարգիս վարդապետ աշակերտ Դաւթի վարդապետի. Գրիգոր արհեստկոպոս Գանձակայ. Սահակ եպիսկոպոս աշակերտ Սարգիսի վարդապետի. Ստեփաննոս կախկոպոս Կողթ դաւառին և քաղաքին Շամքորոյ. Սարգիս կախկոպոս Շամիրամաւորոյ. Սամուել եպիսկոպոս Կարբոյ. Հայր Սարգիս Խաւիշի Վանից. իսկ զլուխ ժողովոյն էր Տէր Սահակ դրան կախկոպոս Հայոց կաթողիկոսի. և Սարգիս ճոյնազիտաց և երանելի վարդապետ. և առաջս մեծաւ հանգիսի և հռչակաւոր Կոչմամբ ձեռնադրեցին կաթողիկոս Աղուանից զԳրիգորիս հօրեղբորորդի Տեառն Ստեփաննոսի Աղուանից կաթողիկոսի. և էր Գրիգորիս յորտա՛մ ձեռնադրեցաւ և նա ի տիւ պատանեկութեան, զոլով որդի Դիորգալ և եղբորորդի Կարճկալ թոն Կարապետին: Իսկ օր ժողովուոյն ի միասին էր տօն պենտակոստէին և Դաւուստ Հոգւոյն Սրբոյ յամսկանն արէ:

Եւ ապա յիտ սլաորիկ չունցին
Ժողովակաւքն իւրաքանչիւր տեղի
իւր. ապա դարձնաւ ի սօնի վար-
դապետին Ժողովալ ամենեկուն ի մի-

ասին ի բերդն՝ սր ասի կաթողիկոս-
իքար, նոյնք վերասացեալ եպիսկո-
պոսունք և վարդապետք և հարք
սուրբք և ալլ վարդապետք քան
զառաջինն յոլովապոյն և քահանայք,
յորում աւուր և ձևոնսդրեցին երկու
եւս ալլ եպիսկոպոս և օրհնեցին
զեւդն օծութեան յոլովադոյն, բա-
զում և տառտ ընձևումամբ բաշխե-
ցին ընդ ամենալն տեղիս. և ալոպէս
իրախութիւն հոգեւորական կառարէ-
ին մինչև ցաւույս Սյրոյ թաշին,
զուարճացեալք ի միասին ի մասս
Աստուծոյ.

Յամսեանն արեղի որօր ութնև-
տասն էր ամսոյն, ի վիշերի ուրբա-
թուն ի լուսանալ շաքաթօն, լորում
աւուր տօն էր Սրբոյն Գեորգայ,
զարթնաւ ցատումն բարկաթնուն Աս-
տուծոյ ի վերայ աշխարհի՝ ի բռնու-
թենէ հողմոց, և շարժաւ անհնարին
դողմամբ սաստիկ կործանումն հա-
ստցանելով աշխարհիս Աղուանից,
ըստ գրելումն թէ, «Ո շարժէ զառ ի
ներքոյս երկրի ի հիւմանց, և սիւնք
նորա դողան և» ըստ միւսումն, «Ո
հայի լերկիր և սայ դողալ տա՛ւ»
Որալ շարժմամբ բազում աւերում
լինէր ընդ բազում տեղիս ի գաւառս
Փառլսոսոյ և խաչինոյ, առ հասա-
րակ ի դաշտս և ի լերինս. լորում
և մալրաքաղաքն Գանձակ առ հա-
սարակ լանդուղոս կործանիւր, խո-
րատոյզ առնելով գրնսկիչս իւր.
քանզի չորս կողմ երեսաց նորս
ամփոսինաց զնոսա ի ծոց իւր. և ի
լեռնակողմանս բազում դղնակք և
պիւղք տապալեցան, հանգրծ վանո-
րալիւր և կկեղեցեօք, որք վիւն ի
վերայ գլխոյ բնակչաց իւրեանց. լո-
րում և անթիւք սաստկեցան ի կոր-
ծանմանէ շինուածոց և աշտարակակ,
և լինէր այս ի ՇՁԹ. թուականին
Հայոց:

ხოლო იმავე დღეებში, როდესაც მიწისძვრა მოხდა, გამოვიდა ქართველთა

ზანდერბ ღოიბე მადამი და სისე ქ
 ფალაანს მათანაჲ, ირ ანთლანსაჲ სო-
 ჯიარ 'ხიმათრე' ირქი ჴაღჭი ქა-
 ფალორი. იორა სისალ ქ ანაჲრად-
 ღადენ ჴანბაჲ ქათაღნიორქოქსნე
 ღოიარქესქსნე სიაროჲ ლანსის, ირ სის-
 ალქ ანთიორამ და ღაღანაჲქსნე რა-
 რად ჴარსანს ქ ქსირაჲ მნათიორღაჲ
 მარქესანს, ქარსილი ანთოსარას ქ
 თარ და ქ ღესოქსნე. ირ ქტყეტო და
 თსისნ ღდღადან ღან ირ ქათაღა-
 იტან ღე ღადად ქარსილქ' ირქსი
 ღღჭილქ სოქსო ქანსიარბასქი, ღი ქ
 მართანს სოქსოჲ ღქსნ ქ ჴამა მლორ
 იარსი და მლორქ იარსიორღა მარქესანს,
 ქორამ და ანქმარქ სოქსნ ანქმარქ მარქ-
 მარქსნე ღქსიარსი. იარსიან იღ სო-
 მსიანს ათსილ იორქმარქსნ ქ ქს-
 რაჲ ჴორა. ალქ ქორქსნე ჴანსილქ
 ღანბი იარსი და მარბარქი, და ქსის-
 სილ და მთოთაჲანბი იარსილ ჴარქა-
 რსიქსნ ღან ღქმარქსნე სიქ ქალორ
 ჴარქმანსნ ქ მთოთქსნე ჴარქოთ-
 ბიანს ქარსიანს თო ჴარქოთი ქალორ
 ღორქ ქარქარქსიანს მსი მარქი და
 ჴარქიორ

სიქ ქსო მლორქ ქნე ანსილქი,
 მარქიორქ იმს ქ ჴანსიან' ირ ანთლან-
 სილ სოქსნ მარქანსიორ, ირ ღათ
 იარქსიარქსნ რარქანსიანს მარქსიარქსილ
 ანთლანსიანს, იორა სისალ ქარქსი-
 რსნე ჴარქიქ სის ქ ფალაანს მლო-
 რაჲ, და სისიღნი იორა ღქსოქსნ და
 ჴათოთოთქსნანს იქამ ალქსიარქი, და
 ღქსნაჲ ფალსილქ იარქსიანს ღად-
 ქსნე ჴანბაჲქსნე, და ათსიქ ქარქარქ-
 ქსნე ანსიანს იარქმანსიანს ჴორა. და
 იარქ ღქმარქ ქ ქსირაჲ ფალაანს ირ
 ღნიქ ქქსიარქსიანს ქარქალორქსნ
 'ქარაჲ, თო ქ ქქსიარქსიქსნ ქსნე ქსანს
 ფალაანს ქარქი ირ ალსიარქსნ ღე ქ
 ბსიანს ჴორა, ღანსიქ ქათაღადიქსნ
 ღნიქ ჴორა ქქსიარქსიანს ღე
 ჴანბაჲ ჴანსიქსნ. მარქსიანს ანამა-
 ნიქ ქარქიქსნ მარქ სისილ ქარქ-
 სიარქსნ 'ქარაჲ მქანსიანს და სისიქსნ'

მეფე მრავალი ჴარითურთ და გაემარ-
 თა არანის ოლქისაქსნ. მას ერქვა ღე-
 მეტრე, შვილი ღადით მეფისა. ის ჴივი-
 და ღეღაქალაქ განბაქსნი, ჴავისი მზე-
 ღართმთავრის ივანეს წინამძღოლო-
 ბით. მანი იქცეოდნენ უმარქალოდ და
 შეუბრალეზლად. თავს ესმოდნენ გა-
 ღარქენილეს და ერთიანად მუსრავ-
 დნენ და ატყვევებდნენ. მიუხედავად
 იმისა. რომ ისინი ხედავდნენ ქალა-
 ქი, რომელიც მოწინავე და რიგინი
 იყო, როგორ უტბად გაცემტვერდა;
 იქ ერთად თავმოყრილი იყო, როგორც
 ოქროს ბორცვები, ასევე ადამიანთა
 გორებად ღდაყენებულქ ძელები, რად-
 განაც ურიცხვი სიმრავლის ვეამი
 ღაუქრძალავი იყო. მაინც მათ არ
 იფიქრეს ყოფილქსნენ შეწყალენი
 მის (ქალაქის) მიმარქ. არამედ თბრიდ-
 ნენ და მიქმონდათ ოქროსა და ვერცხ-
 ლის განძეული. მღელვარებით და მწუ-
 ხარებით მათ უფრო ვაბბოროტეს [ხალ-
 ხი], ვიდრე მიწისძვრამ. მიწისძვრის
 ღღებში ძლიერი ელდისაგან გარღა-
 იცვალნენ ჩვენი განათლებული ვარღა-
 პეტები სარგისი და გრიგორი.

ხოლო რამოდენიმე ღღის გასვლის
 შემდეგ, ვინმე ამირა ტაქიკთაგანი, რო-
 ნელსაც სახელად ეწოდებოდა ხარან-
 გური, ხოლო სპარქული ენის მიხედ-
 ვით ქვეყნისმპყრობელად იყო სახელ-
 დებული, გამოვიდა სპარსეთის ქვეყნი-
 დან და არანის მსარქში მოვიდა. მან ღა-
 იწყო ამ ქვეყნის აშენება და განმტკი-
 ცება. ააშენა ქალაქ განბაქსნი ღაქცეუ-
 ლი კედლები და ღამყარა მშვიდობა
 მთელ მის საზღვრებში. შემდეგ ის გაე-
 შურა იმ მსარქსაქსნ, რომელიც ქარ-
 თველთა მეფის მფლობელობაში იყო.
 რათა სამავირო გადაეხადა თავისი
 ოლქის გამო, რომელიც აბხარებული
 იყო მისი ხელით, რადგანაც განბა,
 ყველა თავისი საზღვრებით წინდაწინ-
 ვე ითვლებოდა მის სამფლობელოდ.
 ქართველთა ქვეყნისაქსნ წავიდა ერთ-

զարհուրեցուցանէր զնսսա դողմամբ,
և առնուր լամուր գղկկաց նոցա և նուա-
ճևր զնոսա, և դառնալոյ ալսրէն ընդ
լիռնակողմ Գեղամալ. ապա անցեալ
ընդ գետն իրաւսն՝ հաստանէր ի սահ-
մանն Աւորպատականի, և անդ վսիւ-
ճանէր զկիւսնս ի ՇՁԹ թուականին
Հայոց:

Եւ ապա ախպէս Վարդիլով
ապստամբութեամբ աւուրո ինչո
իսկ զկնի ախորիկ իկն դարձ-
եալ ի Պարսից զօրագլուխ մի
անուն Զաւլի, որ ունէր զիշխա-
նութիւն զօրօք ի դառն Գան-
ձակալ, յորում և ապստամբեալ էր
նուհառողսի. և պաշարեալ զքա-
ղաքն մօիւ մի՝ սոնոյր զնա. և կա-
լեալ զնուհառողսի՝ փոշուաց պաշս
նորա. և ինքն նուաճեալս. զամենե-
սին, ի Շէրթ թառականին.

ხელ, ზოლო შენდეგ გეორედაც. შეაშ-
ფოთა ისინი და შეაძრწოლა, აიღო მა-
თი გამაგრებული ციხე-სიმაგრეები, და-
აცხრო ისინი და დაბრუნდა იქიდან
მთიანი გელამით. შემდეგ ის გადავიდა
მდინარე ერასხზე, მიაღწია ატრომატა-
კანის საზღვარს და იქ გააღდიცვალა
589(=1140) წელს სომხური წელთაღ-
რიცხვით.

ამის შემდეგ კიდევ რამდენიმე დღეს აგრძელებდა აჯანყებას. ხოლო შემდეგ მოვიდა სპარსეთიდან ერთი მხედართმთავარი, სახელად ჭავლი. რომლის განკარგულებაში იყო ჭარები თვით განძის კარამლე, სადაც აჯანყებული იყო ხუტულთი. [მან] ალყა შემოარტყა ქალაქს ერთ თვეს და აიღო ის. შეიპყრო ხუტულთი, დათხარა მას თვალები, ხოლო ყველა [ღანარჩენი] თვითონ დაიმორჩილა. [ეს მოხდა] სომხური წელთაღრიცხვის 592(=1143) წელს.

Իսկ այլ ոճն ամիրայ՝ անուն Փախրադինն մեծատուն և մեծատոհմ յազգէ, սա տիրեալ զօրացն Ջաւլեայ և դաւառացն համանդամայն որ ընդ իշխանութեամբն որաւ. և ըստ հրամանի սուլտանին եկեալ ի գաւառս Առանայ՝ տիրէ ամենայնի. Բայց զի ռիւացեալ էր քինու. ընդ թաղաւորին Վրաց և սպառնայր ւաւերկ զամենայն գաւառսն՝ որք բնդ իշխանութեամբ նորա, վասն այսր անի և սպառնալեաց՝ տարսկոսանալ չիլիլեղէն՝ սուրբ մալլաքադաք Վանդուխուն, շողրատ և Սահահինն՝ միայն յաղթա սպաւինեալ՝ հալղէին յԱստուծոյ պիւրկութիւն տմենայն հուռատացելոց. զոր և վաղվաղակի լսէր Աստուած ողորթից նսցաւ և բառնայր ի կենաց զՓախրադինն, ստիպաւ աւուրս տիրապետեալ Դանձակայ, սպանմամբ որոյ ի ձեռն ամիրայի միոյ խաղրէկ կոչէցելոյ, որ ի տանէ սուլտանին՝ սպան զնա և էր թռաւանա ՇԴԶ և հռոսմին Յիւէ, իսկ Պարսիցն ՇԼԶ, և էր կալսր Յունաց Միխայիլ որդի Կալոթանայ, թոռն Ալեքսին. թագաւորն Վրաց Դեմետրէ որդի Դաւթի, թոռն Գեօրգայ Բաղրատունի. իսկ Պարսից սուլտանն Մասուդ որդ Կահմետի, թոռն Ալեքշահի:

Իսկ ամիրային Փարսայ և Նու-
ժաստանի ուրում սնուն Բզափայ
կոչիւր, լուեալ զաղանումն Փախրա-
զիսին, և իմացեալ թէ հրամանաւ
աւլաանին է զօրածոգոյլ նշեալ զի-
մէրի վերայնորա, կամհցեալ ընկի-
նուլ զնա յիշխնութենէ.

ლით დაიდუპა ქალაქ ზანგანის მახლობლად სომეხთა წელთაღრიცხვის 595 (= 1146) წელს.

ხოლო სხვა ვინმე ამირა, სახელად ფახრადინი დიდებული სახლის შვილი და დიდგვაროვნათა შთამომავალი გაბატონდა ქაულის ქარებზე და ამასთანავე იმ ოლქებზე, რომლებიც მის მფლობელობაში იყო. სულთნის ბრძანების თანახმად მოვიდა ის არანის ოლქში და დაიპყრო ერთიანად. ამასთანავე გაბატონებული იყო სიძულვილით ქართველთა მეფის მიმართ [და] იმუქრებოდა მთელი იმ მხარის გადაწყვეთ, რომელიც კი მის მფლობელობაში იყო. ამ საშინელ მუქარათა გამო, შიშისაგან შეშფოთებული დედაქალაქის წმიდა მონასტრები ჰაღბატი და სანაპირი, მხოლოდ ლოცვებით სასოებდნენ და ღმერთს შესთხოვდნენ ყველა მორწმუნის გადაარჩენას. ღმერთმა სწრაფად ისმინა მათი ლაღადი და განძაჭზე გაბატონებიდან ცოტა ხნის შემდეგ წაართვა სიცოცხლე ფახრადინს. ის მოკლული იქნა მახვილით ერთი ამირას ხელით. [რომელსაც] ხაზბეკი ეწოდებოდა და რომელიც იყო სულთნის საგვარეულოდან. [როდესაც] ის მოკლეს იყო 596 (= 1147) წელი [სომხურით], 367 — რომაულთ, ხოლო სპარსულთ — 536. ბერძენთა კეისარი იყო მიხეილი, შვილი კალუქანისა, შვილიშვილი ალექსისა. ქართველთა მეფე იყო დემეტრე, შვილი დავითისა, შვილიშვილი გიორგი ბაგრატიუნისა, ხოლო სპარსეთის სულთანი [იყო] მასუდი, შვილი მაჰმედისა, შვილიშვილი ალექშაჰისა.

როდესაც ფარსისა და ხუეასტანის ამირამ, სახელად ზზაფაიმ გაიგო ფახრადინის მოკვლის შესახებ და შეიტყო, რომ ეს სულთნის ბრძანებით მოხდა, შეეკრიბა ჯარი და გაეშურა მის წინააღმდეგ, იმ განზრახვით, [რომ] წაერთმია მისთვის ძალაუფლება.

Իսկ զինի տխրորիկ առաքէ սու-
տան Մատաւան գամիրալ ոմն Ռուս-
գի անուն շահապ քաղաքին Գան-
ձակայ որոյ իկեալ և կամեցաւ վրեժ-
խնդիր լինել աւերման դաւառին ի
թուրքմանէն, և ոչ կարացեալ հաւա-
ծել զնոսա. զի ոչ էր մեծ ազգաւ և
կամ զօրութեամբ, չաղաղոս որոյ ար-
համարեալ զնա թուրքմանի զխաւո-
րացն՝ բազում ապստամբութիւն ցո-
ցանէին նաւ. հոգնալէս և ամենայն
բերդորայք գաւառին ոչ հնազանդեին
նաւ. և հորաւ ևրթեալ և պաշարե-
ալ զնոսա՝, ոչ ինչ կարող առնել
հոցա. և թուրքմանին ոչ սակաւ
աւերեալ զբաշտո՝ վայրս և զլեռնա-
կողմանան. չաղաղս որոյ պարեալ

ხოლო ამის შემდეგ სულთანმა მასულმა გაგზავნა ვინმე ამირა, სახელად როვადი ქალაქ განძაკის სატრაპად. როდესაც ის მოვიდა, მოისურვა შერიგება თურქმანებზე ამ მხარის აობრების გამო, მაგრამ ვერ შესძლო მათი დამორჩილება, რადგანაც ის არ იყო დიდი არც გეარტომობით და არც ძლიერებით, რის გამოც თურქმანთა ბელადები არაფრად აგდებდნენ [და] მრავალაჯანყებას უწყობდნენ მას. ამასთანავე ამ მხარის ყველა ციხე-სიმაგრე არ ემორჩილებოდა მას. მაშინ ის წავიდა და ალყა შემოარტყა [შიგ მყოფთ], მაგრამ ვერც ერთი მათგანის შეპყრობა ვერ შესძლო. ხოლო თურქმანებმა მცირედ

և, Է քաղաք մ առար ատեալ ի թուրք
մանին՝ և առաւել զնոսա ի թշնա-
մութիւն իւր դարձուցանէր։ Ապա
սէր և բարեկամութիւն և դիւալ ընդ
նոսա առնու. իւր կին ի նոյցանէ, և
զբոյր իւր տալ ի կնոթիւն Ագադին
կոչեցելոյ տեսաւ շերքան բերդոյ.
և այսպէս խաղաղութիւն արարեալ
դաւառին։

როდი ააოხრეს ბარისა და მთის მხარე-
ები. ამის გამო ის გაბოროტდა და მრავალი
ნაღველი წამოიღო თურქმანებისა-
გან. ამით უფრო დიდ მტრებად აქ-
ცოა ისინი. შემდეგ მან მეგობრობი-
ზავი დადო მათთან, წამოიყვანა რა თა-
ვისთვის ცოლი იმათგან, ხოლო თავისი
და ცოლად მისცა აზადინაო წოდებულ
პერქან-ბერდის პატრონს. ამგვარად,
მან დაამყარა მშვიდობა ამ მხარეში.

ვლენი ამი მხრივ თანდასრულდნის მისაღწევად ჩემსი ყოველი ძალისხმეა. ჩემი მიზანია, რომ ჩემი მოქმედებები შეესაბამებოდეს ამ დროის მოთხოვნებს.

ჩემი ყოველი მოქმედება ჩემი პიროვნების განვითარების მიზნითაა. ჩემი მიზანია, რომ ჩემი მოქმედებები შეესაბამებოდეს ამ დროის მოთხოვნებს.

ჩემი ყოველი მოქმედება ჩემი პიროვნების განვითარების მიზნითაა. ჩემი მიზანია, რომ ჩემი მოქმედებები შეესაბამებოდეს ამ დროის მოთხოვნებს.

ჩემი ყოველი მოქმედება ჩემი პიროვნების განვითარების მიზნითაა. ჩემი მიზანია, რომ ჩემი მოქმედებები შეესაბამებოდეს ამ დროის მოთხოვნებს.

ჩემი ყოველი მოქმედება ჩემი პიროვნების განვითარების მიზნითაა. ჩემი მიზანია, რომ ჩემი მოქმედებები შეესაბამებოდეს ამ დროის მოთხოვნებს.

ვე, ხოლო ერთი წლის შემდეგ ამოიღეს და წაიღეს განმარტებული მონასტერში, რომელიც იყო მისი წინაპრების სამარხი და ისიც იქვე დამარხეს.

ხოლო ჯახ'რშაპი შეიპყრეს და გადასცეს როვადის ქალაქ განმარტებულ მონასტერში. მას, როგორც ვინმე ცრუს და გაიძევრად მიჩნეულს, დაეცინა დაეწყეს. დაატარეს ქალაქში მძლეობებით და შემდეგ გაუშვეს. ის გაეშურა თურქმანებისაკენ, რომლებიც უწინ როვადიმ ააწოკა. ისინი საერთო მხიარულებას მიეცნენ, მოუხმეს ყველა თურქს გელამის მთიანეთიდან და პატივი სცეს მას, როგორც მეფეს. [ჯახ'რშაპმა] ჯარი შეკრიბა, წავიდა და მთელი მთიანი მხარეები დაუნაწილა მათ. თვითონ დიდი ჯარით გაეშურა და ალყა შემოარტყა ქალაქ განმარტს.

ხოლო როვადიმ გაგზავნა [კაცი] ქართველთა მეფესთან და სთხოვა მას ჯარით დახმარება. მან გამოუგზავნა დიდი ჯარი. შეიტყო ჯახ'რშაპმა [ეს ამბავი] და გაიქცა ქვემოთ პეროშაპატიდან, რომელსაც ახლა პარტავს უწოდებენ. იქ დარჩა აჯანყებულ თურქმანთა შორის.

ამის შემდეგ თაპაქარლამის მსახურს ვინმე სეფუნეს, რომელიც იმყოფებოდა იმ ციხე-სიმაგრეში, რომელსაც ჯარეშს უწოდებენ, მტრობა ჰქონდა როვადის მიმართ, თავისი ციხე-სიმაგრის წინააღმდეგ ალყისა და მისი მხარის ახარების გამო, განმარტის მოქალაქეებთან ერთად. მივიდა ელტეუზთან, რომელიც იყო ნახჭევანის ოლქისა და ქალაქის მფლობელი და მოუხმო მას, წამოიყვანა და ალყა შემოარტყა ქალაქ განმარტს, ხოლო ერთი თვის შემდეგ აიღო მოქალაქეების დახმარებით დღესამდელის წინა დღეს, — ჩვენი უფლის გამოცხადების დღეს.

როვადიმ როდესაც შეიტყო ქალაქის ნებპასუხი, თავისი ნებით გადას-

գրադարձն ի ձեռս նորա. Բայց իբրև
եկն Ելտկուզն ի դուռն քաղաքին
ասեն քաղաքացիքն. Եթէ ղթշնումին
մեր գձախըբշահն ոչ բառնաւ՝ ոչ
հնադանդիմք քիզ. յաղագս որոյ
անյապող իրթեալ և ըմբռնեալ զնա՝
կախի զփալտէ. և ապա իկիալ առնու.
գրադարձն, որպէ՛ս ասուցաք:

Իսկ Ռուսադի անցիալ դնաց ի
հայրենի գաւառն իւր մերձի Բելա-
պատ քաղաք:

Բայց զի ունէր կին և ևսուկուզն ի կանանց սուլտանին, զկնի մահուան Մոսուղին թագաւորեցուցանէ զԱլան շահ, որ էր որդի կնոջ զոր ինքն ունէր, և ատնու լինքն դպատիւ աթաբակութեան, զի սպանեալ էր զԱղարկն աթաբակ որդւոցն սուլտանին՝ ի հակառակելն իւրեանց. և չաղապիս յսորիկ տիրեալ թագաւորութեանն Պարսկց՝ զօրացաւ լոյս երարձ զմիծամիծ իշխանն ամինայն և հնազանդեցայց զբազումս, և զզլսաւոր սպասամբսն ի Թուրքմանացն, և երարձ քնաւ. և խաղաղացոյց զսոոյութիւն աշխարհիս Առանայ. և վալլենսմիտ ազգն Իմաքլսցւոց ընդանացան, և կոպուտ կողոպուտն դադարեաց ի նոցանէ, զոր տունէրին յաճախ աշխարհիս Աղուանից:

Ինչպե՞ս սակայն զմարտ պատերազմի ոչ դադարեցուցանելը ընդ թագաւորին Ղրաց եւ ընդ իշխանսն Ոսալենոյ, զի երթեալ երբևէն զաղտալողի եւ առեալ զամբոցն Հարու, եւ առ հասարակ զամենեւեան կոտորեալ սրախ:

Իսկ իբրև մեռաւ թագաւորն
Վրաց Դիմիտրէ՝ թողաւորեաց փո-
խանակ նորա Դաւիթ որդի նորա,
ալը բարեմիտ՝ մանաւանդ առ իշ-
խանսն Հայոց, որք էին ընդ ձեռամբ
նորա. և զի լոյժ մեծարէր պատուով
զշահապ քաղաքին Տփլիսուց՝ զՎա-
սակ որդի Վահրամայ իշխանի և
զեղբարս նորսա զԲուրչն կոչեցեալ և

ცა ქალაქი მას ხელში. მაგრამ როდესაც ელტაუზი მივიდა ქალაქის კართან, მოქალაქეებმა უთხრეს: თუ არ შეიპყრობ ჩვენს მტერს — ჯახ'რშაჰს არ დაგემორჩილებით შენო. ამის გამო დაუყოვნებლივ წავიდა [ელტაუზი], შეიპყრო ის და ჩამოჰკიდა ძელზე. ხოლო შემდეგ დაბრუნდა ქალაქში, როგორც ვთქვით.

ხოლო როგორი დაბრუნდა თავის სამ-
შობლო მხარეში, ქალაქ ბელაპატის მახ-
ლობად.

ელტკუშმა, რადგანაც მას ცოლად
ჰყავდა სულთნის ქალთაგანი, მასჟიდის
სიკვდილის შემდეგ გაამეფა ასლან შაჰი.
რომელიც იყო შვილი იმ ცოლისა, რო-
ლიც მას ჰყავდა, ხოლო თავისთვის
ჩილო ათაბაგობის პატივი, რადგა-
ნაც მან მოკლა სულთნის შვილე-
ბის ათაბაგი ზაზბეგი, თავიანთი
მტრობის გამო. ამით მან დაიპყრო სპარ-
სეთის სამეფო, მეტად გაძლიერდა და
დაიპორობა ყველა დიდ-დიდი მთავ-
არი, დაიქვემდებარა მრავალნი, ხოლო
აჯანყებულ თურქმანთა მოთავენი ერ-
თიანად გაანადგურა. მან დააცხრო არე-
ულობა არანის ქვეყანაში და ისმადილი-
ანთა მიძინვარე ტომი დააზავა. ხო-
ლო მძარცველობა, რომელსაც ხშირად
ეწეოდნენ ალბანთა ქვეყანაში, მოსპო.

თუმცა ბრძოლა ქარაველთა მეფესა და ხაჩენის მთავრებს შორის ჯერ კიდევ არ იყო დამთავრებული. რადგანაც [ისინი] წამოვიდნენ შესაფერ დროს და აიღეს სიმაგრე ჰარუ, ხოლო დანარჩენი ერთიანად ხმლით დახოცეს.

ხოლო, როდესაც გარდაიცვალა მეფე დემეტრე, მის ნაცვლად გამეფდა მისი შვილი დავითი, კაცი კეთილგონიერი, განსაკუთრებით იმ სომეხი იშხანების მიმართ, რომლებიც მის ხელთ იმყოფებოდნენ. მან მეტად განადიდა ბატივით ქალაქ ტფილისის სატრაპი — ვასაკი, იშხან ვაჰრამის შვილი და მისი ძმები სახელად ქურდი და სარგისი. იმ-

զՍտորգիւս, և ախնջան ըստիւստիւթիւ-
նն ցուցանէր՝ մինչ զի առաքէր և
կոչէր զթապաւորն Կրկրիկն որդի
Դաւթի թագաւորի Բաղրատունւոյ,
և խոստանալր նմա դարձուցնել ի
նա զժառանգութիւն նորա, զոր
նախնեալն իւրոց հանեալ էր ի նո-
ցանէ. և ախնայէս պարգևօք լղար-
կէր զնա, ժամադիր հղեալ նմա:
Կամէր և ժողովս սունկ և յաղագս
հաւատոյ զճշմարիտն գիտնել, և ախ-
նայէս պատուել զուղղոյնաւորութիւն:

დენად კეთილგულოვნება გამოიჩინა, რომ გაგზავნა [კაცი] და იხმო მეფე კვირიკე, მეფე დავით ბაგრატიუნის შვილი და დაპირდა მას, რომ დაუბრუნებდა მის სამკვიდრებელს, რომელიც თავის წინაპრებს ჩამოერთვათ მისთვის. და ამგვარად დასაჩუქრებული გაამგზავრა ის და შეუთანხმდა [მომავალ] შეხვედრის შესახებ. სურდა აგრეთვე შეეკრიბა ხალხი, რათა გაეგო ქვეშარიტება სარწმუნოების შესახებ და ამრიგად პატივი ეცა მართლმადიდებლობისათვის.

Իսկ թագաւորն Դիորդի ժողով
արարեալ զօրալ բազմաց՝ եկն բա-
նակեցաւ ընդդէմ նորա և պատրաստ-

ბოლო მეფე გიორგიმ შეეკრიბა დი-
დი ჯარი, მოვიდა, დაბანაკდა მის საპი-
რისპიროდ და მოემზადა საბრძოლვე-

В. Д. ДОНДУА
ПИСАНЬЕ О ВКЛАДЕ КАХИ ТОРЕЛИ
В РКОНСКИЙ МОНАСТЫРЬ

Введение, перевод, комментарий

Введение

В ряду наиболее ценных памятников грузинской средневековой дипломатики видное место отводится дарственной Рконской грамоте, на языке оригинала называемой *დაწერილი* *daçerili*, букв. „написанное“, в нашем переводе—„писанье“¹.

Рконское писанье, дошедшее до нас в позднейших списках, с значительными пережитками древнегрузинских языковых норм, достаточно разборчиво для специалиста отразило в себе многие черты уклада жизни феодальной Грузии, идеологии господствующих классов, также и авторские свидетельские показания летописного порядка. И, все-таки, в грамоте не мало встречается спорных мест, принципиального значения утверждений, текстологических, терминологических и других особенностей, для правильного осмысления коих еще не раз потребуются критическая их проверка.

Независимо от того, что перевод уже сам по себе, как таковой, из-под пера его исполнителя неизбежно усваивает известные черты толкования, мы, к переводу особо прилагаем дополнительные комментарии, по представлению переводчика—самые необходимые².

Наш памятник в литературный обиход вошёл под скромным названием дарственной грамоты, свидетельствующей о факте, имевшем место в 1258—1259 гг.—приблизительно (памятник не датирован; см. прим. к стр. 54), в царствование в Грузии Давида VII (1247—1270). По свидетельству писанья, сановный феодал („воевода ахалкалакский“), по имени Каха, с традиционным везирским титулом *მეჭურჭლეთ-უხუცესი* *meçurçlet-uxucesi*, в условном нашем переводе—„старейшина казначейств“, приобретши, специально для угождения богу, благоустроенную деревню Ховле (в нынешн. Каспском р-не), принёс её в дар своей (и всей старой Грузии) „пат-

¹ Словом „писанье“, заимствованным нами из соответствующей древнерусской терминологии, мы обозначаем „დაწერილი“ как частный акт, в отличие от царских свидетельств.

² Намеченная нами соответствующая программа, по причине технического характера, в данном издании сокращается до минимума. К ней мы вернемся в особой публикации.

ронессе"—богороднице Марии, а в её лице монастырю—главной святыне Ркони (в Каспском р-не)³. Совершая набожный акт дарения, в документе Каха, от лица которого ведётся „рассказ“, свои, так сказать, авторские права разделяет со своей супругой Хатутой (ხატუთა), так что дарителями выступают оба они.

Уже из означенной хронологической даты ясно можно видеть, от какой интересной исторической поры идёт Кахово „писание“. В год составления документа монголы в Грузии могли считать 15-ый год утверждения своей власти в стране. Перед тогдашним царством грузинским в перспективе вырисовывался целый ряд военных побед и поражений в отношениях с монголами. Но однако тот, кто составлял текст писания, непосредственно мог видеть лишь горький факт, что Грузия в реальности крепко была привязана к военно-губительной машине, управлявшейся монгольским ханом. Впрочем, документ, вообще на редкость обстоятельный по ряду вопросов, в нём затронутых, сам помогает разобраться в обстановке,—из свидетельских показаний, в писание занесённых, слагается, можно сказать, историческое повествование.

Скоро после падения Багдада (ок. 1258—1259 гг.) под ударами монголов (которые в сражении под его стенами успешно использовали и грузинские вооружённые отряды), Каха был делегирован к ильхану Хулагу (в грузинск. тексте: Улао) с неизвестной нам посольской миссией от грузинского царя Давида, стало быть, из Тбилиси.

Наш знатный посетитель „разбитого“ города, только что пережившего сплошной погром, был введён в искушение утолить жажду стяжания—накупить себе на торжищах соблазнительных драгоценностей, которыми бойко торговали все, кто успел нагреть руки в разорённом городе. Каха был крупным вотчинником из знатного рода Самдзиваров (სამძივარო), выступающих в истории Грузии XII—XIII вв. под владетельским названием Торели, то есть „из Тори“ (крепости в Самцхе⁴, в Грузии), родовой резиденции князя. Но вот беда: старейшина казнохранителей испытывал безденежье. Он говорит: „Тогда всякого рода военная добыча багдадская стоила дёшево. У меня же не было средств на покупку“ (стр. 54). Но на помощь пришли кредиторы. Закупленные им таким путём камни и прочие ценности обеспечили ему покрытие долга, также и выручку, давшую ему возможность купить, как сказано выше, дер. Ховле. В связи с этой операцией Каха в кратких, но выразительных словах посвящает свою „покровительницу“ богородицу в жёсткие законы рынка.

Вклад в монастырь должен был быть совершен с соблюдением определенных общественно принятых условий. Чтобы, во-первых, богоугодное дело не нарушало ничьих законных интересов, и, чтобы, во-вторых, принимающий вклад монастырь не нажил себе через то беспокойных претендентов, истцов и т. д. В писанье от имени семьи Торели даются соответ-

³ В Ркони (в Тедзавском ущ.) в монастырском ансамбле различают, кроме базилики VII в. (акад. Г. Н. Чубинашвили), две церкви XIII в.

⁴ См. следующую стр., прим. 5.

ствующие, до неожиданности исчерпывающие справки со ссылками на разные „купчие“ и другие документы. Основное требование закона—соблюдение нерушимости наследственных прав прямого потомства вкладчика (стр. 54), неприкосновенность самого наследства, в принципе неделимого, неотчуждаемого.

Совершая акт дарения, жертвователь, князь Каха Торели, однако, за собою оставляет право (как можно заключить из контекста) главного блюстителя внутренней и внешней безопасности в приносимой в дар Ховле, с оговоркой, что эту его роль будут преемственно исполнять его потомки (стр. 58). Владелец крепости в Самцхе⁵, Каха был и „воеводой ахалкалакским“ (воевода—в грузинск. „эристави“).

Впрочем, по тогдашним понятиям, высшим блюстителем человеческих правопорядков оставался бог, гарантию их нерушимости давали небесные силы, божьи люди, традиционно сложенные формулы церковных заклинаний, соборного анафематствования. В писанье соответственно мы и находим, в заключительной части, такие именно формулы (стр. 60).

В писанье метко охарактеризованы земельные отношения, правовые нормы, регулировавшие наследственное преемство в семье землевладельца, поддерживавшие моральные устои феодального общества, укреплявшие его вековые традиции.

По словам составителя документа, катаклизмы, происшедшие в экономике страны высокой земледельческой культуры (пашни, виноградники, скотоводческие фермы и пр.⁶) произошли от монгольского засилья, от „тяготешего над людьми данничества“ (в грузинск. тексте: ხატკობა ხატკობა, стр. 54). Там же дана классическая формула, отразившая всепоражающий кризис: „Золото стало дорого, деревня подешевела“.

Земля, как основа жизни, в идеологии строителей феодального общества в Грузии была возведена в культ еще в раннем средневековье. „მონაგებთა დატევება სისხლთა დათხევასა მსგავსების“ monagebta dat'evabay sisxla dat'xevasa emsgavsebis, в переводе акад. Н. Я. Марра: „Отречение от стяжаний (напр. при пострижении в монахи—В. Д.) уподобляется пролитию крови“. См. Георгий Мерчул, Житие Григория Хандэтийского. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, VII, гл. 12, 21—22; перев., гл. XII, 20—21, СПб., 1911. Современник поступок Кахи, как подвиг, не случайно отождествил (Писанье, стр. 62) с готовностью библейского Авраама принести в жертву богу собственного сына (Бытие, 22,9). Между тем, недвижимое имущество в Грузии, под действием монгольских собирателей дани и местных представителей ростовщического капитала, пришлось в безостановочное движение, „много, действительно, земель подверглось распродаже“ (писанье, стр. 54).

⁵ Самцхе—югозападная область исторической Грузии, составившая с XV в. особое княжество (атабегство), после завоевания турками—т. наз. Ахалцихский пашалык, в пределах Российской империи—Ахалцихский уезд и т. д.

⁶ Ркопи, Ховле и другие монастырские земли относились к географ. зоне распространения виноградных, фруктовых садов, хлебных полей (И. Джавахишвили, Эконом. истор. Грузии I, 312; 1930).

В наш документ попали даже имена отдельных конкретных представителей мирка купцов, перекупщиков, ростовщиков (стр. 55), нашедших широкое поле деятельности впоследствии в городах позднего происхождения. При нарушении прежней расстановки социальных сил болезненно вскрылись и факты пренебрежения сложившимися нормами феодально-христианской морали. Небесного воинства, стратилатов божьего царства явно не хватало для ограждения от разбазаривания, разорения хотя бы церковных, монастырских земель. Антагонизм захватил и традиционные семейные очаги (см. И. Джавахишвили, История грузинского народа, III, стр. 488; Тбилиси, 1966; на грузинск. яз.).

При всех этих пагубных обстоятельствах, в передовом обществе не прекращалась борьба в защиту прогрессивных начал традиционной экономической жизни страны, за спасение благоустроенных хозяйств от полного развала, в том числе монастырских.

В нашем документе хорошо отразились организационные навыки, обеспечивавшие ведение интенсивного хозяйства, в данном случае в Рконском монастыре. В нем мы видим образец хорошей постановки дела учета разных поступлений, расходов, сбережений (стр. 57), эксплуатации рабочей силы. Обращает на себя внимание подчеркнутое требование: крестьянский труд применять где бы то ни было экономно, целеустремленно, без допущения безрассудного произвола (стр. 58). В тогдашних условиях жестокой эксплуатации человека человеком особое звучание получало наставление в обращении к монастырскому братству: „будьте хорошими по отношению к крестьянам“ (стр. 59), в грузинском: „გლეხთათვის კარგნი იყუენით, glextatuis kargni iqენit (стр. 137). С этим наставлением прямо перекликается известный тезис, выраженный в литературном наследии XVII в. царя Арчила: „беда, если переведутся крестьяне, без них неизбежно погибнет Грузия“,¹.

Озабоченность социальной незащищенностью крестьян, выраженная в грамоте, подчеркивает обостренность форм крепостнической эксплуатации трудового населения. В особой клаузуле писанья люди, способные на насилие, призываются—не подвергать „неповинного ни в чем“ крестьянина грабежу так, просто, по произволу; в грузинском подлиннике: „მიზეზითა შეუტოდებელი გლეხი ნუ დაიტყუენვის“ (стр. 137) mizezita (по произволу) sheucodebeli glexi (неповинный крестьянин) nu daiťquენvis. Это—относительно раннее свидетельство об антисоциальной практике пограбления (ťquენva) крестьянских хозяйств со стороны феодалов, что так широко известно и под названием რბევა rbeva по документальным и иным материалам позднего средневековья².

¹ „ითუ ამოწყდეს გლეხიკაცი, საქართველო დაძაბუნდა“. См. Арчил (1647—1719), Арчилшани, т. II, четверост. 627,4; под редакцией Ал. Барамидзе и Н. Бердзенишвили, Тбилиси, 1937.

² იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, ტ. I, გვ. 18. კ. კეკელიძის და ალ. ბარამიძის რედ., თბ., 1936; რუსული თარგმ.: Царевич Иоани, Калмасоба, Тбилиси, 1945, стр. 16.

В писанье выделяются языковые факты, социальные термины (в основном плод грузинского национального творчества), отражающие в себе отдельные черты феодального общественного порядка.

Ограничиваясь предложенной здесь общей характеристикой памятника, ее мы дополняем нужными пояснениями (см. стр. 63 и сл.).

ПИСАНЬЕ О ВКЛАДЕ СТАРЕЙШИНЫ КАЗНОХРАНИТЕЛЕЙ КАХИ ТОРЕЛИ В РКОНСКИЙ МОНАСТЫРЬ¹

Перевод с грузинского

Благодатью и милостью великого и преславного пророка предтечи, крестителя Иоанна, превысившего всех рожденных, которому дано было услышать глас незримого отца, поочию увидеть в образе голубя явленного святого духа и стать крестителем самого бога—слова божьего; милостью святых и блаженных славнейших апостолов, кому дано было видеть воочию сына божьего и прислуживать ему подручными слугами, которые проповедью просветили мир и которые всегда творят для нас милость и заступничество; милостью славнейших пророков и блаженных отцов, которые убедили бога в подлинности их добрых дел и стяжали через то высшее хваление; заступничеством святых дев и богоносных жен, которые выказали твердость присущую мужчинам, стерпев трудности великого подвижничества, и присоединились к царству матери божьей и всех святых, небесных и земных, которые испокон веку стали угодными или имеют стать угодными Христу богу нашему,

Свидетельством и посредничеством всех сих святых написали мы для вас сие писанье и принесли его вам в дар, Рконской богородице, упования и покровительнице нашей—я, Каха, и супруга моя Хатута.

Детей у нас не было, и купили мы для вас деревню Ховле, проданную вотчинниками Агбугой и его детьми, как *явствует из дела*,—мы возложили перед вами сами их писанья, свидетельствующие о продаже деревни ортагам, у которых мы и *купили ее*. В то время много, действительно, земель подверглось распродаже в виду тяготевшего над людьми данничества. Золото стало дорого, деревня подешевела. Патрон отец мой оставил мне столько вотчинной земли, что пожелаю жертвовать вам любую другую деревню, за счет вотчины, мне и это было бы вполне по силам. Но если родится у меня сын,—*ему нужно будет получить свое*,—я не в праве презреть его право. А если не родится у меня сына, то и братьям своим *ничего в ущерб* не сделаю,—купленная же мною деревня останется за вами несравненно прочнее.

В то время, когда татары взяли Багдад, патрон царь апхазский отправил меня послом к Улао. Тогда всякого рода военная добыча багдадская стоила дешево.

У меня же, *при желании воспользоваться случаем*, не было средств на покупку, потому ходил и брал у ортагов в долг меха и

¹ Грузинский текст, по подлиннику (впоследствии утраченному): см. Ф. Жордания, Хроники, II, 132—145; Т., 1897. Сохранились списки.

белы и, обходя город, закупал камни драгоценные, жемчуга, золототканину. Причитавшийся ортагам *долг* я отдавал им прямо в руки. На мою же долю милостью твоей осталось столько из *всего добра*, что я выручил стоимость Ховле. Купил я Ховле—половину у жены и сына ходжи Салама, а другую половину у армянина Хасана, сына Сумбата, и от иудея Иосифа сына Бугбапа. Ими эта деревня была куплена за шестьдесят пять тысяч бел у Агбуги и его детей, как написано о том в писаньях. Стоимость я отдал сполна, зато от купли в такое я попал стеснение, что *для покрытия стоимости я сбыл только что закупленные драгоценности*, часть их взяли по дешёвке сами же продавшие мне Ховле. То, что стоило пять тысяч бел—с трудом *уговаривал* я их взять за две тысячи. Часть распродал по другим местам среди знатных. Что стоило десять тысяч бел, с трудом продавал за пять тысяч. Таким-то путём отдал весь долг.

При всём этом на покупку Ховле ничего чужого я не расходовал. Только лишь сто голов овец и шестьсот бел подарил мне патрон, отец мой, и для него я определил одного служителя литургии,—милостью-то отца, да, располагал я и другими немалыми средствами, но кроме того *дарения*, ничего не расходовал. *И ещё*, ради оказания мне добра, дядя мой дал мне пятьсот бел, и один небольшой халат—Сахмадава. Ничего другого, чужого, я не употребил для оплаты стоимости Ховле, ни за счёт отцовского, ни за счёт материнского, ни за счёт иного какого-либо рода *достояния*, — *клянусь* благодатью вышезаписанных святых и святостью дня, во имя которого сделали вклад *в монастырь*.

А сделали мы вклад не потому, что нет у нас сына. Если и родится у нас сын, и на такой случай *деревню эту* приносим вам в дар. Ховле мною куплен ради моей души, и никому нет дела до него, ни сыну ни брату.

Если родится у меня сын и *случится*, что он остался без единой хоть деревни, или *случится*, что он в качестве изгнанника направился сюда откуда-нибудь *с намерением* занять эту деревню или попользоваться ею, то *да будет противопоставлена ему такая сила закона*, чтобы он не смог и ступить туда ногою.

Даже когда бы оказалось, что кто-либо из моих родичей сидит в плену, определяю, да не выкупают его за счет Ховле.

Если бог разгневается над нами, и *в отношении* царя апхазского будет допущен какой-нибудь грех, так что он окажется даже вправе опустошить монастырь, раскопать и могилы, то ежели, не приведи господь, возмется и за Ховле, то бог да спросит с того апхазского царя и в сей жизни, и в той бесконечной.

Если, окажется, чем-нибудь я согрешил, то, если буду жив, пусть взыщут с меня, живого, а не буду жив, то пусть, вырыв из могилы, кости мои бросают псам и да взыскивают с меня за счет любой другой вотчинной земли, а до Ховле и тут никому дела не будет никакого.

Какие бы долги или иные трудности ни стали тяготеть над человеком из моего рода,—как к вотчинам *собственников* Гишели и Папаскер-

тели нет ему никакого дела,—точно так же не будет до Ховле никакого дела.

Если не будет на то согласия старцев *монастырских*, то да не дерзнет никто *из посторонних* ночевать в *монастыре* этом хоть одну ночь, и да не будет приёма никому туда, каким бы он ни был власть имущим и могущественным или, напротив того, обездоленным и бессильным.

Приносим вам в дар деревню Ховле с его виноградниками, отборнейшими пашнями, лесом, лугами, водами, мельницею,—*межсёванными* законными межами, *со всеми участками*—годными и безгодными, также деревню с *возложенными на неё* служением и оброками, как это мною определено.

Два участка земли были принесены в дар Метехской богородице—*принадлежность* Бекеуров и Горгаисдзе. Они же продали их. *Выкупив участки*, я принёс их в дар снова Метехской богоматери ради моей души. Землю, принадлежность Морбедис-дзе, принесённую *в своё время* в дар Вардзийской богородице, я *тем же путём* принёс ей же.

Хохланс-дзе и Абесас-дзе были пожертвованы в Кавта св. Георгию, и я ему же пожертвовал их. Пусть оброк, *с возложением какового на них* они пожертвованы, туда же доставляют. Правосудие и мамитад—это, ведь, Вам же было в своё время пожертвовано.

Пожертвованные мною крестьяне, добровольцы и грамотноносцы—все они куплены мною, как это записано у них в писаньях.

И определил я так: в году—триста шестьдесят пять дней, отсюда я исключил двадцать пять дней,—время поста, когда не совершается литургия—потому; *это с расчётом*, чтобы *нижеотмечаемый* расход за год составил триста сорок бел.

Пусть ежедневно в моей часовнице, с употреблением моего потира и иной священной моей утвари, по одному монаху, поочередно, служат литургию, чьим бы монах ни был служителем литургии; ему за такую службу должно платить белу,—вручаемую *непосредственно* часовнику моему в самой часовнице. Пусть таким порядком выдается плата любому, *кому только следует она*.

Если в монастыре почему-либо не окажется никого, достойного служить в соответствующий день литургию, то пусть,—если бы даже *пришлось* вести *служителя литургии* со стороны,—не оставят нас без очередной литургии. Если кто-либо лишит нас ее, да лишает его бог места в царстве своем. *Притом* пусть по два дня служат литургию для меня, по одному для жены моей Хатуты.

Затем, чья бы ни справлялась любовная трапеза, пусть во все дни, какие положены для трапезы, трапезующие обносятся *просфорами и вином*, с уделением каждому по большой просфоре из крупчатки и большому, с широким краем, стакану вина. Те, кто служит для меня и для Хатуты литургию, пусть сами обносят всех, давая по просфоре и стакану вина и призывая каждого молвить слово во прощение нам грехов. День воскресения христового не был определен ни для кого—пусть он будет для меня.

Пусть в этот день будет справляться хорошая любовная трапеза, с употреблением четырех видов пищи, с хлебом досыта и с вином.

Сколько окажется у входа нищих, чтобы все наелись. Убогим и немощным, кто не может прийти, всем чтобы *доля их* была послана к ним в их жилища.

Служащему литургию для патрона *отца* да будет выдано из урожая с отборнейших пашен пятнадцать гринов пшеницы, половину чистой, половину—мирской; *ему же пусть будут выделены* виноградники, как то мною определено,—Эстатури и Кохури, и еще дом, стоящий позади храма богородицы.

Совершающему для меня литургию да будет выдано пять гринов пшеницы *с тех же* отборнейших пашен—с *отсылкой* наибольшим кабищем—половину чистой, половину мирской; *еще* виноградник, владемый Ломи—разделившимся с Гуераисдзе.

Совершающий для Хатуты литургию да владеет не вхожими виноградниками в Ховле. Винный оброк прежде составлял двенадцать старинных кувшинов, *считая* двадцатичетырехлитровые кувшины, с каждого участка земли. Теперь скидываю по шесть кувшинов с тем, чтобы взамен, в счет тех шести, выплачивали триста сорок бел, подлежащих взносу в часовницу; каждая земля пусть выплачивает по восемь бел. В каждой неделе пусть все дни будут рабочими: скидываю субботу, зато пусть с понедельника по пятницу работают.

Засим, если кто-либо из монахов, или сын, или брат, или вообще ближний, явится нарушителем сего определения, или *наделает то*, что наделал Кутлуарслан и что наделал Киришиш—Элариону, то, ежели сие писанье мое возьмут и *разберут* цари апхазские и они не окажут мне защиты, да спросит с них бог прегрешения мои и здесь, и в той жизни, бесконечной.

Или если везиры, или попечители любые от царского двора, видя это, не окажут мне защиты, с них да спросит бог.

Или если кто-либо другой, из моего же рода, *видя это*, не окажет мне защиты, да будет он богохульником.

Если увидит католикос и он нарушителя не предаст проклятию, не лишит его погребальной, да спросит бог с него мои грехи.

Или если братья монастырская,—находишь в церкви хоть один монах,—не закроет за собой дверей и не прекратит служения литургии, богомолия, не предаст проклятию нарушителей сего писанья, не лишит их погребальной, то бог да спросит с нее.

И если определения мои о винограднике или пашне, или служении, или винном obroке или о какой-либо иной вида повинности изменят из-за корысти настоятель ли, или кто-либо другой из попечителей, как то наделали Самасары, да будут они преданы проклятию устами божьими. И если собор доследит нарушение, то его члены, всем собором, да возропшут против нарушителя и да обездолят его.

Тамошними делами совместно пусть ведают *все*—настоятель, наставник, деканоз и вообще собор весь, да и отшельники, обитающие

в пещерах. Что положено для Гаресджийских имений, пусть сообразно с тем ведаются и Ховлеские дела.

Настоятель, *осуществляя право* патрона, да не превышает его. Потом, пусть будет по сему: какой получился урожай с виноградников, пашен, отчет обо всем этом да представляется всему собору, если только настоятель признает *своевременность* его. Или же: мера вина, мера муки, требуемой для выпечки просфор, емкость стаканов, кувшина и кабанца—все должно быть вымерено и, что нужно, таким способом расходувано.

Урожай с Ховле—хлеб и вино да будут припасены особняком в одном помещении. Потом: когда виноградники и пашни будут готовы, а урожай соберется хороший, все что за данный год составит излишки, пусть расходуют следующий год. Не всегда урожай бывает одинаков. Когда побьет градом и урожая не будет никакого,—на такой-то случай пусть делают запасы. Чтоб не выскивались причины, мол, за текущий год не было никакого урожая,—да не понесет ущерба это мое определение. А то, что составит остатки и от таких излишков, да будет расходувано на пищих, употреблено для гостей. А то, что будет выгадано рядником от правосудия, пусть будет для посвящаемой мне любовной трапезы настоятелем своеручно употреблено в пасху и другие праздники—на рыбу.

Тот из монахов—будь он сборщиком винного оброка или сборщиком хлебного оброка—кто ради корысти нанесет монастырю ущерб, да будет изгнан из монастыря. По произволу, да не будет подвергаться непозинный ни в чем крестьянин пограблению. Если земля стала выморок, да не будет она никому, ни за какое вознаграждение, отдана в придачу к другой земле. Да не прекратятся с данного выморoka служение и винный оброк: пусть будет посажен на него другой крестьянин. Если богом будет нам дарован сын, да входит его рука в *ведение хозяйством*, но не с тем, чтобы он употреблял в свою пользу что-либо, назначенное на потребу для моей души. Если же не будет нам даровано сына, то пусть тогда—которому из моих братьев я поручу это—тот и ведает. А если не доживу и до этого, пусть монастырь—кто из моих родичей окажется более подходящим для него—попечению того и будет подлежать.

Богоматерь Рконская! я, будучи в полном здравии, будучи еще молодым, вот почему делаю вам сей дар: как мне знать, кто еще после меня принесет вам в дар плод моих трудов? Пусть хоть один еще год жить бы мне, чтобы дозелось мне видеть своими глазами, что делается то, что я определил сделать.

И не ради здешних, земных почестей приносим мы сей дар. Его купительная цена не соизмерима с прощением даже в один любой день содеянных мною грехов. Но мы вам приносим дар ради потусторонней жизни. Вам же знать,—по милости сына вашего, сотворите с нами, что только угодно вам. И как разбойника евангельского², помяните меня тоже единым словом в царстве вашем, будьте ходатаем перед сыном вашим.

² Лк. 23, 42—43.

Какого бы племени человек ни оказался нарушителем или извратителем сего определения, грузин ли, или перс, или армянин, ты, богоматерь Рконская, разгневайся на него, яви знамение над ним.

Вы, кто из братья—настоятель, при распределении работ блюдите крайнее самоограничение, будьте хорошими по отношению к крестьянам.

Не то, чтобы вы до нас терпели нужду в чем-нибудь,—отошедшие в тот мир патроны наши, имея заботу о нас, зѣмли вам обширные жертвовали, и вы всегда были сыты. Но от монастыря до Ховле близко, и потому, в особенности, мы его купили для вас. И да выявится к *добру* вам вся от него польза. Употребите доходы с него на умножение средств к существованию, для разведения свиней, кур, коров, для поддержания плуга волов. Да будут успешны ваши строительные дела, живите, процветая обилием. Что я собою представляю! Но движим я желанием, чтобы во славу тех, кем этот монастырь основан, вы, составляющие монастырь, пребывали в благоденствии и честях.

Если это мое определение со временем потерпит изъян: или стакан уменьшится в емкости, или просфора оскудеет качеством, соберитесь всем собором и таким способом поправьте дело и возвратите ему первоначальный вид.

Если не станет служителя, творящего литургии за мою или Хатуты душу, то пусть—на смену ему—будет привлечен, если кто найдется достойный среди его—умершего—родичей. Если нет, то вы, собор, из вашего круга поставьте мне хорошего служителя литургии. Да пусть ни минуты наш алтарь не будет оставаться без служителя литургии.

Если служитель, творящий для нас литургии, сам будет не в силе, если он будет болен, то, за него, кто окажется на месте седмичным или трапезником, тот пусть обносит ожидающих угощения стаканом вина и просфорами.

Пока я жив буду, до самоотвержения буду терпеть любые лишения, чтобы *оброчникам, ради облегчения их участи, дать* в эти трудные времена производить взносы в возможно малых размерах. Когда меня не будет в живых, то пусть попечение об этом возьмет на себя тот, кто будет представлять мой род.

Если бог сжалятся над христианами и прекратится выплата налогов, *производимая* по ныне существующему положению, то впредь никто их да не возлагает на *пожертвованных мною крестьян* и не спрашивает с них никаких иных поборов, кроме тех, что определено мною.

Если окажется, что и другой кто-либо, кроме вас, располагает грамотой, писаньем, *противными нами вам поднесенному, считать, что* они недействительны. Уже цари абхазские, силой своего Вахраму дарения, свели на нет значение *таких грамот и писаний*, как это явствует из писанья, свидетельствующего о совершенном ими акте продажи.

О чем же еще другом дерзну донести тебе, богоматерь Рконская, я, невежественный, косноязычный, тяжестью грехов уstraшенный и подавленный. О прочем тебе же знать, пособи мне, по милости сына твоего. Зе-

пахар, зенахар! Не погубите души моей в потустороннем мире, дайте мне время для каения перед вами же.

Да не подвергнется у вас сие писанье изменению с чьей бы то ни было стороны, ни с моей, ни со стороны моих потомков, имеющих следовать поколение за поколением.

И кто, какого ни есть происхождения человек—будь он из моего рода, или другой какой-либо, великий или малый, какими бы от времени порожденными *обстоятельствами* ни понуждался он к тому,—изменит это мое писанье,—совершая ли насилие, или ради стяжания, из-за корысти или для уничтожения,—кто сие мое распоряжение изменит и извратит, тот да извратится—отступивший от веры христиан, да гневаются на него Отец, Сын и Дух святой.

Да будет связан он словом божьим—и живой и мертвый, остаться ему неразрешенным в обих жизнях. Да будет часть его покарана вместе с Нестором и Оригеном, да пропадет он в пропасть подобно Дафалу и Авирону, да берет его трепет Канна, пристанет к нему проказа Гезия, да будет его уделом вервь Иуды; да сгорит в огне и сере, истребивших содомлян и гоморрян.

Да разверзнется над ним водолей гнева божьего; да будет поминаться имя его с; именами Ахава, Элия послушника, Симона волхва, Куэнопа чародея и Македона, хулителя святого духа.

Да понесет он кару божью вместе с Маниной, проклятию преданным, и двенадцатью его учениками, с Манентом, с Павлом самосатским и Арием, трижды проклятию преданным; да будет часть его вместе с Мунтаном, Сатурном, Аквиллой, Лоскаром, Пократом, Акролой и Феодором Момпесоэтским (sic) и Полихроном бесноватым. Над ним да исполнится псалом сто восьмой.

Да будет он связан крестной силой двенадцати апостолов, крестной силой семи соборов и крестной силой и благодатью пяти патриархов. Да будут спрошены с него слова, которые сказаны были евреями, именно: „Кровь его на нас и на детях наших“³. И да будет предана проклятию память о нем благодатью и силою крестною вышеписанных святых.

И если сие мое распоряжение, мною скрепленное и в дар принесенное в твое обладание, кто-либо изменит, и если кто-либо покусится нарушить его, изъять его из твоего обладания,—вотчинник ли какой-либо, или мосакар гавэ какой-либо, из какого бы он ни был рода, вы, пресвятая богоматерь Рконская, восстаньте во гневе, ты и сын твой, на него и кару, положенную для грешников, вонзивших сыну твоему копье⁴, взыщите с него.

И кто скрепит сие мое писанье, того бог да благословит.

И если кто-либо нанесет какой-либо изъян этому моему определению,—будь он настоятель или наставник, трапезник или собор весь,—да будет связан словом божьим и пусть понесет кару вместе со всеми этими еретиками.

³ Мф. 27, 25.

⁴ Ио. 19, 34.

(Рукоприкладства)

Рконская богоматерь! О чем в вышеприводимом доложено мною тебе письмом, исполненным от руки писца, я, Каха, то же самое здесь подтверждаю, прилагая и собственную руку, и препоручаю душу свою святой всеблагости твоей и незлопамятности. Прими душу мою под покров свой и моли сына своего обо мне грешном и прими в жертву. Ховле, мною купленный, не оспоримый ни с чьей стороны,—хоть дар сей не может покрыть и грехов, даже за один день мною совершенных. Кто это мое определение изменит, принадлежи он хоть к моим родичам или будь бы кем-либо посторонним, на того явите гнев, ты и сын твой и выше названные святые, гнев на любых нарушителей сего писанья—дающих ответ перед богом за мои грехи. Кто скрепит его, да укрепит того бог и в здешнем мире и в потустороннем.

Сие, согласно с тем, что патрон Каха от себя и от моего имени принес Ховле тебе, Рконской богоматери, в дар, подписью скрепив писанье, я, Хатута, также собственноручно скрепляю, и препоручаю тебе душу свою. Прости мне грехи мои, аминь.

Я, царь Давид, скрепляю.

Я, его сын Георгий, также скрепляю.

Мы, Мелхиседек, скрепляем.

Писанью старейшины казнохранителей Кахи я, Аваг-Саргис, тоже свидетель и скрепляю.

Сие писанье старейшины казнохранителей Кахи я, старейшина слуг Григол Сурамели скрепляю, будучи свидетелем.

Сие старейшины казнохранителей Кахи писанье о купленной им деревне, которую он пожертвовал своему монастырю, мы братья из всех трех пустынь Гаресджи и все прочие скитники единодушно скрепляем. Кто изменит сие определение, тот да будет проклят, связан, анафематствован; а кто скрепит, того бог да благословит.

Я, Антоний, сие писал своей рукой. Кто изменит это определение, тот да будет анафематствован, проклят. Кто скрепит, того бог да благословит.

Сие, в том виде, как его написали богом дарованный зять мой Каха и сестра моя Хатута, с упованием пожертвовавшие Ховле Рконской богородице, я тоже, Бега, картлийский воевода, скрепляю, будучи и свидетелем.

Сие, в том виде, как богом дарованный зять мой Каха и дочь брата моего Хатута,—Каха, более чем зять почитаемый,—написали, пожертвовав Ховле Рконской богородице, я тоже, Иванэ, скрепляю, будучи свидетелем.

Сие, в том виде, как брат мой, патрон Каха, и Хатута написали, заявляя о своем вкладе, и принесли в дар, для своей души, купленное ими Ховле Рконской богородице, я, Асиба, будучи свидетелем, скрепляю.

Кирие-елейсон! Сие—богомудро возлюбленного творцом и законами его и боголепно сияющего ниспосланной свыше мудростью Кахи, всеми государями жалуемого и возлюбленного, и супруги его Хатуты—определение, к веч-

ному молению и литургисанию и поминовению так боголюбо сотворенное определение,—и да блюдет бог вечное его исполнение, и да благословит он исполнителей и помогающих исполнять, и ты пособи в исполнении, богородица Рконская пренепорочная, и да будет исполняться благодатью вознесенных в сем монастыре святыми отцами в дар богу, навечно сохраняющих силу, молитв и бескровной жертвы. Аминь, аминь, аминь! Буди, буди, буди веки, до скончания веков!—я тоже, убогий, во Христе патриарх животворящего столпа, шестой за пятью патриархами и первейший среди них силой сотканного в небесах, рукою непорочной матери божьей хитона господня, католикос во Христе всея Грузии Николаос, скрепляю, подписываясь. Кто это изменит, да будет связан, проклят и анафематствован благодатью кафолической церкви и воздвигнутых в ней Столпа животворящего, Иерусалима и Антиохии, благодатью боготворящего елеса и хитона господня; благодатью и верою всех патриархов, католикосов и епископов православных и силою креста моего—убогого, аминь...

Се, тому, как воевода воевод Каха и жена его госпожа госпож Хатута для моления за их души купили деревню Ховле и принесли в дар Рконской богоматери, какое было их веление в пользу монастыря, я, ничтожный Арсен, манглисский епископ, свидетель. Прими в жертву, богомать Рконская. Те, кто сие изменит, да будут связаны, прокляты, анафематствованы словом божьим и силою гвоздей христовых. Скрепивших это да благословит бог и делам, ими творимым, сообщит он успех.

Х. Вышней благодатью и мудростью исполнился и светом озарился—в силу принесения богородице всесвяти и непорочной жертвы, для бога и людей желанной и вонистину хваления достойной—сей новый Авраам. Принес он в жертву богу землю, как тот принес в жертву сына любимого. Так уподобились сии желанные люди божьи Каха—Аврааму и Хатута—блаженной Сарре. Вместо сына, они принесли в жертву пресвятой богоматери Рконской купленную ими, исключашую всякий иск со стороны людей, свободную от чужих притязаний деревню Ховле. Да придаст бог сему писанью твердость и неизменность до скончания времен, которые установил бог отец своею властью. Добродетельно скрепляющие сие писанье и помогающие блюсти его да будут благословенны богом вышним, вседержителем. А супостаты, нарушители и колеблющие его, в силу какой бы то ни было причины творящие это, да будут связаны, прокляты и анафематствованы. Подобно тому как Самозель сатана (sic) и слуги их пребывают в ряду грешников, пусть и его, нарушителя, часть пребудет вместе с богохульниками и вероотступниками, да будет гибель его уделом во веки веков, аминь.

Мне, совсем убогому, после них оставшемуся калеккой, молящемуся за них отшельнику Иосифу, велели приложить к сему руку, хотя я есть ничтожество, ненужная тварь. Ныне молю тебя, господи боже, я, грешный сей преубогий в воздаяние за сей добродетельный, желанный вклад даруй им прощение грехов и проступков и удостой их жизни в царстве твоем небесном. Так как ты есть милостивый, предобрый бог и хочешь жизни для всех, то дай жить и сему желанному, трижды благо-

словесному Кахе и достойной блаженства Хатуте, у которых озарились светом духовные очи и сердца, открылись глаза с тем, чтобы жертвовать священную сию жертву; о, господи боже и пресвятая богоматерь, помилуйте их, по великой вашей милости, аминь.

Сие, свидетельствующее, как воевода воевод принес в дар вотчинному своему Рконскому монастырю Ховле, им купленную, для моления за его душу, я, во Христе картлийский архиепископ Георгий, скрепляю. Тех, кто это изменит, устрани, боже, от твоего закона. Скрепляющих да благословит бог, по своей благодати.

Сие, свидетельствующее, как безмерно боголюбивый старейшина казнохранителей Каха и его супруга Хатута в своих определениях Ховле принесли в дар св. богородице, святыне, покровительнице их владений, вотчинному их монастырю Ркон ради спасения души, я тоже, смиренный Григорий, тбилисский архиепископ скрепляю. Тех, кто изменит, да постигнут всякого рода кары от гнева божьего, да будут они связаны и в небе и на земле. Всех, кто скрепит это, да благословит бог ныне и во веки веков...

ПРИМЕЧАНИЯ

К стр. 54.

крестителя Иоанна—кто крестил Христа, по евангельским легендам (Ио. 1,28 и др.)

в образе голубя св. двух—Ио. 1,32 св. двух в богословии—одна из трёх ипостасей бога, „исходит“ от бога-отца, для католиков—и от сына (filioque).

слова божьего—Христа

апостолов—греч., учеников-посланников Христа: Матфея и др., числом 12 (Лк. 6,13)

сына божьего—Христа (Ио. 20, 31).

просветили мир—апостолы, после Христа, распространяли христианство (Дея. 1,9)

пророков—16 пророков, Исаия и др., по учению ц-ви, предсказатели, боговдохновенные авторы 16-ти библейских книг, объединяемых названием „Пророки“.

святых дев—в том числе Марии „богородицы“ (Мф. 1,16), Нины—просветит. Грузии и мн. др.

Рконской богородице—Марии, чьим именем обозначен в писанье Рконский монастырь.

ортагам—в грузинск. тексте: ორტაგთა ორტაგთა (монг.): члены торгов. товариществ, занимавшихся и ссудн. операциями. О них см. Джавахишвили, Экономич. история Грузии, кн. I, стр. 34, Т., 1907.

Патрон отец мой—„патрон“, лат. patronus; в соединении с უმა ტა „вас-сал“ в грузинском образует композит „პატრონუმა“ patronotoma, что в трудах акад. И. Джавахишвили (Ист. грузинск. права, кн. II, вып. I, § 5) впервые было использовано для обозначения „феодализма“.

вотчинной земли—в груз. тексте: მამული მამული ოტ „მამა“—отец; მამული в нов. грузинск. имение, дача; отечество.

братьям... (до запятой)—в грузинском тексте: ჩემთა ძმთა არ უზმოდო (ავს?). деревня останется...прочнее—в грузинск: უკეთე დაგრძელო.

татары взяли Багдад—Хулагу (см. следующ. примеч.), взяв Багдад (1258 г.), тем самым уничтожил халифат.

Улао—Хулагу. Начиная с этого ильхана, Грузия подчинялась власти хулагидов (1256—1336), управлявших подвластными им землями из Ирана, прибл. до 1316 г.—„Ильхан“ букв. ‘народный хан’; ср. грузинск. выражение: „თათრის ელბი“ *tatris elebi*.

средств на покупку—в груз. სასყიდელი *sasqideli*, „денег“.

К стр. 54—55.

меха и белы—в груз.: ლარი და თეთრი *lari da* (союз) *telri*. 1) ლარი шелков. ткань, сокровище и др. (Толков. сл-рь грузинск. яз., т. IV, s. v.), не исключено значение ‘кожа выделанная’, ‘сафьян’. Известно баск. *lag-u* ‘кожа, шкура’; по Н. Я. Марру, грузинск. ლარ-ი ‘товар’ (Из Пиренейской Гурни, Известия Кавказск. ист.-археол. инст., т. V, 1927, отд. отт., стр. 44); 2) белы (ед. чис. ბლა), букв. „бллая (монета)“; в русск. „бела—мелк. монета“ (И. И. Срезневский, Мат-лы для словаря древнерусск. яз., I, s. v. В груз. თეთრი *tetri*—букв. „белая (монета)“, обозначаемая также: „Драм(а)“, т. е. драхм, ок. 25 коп. Русск. соответ-стане уловил А. Г. Шанидзе). Грузинск. თეთრი (დრამა) см. И. Джавахишвили, Грузинск... нумизматика, etc., стр. 11 и др., Тб. 1925.

Ховле—деревня. См. стр. 50 и 52, примеч. 6.

у жены и сына ходжи Салама, у...Хасана..., иудея (ურბა) Иосифа... И. Джавахишвили, Экономич. ист., стр. 34, в них видит участников „ортага“ (см. выше).

золототканнну—в груз.: ზარკაშა (*zarkaša*, перс.).

бел—см. выше.

среди знатных—в груз.: დიდებულთა ზედა *didebulta zeda*

служителя литургии—в груз. მწირველი *mčirveli*.

отцовского..., материнского—в груз. მამულისა... დედულისა *mameulisa... dedulisa*. По аналогии хорошо известного მამული *matuli* в грузинск. образовалось и слово დედული,—переведем условно: матчина из დედა мать. Ср. „вотчина“.

деревни (род. пад.)—в груз.: სოფელი *sopeli*.

заять...попользоваться—в груз.: დასაჭირავად... მოსაჭმარებლად *dasačiravad... mosaqmareblad*.

царя апхаэского—в груз.: აფხაზთა მეფეთაი (*pl.*) *apxazta mepetai (pl.)* чередуется с формой ед. числа, к тому еще соответствующие сказуемые предлежат в форме ед. ч. Разнобой, возможно, вызван „присутствием“ в Грузии двух царей, двоюродных друг для друга братьев: Давида „старшего“, по-монг. „улу“ (по возрасту и по объему царской власти) и Давида „младшего“ (по-монг. „нарин“). Их соцарстве (по крайн. мере, формальное)—было установлено монголами в 1246—1247 гг. в Каракоруме, в ставке вел. хана Гуюка (И. Джавахишвили, Ист. грузинск. народа, III, стр. 113 и слл., спец. стр. 132, 134). Величание „царь апхаэский“ (читай: грузинский) приличествовало не только младшему Давиду (потому что он обосновался в Западн. Грузии, имея резиденцию в г. Кутаиси), но и старшему Давиду, т. к. тот же титул—по традиции, входил в состав большой титулатуры „всегрузинских“ царей. А Грузия в целом еще удерживала свое политическое единство.

собственников Гишели и Панаскертел—в груз. გიშელთა და ფანასკერტელთა *gişelta da panaskertelta*: 1) გიშელნი, букв. „гишские“, „из Гиши“, так по назв. Гиши—крепости, высившейся на рубеже Грузии и Ширвана; также и 2) ფანასკერტელნი, букв. „из Панаскерта“, населенного пункта, лежащего в Тао (историч. область в ю.-зап. Грузии, ныне на территории Турции. Панаскерт р-н, одноименный рабат и т. п.; см. С. С. Джикия, Простран. реестр вилāйэта Гюрджюстан, кн. III, с. 581 и слл.). Источники упоминают „великородных“ Панаскертелн. О тех и других см. Ф. Жордания, Грамоты, II, 135, прим. 9.

Т. о., по смыслу поясняемого указания „писанья“, Ховле должен был оставаться неприкосновенным для возможных насильников из местных феодалов, как неприкосновенными были для них отдаленнейшие от центра пункты—Гиши и Панаскерт.

с... виноградниками—здесь перечислены основные виды земельных, водных (подразум. также: рыбных) угодий, в том числе: ზუარბი (творит. пад.: ზუარბთა) *zuarbi*—„большой виноградник“; по-видимому, одного корня с „მზუარე“ *mzuarē* солнечн сторона, в таком случае, ზუარბი—виноградник из „лучших“, высокоурожайных. ხობაბუნი *khobabuni*—перс.: господская земля. В нашем переводе: „отборнейш. пашни“. ტყე (твор. пад.: ტყითა)—лес. ველი (твор. пад. ველითა)—луг. пастбище.

с... годными и безгодными—в груз. т-те: საგმრითა და უგმრითა *sagmrīta da* (союз) *ugmrīta*. Выражение „безгодными“ нами заимствовано из древнерусск. дипломатики.

деревню с... служением и оброками—в груз. т-те: სოფელი სამსახურითა და ბეგრითა *sopeli samsaxurita da begrita*. ბეგარა—в нашем переводе „оброк“. Ср. перс. бахрэ—„рента—налог в продуктах с крестьян“ (проф. И. П. Петрушевский в кн.: Колониальн. политика... в Азербайджане, ч. II, с. 428, М.-Л., 1937).

Метехской бѣгородице—მეტეხთა (*metexta*) ღმთის მშობლისა: в числе древностей Метехи (Каспск. р-на) известна, м. проч., купольная церковь XIII в. См. Памятники культуры СССР, взятые гос-вом под охрану, с предисл. акад. Г. Чубинашвили, Тб., 1959, стр. 71. Вахушти (XVIII в.), География, Т., 1941, стр. 56, заплет мон-рь „Пресвятой (богородицы)“.

Два участка земли... принадлежность Бекеуров и Горгаисдзе—в грузинск. т-те: ორი მიწაი... ბეყურეთი და გორგაითი *ori miṣai bequeureti da gorgaiti*. Если бы это были деревни (а не „участки земли“), то бегу и горг. естественно было бы принять за топонимич. названия и в переводе соответственно получили бы Бекеурети (наподобие „Каралети“) и Горганти (наподобие „Молити“). В нашем случае ბეყურეთი *bequeureti* можно воспринять, как фамильное название типа Липарит-

ст-и⁵, другими словами—как фамильное название beqe-ur(i) (ср. Ломоур-и), с нарощенным суффиксом—приобретающее функцию относительного слова, наприм.: в наличном у нас сочетании: „mīṣa-i (им. пад.) beqeret-i“ земля (участок) Бекеуровых.

Вардзийской богородице—ვარძიის (vargiis) ღმრთის მშობლისა: Вардзия (Аспиндзек. р-на)—в окрестностях Тмогви; в ее пещерном комплексе выделяется церковь XII в., т. наз. Гвтис-мшобзли (Богородица).

Хохаланс-дзе и Абесас-дзе—в груз.: ხოხალის-ძე და აბესას-ძე (по нынешн. правописанию) ხოხალაძე და აბესაძე. Хохalais-ze da Abesas-ze—грузинские фамилии, подлежащие каждая в форме ед. числа, но, несомненно, обозначающие каждая семейную, родовую группу людей: „Хохаладзевых“ и „Абесадзевых“. В них распознаются грузинские крестьяне из той категории крепостных, которую составляли „пожертвованные“, по-грузинск. „შეწირულნი“ *šecirulni* (впоследствии образовалось фамилии. назв. Шещирули).

в Кавта св. Георгию—в груз. т-те просто „в Кавта“—კავთას *qavtas*; имя Георгия в перевод вводимы: в Паратиси (Каспск. р-на) известна ц-вь „Қаутис цинида Гиорги“, букв.: „Кавты св. Георгий“. (Памятники культуры..., стр. 213)⁶.

Правосудие и мамитад... вам же были пожертвованы—в груз.: სამართალი და მამითადი გახლამცა თქუენივე იყო შეწირული. Это утверждение мы себе представляем как оговорку к предыдущей клаузуле. Мол, в пределах Ховле все претенденты (святости в Метехи, Вардзии, Кавта) удовлетворены мною... мол. судебная юрисдикция, право „решать и вязать“, ведь (resp. конечно, известно..., в грузинск. т-те: გახლამცა *gaxlamtsa*) вам уже, до меня, было пожертвовано, мамитад тоже. „Мамитад“ (грузинск.) *mamitad(i)*—группа людей (из соседей и т. п.), безвозмездно помогающих тому, кто имеет в этом нужду—в деле выполнения полевых работ (вспашка, сбор урожая)⁷. Жертва в виде „мамитад“ должна была быть эффективной: к сезону монастырь обеспечен рабочей рукой; пожертвование, очевидно, предусматривало покрытие расходов по угощению рабочих и т. д. Судебные права („სამართალი“) для Ркопской святыни открывали особую статью дохода и т. п.

крестьяне, добровольцы и грамотносцы—в груз. т-те: ნებიერ(ბ)ი და სიგლოსან(ბ)ი *nebiert[bi] da siglosan[bi]*, особые категории крестьян. სიგლოსან(ბ)ი (ср. ჯვაროსანნი) обладали письменными свидетельствами (*sicculum*→სიგული), долженствовавшими охранять их от произвола крепостников, в том числе монастырских властей. Слово „грамотносцы“ нами заимствовано из древнерусск. дипломатики.⁸

⁵ См. Труды Тбилиз. гос. университета, кн. XXXIII В, стр. 135 и сл.

⁶ Здесь мы ставим точку (снимая запятую, выставленную в груз. т-те).

⁷ Толков. сл-рь грузинск., т. 5, с. v. Мы заимствуем из словаря основн. смысл толкования.

- не совершается литургия—в груз.: ჯამი არ იწირვის *žami ar ičivis* (ср. ниже: ჯამს წირვოდეს, წირვა, отс.: შწირველი *mčirveli* священник, совершающий литургию).
- в моей часовнице—в часовне, в груз.: ჩემსა ეკუთერსა (*eķuṭersa*) შიგა из греч. τὸ ἐκκλησίον; отс.: მეეკუტრე часовник.
- моего потира—культов. сосуд, в груз.: ჩემს ბარძიბს *barṣiṃs* (дат. пад.). Толкование к ბარძიბი см. А. Шанидзе, Язык Georgia Святогорца, стр. 87, s. v., в книге: Георгий Святогорец, Жит. св. Иоанна, etc., подготовил к печати И. Джавахишвили, Тб., 1946.
- священной моей утвари—в груз.: სიწმიდის სამსახურსა ზელა *sičmidis samsaxursa* (следует: *samsaxurebelsa*) *zeda*. Ср. „სამსახურებელნი“ утварь (историк ц. Давида, XII в. = Картлис Цховреба“, т. I (изд. С. Г. Каухчишвили), стр. 451, s. v.; Тб., 1955.
- по одному монаху—в груз. თვითი მოღაზონი *molazoni*, вл. литературного „მოღაზონი“ *monazoni* (из греч. μονάζω живу один, Коссович, Греч. русск. сл-рь, ч. II, М., 1948; отс. прич. μονάζων).
- по два дня служат литургию для меня—определяя это, Каха предлагает для жены служить лишь „по одному“, очевидно, считая, что сам вдвойне, по сравнению с женой, обременен грехами.
- любовная трапеза—поминальная трапеза по умершем, в груз. აღაპი აჟაპი, აგაპ, из греч. ἡ ἀγάπη любовь. См. К. С. Кекелидзе, Иерусалимский канонарь, с. 323, s. v. აღაპი, Тифлис, 1912.
- какие положены для трапезы—в груз.: რაიც ტრაპეზს *trapezs* (из греч. ἡ τράπεζα трапеза, стол) დებოდეს.
- по просфоре из крупчатки—в груз. სევისკეტერი სამინდეს *sepiskueri samindes*. სევისკეტერი просфора, букв. господский, господень, владычный хлебец (კუერი); სამინდე крупчатка (см. Д. Чубиноз, Грузино-русс. сл-рь, СПб., 1887, s. v.), также სამინდო *samindo* (см. Толков. сл-рь грузинск. языка, т. 5, s. v.).
- (по) большому, с широким краем, стакану—в грузинск. т-те: მოხეული ჭიქაი *toxeuli čikai*; ср. широкогорлый (кувшин). მოხეული, возможн. вариант: პირმოხეული (букв. разорванный, растерзанный)—так по ассоциации с представлением о „распущенных“ губах людей („край“, „берег“, „губы“ в грузинском воспринимаются как синонимы); Броссе (*Hist. de la Géorgie, II partie, II liv. p. 454, n. 4*) в „მოხეული“ усмотрел (стакан) „мохисский“ („du Mokhis“). Его поправляет уже Ф. Жордания, Хроники, II (Тбил., 1897), стр. 135, прим. 11.

К стр. 57.

гривов—грив (ср.-перс.; М. К. Андроникашвили, Оч. по иранск.-грузинским яз.-вым взаимоотнош.-м, стр. 185), мера сыпуч. тел; термин, широко распространен в странах Бл. Востока в соответств. формах (И. Джавахишвили, Грузинск. нумизматика и метрология, спец. стр. 69); ср. Л. Мухелишвили, Типик... Ваханск. мон-ря, стр. 100 (s. v.), Тб., 1939.

пшеницы, половину чистой, половину мирской — в грузинск.: წმიდაი და...საეროი ომიდაი da saeroi. В данном контексте საეროი („мирской“) можно перевести и как „народной“ (пшеницы), „общепотребительной“, „низкосортной“, в противовес которой წმიდაი может иметь применение и для культовых целей (проскомидия, просфора). Ср. Орбелиани, Грузинский лексикон, под ред. И. Кипшидзе и А. Шанидзе, Тб., 1928: „წმიდა პური — სეფის-კვერი“. В монастырях рабочий люд кормили особо „мирской пищей“. Ш. Месхиа в Мимомхилвели, 1, 77; Т., 1949.

виноградники Эстатури и Кохури — в груз.: ესტატური და კახური. Можно допустить, что здесь выражен факт принадлежности означенных виноградников каким-то эстатге и коба (по Ф. Жордания, ук. соч., стр. 136, м. б., კახური, что не исключается в виду общеизвестности имени კახა и названия კახეთი, из чего также получили бы форму კახური).

наибольшим кабицем — в груз.: სეფითა კაბიწითა sepita kabiṣita. სეფე в социальном значении — это „знатный“, „княжий“ (ср. სეფეკალი, სეფეწული), в материальном мире — „наибольший“, „главный“ (из столов, из хлебов. სეფითა კაბიწითა „наибольшим кабицем“. კაბიწი — мера сыпуч. тел, подвергавшаяся на протяжении времен сильным колебаниям, во всяк. случае от трех до десяти гринов (С.-С. Орбелиани, стр. 158, s. v. კაბიწი). Подробности см. И. Джавахишвили, Грузинск. нумизм.-метрол., стр. 69—70 и др.

виноградник, владеемый Ломи, разделившимся с Гуерансдзе — в груз.: ვენაჲი გუერანისძისა განაყოფისა ლომისეული, venaṗi gueraṗsḡisa ganaqopisa lomis(eul-i).

невхожими виноградниками — в груз.: ვენაჲნი შეუვალნი — venaṗni šeuvalni, т. е. пользующиеся податным иммунитетом; „невхожий“ (Даль, т. II, столб. 1320, s. v. невходный) типологически — точно передает груз. შე-უ-ვალ-ნი, где უ означает не, შე — в, ვალ — хож, ნ — показ. множ.-ти (пример: „алтарь... невхож для женщин“, Даль, ук. м.). Последнее слово не выражает социального иммунитета. შეუვალნი следовало бы передать словами „свободные от въезда“, т. е. такие (в нашем случае, виноградники) куда (к владельцам) „не въезжают“, скажем, царские сборщики (см. Н. П. Павлов-Сильванский, Феодализм в древ. Руси, 1907, стр. 80). Зато „невхожие“ — удобочитаемое слово.

Винный оброк — в грузинском: კულუხი kuluxi (азерб. „куллук“ ‘платить’ вообще).

старинных кувшинов — в груз.: ძველი კოკაი zueli koṗai; выражение „старин. кувшин“ („24-литровый“) само подсказывает, что были и иной емкости кувшины, которая, смотря по местам распространения, убавлялась, по кр. мере, до 8 литров (И. Джавахишвили, Экономич. история, стр. 104—105).

Кутлу-Арслан... Киршиш Эларionу — в груз.: ყუთლუ-არსლან... ქირშიშ ჯლარიონს. По контексту видно, что из этих трех лиц первые два, как

правонарушители, опорочили себя в глазах ревнителей порядка, причем Эларион оказывается пострадавшей от (Киршиша) стороной. К сожалению, приходится признать за Н. Ф. Шошнашвили, Рконская грамота, 1953, стр. 7 (см. ниже), что названные историч. лица, вне этого памятника, остаются неизвестными.

ежели... не окажут мне защиты—в груз.: არამასაბიონ არამასაბიონ, из перс. aṣḥab 'товарищ, поборник'.

везиры... попечители... от царского двора—в груз.: ვეზირთა და დარბაზის კარსა მოურავთა vezirŭta da darbaziŭs karsa mouravta. ვეზირნი (из араб. yaz-irun 'помощник, министр') в феодальн. Грузин—везиры, министры, числом до шести (подробности: И. Джавахишвили, Ист. грузинск. права, кн. 2, вып. 1, стр. 116 и слл.; Тбилиси, 1928). დარბაზის კარი: დარბაზი, დარბაზის კარი (из перс. darbaz 'зал' и пр.), центр. правител. учреждение, куда входили высш. должностн. лица, на языке грамоты—„моуравы“ (грузинск.), букв. попечители (подробности: И. Джавахишвили, ук. соч., стр. 112 и слл.).

католикос—в груз.: კათალიკოსი katalikōs-i (из греч. καθολικός, прил. 'общий'), глава грузинской церкви, титулуемый традиционно также „патриархом“. Под „католикосом“ можно подразумевать католикоса Николая (подробнее о нем см. Н. Шошнашвили, Автореф., стр. 8), одного из свидетелей, скрепляющих „писание“ своею подписью.

Если... не лишит его погребальной—в груз.: სამარხვისაგან არ განიყენოს samarxavisagan ar ganŭqenos (это выражение в „писанье“ повторяется); „погребальная“ означает „все, что относится к погребенью, к похоронам“ (Даль, III, столб. 401, s. v. „погребать“). Ср. И. И. Срезневский, Материалы, II, стлб. 1019: „погребальная—заупокойная служба“.

если... братья монастырская... не закроет за собою дверей—о практике закрытия церквей, прекращения церковных служб, как о крайней мере духовного наказания христиан-правонарушителей, м. проч., свидетельствует „представление“ грузинского церковного собора (ок. 1263 г.) упоминаемому в „писанье“ царю Давиду-Улу (см. Bull. Hist. 1, Тифлис, 1925, стр. 222).

о... служении—в груз.: სამსახური, samsaxuri.

из-за корысти—в груз.: ქრთამისათვის; krtami 'выгода', 'мзда' и т. п. С.-С. Орбелиани, стр. 371, s. v.: ქრთამი: საცოდავო ძღუენი 'греховное приношение'.

настоятель—в груз.: წინამძღუარი c̣inap̣ḍẓuari (букв.); „предводитель“, 'настоятель монастыря', 'игумен'.

как то наделали Самасары—в груз.: ვით სამასართა (samiasarta) უყვეს. Самасары остаются в исторической неизвестности. Из контекста лишь догадаться можно, что Самасары, „попечители“ („моуравы“) Рконского мон-ря, подкупленные недругами монастыря, нарушили его имунитетные права.

да восстанут... и да обездолят—в груз.: აუზოხორდენ და გაბედითონ
auzoxorden (основа: zoxor 'шум', 'ропот')? da gaabediton (осн.: bedit
'зло', 'беда').

настоятель, наставник, деканоз... собор весь да и отшельники—в груз.
წინამძღუარმა, მოძღუარმა, დეკანოზმა... ერთობ კრებულმა ცნამუყარმა
(см. выше), მოყუარმა, dekanozმა... krebulმა... Из них наставник
„учитель“, „ученый монах“, руководивший монаст. школой. Ср. И.
Джавахишвили, Ист. грузинск. права, кн. III, вып. II, стр. 55); де-
каноз--из греч. δέκανος. В грузинск. мон-рях деканозам, как должн.
лицам, подчинялись иереи (числом по 10 каждому?) и певцы. К. Ке-
келидзе, Иерус. канонарь, стр. 327, s. v. დეკანოზი.

К стр. 58

для Гаресджийских имений—в груз. გარესჯისა საკონებელნი. Выходит,
Рконский мон-рь призывался принять в своей „коммуне“ к руко-
водству действовавший в Гареджа „устав“, как, очевидно, образцо-
вый, с точки зрения интересов всякого благоустроенного мон-ря. В
богатой монастырями Грузии подобные типики имели большие тради-
ции. Об их существовании, большой содержательности и разработанности
можно судить и по известному типику, дошедшему до нас как па-
мять о Ваханском монастыре (Ахалкалакский р-н). См. ტუტხოვ დი
სიუენტი ვაჰან, XIII ს., publié par L. Mouskhélichvili. Тбилиси, 1939.—
Гареджа, он же Давидгареджа (Сагареджойский р-н), как памятнику
грузинского искусства, посвящен труд акад. Г. Н. Чубинашвили,
Пещерные монастыри Давид-Гареджи (Тб., 1948).

Настоятель, осуществляя право патрона, да не превышает его—в
грузинск. т-те со сбивчивой краткостью: წინამძღუარი მეტად („чрез-
мерно“) ნუ ჰპატრონობს. В последующем предложении союз „если“
смушает Ф. Жордания, готового заменить его союзом „и“, в т-те:
„და“ (Хроники, II, стр. 136; см. ниже). В нашем переводе „თუ“
сохраняет свою силу.

стаканов—ქიკათა ჭიკათა (Под. пад.).

пашен—ხობაბუნთაი hodabuntai. См. выше.

просфор—(род. пад.) в грузинск.: სეფისკუერისა (см. выше).

пусть расходуют—в груз.: წააგებდენ წააგებდენ.

рядник от правосудия—в груз. სამართლად გამგებელ-ი (им. пад.) samartlad
gamgebel-i.

для... любовной трапезы—см. выше.

в пасху—в грузинском: აღუსებასა აგუსებასა.

сборщиком винного оброка или сборщиком хлебного оброка—в
груз.: მესტულემა ანუ მეტალემა mestulenia anu metalema.

да будет изгнан из монастыря—в груз.: მონასტრისაგან გაიძოს.

по произволу—в груз. მიზეზითა (по придирке); ср. მიზეზიანი (კაცი).

да не будет подвергаться... пограблению—в груз.: ნუ დაიტყუენვის
ჟი (отрицательн. частица) daiṭquenvi, см. выше, стр. 53.

Если земля стала выморок—в груз.: თუ მიწაი დაუკარებოდეს *tu miṣay daukacardebodes*

да не будет (земля)... отдана в придачу к друг. земле—в груз.: ნუ ვის გარდაერთვის.

да входит его рука в ведение хозяйством—в груз.: (საურავად) მისი ჯელი შევიდოდეს *miṣi (ego) qeli* (правомочие, „рука“, власть) *ševidades* (ср. выше: невхожие). Выражение совпадает с русским: „куда рука моя ходила“ (из дипломатики).

плод моих трудов—в груз. т-те: ნაგუჯრისა,—м. быть, „ნამოქმედარსა“ (ср. армян. *գործ* *gogc* 'дело'. Ср. Ф. Жордания, Хроники, II, 137, стр. 22).
по милости сына вашего—т. е. Христа.

К стр. 59

грузин... перс... армянин—в груз.: ქართველი... სპარსი... სომეხი.

при распределении работ блюдите крайнее самоограничение в груз. მუშაობასა ზედა მოიკირვებით.

от монастыря до Ховле близко—от Ркони до Ховле ок. 10 км. расстояния.

И да выявится вам к добру...—в груз.: (ხოლე გიყიდეთ) და გამოგაჩნდამცა სად კარგია.

средств к существованию—в грузинск. т-те: სამცხორებელსა *samcxorebelsa*.

коров... плуга волов—в груз.: (მოკმარეთ) ფურებსა და გუთანსა *purebsa da gutansa*. См. Даль, III, стлбц. 328, s. v. плуг: „плуг волов, сколько волов враз закладывается, обычно три ярма“. Ср. грузинск. გუთნეული.

стакан уменьшится в емкости—в груз.: ანუ ჭიქა (*ḫika*) დამცირებოდეს.

наш жертвенник—в груз.: ჩუენი სამწირველი *samc'irveli*; ж-к в ц-ви: ос-вящ. стол, в алтаре, для совершения „таинства евхаристии“. Здесь: собственная делающего вклад часовница.

седмичным или трапезником—в груз.: მეშგეფეს და მეტრაპეზე *meinsgerpe da metrapeze*. მეშგეფეს (მსგეფის 'седмица', неделя') седмичный, т. е. свящ.-к, неромонах, состоящий на очереди служения в теч. седмицы (Сл-рь ц.-слав. etc., т. IV, СПб, 1847); И. Джавах., Ист. грузинск. права, кн. I, стр. 59 („მეშგეფეს“). Трапезник—в мон-рях (в столовой, трапезной) „приставленный смотреть за трапезой“ (Сл-рь ц.-слав., IV, s. v.).

платить позинности—в груз. т-те: ხარჯისა... გამოლებისათჳს *harḡisa gainophebisatws*.

над христианами—в груз.: ქრისტიანობა *krist'ianobai* т. е. кроме грузин, и все другие христианские народы, платившие налог монголам.

выплата налогов... по ныне сущ-му полож-ю—в груз.: ხარჯობაჲ აწინ-დელისა დებისა *harḡobai aḡindelisa debisai*; ср. დებისა (нм. пад.: დებაი) *var*. დებულეზა 'положение' 'определение'.

поборов—в груз.: საკრეფელსა *sakrepelsa*, букв.: „что подлежит сбору“.

Если окажется, что...—отсюда весь абзац содержит кратенькую, но интересную справку о терзаниях от „коммерции“, пережитых за

сравнительно короткий срок деревней Ховле. Сначала подтверждается, что кроме писанья Кахи Торели, любые другие „сигели“ или писанья, если бы таковые и оказались у каких-либо „претендентов“, надо было бы просто отвести от Ховле. Это на основании дарственной грамоты, данной „апхазскими царями“ Вахраму (подразумевается известный феодал Варам Гагели; о нем и его потомстве см. Н. Ф. Шошиашвили, Автореф... етс., стр. 6). Выдав такую грамоту Вахраму, тем самым „апхазские цари“ упразднили (გაუტეხი, букв. „сломали“) разные „купчие“, перед тем совершенные. О таком дарении Вахраму засвидетельствовано в „писанье... об (акте) продажи, и м и („შათვაბ“) совершенной“. Кем „ими“? Не видно, чтобы Вахрам (из земель Ховле) что-нибудь продавал. Но зато продажа была совершена Агбугой сыном Вахрама (о таком генеалогич. преемстве см. указан. Рефер., стр. 6), точнее, „Агбугой и его детьми“ (Писанье, стр. 55). Вспомним, что те ортаги, у которых Кахой была куплена Ховле (Пис., стр. 55), сами-то купили ее именно „у Агбуги и его детей“.

К стр. 59—60.

Зенахар, зенахар! не погубите...—в груз. т-те: ზენაქარი, ზენაქარი! ნუ ჯამწყდრთო zepahari, zepahari (в обращении к свлтыне). Из перс. zīnhār 'защита', 'милость' и т. п. См. М. К. Андроникашвили, ук. соч., стр. 365.

ради стяжания, из-за корысти—в груз. მოზვევით... ქრთამისათვის pioxve-
çit... krtamisatuis

да гnevаются на него...—отсюда жертвователь прибегает к защитной силе традиционных, в нашем случае почти исчерпывающих, угрожающих формул проклятия. Как temento mori, привлечены имена знаменитейших грешников мира—библейских, известных из истории ересей и т. д.

вместе с Несторием и Оригеном—Ориген (ок. 185 — 254), основоположник христианского богословия, последователь античной философии, посмертно обвинен в ереси. Память его была предана анафеме (543 г.) при решении уничтожить его труды.

Несторий—патриарх (V в.), за отрицание христианского догмата очеловечения был причислен официальной церковью к анафематствованным еретикам.

подобно Дафану и Авирону—по Библ. (1. Чис. 16. 32), оба они, за богопротивное участие в известном восстании против Моисея в пустыне, провалились в преисподнюю, когда, по молению Моисея, под восставшими чудом раскрылась земля.

трепет Каина—по Библ. (Быт. 4. 12), Каин за убийство Авеля был изгнан из рая с напутствием от бога, жить отныне в душевных терзаниях, „стения и трясыйся“ (в груз. т-те: კვნესით და ძრწოლით).

проказа Гезия—Гезий (в груз. т-те: გეზი). Глезий, по библ. (4. цар. 5.20), слуга „божия человека“ Елисея, навлекши на себя проклятие за корыстолюбие, был поражен проказою.

вервь Иуды—из еванг. повеств-я (Мф. 27.5) об Иуде, предавшем своего учителя, Иисуса, известно, что нестерпимое угрызение совести побудило предателя повеситься. Тексты греч., ц.-сл., арм. акт повешения передают словом „удавился, повесился“, а грузинск.: составным словом „შისწივთვალ-ბა“ šisťvil-iba (šisťvil ‘вервь’), букв.: натянул на себя веревку.

содомлян и гоморрян—по библ. (Быт., гл. 19), их также, как и обитаемые ими города Содом и Гоморру (традиционно локализуемые на ю. берегу Мертвого моря в Палест.), за беспримерный разврат, бог погубил в „сере и огне“.

водолей гнева божьего—водолей, в грузинск. т-те: საქანელნი, букв. „(приспособление) для качки“, var. წყლის-საქანელნი „водокачка“, здесь—зодиакальный знак.

По смыслу выражения, дом нарушителя определений Рконской грамоты из небесн. водокачки будет „заливать“ гнев божий, а не простая вода.

с именами Ахава, Элия ослушника, Симона Волхва, Куэнопа чародея и Македона—это имена разных времен „греховодов“, понесших за разные „богопротивные дела“ божие наказание:

Ахав—библейский израильский царь (3. цар., гл. гл. 16, 18, 20, 21, 22), „служивший“ языч. богу Ваалу, имевший жену, истреблявшую „пророков господних“. По неукротимой жадности, в нарушение последней из десяти божьих заповедей (Вт. 5.21), Ахав „возжелав“ выцарапать у одного собственника виноградник, не побоялся пролить кровь противника (а „псы лизали кровь“). В возмездие волею бога Ахав был убит на войне, и „псы лизали кровь его“ (3. Цар. 22.38).

Элия ослушника—Илий, грузинск. ელი, ელია, по библ. рассказу (1. цар., гл. гл. 1—4), первосвящ. и судья, навлек на себя божью кару за нарушение возложенных богом на него обязанностей по управлению народом израильским. Обнаруживал слабование, склонность к непротивлению злу, исходившему от собственных его детей. Кара выразилась в разгроме его народа неприятельским войском, в внезапной смерти, поразившей самого Элия, потрясенного от постигшего его бедствия.

Симон Волхв—по древним преданиям (Деян. 8.8—24), во времена зарождения христианской церкви некий Симон, занимавшийся волхвованием, в корыстных целях задумал купить у апостолов, в г. Самарии, в Палестине, их „секрет“ низводить на крещенных дары „св. духа“. Его имени обязано своим происхождением слово „симония“. За это он был отлучен от церкви апостолом Петром. В традиционной истории христианской церкви Симон Волхв (Mag) известен, как основатель гностической секты. В. В. Болотов, Лекции по ист. древн. церкви, 1.

СПб., 1907, стр. 108. Вл. С. [оловьев], Симон Волхв, ЭС Брок.-Еф., т. ХХІХ А, СПб., 1900, с. 935—936.

Кузнопс чародея—в груз. т-те კუპოს გარბნეული, во франц. передаче у Brosset, Hist. de la Gé., II, II, p. 457: Купор le sorcier; склонные к суевериям книжники рассказывают, как Киннопс (имя, очевидно, повторяет греч. κυνώψης „с собачьим взором“, бесстыдный, наглый. Коссович, Греч.-русск. словарь), живя в пещере на о. Патмос в Эгейск. море, творил соблазны среди эллинов, пока молитвою св. Иоанна богослова он не превратился в камень (Странствования Григоровича-Барского, ч. II, стр. 190). Известный грузинский иерарх Тимоте Габашвили (XVIII в.), посетивший страны Бл. Востока, тоже поведал в своем замечательном само по себе „Хождении“ читателям, как он сподобился узреть этого самого окаменелого „Квинопса“ в морской пучине (ტიმოთე გაბაშვილი, შიშისგულა, Тб., 1956, с. 63).

Македона—еп. Македоний (355—359), возглавивший группировку приверженцев монофизитской ереси („македоняне“), был вместе с Арием, Несторием и др. анафематствован (553 г.).

Мунтана—Монтан (II в.), из жрецов, обратившись в христианство, положил начало монтанизму, отрицавшему церковн. иерархическую и богослужебную формы. Это религиозн. движение, как еретическое, было осуждено Никейским собором (325 г.).

Сатурна—Сатурнин (II в.), представитель гностического дуалистического учения о мироздании, последователь крайнего аскетизма.

Аквила—очевидно, тот Аквила (Акила, родом из Синопа) (II в.), который стяжал известность своим переводом библейских книг на греч. яз.—„пресловутый Акила, буквалист-переводчик св. писания“ (Болотов, Лекции, II, с. 242). Следы его перевода выявлены и в грузинских библейских текстах (К. Кекелидзе, История грузинск. лит-ры, I, Тб., 1951, стр. 397—398). Грузинский католикос Антоний I (XVIII в.) в числе других еретиков осуждает и Аквилу, именно за „кривой“ перевод св. писания („Мзаметквелеба“=„Готовое слово“, Тб., 1892, с. 101).

Мани—в груз.: Манина (Манес, III в.), учитель манихеев; был казнен, как еретик.

Манент—приверженец монофизита Павла Самосатского (III в.).

Арий—в грузинск. Ариоз (IV в.); основоположник арианской хрис. секты.

В нашем тексте за именем Аквилы следуют имена: Лоскар, Пократ, Акрола, Феодор Момпесуетский (sic) и Полихрон Бешеный (грузинск. ცოფო სორი). Из них—

Феодор Мопсуэстский (ок. 350—428)—философ, за приверженность к еретическим взглядам Нестория был осужден в 553 г.

Полихрон бесноватый (427—431)—мл. брат Ф. Мопс-го, известный комментатор библейских текстов, знаток истории Сирий. Рядом с Ф. Мопс-м упоминается в числе экзегетов из „ариан и полуариан“ (см. Крумбахер, Ист. визант. лит-ры, München, 1897, с. 206).

Лоскар, Пократ, Акрола. Тщательная проверка этих имен дает основание считать их искаженными. Условно предлагаем возможные варианты восстановления правильного чтения двух первых: Диоскор (вм. Лоскар) и [Кар]пократ. — Из наличного в тексте искаженного чтения „Лоскар, Пократ“ прямо видно, что „Карпократ“ остался без начала „Кар“ ex homoteleute. Воздерживаемся от идентификации столь интригующего имени „Акрола“.

Диоскор (V в.) — приверженец монофизитской ереси Евтихия. Осужден на халкедонитском всел. соборе (451 г.). Умер в ссылке. Антоний I, ук. соч., с. 66 и слл., рисует образ еретика в самых мрачных красках.

Над ним да исполнится псалом сто восьмой—псалом иуд. царя Давида, из 31 стиха, с 6-го стиха содержит отборные формулы проклятий („диавол да станет одесную его“ и др.).

Да будет... связан—в груз.: კრულმა არს k'ulma ars, подразумевается—связан (всякий грешник), т. сказ., по рукам, лишен свободы. Священник может вязать и решать (разрешать, освободить от грехов, от губительных пут греховности).

семи соборов... пяти патриархов—семь „вселенских“ (всемирных) духовн. соборов (1-й, Никейск. 325 г. и др.), выносивших постановления по укреплению ц-ви, устранению ересей. Пять высших иерархов патриархов (иерусалимский, антиохийский, константинопольск., римский и александрийский), теоретически делившие между собою папстырскую власть над христианским миром.

Мосакаргавэ—в груз.: მოსაქარგავემბ (активн. пад.) mosakargavemab „сборщик царских налогов“ (Ш. Месхиа).

К стр. 61

ц. Давид—Давид Улу (см. выше)

его сын Георгий—Георгий (1250—1260), сын Давида Улу.

Мелхиседек—?

Аваг-Саргис—сын грузинск. везира („мандатурт-ухуцеса“). Шанша Мхаргдзели (см. Н. Шошнашв., ук. автореф., стр. 7).

старейшина слуг Григол Сурамели—в грузинском მსახურთუხუცესი msaxurtuxucesi (везирский титул).

трех пустынь Гареджи—в груз.: სამისავე უღაბნოისა გარესქიისა... udabnoisa garesxisa, монастырские общины Давидгареджи (см. выше).

Иванэ—сын Григола Сурамели (Н. Шошнашв., с. 8), брат отца Хатуты. **Асиба**—дсверь Хатуты.

жирне-елсейсон—в груз. კირიელესონბ (греч. κύριε ἐλέησον), „господи, помилуй“ (церк.).

бескровной жертвы—в груз.: უსისხლოთა მსხვერპლთა, в ц-ви—евхаристия, принесение в жертву (богу) „тела и крови“ христовых—центральный момент литургии.

патриарх животворящего столпа...—здесь патриарх, герср. католикос-патриарх Николай (см. выше). Патриарший престол—в Мцхета (древн. столица Грузии), в храме, назыв-м Столп животв. креста, по-груз.: სვეტი ცხოველი („Столп животвор.“). Опора вселенской ц-ви—три патриарши храма: Столп животворящий, Иерусалимский и Антиохийский (Пис., стр. 62). Мцхетск. католикос—шестой „за пятью патриархами“, в то же время он—первейший из них („უპირველეს მათსა“), п. ч. Столп жив. креста зиждется на месте, где, по грузинск. летописным преданиям („Обращение Грузии“, VIII в.) захоронен хитон (госп-нь), в груз.: კვართი; груз. католикос пользуется и правом варить миро (в т-те: მირონი).

госпожа госпож—в груз. დოფალ(თ) დოფალი diopal[t] diopali; დოფალ←დედოფალ ‘госпожа’, ‘царица’.

Арсён манглиси—епископ с кафедрой в Манглиси (нынешн. Тетрицкаройск. р-н).

сей новый Авраам—Каха сравнивается с библейским Авраамом (см. выше). **блаженной Сарре**—жене библейск. патриарха Авраама (Быт., гл. гл. 17, 18 и др.).

Самозель, сатана и слуги их—в груз. სამოელ, სატანა და მსახურნი მათნი samoel, salana! Считаем, это плод недоразумения: два имени—Самозель и сатана мы принимаем за искаженные части одного имени—вышеупоминаемого еретика Самосатского, по-грузински „სამოსატელი“. См. стр. 60: Павел Самосатский.

отшельнику Иосифу—этот последний, а за ним два архиерея: архиеп. Георгий, в грузинск. т-те ქართლის მთავარეპ. გიორგი, и тбилисск. еп. Григорий (ტფილელის გრიგოლ), каждый в отдельности, замыкают круг в дипломатике так наз. послухов, прикладывающих руку к „писанью“.

Мы условно заканчиваем на этом свои примечания, оставляя до поры позднейшие (XV в.) свидетельства, занесенные в „писание“ с рукоприкладствами. В работе, объем которой в составе подлежащего сборника сокращается, остается и более существенный пробел: пришлось уменьшить размер работы за счет критич. обзора существующих публикаций нашего писанья—Ф. Жордания (1897, 1966 гг.); списков с него; французского, понятно, устаревшего перевода Brosset; пришлось повременить с изданием грузинского текста. Впрочем, наши примечания несколько компенсируют этот пробел. Они отчасти помогают проверить и точность перевода.

რაშიდ ად-დინის ცნობები საქართველოს შესახებ

(„მოქათათ-ე რაშიდი“)

ილხანთა ეპოქის უდიდესი ისტორიკოსის, ექიმის, ლეთისმეტყველისა და პოლიტიკური მოღვაწის ხოჯა რაშიდ ად-დინ ფაზლალაზ იბნ აბდალ-ხეირ ალაჰამადანის (1247—1318) „მოქათათ-ე რაშიდი“ („რაშიდ ად-დინის მიმოწერა“) წარმოადგენს ისტორიკოსის მიერ ილხანთა სახელმწიფოს სხვადასხვა ოფიციალური პირების, — თავისი ვაჟებისა და სხვა მოხელეებისადმი მიწერილი და მათგან მიღებული წერილების კრებულს¹. შიგთავსობრილი 53 წერილისაგან ოთხი სხვებს გაუგზავნიათ რაშიდ ად-დინისათვის, ერთი ნაკლებია. სათაურის გარეშე, დანარჩენი 48 წერილი კი სხვებისათვის გაუგზავნია თვითონ რაშიდ ად-დინს. ინგლისელ მეცნიერებს ე. ბროუნს და გ. ლე-სტრენჯს ეს „მიმოწერა“ ძირითად ისტორიულ წყაროდ მიაჩნდათ და არა ერთხელ გამოუთქვამთ მისი გამოცემის სურვილი, რაც ვერ განახორციელეს. მათ შეხედულებას იზიარებს პროფ. ი. პეტრუშევსკი, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა აღნიშნული ძეგლი².

რაშიდ ად-დინის „მიმოწერის“ ნუსხები ინახება მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნის წიგნსაცავებში. ერთი ნუსხა არსებობს საბჭოთა კავშირშიც³. „მიმოწერა“ 1947 წ. ლაჰორში გამოსცა ხან ბაჰადორ მოჰამედ შაფი მათთანადო კომენტარებით⁴.

¹ რაშიდ ად-დინის „მიმოწერა“ ცნობილი შუქნა მხოლოდ XIX ს.-ის 20-იან წლებში. ამ ძეგლის ორი ნუსხა ირანში შეიძინა ა. პეტრუშევსკიმ და 1913 წლის ზაფხულში გადასცა გ. ლე-სტრენჯს. შემდეგ ხელნაწერები მოხდა ე. ბროუნის კოლექციაში. ბროუნმა ძეგლს ეწოდა „მუნშათ-ე რაშიდი“, რაც შინაარსობრივად იგივეა, იხ. E. G. Browne, The Persian Manuscripts of the late sir A. Houtum-Schindler. „Journal of Royal Asiatic Society“, 1917, გვ. 693—694; მისივე: Catalogue of Oriental Manuscripts belonging to the late E. G. Browne 1936, გვ. 146 და შემდეგ; მისივე: A History of Persian Literature under Tartar Dominion, Cambridge, 1920, გვ. 123.

² რაშიდ ად-დინის „მიმოწერა“ ნაყალბევად მიჩნია ინგლისელმა ორიენტალისტმა რ. ლე-ვიმ (Reuben Levy, The letters of Rashid-ad-din Fadlallah, JRAS, 1946, ნაწ. 1—2, გვ. 74—78), რასაც არ დაეთანხმა პროფ. ი. პეტრუშევსკი და დამაჯერებლად დაასაბუთა მისი უტყუარობა (И. Петрушевский, К вопросу о подлинности переписки Рашид-ад-Дина, „Вестник Ленинградского университета“, 1948, გვ. 124—133).

³ სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აზიის ჯალბათა ინსტიტუტის ხელნაწერი B—938, რუსოს კოლექტიიდან. იგი შესრულებულია კარგი, გარკვეული ნასთალოვით და დათარიღებულია ჰიჯრის 1088 წლის რაჰაბის თვით, ე. ი. არა უგვიანეს 1677 წ. 28 სექტემბრისა. სამწუხაროდ, ხელნაწერი დეფექტურია. რამაც ხელი ააღებინა პროფ. ე. ბერტელსს მისი გამოცემის განზრახვაზე.

⁴ Letters of Rashid-ad-din Fadl Allah. Persian text, edited by Khan Bahadur Mohammad Shafi. Pandjab, university Oriental Publications, № 7, Lahore, 1947 (ქვემოთ ყველგან: რაშიდ ად-დინის „მიმოწერა“).

რაშიდ ად-დინი ილხანთა სახელმწიფოს ვეზირი იყო ყაზან ყაენის (1295—1304), ოლჯათუსა (1304—1316) და აბუ საიდის (1316—1335) დროს 1298 და 1318 წლებს შორის⁵. ამ თანამდებობაზე ყოფნისას მან აურაცხელი ქონება მოიხვეჭა სახნავ-სათესი მიწების, ბაღ-ბოსტნების, ვენახების, ინდის ზურმის ქალების, სარწყავი არხების, სხვადასხვა დანიშნულების შენობების. ჯოგებისა და სხვათა სახით და თავისი ეპოქის უდიდესი ფეოდალი გახდა⁶. მისი „მიმოწერა“⁷, ძირითადად, ამ უზარმაზარი ქონების მოვლა-პატრონობის საქმეებს ეხება. იგი ბევრ ისეთი ხაზითაა ცნობას შეიცავს, როგორსაც ვერ ვხვდებით იმავე ეპოქის ნარატიულ ძეგლებში, და ძვირფას წყაროს წარმოადგენს ილხანთა სახელმწიფოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად.

რაშიდ ად-დინის ქონების დიდი ნაწილი თავმოყრილი იყო თავრიზში, დანარჩენი კი გაფანტული იყო როგორც საკუთრივ ირანის, ისე ილხანთა სახელმწიფოში შემავალი და ვასალური ქვეყნების ტერიტორიაზე. ამ ქონების ერთი ნაწილი, სახნავ-სათესი მიწების სახით, ყოფილა საქართველოშიც. ამიტომ, სავსებით ბუნებრივია, რომ რაშიდ ად-დინის „მიმოწერაში“ ცნობები გვხვდება საქართველოს შესახებაც.

თავრიზში რაშიდ ად-დინს მთელი ქალაქის მეოთხედი ნაწილი ეკუთვნოდა. და ცნობილი იყო „რობ“-ე რაშიდი“-ს („რაშიდის უბანი“, სიტყვასიტყვით „რამიდის მეოთხედი“) სახელით. აქ რაშიდ ად-დინს ჰქონდა სახლები, ქარვასლები, სახელოსნოები, სამღებროები, აბანოები, წისქვილები და სხვა მრავალი სახის ქონება. აქვე, რაშიდ ად-დინის სახელოსნოებში სხვადასხვა ოლქებიდან და ქვეყნებიდან მორეკილი ბევრი ხელოსანი მუშაობდა⁸.

როგორც „მიმოწერიდან“ ჩანს, თავრიზში, „რობ“-ე რაშიდის საზღვრად, რაშიდ ად-დინს დიდი ბაღის გაშენება განუზრახავს. თანაც ბაღი ყოველმხრივ შექმნილი და საუცხოოდ მოვლილი უნდა ყოფილიყო. ბაღის გასაშენებლად და მოსაველეად, რაშიდ ად-დინის დავალებით, სპეციალური სოფლები აუშენებიათ, რომელთა მცხოვრებლებს „ვაზებისა და ხეხილის დარგვა, ქარიზებისა და არხების გაჭრა, რუების გაყვანა და ნაყოფის დაკრეფა“ ევალებოდათ⁹.

აღნიშნული ბაღის მოსაველეად აშენებულ სოფლებში რაშიდ ად-დინს, როგორც „მიმოწერიდან“ ჩანს, სხვადასხვა ქვეყნიდან მოყვანილი მონები დაუ-სახლებია¹⁰. ასე, მაგალითად, „მიმოწერაში“ გვხვდება რაშიდ ად-დინის მიერ:

⁵ აბუ საიდის დროს რაშიდ ად-დინს ცოლი დასწამეს ოლჯათუს მოწამელაში და სიკვლით დასაჯეს 1318 წლის ივლისში. რეაბილიტირებულ იქნა ცხრა წლის შემდეგ, 1327 წელს.

⁶ პროფ. ი. პეტრუშევსკიმ სპეციალურად შესწავლა რაშიდ ად-დინის ფეოდალური მურ-ნეოპის საკითხები გამოკვლევაში: Феодальное хозяйство Рашид-ад-Дина, „Вопросы истории“, 1951, გვ. 87—104. პროფ. ვ. გაბაშვილი რაშიდ ად-დინის „მიმოწერაში“ ხედავს მსხვილი ფეოდალის აზროვნებას, რომელიც დაკავშირებულია ინტენსიური მურნეობის ადღგენის ინტერესებთან (იხ. ვ. გაბაშვილი, ილხანთა ირანი XIV-ის პირველ ნახევარში, „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან“, თბილისი, 1957, გვ. 211).

⁷ რ. კიენაძე, ქალაქები ილხანთა ირანში „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან“, თბილისი, 1957, გვ. 187—188.

⁸ რაშიდ ად-დინის „მიმოწერა“, გვ. 53: بفرس کروم و اشجار و خضر قنوات و انهار و جرف سوقی و قطف ثمار قيام نما يند

⁹ მონღოლები მათ მიერ დაპყრობილ ქვეყნებში ქალაქებს ანადგურებდნენ და მოსახლეობას ერთ ნაწილს ტყვე-მონებად აქცევდნენ (А. А. Алн-заде, „Джамин ат-таварих“ Рашид-ад-Дина как источник по истории народов Передней Азии, Тезисы докладов и сообщений Первой Всесоюзной конференции востоковедов, Ташкент, 1957, гв. 322 და შემდეგ). მონღოლების

თავისი ვაჟის ხოჯა ქალალ ად-დინისადმი გაგზავნილი წერილი¹⁰. რაშიღ ად-დინი თავის ვაჟს სთხოვს, რომ აღნიშნულ ბაღში სამუშაოდ და მათთვის საგანგებოდ შექმნილ სოფელში დასასახლებლად გამოუგზავნოს ორმოცი (ოცი ქალი და ოცი კაცი) ბერძენი (رومي) მონა¹¹. იქვე ჩამოთვლილია ბაღის მოსაველეად უკვე აშენებული და დასახლებული სოფლები, რომელთა სახელებია: „ზანგების სოფელი“, „გორჯების სოფელი“, „ჰაბაშთა სოფელი“ და „ყოჩიების სოფელი“ (قوچيان)¹². ჩამოთვლილ ოთხ სოფელში უკვე დაუქაზებულია ოც-ოცი მონა ქალი და კაცი სოფლის სახელების შესაბამისად. მეხუთე კი ბერძენთა სოფელი უნდა ყოფილიყო¹³.

მოტანილ ცნობაში საინტერესოდ გამოიყურება თავრიზის მიდამოებში ქართველებით დასახლებული სოფლის შექმნა XIV საუკუნის დასაწყისში. ცნობის ანალიზი აშკარად გვიჩვენებს, რომ ქართველების იქ დასახლება მეურნეობის მათთვის დამახასიათებელი სპეციფიკით იყო გამოწვეული. საქმე ისაა, რომ რაშიღ ად-დინს ქართველი „მონები“, ისევე როგორც მათთან ერთად დასახლებული სხვადასხვა ქვეყნებიდან მოყვანილი მონები, ახალ ბაღში სამუშაოების შესასრულებლად სჭირდებოდა. ბაღის სამუშაოთაგან კი, თვითონ წერილის ავტორის მიერ, ჩამოთვლილია: ვაზისა და ხეხილის დარგვა და მოვლა, ქარიზებისა და არხების გაკრა, რუების გაყვანა და ნაყოფის დაკრეფა. ეტყობა, თვითონ სოფელს გარკვეული სამუშაო ჰქონდა მინდობილი, იმის და მიხედვით თუ სადაური მონა რა საქმეში იყო დახელოვებული და გაწაფული. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ბუნებრივია, რაშიღ ად-დინს არც სხვადასხვა სოფლის შექმნა დასჭირდებოდა და არც სხვადასხვა ეროვნების ხალხის მოყვანა აღნიშნული ბაღის გასაშენებლად და შიგ სამუშაოდ. თორემ, ვფიქრობთ, ქართველი მონები ნაკლებ გამოადგებოდათ ქარიზების მოწყობასა და გაკრა-ვაყვანაში, რადგან საქართველოს სოფლის მეურნეობა ასეთ რთულ საირიგაციო ნაგებობებს არც იცნობდა და არც საჭიროებდა. სამაგიეროდ, საქართველოს მრავალდარგოვანი სოფლის მეურნეობა ერთნაირად მოიცავდა როგორც მემინდვრობას ისე მებაღეობა-მევენახეობას. რაშიღ ად-დინს კი, ბაღის გაშენების დროს,

მეგრეზობელი ხალხების დატყვევება გრძელდებოდა რაშიღ ად-დინის დროსაც. ერთ-ერთ წერილში რაშიღ ად-დინი საგანგებოდ უთვლის თავის ვაჟს, რუმის ჰაქიმ ქალალ ად-დინს, რომ „რაკი მაგ მიდამოებში უამრავო ურწმუნო და ურცხუ ცდილობდა, ამიტომ [მათ წინააღმდეგ] სალეთო ომში მეცადინეობა და გულისყური გამოიჩინეო“ (و چون در آن حدود کفار بسیار و اجتهاد نمای فجار بیشمار اند در جهاد سعی و اجتهاد نمای). (რაშიღ ად-დინის „მიმოწერა“, გვ. 82). ირანში გაბატონებული მონღოლეთისათვის სწორედ მეზობელი არამუსლიმანი ხალხების წინააღმდეგ „სალეთო ომი“ უნდა ყოფილიყო ტყვე-მონების ხელში ჩაგდების მთავარი წყარო, რომლებიც შემდეგ იყიდებოდნენ მონათა ბაზრებში. — რაშიღ ად-დინს თავისი მონების დიდი ნაწილი ფელთა შეუძენია სხვადასხვა მხარეში (რაშიღ ად-დინის „მიმოწერა“, გვ. 18, 54 და შემდეგ). ი. ალიზადე ვარაუდს გამოსთქვამს, რომ ეს ტყვე-მონები, რომლებსაც მიწაზე სხამდნენ, შემდეგში, ყმა-გლეხები ხდებოდნენ. (А. А. Ализов, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, გვ. 180).

¹⁰ რაშიღ ად-დინის „მიმოწერა“, გვ. 53.

¹¹ ი. ქვე.

¹² რაშიღ ად-დინის „მიმოწერის“ გამოცემული გეოგრაფიკული ორნაირ წყობით: „კარაიონიან“ — კარაიონის მცხოვრებნი (ტუნისში) და „მერკიონიან“ — მერკის მცხოვრებნი, მერკელები (იხ. რაშიღ ად-დინის „მიმოწერა“ გვ. 14, შენიშვნა 5). პროფ. ი. პეტრუშევსკის მიაჩნია რომ უნდა იკითხებოდეს „ქერდოიან“ — ქერთები. თუმცა ასეთი წყობის სისწორეში არც ისაა საკნობი. დარწმუნებული (იხ. И. Петрушевский, Феодальное хозяйство Рашид-ад-Дин... გვ. 101.)

¹³ რაშიღ ად-დინის „მიმოწერა“, გვ. 53.

ამ საქმეში გაწაფული და დახლოვებული მეზალე-მეუენახე ქართველი გლეხები საგანგებოდ უნდა დაესახლებინა „რობ“-ე რაშიდის“ მიდამოებში.

„მიმოწერაში“ სხვაგანაც არა ერთხელაა საუბარი ახალი სოფლების შექმნასა და ხალხის დასახლებაზე. მაგალითად, დიარბექრის მოსახლეობისადმი მიწერილ წერილში ლაპარაკია მდინარე მოსულიდან სარწყავი არხის გაყვანასა და მის ორივე მხარეზე სოფლების შექმნა-დასახლებაზე¹⁴. აქაური მოსახლეობა, ძირითადად, დიდი და მცირე არმენიიდან, აგრეთვე, რუმიდან უნდა გაღმოეყვანათ. მათი მთავარი მოსაქმეობა შემინდვრობა უნდა ყოფილიყო, რადგან მათთვის თესლის მიცემასა და სათანადო ინვესტირების მიცემა-დარიცება ლაპარაკი¹⁵. სხვა წერილში რაშიდ აღ-დინი უკვე ჩვენთვის ნაცნობ ხოჯა ქალალ აღ-დინს ისევ ავალებს არხების გაყვანასა და ახალი სოფლების შექმნას. ახლად შექმნილ ათი სოფლის მოსახლეობა მთლიანად რუმიდან უნდა ყოფილიყო მოყვანილი¹⁶.

ამრიგად, რაშიდ აღ-დინი, როგორც მისი „მიმოწერიდან“ ჩანს, ქმნის ახალ სოფლებს, ერთი ადგილიდან მეორეზე გადაჰყავს მოსახლეობა, აშენებს ახალ ბაღ-ვენახებს, გაჰყავს სარწყავი არხები, მაგრამ, რაც მთავარია, ყველაფერი ეს კეთდება ადგილობრივი მოსახლეობის შეურწყოობის, სპეციფიკის გათვალისწინებით. ასეა გათვალისწინებული საქართველოს ინტენსიური სოფლის მეურნეობა და შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რომ ქართველები რაშიდ აღ-დინას მეურნეობაში სწორედ იქ გვხვდებიან, სადაც ბაღ-ვენახების გაშენებასა და მოვლა-პატრონობაზეა ლაპარაკი.

საინტერესოა, რომ რაშიდ აღ-დინს მიწები საქართველოშიც ჰქონია¹⁷. ეს მიწები მოხსენიებულია ანდერძში, რომელიც შეუდგენია სიკვდილის მომლოდინე რაშიდ აღ-დინს მძიმე ავადმყოფობის დროს. ეს ანდერძი რაშიდ აღ-დინს ან ცალად გადაუწერიანებია და დაუგზავნია თავისი თანამედროვე წარჩინებული პირებისათვის, რათა დაინტერესებულ მეგვიდრეებს თვითნებური შესწორება-გადაკეთება არ შეეცანათ შიგ. რაშიდ აღ-დინის ანდერძი მაშინ აღუსრულებელი დარჩა მისი გამოჩანმართელების გამო.

„მიმოწერიდან“ მოტანილი ცნობა არ გვაძლევს იმის საშუალებას ზუსტად დაავადგინოთ, რა მოცულობის მიწას ფლობდა საქართველოში რაშიდ აღ-დინი. ანდერძში მოხსენიებულია 300 ფედანი მიწა, რომელსაც იგი თავის ვაჟს ფირ-სულთანს უტოვებს მეგვიდრეობით. მაგრამ ეს მიწები არაა თავმოყრილი ერთ ადგილზე, არამედ გაფანტულია სხვადასხვა ოლქებსა და ქვეყნებში. აქაა ჩამოთვლილი საქართველო და ჩრდილო არმენიის სხვადასხვა ოლქი, სადაც ფირ-სულთანის სამეგვიდრეო მიწები მდებარეობენ. ყოველ შემთხვევაში, სავსებით აშკარაა, რომ საქართველოში რაშიდ აღ-დინის კუთვნილი მიწები 300 ფედანზე ბევრად ნაკლები იყო.

რაშიდ აღ-დინს თავისი მიწების ერთი ნაწილი მონღოლ ილხანთაგან მიუღია სოიურღალის სახით, ერთი ნაწილი უყიდნია საკუთარი ფულით¹⁸ და ნაწილიც გლეხებისაგან მიტოვებული მიწები ყოფილა, რომლებიც რაშიდ აღ-დინს აღუდგენია და გაუნაშენიანებია¹⁹. რომელ კატეგორიას ეკუთვნოდა რაშიდ აღ-

¹⁴ რაშიდ აღ-დინის „მიმოწერა“, გვ. 244.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ იქვე, გვ. 246.

¹⁷ იქვე, გვ. 231.

¹⁸ იქვე, გვ. 233.

¹⁹ იქვე.

დინის მიწები საქართველოში, ეს „მიმოწერიდან“ არა ჩანს. მხოლოდ ვარაუდი შეიძლება გამოვთქვათ, რომ ნასყიდი უნდა ყოფილიყო. საქმე ისაა, რომ საქართველოში მონღოლ ილხანთა ბატონობა ერთობ შეზღუდული იყო თავისი ფორმითა და შინაარსით. ისინი აქ უპირობო მბრძანებლობას ვერ ახორციელებდნენ, მით უმეტეს დასავლეთ საქართველოში. და, აქედან გამომდინარე, არც აქაური მიწების გაცემა შეეძლოთ სოიურღალის სახით. მსგავსი ფაქტები არ გვხვდება მაშინდელ წყაროებში, რაც, რასაკვირველია, სავსებით ბუნებრივია არის. გარდა ამისა, მეტად საეჭვოა რაშიდ აღ-დინს აქ მიტოვებული და გაპარტახებული მიწები აღედგინა და ხელახლად გაენაშენიანებინა. მაშასადამე, უფრო სავარაუდოებელია, რომ რაშიდ აღ-დინს საქართველოში საკუთარი ფულით ნასყიდი მიწები ჰქონებოდა.

საინტერესოა, საქართველოს რომელ კუთხეში იყო განლაგებული რაშიდ აღ-დინის მიწები. „მიმოწერა“ არ იძლევა ამ კითხვაზე პირდაპირ პასუხს. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ, რომ რაშიდ აღ-დინი მიწათმოქმედების პროდუქტს ითხოვს როგორც თბილისიდან (ე. ი. აღმოსავლეთ საქართველოდან), ისე აფხაზეთიდან (ე. ი. დასავლეთ საქართველოდან), შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ მისი მიწები განლაგებული ყოფილა როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე.

რაშიდ აღ-დინი დიდ შემოსავალს იღებდა თავისი მიწებიდან. მას სხვადასხვა ოლქიდან სხვადასხვა სახის პროდუქტს უგზავნიდნენ მეურნეობის ადგილობრივი დარგების მიხედვით. ზოირ შემთხვევაში თვითონ აძლევდა სათანადო შეკვეთას, თუ საიდან რა სახისა და რა რაოდენობის პროდუქტი გაეგზავნათ მისთვის. ამასთან დაკავშირებით შესაძლებელი ხდება წარმოდგენა ვიქონიოთ იმ მიწების მდგომარეობის შესახებ, რომლებსაც რაშიდ აღ-დინი ფლობდა საქართველოში. ერთი რამ უეჭველია, რომ საქმე გვაქვს კულტურული მეურნეობის საწარმოებლად ვარგის დამუშავებულ მიწებთან. ეს იქიდან ჩანს, რომ რაშიდ აღ-დინი ზაფრანის გაგზავნას რომ მოითხოვს რუმისა და მისი დასამხარა ქვეყნებიდან, იქვეა ნახსენები თბილისი და აფხაზეთიც, საიდანაც ხუთასი მანი ზაფრანა უნდა გაეგზავნათ მისთვის²⁰. აქედან, სამასი მანი თბილისიდან და ორასი — აფხაზეთიდან.

ამ ცნობიდან ისიც შეიძლება დავასკვნათ, რომ რაშიდ აღ-დინს აღმოსავლეთ საქართველოში უფრო მეტი მიწა უნდა ჰქონოდა, ვიდრე დასავლეთ საქართველოში.

საყურადღებოა, რომ რაშიდ აღ-დინი ზაფრანის მოსავალს მოითხოვს სხვა ოლქებიდანაც. ასე, მაგალითად, განჯიდან 300 მანის ოდენობით²¹, ბაიბურთიდან 200 მანის ოდენობით²² და ა. შ. მისთვის გასაგზავნი ზაფრანის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, რაშიდ აღ-დინს განჯაში მეტი მიწა ჰქონია ვიდრე ბაიბურთში. ხოლო რაკი ბაიბურთიდან და აფხაზეთიდან ზაფრანის თანაბარ ოდენობას მოითხოვს, მაშასადამე ბაიბურთის ოლქსა და დასავლეთ საქართველოში მიწებიც დაახლოვებით თანაბარი ჰქონია. ბაიბურთში, რაშიდ აღ-დინს, მიმოწერის მიხედვით, 50 ფედანი მიწა ჰქონდა²³. ამდენივე უნდა ჰქონოდა დასავლეთ და

²⁰ რაშიდ აღ-დინის „მიმოწერა“, გვ. 207.

²¹ იქვე, გვ. 207.

²² იქვე.

²³ იქვე, გვ. 226.

უფრო მეტი აღმოსავლეთ საქართველოში. თუმცა, აქვე უნდა დავძინოთ, რომ ასეთი ვარაუდი ძალზე მიახლოებითია, რადგან მარტო ზაფრანის მოსაყალი, ცხადია, არ იკმარებს საქართველოში რაშიდ აღ-დინის მიწების ზუსტი განსაზღვრისათვის.

რაშიდ აღ-დინის „მიმოწერაში“, გარდა ჩვენ მიერ უკვე მოტანილ აქა-იკ გაბნეულ კანტიკუნტი ცნობებისა, ისეთი წერილიც გვხვდება, რომელიც უშუალოდ საქართველოს ეხება. ასეთია, სახელდობრ, ფირ-სულთანისათვის გამოგზავნილი წერილი, რომლის ქართული თარგმანი აქვე მოგვყავს მთლიანად სპარსულ ტექსტთან ერთად:

مکتوب کہ بر فرزند خود پیر سلطان نوشته
 است در آن وقت کہ حاکم گرجستان
 بود در باب توجہ بادشاہ سعید بطرف شام
 و سفارش رعیت آن طرف با اشار الیہ کرده است
 فرزند دلہند بجان پیوند پیر
 سلطان طال عمرہ بدانند کہ نہضت
 رکاب ہمایون و سدۂ ایلخانی و حضرت
 سلطانی بصوب دیار شام و مصر معطوف است
 و جماعت امرای مغول منگوبوقا و ہوکاجی
 و قتلغ تاہ و جیحایک و کیتبغا و ارشی
 و قمرشی و طغان و تقی نویان و ہرقہ نویان
 با صد و بیست ہزار مرد کارزار ہمہ با
 تیغہای آبدار و نیزہای خون خوار متوجہ
 گرجستان گشتہ تا یاسامشی جماعت عصا
 و زمرہ بغاۃ کہ در قلل جبال و لیم تلال
 سینسور و ابخازو طرابزون متحصن گشتہ
 اند فرمایند و ہمہ را در ربقہ بندگی
 و اخلاص در آرند و بملاطیہ از آب
 فرات عبور کردہ احشام شام را کہ در ولایت
 لارندہ چراگاہ ساختہ اند ہمہ را طعمہ سیوف
 و لقمہ حتوف سازند و جمع مخاذیل کہ از
 جادۂ وداد و منہج اتحاد بیرون رختہ اند
 دست تغلب و تسلط برایشان دراز کنند و
 زرع آمال ایشان کہ در مزرعۂ اقبال
 بہتد کمال رسیدہ است مجموع را بداس

წერილი გაგზავნილი თავისი შვილის ფირ სულთანისათვის, იმ დროს საქართველოს ჰაქიმისა რომ იყო, სევე-ბედნიერი ფადიშაჰის [ყაზან ყაენის] სირიისაკენ გალაშქრებისა და ზემოთ ხსენებული [ფირ სულთანისათვის] იქაურ რაიათებზე ზრუნვის დაკისრების თაობაზე

(ჩემმა) ძვირფასმა განუყრელმა შვილმა ფირ-სულთანმა, ღმერთმა აღდგერძელს იგი, უწყოდეს, რომ სევებედნიერი სულთან (ყაზან ყაენის) გალაშქრების სადავეები სირიისა და ეგვიპტისაკენ არის მიმართული. ხოლო მონღოლ ამირთა ჯამათი: მენგუ-ბულა, ჰუჟაჟი, ყოთ-ლოღმა, ჯიჯაჟი, ქითბულა, ერმეში, ყურუმში, თოდანი, თაყი-ნოინი და ბაყრა-ნოინი საქართველოსაკენ გამოემართა ელვარე ხმლებითა და სისხლმოწყურებული შუბებით. შეიარაღებული ას ოცი ათასი მეომრის თანხლებით, სამსუნის, აფხაზეთისა და ტრაპიზონის მიუვალ მთებში გაჰაგრებულ ურჩი ხალხისა და ბილწი ბრბოს წესრიგში მოსაყვანად და მათთვის მონობისა და მორჩილების უღლის დასადგმელად. მერე მალათიაში ევფრატს გადალახვენი და სირიის ნახირს ერთთავად მახვილის კერძადა და ხმლების ლუქმად აქცევენ ლარანდის ვილაიეთის საძირებზე. მეგობრობის გზასა და ერთობის შარას გადაცდენილ სულმდაბალ ბრბოს დაპყრობისა და მძლავრობის ხელს დარევენ და მათი იღბ-

ادبار و منجل خسار بدروند و آتش ظله
 و فساد در انحاء و ارجاء بلاد ایشان بر
 افروزند و تمامت اسقاع و ارباع آن
 طایفه که نمونه از اجنات تجری من تحتها
 الانهار تواند بود بها ویه هوان و آتش
 احزان بسوزانند و خطاب با عتاب ففطع
 دابر القوم الذين ظلموا و الحمد لله رب
 العالمين بگوش هوششان رسانند و بفریو
 کوس گوش کیوان که بر گوشه ایوان
 آسمان ساکن است کر گردانند و بزفیر
 نفیر و ففخ فی الصور دلیران رجال و
 فحول ابطال احوال روز قیامت بدان جماعت
 نمایند و چندان خون بر کمره هامون بریزند
 که خاک پاک با همه غزارت از حکم
 طهارت بیرن شود و آب فرات با وجود
 صفا از دماء اعداء مکدر گردد و به بندگی
 حضرت در بلدة حلب ملحق گردند می
 باید که آن فرزند نگذارذ که بر عجزه
 و مساکین و رعایای تغلیس و ولایات
 او ظلمی صریح و جوری فسیح رود و
 اگر چنانچه امرای مغل از جاده عدالت
 بسبب جذب منفعت خود یک سر موی
 پای بیرون نهند اعلام ماکند تا ما بوجه احسن
 و طریقه اجمل بدفع ایشان مشغول گردیم
 و چون امرای مذکور از ولایت آن فرزند
 عبور فرمایند خود در اسراع اوقات و
 اعجل ساعات با عساکر و احشام گرجستان
 از راه بلدة ماردین متوجه قلعه رها گشته
 با سلطان ماردین و حسن کیف و ملوک
 دیار بکر و امر ستای و امیر طخطاخ و
 لشکر فداد و خوزستان و فارس و لرستان
 ملحق گردد و توقف نمایند تا رسیدن ما

ლის ყანაში მოსულსა და მოწეულ
 იმედის მთელ მოსავეალს უბედურე-
 ბის ხელითა და მოსპობის ცელით
 გაანადგურებენ. მაჟი ქვეყნის ჭა-
 ლაქ-სოფლებს ბოროტებისა და წარ-
 ლენის ცეცხლს მისცემენ, იმ ტომის
 მთელ ადგილებს და ბრბოებს ქვეს-
 კნელის დინებას გაატანენ, რომ ისი-
 ნი ჯოჯოხეთის ცეცხლითა და მწუ-
 ხარების კოცონით გადაბუგონ, ხო-
 ლო მათი გონების ყურს ჩაასმინონ
 ყურანის სიტყვები: „განადგურდეს
 ურწმუნო ხალხი სახელითა ღვთისა,
 ორივე ქვეყნის გამგებლისა!“ ქოსის
 დგრიალით ცის ტატნობზე გადმო-
 კიდებული სატურნის ყური დააყ-
 რუონ და გულადმა დაჟკაცებმა და
 შემშუსვრელმა წინამძღოლებმა იმ
 ხალხს წარლენის დღე მოუვლინონ
 ბუკის ტყრციალითა და საყვირის
 ღრიალით და იმდენი სისხლი უნდა
 დაათხიონ, რომ უკიდევანო უდაბნო
 ერთიანად შეიღებოს უზარმაზარ სი-
 ვრცეზე. ხასხასა მიწას რომ შეღება-
 ვენ და ეფუტატის ანკარა წყალს
 მტრის სისხლით აამღვრევენ, ალე-
 პოში მისი უდიდებულესობის მონას
 (ყაზან ყაენს) შეუერთდებიან.

იმ (ჩემმა) შვილმა არ უნდა დაუშ-
 ვას, რომ თბილისისა და მისი ვი-
 ლაიეთის მკვიდრებს, მცხოვრებლებ-
 სა და რაიებს აშკარა ბოროტება და
 განუკითხავი ძალადობა მიაღვეთ.
 მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მონღო-
 ლი ამირები თუ სამართლიანობის
 გზას თუნდაც ერთი ბეწვით გადაუ-
 ხვევენ პირადი სარგებლობის მიზ-
 ნით, მყისვე ჩვენ შეგვატყობინოს,
 რათა აღვეკვეთოთ მათი საქციელი,
 როგორც ქველმოქმედებასა და დიდ-
 სულოვნებას შეეფერება.

ხოლო, როდესაც ხსენებული ამი-
 რები იმ ჩემი შვილის ვილაეთს გა-
 დაივლიან, თვითონ, მყისვე და და-
 უყოვნებლივ, საქართველოს ჭარბითა
 და საქონლით რაჰას ციხისაკენ გაე-

و حکومت گرجستان را بنایب خرد خواجه
معین الدین سرعتی تفویض کند مشروط
بر آنکه پیوسته باظهار معدک و اشاعت
نصف مشغوف و مشغوله باشد و رعیت را
بزراعت و عمارت مشغول دارد و در کنف
راحت وظل استراحت ایشانرا پیروند تا
موجب استدامت دولت و استراحت حشمت
ما گردد و سبب استحکام قوایم سریر سلطنت
و دعایم قصور مملکت باشد و السلام علی
من اتبع الهدی

მარტოს მარდინის გზით და მარდინის
სულთანს, ჰასან ქეიფს, ამირ თახ-
თახს და ბაღდადის, ხუზისთანისა და
ფარსის ლაშქარს შეუერთდეს და
ჩვენს მოსვლას დაელოდოს. საქარ-
თველოს მმართველობა კი თავის
ნაიბს ხოჯა მოინ აღ-დინ საყირთის
ჩააბაროს იმ პირობით, რომ ნიადაგ
მართლმსაჯულებს გამოვლენასა და
საპართლიანობის დაღადში იყოს,
ხოლო გლეხები ხენა-თესვასა და მშე-
ნებლობას აგრძელებდნენ და შვე-
ბის კალთასა და მოსვენების ჩრდილ
ქვეშ იყოლიონ, რათა სახელმწიფოს
დღეგრძელობისა და ჩვენი ბრწყინ-
ვალების მატების საფუძველი გახ-
დეს, რაც სამეფო ტახტის გარშემო
ხალხთა შემოკრებისა და ქვეყნის
ციხე-სიმაგრეთა ბურჯების განმტკი-
ცების საწინდარია. და მშვიდობა
ყველა მართლმორწმუნეს!

წერილს თარიღი არ ახლავს, ამიტომ, მისი დაწერის დროს დადგენა შიგ
აღწერილი ამბებისა და სხვა წყაროებში დაცული ცნობების მოშველიებით
უნდა ვცადოთ.

ჩვენთვის რომ ცნობილი იყოს წერილში მოხსენიებული ფირ-სულთანის.
როგორც საქართველოს ჰაქიმის, მოღვაწეობის რაიმე დეტალი მაინც, მაშინ
წერილის დათარიღებაც შედარებით ადვილი იქნებოდა. წერილი გამოგზავნი-
ლია რაშიდ აღ-დინის ვეზირად ყოფნისას და ეგვიპტესა და სირიაში ყაზან
ყაენის ერთ-ერთი ლაშქრობის წინ. ჩვენთვის კი ცნობილია, რომ ყაზან ყაენმა
სამჯერ ილაშქრა სირიაში 1299—1303 წლებს შორის. დაიპყრო ალექო, დამას-
კო და სხვა ქალაქები, მაგრამ საბოლოოდ ეს ქვეყნები მაინც ვერ დაიმორჩილა.

რაკი აღნიშნულ წერილში რაშიდ აღ-დინი თავის შვილს საქართველოს
ჯარით მონღოლთა ლაშქრობაში მონაწილეობის მიღებას ავალებს, ბუნებრი-
ვია, წერილი მონღოლთა ერთ-ერთი აღნიშნული ლაშქრობის წინ უნდა ყოფი-
ლიყო გამოგზავნილი 1299 და 1303 წლებს შორის.

მონღოლთა ლაშქრობებში საქართველოს ჯარის მონაწილეობა, რაც სა-
ქართველოსა და მონღოლებს შორის შეთანხმებით იყო გათვალისწინებული,
არა ერთხელ არის დამოწმებული ქართულ წყაროებშიც. საქართველოს საკ-
მაოდ დიდი ლაშქრის გამოყვანა ჰქონდა შეკვეთილი²⁴ და ეს მოვალეობა, მონ-
ღოლურ ხარკთან ერთად, მძიმე ტვირთად აწეა მოსახლეობას, რაც ხშირად
აჯანყების მიზეზიც კი ხდებოდა ხოლმე²⁵. ასეთი მოვალეობის მოსახდელად
ახლდა ყაზან ყაენს ვახტანგ III სირიაში ლაშქრობის დროს, რაც ქართველ

²⁴ იხ. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით
ს. ყაუხჩაშვილის მიერ, II, თბ., 1950, გვ. 235, 315 და შემდეგ.

²⁵ იქვე, გვ. 235.

ეამთააღმწერელსაც აქვს მოხსენიებული, მაგრამ იგი არ მიუთითებს, მონაწილეობდა თუ არა საქართველოს ჯარი ყაზან ყაენის პირველსავე ლაშქრობაში. ივ. ჯავახიშვილს ამ ფაქტის დასადასტურებლად მოყვანილი აქვს აბულ-ფედას ცნობა, სადაც ქართველებთან ერთად სომხებიც არიან მოხსენიებული.

აღნიშნული მოვლენის შესახებ საინტერესო ცნობა მოეპოვება იმავე რაშიდ ად-დინის „ჯამი ათ-თავარიზში“ („ისტორიათა კრებული“). იგი დაწვრილებით აღწერს სირიაში ყაზან ყაენის ლაშქრობებს და ასახელებს ლაშქრობაში მონაწილე სარდლებსა და ხალხებს. ამ მხრივ ჩვენთვის ყველაზე საინტერესოდ გამოიყურება სირიაში პირველი ლაშქრობა, რომელიც 1299 წლის შემოდგომაზე დაიწყო და მომდევნო წელსაც გრძელდებოდა. სირიის ლაშქართან გადანაწევრებული შეტაკებაზე რომ მოგვითხრობს, რაშიდ ად-დინი დაწვრილებით აღწერს მონღოლთა ლაშქრის საბრძოლო წყობას და ჩამოთვლის ულუსთა მეთაურებს, რომელთა შორის დაახლებული არიან ის სარდლებიც, რომლებიც ჩამოთვლილია ფირ-სულთანისათვის გამოგზავნილ წერილში, სირიაში რომ უნდა წასულიყვნენ საქართველოს გავლით. მონღოლთა შორის ვხედავთ ყუთლუღშაჰს, ჯიჯაჰსა და ყურუშიშის, რომლებიც მონაწილეობას იღებენ აღნიშნულ ბრძოლაში²⁶.

რაშიდ ად-დინის თხზულებაში დამოწმებულია ამ ლაშქრობაში ქართველების მონაწილეობაც. როდესაც მოგვითხრობს ერთ-ერთი ციხის გარემოცვის ამბავს, ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ ყაზან ყაენმა აკრძალა მეომრების განუკითხავი თარეში და ადგილობრივი მოსახლეობის ძარცვა-გლეჯაო. მოლაშქრეებს წერილობითი ნებართვის გარეშე აკრძალული ჰქონდათ ქალაქში შესვლა და სიარული.

ამავე დროს, ყაზან ყაენი ციხის იერიშისათვის ემზადებოდა, რისთვისაც საჭირო იყო მძიმე ლოდების სატყორცნელი მანქანიყები. ყაზან ყაენის ბრძანებით, გარეშემო ბალებში. მანქანიყების გასაწყობად გამოსადეგი ხეების მოსაჭერლად, გაგზავნილ იქნენ მოლაშქრეები, რომლებსაც აგრეთვე აკრძალული ჰქონდათ მოსახლეობის შევიწროება და ძარცვა-რბევა. ეს განკარგულება, რაშიდ ად-დინის ცნობით, დაურღვევიათ ქართველებსა და სომხებს, მათ დაურბევიათ და ტყვედ წაუყვანიათ ადგილობრივი მოსახლეობა. ეს რომ შეიტყო, ყაზან ყაენი სასტიკად განრისხდა და თავის სარდლებს უბრძანა, რომ სასწრაფოდ წასულიყვნენ, მოსახლეობა დაემშვიდებინათ და დამნაშავეები კი საკადრისად დაესაჯათ. ამასობაში მეომრებს ძარცვა-რბევა დაემთავრებინათ და ნატყვევენ-ნაძარცვით მიმალულიყვნენ. ისტორიკოსი ამბობს, რომ ქართველებისა და სომხების ბინებს ჩამოუარეს, ტყვეებს ართმევდნენ და ათავისუფლებდნენ²⁷.

ამრიგად, სახეზე გვაქვს ყაზან ყაენის ლაშქრობაში სირიის წინააღმდეგ რაშიდ ად-დინის წერილში ჩამოთვლილი სარდლებისა და ქართველი ჯარის

²⁶ იხ. Фазлуллах Рашид-ад-дин, Джамии-ат-товарих, т. III, составитель научно-критического текста на персидском языке А. А. Али-заде, Баку, 1957, სპარსული ტექსტი, გვ. 187, რუსული თარგმანი, გვ. 335.

²⁷ იქვე, სპარსული ტექსტი, გვ. 189, რუსული თარგმანი, გვ. 338. ქართველი ჯარის მონაწილეობა აღნიშნულ ლაშქრობაში დამოწმებულია, აგრეთვე, სომეხი ავტორების თხზულებებში. იხ. Армянские источники о монголах, Извлечения из рукописей XIII—XIV вв., перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Голетяна, М., 1962, გვ. 32—33, სებასტეის „მატიანე“.

მონაწილეობის ფაქტი. ხოლო რაკი ეს ლაშქრობა 1299 წლის მიწურულს დაიწყო, ბუნებრივია, ლაშქრობის დაწყებამდე გამოგზავნილი წერილი საქართველოში უფრო ადრე უნდა მოსულიყო, ვთქვათ იმავე წლის გაზაფხულზე ან მის ახლო ხანებში.

თუ ჩვენს არგუმენტებსა და მსჯელობას სარწმუნოდ მივიჩნევთ და რაშიც აღ-დინის ცნობას სირიაში ყაზან ყაენის ლაშქრობის შესახებ, აგრეთვე, ჟამთააღმწერლის ცნობას იმავე ლაშქრობაში ვახტანგ III-ის მონაწილეობის შესახებ, სირიაში ყაზან ყაენის პირველ ლაშქრობად ჩავთვლით, მაშინ, შესაძლებელი გახდება მონღოლებთან ერთად ლაშქრობაში მონაწილე ქართველ-სომეხთა მხედრობის განსაზღვრა. საქმე ისაა, რომ რაშიდ აღ-დინის „მიმოწერის“ ცნობით, ყაზან ყაენს თან 120 ათასი მეომარი მიჰყავს სირია-ეგვიპტეში სალაშქროდ. ჟამთააღმწერლის ცნობით, სირიაში მოლაშქრე ყაზან ყაენის ჯარების რიცხვი 130 ათასია („ათსამეტი ბევრი“²⁸). მაშასადამე, ყაზან ყაენს, გარდა მონღოლებისა, 10 ათასი სხვა მეომარიც ხლებია თან.

რაც შეეხება რაშიდ აღ-დინის წერილში დამოწმებულ ცნობებს საქართველოს შესახებ, უნდა აღინიშნოს, რომ მათი მნიშვნელობა საკმაოდ დიდია XIII—XIV საუკუნეთა მიჯნის საქართველოს საშინაო და საგარეო ვითარების გასათვალისწინებლად.

ჩვენთვის ცნობილია, რომ მონღოლებს საქართველოში მეფობა არ გაუუქმებიათ, მაგრამ ადგილობრივი მეფის გვერდით მათ აქ ჰყავდათ ცენტრალურ ხელისუფლებასთან უშუალოდ დაკავშირებული მოხელეებიც. ისინი გადასახადების აკრეფასთან ერთად მეთვალყურეობას ახორციელებდნენ ადგილობრივ ხელისუფლებაზე. ასეთი მოხელეები საქართველოში ისე გულმოდგინედ მეთვალყურეობდნენ გადასახადების აკრეფის საქმეებს, რომ მეფის სამზარეულოსათვის ნაყიდ ცხეარსაც კი არ უშვებდნენ დაუბეგრავად²⁹. მაგრამ ასეთ მოხელეებს საქართველოში პაქიმები არ ეწოდებოდათ, როგორც თავის ვაჟს უწოდებს რაშიდ აღ-დინი. ფაქტია, რომ ფირ-სულთანი გარკვეულ მოვალეობას აკრულებს საქართველოში, მაგრამ სახელდობრ რა თანამდებობა უნდა ჰქონოდა, ეს წერილს შინაარსიდან მკაფიოდ არ ჩანს. წერილში მოხსენიებული პაქიმი კი საქართველოსათვის საეჭვოა რომ გამართლებული იყოს. ასეთი მოხელეები ილხანთა სამეფო კარს იქ ჰყავდა, სადაც ადგილობრივი მეფეები არ არსებობდნენ და ეს ოლქები უშუალოდ იყვნენ შესული მათ სახელმწიფოში. ხომ არ იყო ფირსულთანი საქართველოში რაშიდ აღ-დინის კუთვნილი მიწების გამგებელი? — ამ კითხვაზე, ბუნებრივია, პასუხს შემდგომი კვლევა-ძიება გაგვცემს.

²⁸ ქართლის ცხოვრება, II გვ. 315.

²⁹ იქვე, გვ. 238.

მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის
ისტორიისათვის

(ქართველების ბრძოლა პალესტინის წმიდა ადგილების
განთავისუფლებისათვის XIII—XIV საუკუნეებში)

საქართველო-ეგვიპტის მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობის ისტორიაში ბევრია ისეთი საინტერესო საკითხი, რომელიც ჯერ კიდევ გულდასმით შესწავლას მოითხოვს. საკითხთა ასეთ რიგს განეკუთვნება ამ ორ ქვეყანას შორის XIII და XIV საუკუნეებში არსებული დამოკიდებულება, რომელიც ძირითადად პალესტინაში მაჰმადიანების მიერ მიტაცებულ ქრისტიანთა წმიდა სალოცავი ადგილების გასათავისუფლებლად ქართველების ბრძოლის საერთო ნიშნით ხასიათდება.

როგორც არაბი მემატიანე ბაჰა ად-დინ იზნ შადადი იტყობინება, ჯერ კიდევ 1192/3 წელს საქართველოს მეფეთ-მეფეს, უძლეველ თამარს თავისი ელჩები წარუვლენია ეგვიპტის მპყრობელ სალამ ად-დინ ალ-აიუბთან² და 200 ათასი დინარი შეუძღვია, ჩათა დაებრუნებინა ის ჯვარი, რომელიც მას 1187 წელს³ იესოს ჭალაქ იერუსალიმიდან წაუღია⁴.

შეასრულა თუ არა სალამ ად-დინმა საქართველოს მეფის თხოვნა, ეს ჩვენს ხელთ არსებულ წყაროთა ცნობებიდან პირდაპირ არ ჩანს. ისე კი ირავება, ეს ელჩობა სასურველი შედეგით ვერ უნდა დამთავრებულყო. ამას გვაფიქრებინებს როგორც თ. უსპენსკის ცნობა, რომლის თანახმად აღნიშნული ჯვარი მუსლიმანებს მხოლოდ 1221 წ. უნდა დაებრუნებინათ⁵, ასევე ის ანგარიშგასაწევი გარემოებაც, რომ ქართველები ამ ელჩობის შემდეგაც უმძაყო-

¹ بهاء الدين ابو المحسن يوسف ابن شداد — ცნობილი ისტორიკოსი. დაიბადა 1145 წელს ქ. მოსულში. დიდხანს მსახურობდა სალამ ად-დინის კარზე მოსამართლედ, გარდაიცვალა 1234 წელს. მის კალაშს ეკუთვნის „სალამ ად-დინის ბიოგრაფია“ — كتاب سيرة صلاح الدين (კაირო, 1317).

² სალამ ად-დინი (სალადინი) ეგვიპტეს განაგებდა 1171—1193 წლებში.

³ 1187 წლის იელოსში სალამ ად-დინმა პიტინთან სასტიკად დაამარცხა ჯვაროსნები, და დაიპყრო იერუსალიმი, ხელთ იგდო უამრავი ტყეე (მათ შორის იერუსალიმის მეფე გვილი დე ლუზინიანი) და დიდძალი სიმდიდრე. იზნ ალ-ასირის ცნობით, მას იერუსალიმიდან წაუყვანია დაახლოებით 16 ათასი ტყეე და მონებად დაურიგებია თავისი მეომრებისათვის (ابن الاثير، تاريخ).

(الكامل، ج 1 — ص 373—374).

⁴ А. Цагарели, Памятники грузинской старины в святой земле на Синае, СПб., 1888, гл. 49.

⁵ Ф. И. Успенский, История крестовых походов, СПб., 1900, гл. 148.

ფილონი იყენენ ეგვიპტის მბრძანებლის პოლიტიკით და სალაშქროდ ემზადებოდნენ, რის გარკვეულ ეტაპად შეიძლება მივიჩნიოთ ის აქტიური საომარი პოლიტიკა, რომელსაც საქართველო ახორციელებდა მაჰმადიანურ სამხედრო-სასულთნოების მიწათ სამხრეთისა და სამხრეთ-დასავლეთისაკენ XIII ს-ის დასაწყისში. ბასიანში რუმის სულთნის რეჟენ აღ-დინის დამარცხების, ტრაპიზონის საკეისროს შექმნისა და არზრუმ-ყარსის დაკავების შემდეგ ქართველ ლაშქარს შეეძლო შეტევა განევითარებინა სამხრეთისაკენ და გაეთავისუფლებინა ეგვიპტის სულთნის საგამგებლოში მოქცეული ქრისტიანთა სალოცავი ადგილები. მაგრამ ამ რთული საქმის მოგვარება მოითხოვდა საქართველოს მთელი სამხედრო პოტენციალის დახმარებას, რაც მხოლოდ მაშინ მოხერხდებოდა, თუ ქვეყნის უშიშროება სხვა მხრიდან გარანტირებული იქნებოდა. ამიტომაც ქართველ პოლიტიკურ მესვეურებს ეგვიპტის სასულთნოს წინააღმდეგ ლაშქრობისა და წმიდა ადგილების დაბრუნების საკითხი მანამდე არ დაუყენებიათ, სანამ საკუთარი ქვეყნის მეზობელ მაჰმადიან სამთავროებს (განჯა, არღებელი, ხლათი და სხვ.) არ გაუსწორდნენ. ამას კი ბევრი დრო დასჭირდა და მხოლოდ 1219 წელს, როცა საქართველოში შიგნიდან, უმადნაფიცებთანაც და მეზობლებთანაც სრული მყუდროება იქნა დამყარებული, შეიქმნა რეალური შესაძლებლობა ეგვიპტის სასულთნოს წინააღმდეგ საომარი მოქმედების დაწყებისა და წმინდა ადგილების განთავისუფლებისათვის.

ამ დროს საერთაშორისო ვითარება ხელსაყრელი იყო. ეგვიპტის სასულთნო ერთ პოლიტიკურ ერთეულს აღარ წარმოადგენდა. ის სალაშქროდ აღ-დინის ძმისშვილებს ჰქონდათ დანაწილებული: ქაშილი მართავდა საკუთარივე ეგვიპტის, მეზუზამ ისა — დამასკოს, აშრაფ მუსა — აღ-ჯაზირს და სალაშქროდ აღ-დინის მემკვიდრენი — ალექსის⁷.

ეგვიპტის ასეთი მდგომარეობით ისარგებლეს დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებმა და მოაწყეს მორიგი „ჯვაროსნული ლაშქრობა“: ეს (რიგით მეხუთე) ლაშქრობა (1217—1219) მიზნად ისახავდა ეგვიპტის დაპყრობას და იერუსალიმის განთავისუფლებას, რაშიც აქტიური მონაწილეობა უნდა მიეღო საქართველოს მეფესაც.

საქართველოს ლაშქარზე დიდ იმედს ამყარებდნენ ჯვაროსნები. ეს აშკარად ჩანს რომის პაპის, პონორიუსის მიერ ლაშა გიორგის სახელზე გამოგზავნილი ცნობილი ეპისტოლედან, რომლითაც ის „საქართველოს მეფეს სთხოვდა თავისი ძლევაშისილი ჯარითურთ მონაწილეობა მიეღო მაჰმადიანთა წინააღმდეგ პალესტინის გასათავისუფლებლად კვლავ განზრახულს ჯვაროსანთა ოქში“⁸.

როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, ლაშა გიორგის რაინდული სულისკეთებისათვის ეს წინადადება იმდენად მომზიბლავი გამოდგარა, რომ იგი მაშინვე სალაშქროდ მომზადებულა⁹. მაგრამ საქართველოში 1220 წელს თავად-ზონდოლთა გამოჩენამ ვითარება არსებითად შეცვალა და ეგვიპტელთა წინააღმდეგ გამიზნული ლაშქრობა მთელი ორმოცი წლით გადაიდო. მაშინ კი აღარც ლაშა გიორგი იყო ცოცხალი და აღარც დამოუკიდებელი საქართველოს სამეფო არსებობდა. საქართველო მონღოლთა ბატონობის ქვეშ იყო, ილხანთა ელსა-

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1941, გვ. 3.

⁷ Л. А. Семенов, Салах ад-дин и мамлюки в Египте, М., 1966, გვ. 22.

⁸ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 3.

⁹ იქვე, გვ. 3.

ლად ითვლებოდა და ქართველი მეფენიც აპირებდნენ, თუ ყოველთვის არა, ხშირ შემთხვევაში მაინც, მაჟი ნება-სურვილის აღმასრულებელს წარმოადგენდნენ; მათთან ერთად გამოდიოდნენ ბრძოლებში როგორც სხვა მტრების. ისე ეგვიპტის წინააღმდეგაც.

ემათაღმწერელის ცნობით, ერთ-ერთ ასეთ ლაშქრობას აღგილი ჰქონია 1258—1259 წელს: „მაჟ ეამსა ინება ყაენმან ულო (ჰულაგუმ — ზ. ს.) ამხედრება ეგვიპტეს ზედა და მოუწოდა მეფესა დავითს ყოვლითა სპითა მისითა და წარვიდა ბრძოლად სულტნისა. მიიწია შუა მდინარედ და იწყო ომებად ყოველსა შუამდინარესა (ე. ი. მესოპოტამიისა. — ზ. ს.) და შამსა (სირია) და ვითარ ესმა სულტანსა ეგვიპტისასა: აღმხედრდა წინაგანწყობად თათართა და მოიწია მდინარესა ზედა ევფრატსა... იქმნა ომი ძლიერი, საღიგი — დავით მეფე და სპანი მისნი წინამბრძოლობდეს ძლიერად, და მოსწყდეს ორგანითვე და იელტოდეს მეგვიპტელნი. (ზოლო შემდეგ ამისა) მეფე დავით და ქართველნი იაჯნეს ყაენიანაგან წარმოსლვასა, რავეთუ მრავლით ეამთავან იყვნენ ლაშქრობათა შინა... ყაენმან მისცა თავისუფლება და წარმოემართნეს... ურიცხვითა... აღაფითა გამდიდრებულნი და მოვიდეს მუნიტ ტფილისად“¹⁰.

ამის შემდეგ საქართველოს დამოკიდებულება ეგვიპტის მიმართ რამდენადმე შეიცვალა. ამაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა 1259 წლის აჯანყებამ და მის მერე შექმნილმა პოლიტიკურმა ვითარებამ.

როგორც ვიცით, თათარ-მონღოლთა ბატონობის უღელი, რომელიც ხალხს ედგა კისერზე, დამპყრობთა აღვირახსნილი მოქმედებით (ხშირი ომებით, ძარცვა-რბევით, უზომო გადასახადებით, გადასახადების ამკრეფ მოხელეთა უდიერი ქცევით) დროთა განმავლობაში იმდენად დამძიმდა, რომ ბოლოს აუტანელი გახდა. ამან მოთმინებიდან გამოაული მოსახლეობის საყოველთაო აჯანყება გამოიწვია. აჯანყების მეთაურობა თავს იღო მეფე დავით ნარინმა რუსუდანისძემ. 1259 წელს მან უკუაქცია აჯანყებულთა დასამორჩილებლად წამოსულთ არღუნ ნოინის ლაშქარი, მაგრამ იმის გამო, რომ აჯანყება სტიქიური ხასიათისა იყო და მასში მონაწილეობას არ იღებდნენ ლაშა გიორგის ძე დავით ულუ და მისი მომხრე ქართველები, ნარინმა მონღოლთა ლაშქრის დამარცხება ვერ შესძლო. ამიტომ შემდეგ უარი თქვა ტყუილუბრალო სისხლის ღეარზე და, რაკ აღმოსავლეთ საქართველოში მონღოლთა შიშით აღარ ედგომებოდა, ლიხს იქით გადავიდა. იქ მან ჯერ მდგომარეობა განიმტკიცა, მერმე ჰულაგუსათვის ხარკის გადახდაზეც უარი თქვა და ამით დასავლეთ საქართველო ილხანებისაგან დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულად გამოაცხადა; ამასთან, მონღოლთაგან მოსალოდნელი თავდასხმის დროს, რომ მტრის პირისპირ მართო არ ყოფილიყო, მოკავშირის ძეხნაც იწყო. ასეადა კი მას მაშინ ოქროს ულუსიც გამოადგებოდა და ეგვიპტის სასულთნოც. რადგან ორივე ილხანთა წინააღმდეგ მტრულად იყვნენ განწყობილი. ამიტომ დავით ნარინიც სწორედ ამ სამეფოებთან დაახლოების გზას დაადგა და ეგვიპტის სულთანს თავისი დესპანები აახლა.

არაბი ისტორიკოსის, აბუ-ლ-აბბას აჰმად თავი ად-დინ ალ-მაჟრიზის (1364—1442) ცნობით, ქართველი მეფის ელჩები დიდძალი საჩუქრებით სულთან ბაიბარას კარზე პირველად 1265 წლის ივნის-ივლისში (663 წ. რამადანის თვეში ჰიჯრით) გამოცხადებულან¹¹. როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს.

¹⁰ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 235—236.

¹¹ Histoires des sultans Mainlouis, de L'Egypte, écrite en arabe par Taki—addin—Ahmed Makrizi (არაბულიდან ფრანგულ ენაზე თარგმნა და ფოლოლოგიურ-ისტორიულ-გეოგრაფიულ შენიშვნებში დაურთო M. Qatremier-მა), Paris, MDNCCCXL (1840), t. I, გვ. 18.

„სულთანს ეს გარემოება, უეჭველია, გაახარებდა, რადგან მისთვისაც სასურველი იყო, რომ ჰულაგუ ყაანის მოწინააღმდეგე მისი მოკავშირე ყოფილიყო“. ირანის ილხანი ხომ „მისი სამფლობელოს დაპყრობა-დაპატრონებასაც ლაშობდა“¹². ეს მოსაზრება რომ სრული კეშმარიტება უნდა იყოს, ამის ერთგვარი დადასტურებაა ალ-მაკრიზის ერთი ცნობა, საიდანაც ირკვევა, რომ 1268 წლის მაის-ივნისში (666 წ. რამადანის თვეს პიჯრით) ქართველი ელჩები კვლავ სწევ-ვიან კაირას და ბაიბარსისათვის მეფის წერილი მიუერთებდნენ¹³.

იმ დროს, როცა ფაქტიურად ორ სამეფოდ გაყოფილი საქართველოს დასავლეთი ნაწილი დავით რუსუდანის ძის ინიციატივით ეგვიპტესთან დაახლოების პოლიტიკას ადგა, აღმოსავლეთი ნაწილი, რომელიც ლაშა გიორგის ძე დავით ულუს ეკირა და ილხანის ვასალურ სამფლობელოს წარმოადგენდა, ისევე წინანდებურად იქცეოდა — ყაენის „ძალდატანებით“ ეგვიპტის სულთნების წინააღმდეგ მოქმედებას განაგრძობდა.

1260 წელს აღმოსავლეთ საქართველოს ჯარი ჰულაგუს ლაშქართან ერთად ეგვიპტის არმიას უტევდა და პირველ ხანებში გარკვეული წარმატებაც პქონადა, მაგრამ 3 სექტემბერს, ნაბლესის ახლოს, „აინ ჯალუდთან“ (ცივი წყარო) გამართულ გადამწყვეტ ბრძოლაში მონღოლებიც და ქართველებიც სასტიკად დამარცხდნენ¹⁴ და უკუიქცნენ¹⁵.

ეს სამხედრო მოქმედება ა. ცაგარელს 1258 — 1259 წლების ლაშქრობის უშუალო გაგრძელებად მიაჩნია და ვარაუდობს, რომ თათარ-მონღოლთა ლაშქრობის მხარდაშხარ მოქმედ ქართველთა ჯარს როგორც წინათ (1258 წელს), ისე ახლაც (1260 წ.) ლაშა გიორგის ძე დავით ულუ წინამძღოლობდა¹⁶, მაგრამ ეს არ უნდა იყოს სწორი. ნამდვილად, არც 1258—1259 და 1260 წლების ბრძოლები მომხდარა ერთი ლაშქრობის დროს და არც დავითი შეიძლება ყოფილიყო მონღოლთა მიერ ეგვიპტის წინააღმდეგ მოწყობილი 1260 წლის ლაშქრობის მონაწილე. ამ დასკვნამდე მივყავართ ქამთააღმწერელის ცნობებს და ამ ცნობათა სინამდვილის დამადასტურებელ სხვა მასალებს.

ქართველი მემატიანის მიხედვით, მესოპოტამიის ლაშქრობიდან „ურციხ-ვითა... ალაფითა“ თბილისს დაბრუნებულ მეფე დავით ულუს მეორე ცოლი, „ნათესავით ოსის“ ასული ალთუნი შეურთავს. მცირე ხანში მასთან შესძენია ვაჟი გიორგი და ასული თამარი. მერმე „ფრიად ქმნელ-კეთილი“ ალთუნი განუშორებია. ამის შემდეგ გარდაიცვალა ულუსიდან მოყვანილი მეუღლე, დედოფალი ჭიგდა-ხათუნი, და დავით მეფე მიდის „ულუ ყაენის წინაშე მუღანს,

¹² ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 89.

¹³ Makrizi, დასახ. ნაშრომი, გვ. 342. ზღრ. ა. ცაგარელისა და ივ. ჯავახიშვილის ცნობებს (А. Цагарели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53, ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 89).

¹⁴ Фазлуллах Рашид ад-дин, Джамхи-ат-таварих, Баку, 1957, გვ. 52; А. Мюллер, История ислама, СПб., 1896, т. III, гл. 263; Б. Куглер, История крестовых походов, СПб., 1895, гл. 404; А. А. Семенов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24; Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкий, История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, М. 1959, гл. 187.

¹⁵ ამიტომ არ უნდა იყოს მართალი ქამთააღმწერელი, როცა ის ამ ბრძოლის შესახებ ამბობს: „ამას შინა მოვიდა ყაენი ულუ განმარჯვებულ ბრძოლისაგან სულტანისა მეგობრელისა, რამეთუ სძლო მათ და აოტნა“-ო (ქართლის ცხოვრება, დასახ. გამოცემა, ტ. II, გვ. 239).

¹⁶ А. Цагарели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

რამეთუ იგი აქუნდა სადგურად საზამთროდ, და მიერ წარმოჰყვა სადგურსა საზაფხულოსა (თავრიზს. — ბ. ს.) და მუნიტ წარმოავლინა მეფე ქართლად, რათა მზა იყოს მეფე ლაშქრად ეგვიპტესა, რომელ არს მისრეთი¹⁷.

ჰულაგუ ყაენის მიერ ქართლში გამოგზავნილი ულუ დავითი ავაგ ათაბაგის ქერიე გუანცაზე დაქორწინდა, ლაშქრის შეგროვებას შეუდგა და, როცა ამას შორხა, „შემდგომად ამისა ინება ყაენმან ამხედრება სულტანსა ზედა მისრეთისასა და ...მოუწოდა მეფესა დავითს და სპასა მისსა წარსელად ეგვიპტედ“¹⁸.

მეფემ ისმინა ეს მოწოდება, მაგრამ მის მთლიანად შესრულებაზე უარი თქვა. მან მხოლოდ ჯარი გაუგზავნა ყაენს, თვითონ პირადად კი არ ისურვა ლაშქრობაში მონაწილეობის მიღება, არამედ „წარვიდა განდგომად და მოუწოდა სარგის ჯაყელს ციხისჯუარელსა, რომელსა აქუნდა პატივი სამცხისა სპასალარობისა და ეზრახა, რათა განუდგნენ ყაენს“¹⁹.

როგორც ვხედავთ, აქ არც ის ჩანს, რომ 1258 წელს მოწყობილი ლაშქრობა 1260 წლამდე გაგრძელებულა და არც ის, რომ 1260 წლის ლაშქრობაში მონაწილე ქართველთა ჯარს დავით VII სარდლობდა. პირიქით, ირკვევა, ჯერ ერთი, ის, რომ 1260 წლის ლაშქრობა იყო 1258 წლის ლაშქრობისაგან სრულიად დამოუკიდებელი სამხედრო ოპერაცია²⁰, რომელიც წინა ლაშქრობის დამთავრებიდან სულ მცირე ერთნახევარი-ორი წლის შემდეგ დაწყებულია (გვიანაა გაზაფხულზე თუ ზაფხულში) და, მეორე, რომ ეს ლაშქრობა ჩატარებულია დავითის მონაწილეობის გარეშე.

აღმოსავლეთ საქართველოს ჯარის მონაწილეობამ მონღოლებთან ერთად ეგვიპტის სულთნის წინააღმდეგ მოწყობილ ლაშქრობაში მდგომარეობა გაუუარესა დასავლეთ საქართველოს. დავით ნარინის გულწრფელობა ეგვიპტის გამგებელმა ბაიბარს ბუნდუქდარმა (1260—1277) თვალთმაქცობად ჩათვალა და საქართველოს ორივე ნაწილისადმი მტრულად განეწყო. ამის ერთ-ერთი გამოხატულება იყო ის, რომ იბნ ქასირის ცნობით, მის დროს (სხვა ცნობით კი კალაუნის ვაჟის, სულთან ნასირ მუჰამადის ზეობისას — 1277—1279 წწ.)²¹, იერუსალიმის ანკლავს მღებარე ჯვარის მონასტერი ჩამოერთვათ ქართველებს²² და, როგორც აღსანიშნავია, გადაეცა მეჩეთად²³. ქართველებს აეკრძალათ ქრისტიანთა წმიდა ადგილებში ჩვეულებრივი წესით სიარული და ცხენ-სახე-დარზე ისე უნდა მსხდარიყვნენ „ეთიარცა დიაცნი“, ე. ი. ცალ მხარეს ფეხებ-ჩამოშვებულნი.

ეს იყო ერთობ დამამცირებელი, დამცინავი და სამარცხვინო სასჯელი, რასაც, ცხადია, საქართველოში მშვიდად ვერ შეხედებოდნენ. ის ქართველებს

¹⁷ უამთაღმწერელი, ჯართლის ცხოვრება, II, გვ. 236—237.

¹⁸ იქვე, გვ. 237—238.

¹⁹ იქვე, გვ. 239.

²⁰ ეს ჩანს ა. მელუარის ნაშრომიდანაც (იხ. История ислама, СПб., 1896, т. III გვ. 253, 260—261).

²¹ А. Чагарели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

²² ეს მონასტერი ქართველებს ჩამოერთვათ ბაიბარს ბუნდუქდარის დროს (იხ. ე. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962, გვ. 35—42).

²³ Well Gustav, Geschichte der Chalifen. B. IV, geschichte des Abbasiden chalifats in Egipten, Stuttgart, 1860, B. I, გვ. 268—269; А. Чагарели, დასახ. ნაშრომი 96; ა. მეტეშაშვილი, საქართველოს და ეგვიპტის ისტორიის ურთიერთობიდან, ჟურნ. „დროშა“, თბ., 1958, № 9, გვ. 18.

აბალი ბრძოლებისაჲკენ უხმობდა და მართლაც, როგორც ცნობილია, ისინი ამის შემდეგ კიდევ უფრო ფართო მასშტაბითა და მეტი აქტიურობით მონაწილეობდნენ ილხანთა ლაშქრობებში ეგვიპტის მიმართ²⁴. ასე მაგალითად, 1277 წელს აბაღას მიერ მოწყობილი ლაშქრობისას სულთან ბაიბარს ბუნდუყდარის არმიის წინააღმდეგ მონღოლებთან ერთად თავდადებით იბრძოდა 3000 ქართველი. 1280 წელს, როცა მანგუ-დემურმა „ასურეთის“ დალაშქვრა ისურვა, მის ჯარში, რომელიც 50000 მეომრისაგან შედგებოდა, 30000 იყო ქართველი, სომეხი და ბერძენი. ხოლო 1281 წელს კი დარბუჯაყ-ამასიის (პიმსის) ბრძოლებაში 25000 მონღოლის გვერდით იდგა და სულთან მანსურ საიფ ალ-დინ კალაუნი (1279—1290) მამლუქთა არმიას ერკინებოდა 5000 ქართველი მეფე დემეტრე II-ის (1273—1289) წინამძღოლობით²⁵.

როცა ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ ლაშქრობებზე და მათში ქართველ ჯარის მონაწილეობაზე მსჯელობენ, ჩვეულებრივ მიუთითებენ, რომ ქართველების ბრძოლა ეგვიპტის სულთნების წინააღმდეგ ხდებოდა „მონღოლთა მძლავრობით“²⁶. ეს ძირითადად მართალია. მონღოლთა ძალადობით ქართველებმა ბევრი სისხლი ღვარეს, მაგრამ ჩვენი აზრით, ამ შემთხვევაში ეგვიპტის გამგებლებთან მათი ბრძოლა საკუთარი ინტერესებიდანაც გამომდინარეობდა. საქმე ისაა, რომ ქართველები ცდილობდნენ მამლუქი სულთნების მიერ მიტაცებული პალესტინის წმინდა ადგილების, კერძოდ კი ჯვარის მონასტერის დაბრუნებას და იქ თავიანთი კანონიერი უფლებების აღდგენას, მაგრამ ამისთვის საკუთარი ძალა არ ჰყოფნიდა. ამიტომაც ისინი გამოდიოდნენ ეგვიპტის წინააღმდეგ მებრძოლ ირანელ მონღოლებთან ერთად სალაშქროდ და ამით, თუ ერთის მხრივ ილხანის ბრძანებას ასრულებდნენ, მეორეს მხრივ თავის საქმესაც იკეთებდნენ. სულთნის დამარცხებისა და სირია-პალესტინის განთავისუფლების შემთხვევაში ქრისტიანთა სალოცავი ადგილები მათ უნდა დარჩენოდათ. ამაზე შეიძლება წინასწარი პირობაც კი ჰქონდა მიცემული ყაენს მათთვის. ყოველ შემთხვევაში ეს რომ გამორიცხული არ უნდა ყოფილიყო, ჩანს 1299 წლის ამბებიდან, კერძოდ ყაზან ყაენის (1295—1304) მიერ ეგვიპტის სულთნის წინააღმდეგ მოწყობილი ლაშქრობიდან, რომელშიც სხვებთან ერთად ქართველი ჯარიც ღებულობდა მონაწილეობას ეახტანგ III-ის (1301—1307)²⁷

²⁴ ეგვიპტელთა წინააღმდეგ ყველაზე თავგაშეშებით იბრძოდნენ მეფე დემეტრე II და მისი ვაჟი ეახტანგ III-ი, აღნიშნავს თაო აღინ აჰმად ალ-მაკრიზი (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, ტ. I, გვ. 118 და ტ. II, ნაწ. I, გვ. 56. აგრეთვე ა. ცაგარელის დასახ. ნაშრომი, გვ. 54).

²⁵ ეამთაღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 270—271, 279—280; ივ. ჭავჭავაძე, შვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105.

²⁶ ივ. ჭავჭავაძე, შვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105.

²⁷ ეახტანგ III-ის მეფობის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს. ა. ცაგარელი მისი მეფობის თარიღად სდებს 1301—1307 წლებს (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 53). ქართველ მეფეთა გენეალოგიურ სიაში, რომელიც ერთიან საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოს (იხ. ივ. ჭავჭავაძე, შვილი, ნ. ბერძენი, შვილი, ს. ჭანაშვილი, საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XIX საუკ. დამდეგამდე, თბ. 1943 წ.) მითითებულია, რომ იგი მეფობდა 1302—1308 წლებში, ხოლო თ. ლომოურისა (იხ. მისი „დავით VII-ისა და ეახტანგ III-ის ფულეი“, „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე“, XV—, გვ. 63—80) და ე. მეტრეველის (იხ. მისი „მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის“, თბ. 1962, გვ. 42) მიხედვით კი ეახტანგს უძენია 1298—1308 წლებში. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ეახტანგ III-ის გამეფება 1298 წელს კი არა, ცოტა უფრო გვიან (1299 წ.) უნდა მომხდარიყო, რადგან ცნობილია, რომ მისი გამეფებით შეწყდა გიორგი V-ის მეფობის პირველი პერიოდი. ეს უკანასკნელი კი 1299 წელსაც თბილისს მეფედ იხსენიება.

წინამძღოლობით. როგორც ცნობილია, ეს ლაშქრობა, რომელიც ნოვგოროდში დაიწყო, სულთან ნასირ მუჰამადის (1293—1294, 1299—1309, 1310—1314!) ჯარის დამარცხებით დამთავრდა. მონღოლებმა დაიკავეს ქალაქები: პიმსი, იერუსალიმი, დამასკო²⁸ და გადასცეს ისინი ქართველებს²⁹.

მართალია, აბუ-ლ-ფიდას ცნობით, ქართველებს ეს ადგილები მალე (1300 წ.) დაუკარგავთ³⁰, მაგრამ თვით ფაქტი ქართველთათვის ამ ადგილების ჩაბარებისა თავისთავად მეტყველებს როგორც იმაზე, რომ ქართველებსა და მონღოლებს შორის საამისო წინასწარი შეთანხმება უნდა ყოფილიყო. ასევე იმაზეც, რომ ქართველები თავიდანვე დაინტერესებული იყვნენ თავიანთი წმიდა სალოცაჲ ადგილების ბედით, ამ ადგილებზე საკუთარი უფლებების აღდგენით და ამიტომაც აქტიურად მონაწილეობდნენ მონღოლთა ლაშქრობებში, რათა მათი ღახმარებით მიეღწიათ დასახული მიზნისათვის.

მამასადანე, ქართველებს ეგვიპტის სულთნების მიმართ, სხვათაშორის, საკუთარი პრეტენზიებიც ჰქონდათ და თუ ამას გავითვალისწინებთ, მაშინ ქართულ ისტორიოგრაფიაში დასმული კითხვა — „რა ჰქონდა საქართველოს ეგვიპტის სულთნებთან საბრძოლველი“?³¹ — მოიხსნება.

საქართველო ეგვიპტესაგან ითხოვდა წმიდა ადგილების დაბრუნებას და ჯვარის მონასტრის მიტაცების შემდეგ ქართველების მიმართ დაწესებული უფლებრივი სასჯელის გაუქმებას, რასაც ბოლოს კიდევაც მიაღწია, მაგრამ არა სამხედრო თავდასხმებით — ომებით, არამედ მშვიდობიანი, დიპლომატიური მოლაპარაკებების გზით. ამ გზას კი იგი დაადგა გვიან, XIV ს-ის დასაწყისში, როცა 1301—1303 წლებში სულთნის არმიამ სამჯერ ზედიზედ დაამარცხა ყაზან ყაენისა და ეახტანგ III-ის შეერთებული ლაშქარი და საქართველო საბოლოოდ დარწმუნდა, რომ ილხანებს არ შესწევდათ ძალა ეგვიპტის ტერიტორიის, კერძოდ კი სირია-პალესტინის დაპყრობისა. ამ დროიდან საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიაში იწყება ახალი ხანა, ხანა მშვიდობიანი და კეთილი დამოკიდებულებისა, რომლის ინიციატორად გვევლინება საქართველოს მეფე. მან გააგზავნა ქართველი ელჩები კაიროს და სულთანს ჯვარის მონასტრის დაბრუნება სთხოვა.

ა. ცაგარლის მიხედვით, ეს ელჩობა 1305 წელს უნდა ყოფილიყო³², ივ. ჯავახიშვილისა და ნ. ბერძენიშვილის მიხედვით კი გაცილებით უფრო გვიან (1320 წელს). გიორგი V ბრწყინვალის დროს³³. ივ. ჯავახიშვილი პირდაპირ ამბობს, რომ „გიორგი ბრწყინვალემ... ეგვიპტის სულტანს თავისი დესპანები გა-

²⁸ ემთაღლწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 315—316; Hammer Purgstall, Geschichte der Ilchanen, 1842, B. II, გვ. 86—96, 106—129.

²⁹ A. Цагарели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53—54; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 146.

³⁰ من كتاب المختصر في أخبار البشر... تأليف الملك المؤيد عماد الدين اسماعيل أبي الفدا، الطبعة الأولى بالمطبعة الحسينية المصرية، الجزء الرابع، ص ٤٣—٤٢.

³¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105.

³² A. Цагарели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

³³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174—175; ნ. ბერძენიშვილი, ქართველი ხალხის ზრძოლა მონღოლთა მფლობელობის წინააღმდეგ (საქართველოს ისტორია დამკვ. სახელმძღვ. წ. I, თბ., 1958, გვ. 251). ამ მოსაზრებას იცავენ აგრეთვე ა. მენთეშაშვილი (იხ. მისი დასახ. ნაშრ. გვ. 18) და ნ. კანდელაკი (იხ. მისი — ქართული საეკლესიო მკვლევარული, თბ., 1966, გვ. 131—133).

უგზავნა და წართმეული ჯვარის მონასტრის ქართველებსადმი დაბრუნება-სთხოვა... მას „აგრეთვე“ უნდოდა, რომ პალესტინაში ქრისტიანთათვის მაჰმადიანთაგან დაწესებული... ყოველნაირი შევიწროებაც მოსპობილიყო და მათი მდგომარეობა გაუმჯობესებულიყო. ამიტომ... თავის დესპანებს დაავალა ჯერ კონსტანტინეპოლში შეეარნათ და მისი წადილი და ცდა ეცნობებინათ. ეტყობა, მას უნდოდა, რომ ქრისტიანთა ზოგადი მდგომარეობის გაუმჯობესების მისს ასეთ ცდაში ბიზანტიის კეისარსაც მიეღო მონაწილეობა³³, რისთვისაც კიდევაც მიუღწევია. „ამ ამბის გაგებისთანავე, საქართველოს დესპანებთან ერთად კეისარს თავისი დესპანებიც გაუყოლებია თან“³⁴.

რაკი აქ ნათქვამია, რომ სულთანს დესპანები გიორგი ბრწყინვალემ გაუგზავნა და წართმეული ჯვარის მონასტრის დაბრუნება სთხოვაო, ცხადია, ეს ელჩობა 1314 წლის შემდეგ უნდა მომხდარიყო. ამიტომ ა. მენთეშაშვილიც, რომელიც აგრეთვე ეხება ამ ელჩობას, წერს: „გიორგი ბრწყინვალეს ჯვარის მონასტრის თაობაზე განსაკუთრებული მიმოწერა ჰქონია ეგვიპტის მაშინდელ სულთანთან. ქართველთა მეფე სთხოვდა ეგვიპტის სულთანს, დაებრუნებინა ქართველთათვის წართმეული ჯვარის მონასტერი (ხაზი ჩვენია — ბ. ს.), რომელიც მუსულმანებს მეჩეთად გადაექციათო“³⁵.

როდესაც ივ. ჯავახიშვილი, აგრეთვე ა. მენთეშაშვილი და ნ. კანდელაკი მუსლიმანთა მიერ ჯერ კიდევ 1273 წელს მეჩეთად გადაკეთებული ჯვარის მონასტრის დაბრუნება-აღდგენას გიორგი ბრწყინვალის მეფობის (1314—1346 წწ.) დროს მომხდარ ამბად მიიჩნევენ, ისინი არაბი მწერლის ალ-უმარისა (1301—1348) და ქართული წყაროს (კერძოდ, მწიგნობარ ავგაროზ ბანდაისძის ხელით XIV ს-ის მეორე ნახევარში შედგენილ „ძეგლი ერისთავთას“) ცნობებს ემყარებიან. მაგრამ არც ალ-უმარისა და არც ქართველ მემკვიდრეთა ცნობებით ეს არ დასტურდება. პირიქით, მათ ცნობებზე დაკვირვება გვარწმუნებს, რომ ზემოხსენებული ელჩობა წინ უსწრებდა გიორგი ბრწყინვალის მიმოწერას ეგვიპტის მამლუქ გამგებელ სულთან მალიქ ნასირ მუჰამადთან. ამ დასკვნამდე მივყევართ სხვა მაჰმადიან მწერალთა ცნობებზე. მაგალითად, ასირიელი მემკვიდრე ბადრ ად-დინ ალ-აინის (1361—1451) ცნობით, რომელსაც ა. მენთეშაშვილიც იცნობს³⁶, 1305/6 (705) წელს ეგვიპტის მბრძანებლის კარზე მივლენილი ქართველი მეფის ელჩები კონსტანტინოპოლს მისულან. კეისარ ალ-აშქარისს (ანდრონიკე II) თავისი ელჩებიც მოუგზადებია და ისინი ეგვიპტისაკენ ერთად გაუტყუნებია. ელჩები ჯერ ზღვით ალექსანდრიაში მისულან, იქედან კი ხმელეთით კაიროსაკენ წასულან და სულთანს სწვევიან. მათ თან ჰქონიათ წერა-ლი, რომელიც შეიცავდა თხოვნას იმის შესახებ, რომ ამ სულთანს ქართველებსათვის დაებრუნებინა იერუსალიმის „მუსალაბა“, ე. ი. ჯვარის მონასტერი, რომელიც დიდხნის წინათ წაართვეს მათ მაჰმადიანებმა და მეჩეთად გადააკეთეს³⁶. ასეთივე ცნობას ვხვდებით ალ-მაკრიზისთანაც. მის მიხედვითაც, ქართველი მეფისა და კონსტანტინოპოლის იმპერატორის ელჩები კაიროს სწვევიან

³³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174—176.

³⁴ ა. მენთეშაშვილი, დასახ. ნაშრომი გვ. 18.

³⁵ იქვე.

³⁶ В. Тизенгаузен, Заметка Эльхалькашаниди о грузинах, „Записки Восточного отделения русского археологического общества“, СПб., 1886, т. I, вып. III, гл. 212—213.

705 წელს (პიჭრით) მათ სულთნისათვის გადაუციათ საჩუქრები და წერილი, რომელშიც მეფე ითხოვდა ჯვარის მონასტრის კარების გაღებას, რომ ქართველებს იქ ლოცვა შესძლებოდათ³⁷.

ალ-აინისა და მაკრიზის ამ ცნობათა სისწორეს ადასტურებს XVI ს-ის პირველი მეოთხედის მოღვაწე, ცნობილი არაბი პალესტინოლოგი. მუჟირ ად-დინ აბდ არ-რაჰმან იბნ აჰმად ალ-ულაიმ ალ-უმარი (გარდაიცვალა 1522 წ.), რომელიც ეხება რა ქრისტიანებისადმი ჯვარის მონასტრის დაბრუნების საკითხს, ამბობს: 705 წელს, მუჰარამის პირველს (1305 წ. 24 ივლისს), სულთან ნასირ მუჰამადის მოადგილესთან გამოცხადდნენ საქართველოსა და კონსტანტინოპოლის ხელმწიფეთა ელჩები თხოვნით: სულთანს ქრისტიანებისათვის დაებრუნებინა წმიდა ჯვარის მონასტერი (ალ-მუსალაბი), რომელიც მეჩეთად იყო ქცეული³⁸.

როგორც მოტანილი ცნობებიდან ჩანს, მუსლიმანების მიერ დიდი ხნის წინათ წარყვნილ-შერისხული ჯვარის მონასტრის განთავისუფლების მიზნით ეგვიპტის სულთნის კარზე მივლენილ ქართველთა ელჩობას ადგილი ჰქონია 1305 წელს³⁹. ამ დროს კი საქართველოს 4 მეფე ჰყავდა: კონსტანტინე — დასავლეთ საქართველოში (1293—1327), დავით VIII (1293—1311), რომელიც, მართალია, აღმოსავლეთ საქართველოს მეფედ კი ითვლებოდა, მაგრამ ფაქტურად მისი ხელისუფლება მხოლოდ მთიულეთზე ვრცელდებოდა, ვაოკგი V — „თბილისის მეფე“, და ვახტანგ III (1298—1308). ამათგან ყველაზე აქტიური მებრძოლი ქრისტიანთა წმიდა სალოცავების გასათავისუფლებლად ვახტანგი იყო, ამიტომ ლეგეელად ელჩებიცა და წერილიც სულთნის კარზე მას უნდა გაეგზავნა. ამას გვაფიქრებინებს არა მარტო მისი მეფობის წლები და წმიდა ადგილებისათვის თავდადებული ბრძოლა, არამედ ისიც, რომ სულთან ნასირ მუჰამადის კარის მდივანი, ალ-უმარი თავის „თარხიშში“⁴⁰ ზემოაღნიშნულ ელჩებისა და წერილის გამგზავნ ქართველ მეფედ ასახელებს „ბარტილ-მა“-ს (برطليما)⁴¹, რომელიც დ. ყიფშიძისა და ა. ცაგარელის მიხედვით, უნდა იყოს ვახტანგის დამახინჯებული ფორმა⁴². მაგრამ იმავე „ბარტილმასთან“ დაკავშირებით არსებული სხვა მოსაზრებანი და პირველწყაროთა ცნობები სადავოს ხდიან ამ მოსაზრების სისწორეს და მაშასადამე იმასაც, რომ ელჩების გამ-

³⁷ Makrizi, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, ნაწ. I გვ. 255.

³⁸ Histoire de Jerusalem et d'Hebron... trad. sur le texte arabe par st. Souvaine, Paris, 1874, გვ. 173 (დამოწმებულია ტიზენგაუზენის დასახ. ნაშრომის მიხედვით, გვ. 212); A. Цагарели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95.

³⁹ ამიტომ ა. მენთეშაშვილის (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 19) და ნ. კანდელაკის (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 132) მოსაზრება, რომ ეს ელჩობა 1320 წელს მოეწყო, ვეიჭრობთ, არაა სწორი. წინააღმდეგობაშია ე. მეტრეველიც, მართალია, იგი აღნიშნავს, ჯვარის მონასტერი ქართველებმა 1305 წელს დაიბრუნესო, მაგრამ შემდეგ იმასაც ამბობს, რომ ეს მოხდა მუსლიმანთა მიერ მისი დაპყრობის 35 (უნდა იყოს 32—ბ. ს.) წლის თავზე, ხოლო იგი მათ დაიპყრეს 1273 წელსო (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 35).

⁴⁰ التعريف في المصطلح الشريف — „მიღებული მაღალი (ე. ი. კანცელარიული.—ბ. ს. სტილის გაცნობა“.

⁴¹ В. Тизенгаузен, Заметка Элькалькашанди о грузинах... არაბ. ტექსტი. გვ. 209, რუს. თარგმან, გვ. 211—213.

⁴² Д. Кипшидзе, Житие Прохора, мученичества Луки и... Николай Дпалли, „Известия Кавказского историко-археологического института в Тбилиси“, 1927, т. II, гв. 47; А. Цагарели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

გზაენი ეგვიპტეში მეფე ვახტანგი იყოს. მაგალითად, ვ. ტიზენჰაუზენის დაკვირვებით, რომელსაც ივ. ჭავჭავაძე იცნობდა, ალ-უმარის „ბარტილმა“ ვახტანგის კი არა „ბრწყინვალის“ დამახინჯებული ფორმა და ამდენად საუბარია გიორგი V-ზე⁴³. ხოლო დ. ლანგი კი ვარაუდობს, რომ ეს ბარტილში უნდა იყოს იგივე დუჟა ბურთელ სივნიელი, ვაჟი ელიქუმ ორბელიანისა, რომელიც სომხეთ-საქართველოს მხედართმთავრის ტიტულს ატარებდა⁴⁴.

აპრიად, არსებობს სამი სხვადასხვა მოსაზრება იმის შესახებ, თუ საქართველოს რომელმა მეფემ მიაღწიდა თავისი ელჩები ეგვიპტის სულთნის კარზე 1305 წელს და ვინ შეიძლება მივიჩნიოთ ალ-უმარის მიერ მოხსენიებულ მეფე ბარტილმად.

ამ მოსაზრებიდან დ. ლანგის ვარაუდი იმდენად უსაფუძვლოა, რომ მასზე მსჯელობა არ ღირს, ვინაიდან ბურტელ-სივნიელი საქართველოს მეფედ არასდროს ყოფილა⁴⁵. არაბი მწერალი კი ბარტილმას საქართველოს ძლიერ მეფედ ასახელებს.

არც დ. ყიფშიძისა და ა. ცაგარლის მოსაზრებაა სარწმუნო. როგორადაც არ უნდა დამახინჯებინა ალ-უმარის ვახტანგის სახელი, ბარტილმის სახით მას მაინც ვერ დაწერდა. ასეთივე მოსაზრებით უარსაყოფია ვ. ტიზენჰაუზენის მოსაზრებაც. „ბარტილმა“ „ბრწყინვალის“ არასწორი ფორმა არ შეიძლება იყოს, თუნდაც იმის გამო, რომ ჭერ ერთი, ვახტანგ III-ის გამეფების (1299) შემდეგ გიორგი ბრწყინვალე თბილისის მეფეც კი აღარ იყო და, მეორე, მეფედ კიდე-ვაც რომ ყოფილიყო, „ბრწყინვალედ“ მას მაინც ჭერ არავინ მოიხსენიებდა, რადგან ეს პატივი და ზესახელი მან შედარებით გვიან (40-იან წლებში) მიიღო⁴⁶.

მაშ ვინდა, ალ-უმარის მიერ მოხსენიებული საქართველოს ის ძლიერი მეფე ბარტილმა, რომელსაც ჭვარის მონასტრის დაბრუნების მიზნით 1305 წელს ელჩები გაუგზავნია ეგვიპტის სულთანთან? კონსტანტინე თუ დავითი? სანამ ამ კითხვაზე პირდაპირ ვუპასუხებდეთ საჭიროდ მიგვაჩნია იმის გათვალისწინება, თუ რა პირობებში უხდებოდათ მათ ცხოვრება და მოღვაწეობა.

როგორც უკვე ცნობილია, დავით VIII იმ დროს მეტად მძიმე მდგომარეო-

⁴³ В. Тизенгаузен, Заметка... гв. 211, შენიშვნა მე-7; ი. ჭავჭავაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174.

⁴⁴ M. D. Lang, Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant (Bulletin of the school of Oriental and African studies University of London, 1955, vol. XVIII, part 1, გვ. 77).

⁴⁵ ამასთან, როგორც რ. კიკნაძე შენიშნავს (იხ. მისი „თბილისი XIV ს-ში“, ხელნაწერი, გვ. 49—50), დ. ლანგი წინააღმდეგობაში ეარდება. მას შემდეგ, რაც თქვა ბურთელი ბარტილმაო (გვ. 77), იგი წერს „ალ-უმარის სიტყვით, ბურთელი ჩოხანის დიდი მგვობარი ყოფილაო“ და იმავე მემკატანის ცნობაზე დაყრდნობით იმასაც ამბობს, რომ ყველა წყარო ერთხმად აღნიშნავს გიორგი V-სა და ამირა ჩოხანს შორის არსებულ გულითად დამოკიდებულებას (გვ. 75).

⁴⁶ თუ მიუხედავად ამისა „ბარტილმა“-ს მაინც „ბრწყინვალის“ დამახინჯებულ ფორმად მივიჩნიეთ, მაშინ უნდა ვთქვათ, რომ ალ-უმარის თხზულების ეს ადგილი იწერებოდა XIV ს-ის 40-იან წლებში, როცა ავტორს, ალბათ, ზურაბანად აღარ ახსოვდა 1305 წელს მომხდარი ამბავი და ამიტომ ვერ შეუძლია მიაწერა გიორგი V-ს. ამ დასკვნამდე მივყავართ თვით ალ-უმარის იმ ცნობასაც, სადაც აღნიშნულია: „ბარტილმა მე მახსოვს... როგორც ქრისტიან მეფეთაგან ერთ-ერთი ყველაზე სახელმწიფო და შეუდრეკელი კაცი ნათელდებულთა შორისო“-ო (В. Тизенгаузен, Заметка Эльхалыханиди о грузинах „Записки Восточного Отдела Импер. Русск. археолог. общ.“ 1886, т. I, вып. III, гв. 209—არაბ. ტექსტი, გვ. 212—რუს. თარგმანი). ესაა ამ ავტორის საერთო წარმოდგენა გიორგი ბრწყინვალის პიროვნებაზე და არა მაინც დაჰინდ 1305 წლისათვის გამოსადეგი ეპიკური. ცხადია, 1305 წელს გიორგი V-ს სახელმწიფო-ქლო შეუის სახელი არ ექნებოდა.

ბაში იმყოფებოდა. ყაზან ყაენთან უთანხმოების გამო იგი თავს მთიულეთში აფარებდა და იქიდან იგერიებდა მის დასასჯელად გამოგზავნილ თათარ-მონღოლთა იერიშებს, რომელშიც სხვებთან ერთად მისი ძმა, ყაენისაგან 1299 წელს მეფედ ქმნილი დეჰეტრე III მონაწილეობდა. ამიტომ საეჭვოა, რომ ასეთ მდგომარეობაში მყოფ აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე დავითს ჭვარის მონასტრის დასახსნელად მოეცალა. ამდენად, შესაძლებელია, 1305 წლის ელჩობის მომწყობი ეგვიპტეში დავითთან შედარებით უკეთეს პირობებში მყოფი დაავლეთ საქართველოს ანუ „აფხაზეთის“ მეფე კონსტანტინე დავით ნარინის ძე იყოს. ამ ვარაუდს თითქმის მხარს უჭერს ჭვარის მონასტრის მატიანებში შეტანილი № 239/235 ალაპიკ, სადაც აღნიშნულია: „თუესა მაისსა კა[21] ამაჲვე დღესა ალაპი და პანაშუდი აფხაზთა მეფეთ-მეფისა კონსტანტინესი, ჭუარისა მონასტრისა ახლად⁴⁷ შემკაზმავისა, გარდაიდებოდეს დაუკლებლად ღამის თევითა და ხუცისა წირვითაო“⁴⁸. მაგრამ ამ ვარაუდს აბათილებს იქვე, იმავე მატიანეში შეტანილი № 295/288 ალაპი, რომელშიც ვკითხულობთ: „ამასვე დღესა [15 აგვ.] წირვაჲ და ალაპი საუკუნოჲ და ეთ მეფეთა-მეფისაჲ და მეორედ აღმაშენებლისაჲ წმიდისა მონასტრისაჲ, რომელმან საკინოზთაგან წარტყუშნული მონასტერი და ეკლესიაჲ მიზგითად შეცვალებული ეკლესიადვე სალოცველად შეცვალა და კუალად აგო ნათესავსა ქართველთასა, რომლისა საუკუნოჲცა არს საკსენებელი“...⁴⁹ როგორც ჩანს, დავით VIII-საც დიდი ამაგი დაუდგია ჭვარის მონასტრისათვის. ის არაბთა ტყვეობიდან მეორედ (ე. ი. 1305 წ.) გათავისუფლების შემდეგ ხელახლა აღუშენებია ანუ მეჩეთად ქცეული ეკლესიად გადაუქეთებია და კვლავ ქართველთა სამსახურში ჩაუყენებია. ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია ე. მეტრეველმა და დაასკვნა, რომ აღნიშნული ალაპის მიხედვით, 1305 წლის ელჩობის მომწყობი კაიროში და ჭვარის მონასტრის დამხსნელი მეფე დავით VIII-ა⁵⁰.

მართლაც, არაა გამორიცხული, რომ ჭვარის მონასტრის დახსნა და, მაშასადამე, ამ მიზნით ეგვიპტის სულთნის კარზე ქართველი ელჩების მივლენა მეფე დავით VIII-ის სახელთან იყოს დაკავშირებული, მაგრამ ამის დააამტკიცებლად სრულიად არ კმარა აღნიშნული ალაპის ცნობა, რადგან, ჭერ ერთი, ის უთაროა⁵¹ და, მეორე, არსად მასში საუბარი არ არის მონასტრის დახსნაზე. რაც შეეხება იმას, რომ მას მეჩეთი ეკლესიად გადაუქეთებია, ეს შესაძლებელია 1305 წლის შემდეგაც მომხდარიყო. ამდენად ე. მეტრეველის მიერ გამოთქმული მოსაზრება მთლად დასაბუთებული და, მაშასადამე, მისაღები ვერ იქნებოდა⁵², რომ მას მხარს არ უჭერდეს არაბული წყარო, კერძოდ თავი აღ-დინ

⁴⁷ ე. ი. მაჰმადიანთა ტყვეობიდან მონასტრის დახსნის შემდეგ.

⁴⁸ ე. მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100—101; პ. ინგოროყეა, თხულებათა კრებული, თბ., 1963, ტ. I, გვ. 835.

⁴⁹ პ. ინგოროყეა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 838; ე. მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106.

⁵⁰ ე. მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21, 45. მეტრეველს ნაშრომის ეს ადგილ, სწორედ ვერ აქვს გაგებული ნ. კანდელაკი და საქმეს ისე წარმოგვიდგენს, თითქმის მეტრეველ ამ ელჩობის თარიღად 1320 წელს ასახელებდეს (იხ. ნ. კანდელაკი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133).

⁵¹ ე. მეტრეველის მოსაზრებით ეს შედგენილი უნდა იყოს „XIII—ს-ის მიწერულსა და XIV ს-ის დამდევს“ (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 43).

⁵² მით უმეტეს, რომ ასეთი შინაარსის ალაპი განწესებულია კიდევ როგორც კონსტანტინეს (იხ. ზემოთ), ასევე გიორგი ბრწყინვალისათვის: „ჭვარის მონასტრის მეორედ აღმაშენებლისა მე-ფისა გიორგისთვის გაეარინეთ... სალოცველად ალაპი (იხ. პ. ინგოროყეა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 805).

აბუ არ-რამჰან ალ-ქადავი ალ-მუჰიბის „თასკიფი“⁵³, სადაც ავტორი პირდაპირ ამბობს: ქართველთა მეფეს, რომელიც „მაშინ (ე. ი. 1305 წელს, სულთანთან ქართველი ელჩების გამოცხადების დროს — ბ. ს.) თბილისს“⁵⁴ განაგებდა დავითი ერქვაო⁵⁵. ეს დავითი უსათუოდ დავით VIII-ა (სხვა დავითი იმ დროს აღმოსავლეთ საქართველოს მეფედ არ ჰყოლია), ხოლო თუ ეს ასეა, მაშინ, ცხადია, ეგვიპტეში ელჩების წარმგზავნიც ის იქნებოდა. ამას გვაფიქრებინებს სხვა საყურადღებო გარემოებაც: კერძოდ ის, რომ ყაზან ყაენისაგან ძლიერ შეწუხებულ-შევიწროებული და ამის გამო მთიულეთში შეხიზნული დავითი, როგორც ცნობილია, მოკავშირეებს ეძებდა და ცდილობდა როგორმე დაკავშირებოდა ილხანისადმი მტრულად განწყობილ ქვეყნებს, ჩრდილოეთით ოქროს ულუსს⁵⁶, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთით ეგვიპტეს, რომლის გამგებელი გარკვეული მოსაზრებით (რასაც ქვემოთ შევეხებით) თვითონაც არ იყო წინააღმდეგი საქართველოსთან დაახლოებისა.

ამ რთულ ვითარებაში, როცა საქართველოსა და ეგვიპტეს შორის მტრული დამოკიდებულება არსებობდა, ქართველი ელჩებისათვის ისეთი მისიის შესრულება, როგორიც იყო მოლაპარაკების გამართვა სულთანთან ჭვარის მონასტრის ღახანისა და უფრო მეტად კი ამ ორი ქვეყნის ურთიერთ დამოკიდებულების საკითხებზე, ძალიან ძნელ საქმეს წარმოადგენდა. ეს მეფემ წინასწარ იცოდა და თავისი დიპლომატიაც ამის მიხედვით ააგო. ელჩობის მიზანი რომ მიღწეული ყოფილიყო, მან საქმეში ბიზანტიის კეისარი ჩაირია. ამასთანავე, ის სულთანს პირობას აძლევდა, რომ თუ კი ეს უკანასკნელი ჭვარის მონასტრის დაბრუნებაზე უარს არ იტყოდა, „ქართველები მისი ერთგულნი იქნებოდნენ და. როცა საქირო იქნებოდა, ყოველთვის დაეხმარებოდნენ“⁵⁷. ამ პირობამ გადაწყვეტი როლი შეასრულა მოლაპარაკების დროს.

ქართველი მეფის თხოვნის შესრულება იოლი საქმე არ იყო ეგვიპტის სულთანისათვის, რადგან ჭვარის მონასტრის ისევ დაბრუნება მეჩეთის კვლავ ქრისტიანთა სალოცავ ეკლესიად გადაქცევის ნიშნავდა. ეს კი, მაჰმადიანთა რწმენით, მძიმე ცოდვად და დანაშაულად ითვლებოდა. მაგრამ ეტყობა ქართველი მეფის მიერ მიცემულ პირობას მაღიქ ნასირ მუჰამადზე ისეთი დიდი გავლენა მოუხდენია, რომ მას მუსლიმანური კანონ-წესებისათვის ყურადღება აღარ მიუქცევია. ქართველებისათვის ჭვარის მონასტერიც დაუბრუნებია და ცხენ-სახეღარზე ჩვეულებრივად ჯდომის უფლებაც მიუცია, მიუხედავად იმისა, რომ, — როგორც ალ-ქალკაშანდი ამბობს, — სულთნის ამ გადაწყვეტილებას „კალამის“⁵⁸ ხალხისა და რელიგიური სფეროში მოღვაწე მაღალი თანამდებობის მუსლიმანთა უკმაყოფილება გამოუწვევია⁵⁹.

⁵³ تعريف التعريف بالمصطلح الشريف — „ქარჩიში მაღალი სტილის გასაცნობად“, წარმოადგენს ალ-უმარის თხზულების დამატებას.

⁵⁴ ალ-მუჰიბი „თბილისის მეფეს“ აღმოსავლეთ საქართველოს მეფის გავებით ხმარობს.

⁵⁵ В. Тизенгаузен, Заметка... არაბ. ტექსტი, გვ. 210, თარგმანი, გვ. 214.

⁵⁶ ივ. ჭავჭავაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131.

⁵⁷ Makrizi, დასახ. ნაშრომი, გვ. 255; А. Цагарели, დასახ. ნაშრ., გვ. 96; ივ. ჭავჭავაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 175; ა. მენთეშაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

⁵⁸ კალამი ჯერ კიდევ სახალხოვს შექმნის დროიდანვე ითვლებოდა ოჯიტიალურ ემბლემად. სახელმწიფოს აღმშენებლისათვის აპარატის საერო სამსახურის მოხელეთათვის (იხ. С. А. Лих Закиров, Дипломатические отношения золотой Орды с Египтом. М., 1966, გვ. 140).

⁵⁹ Записки Восточного Отделения Императорского Русского археологического общества. СПб., 1886, т. I, вып. III, გვ. 209—213.

ჯვარის მონასტრის დაბრუნება და ეგვიპტესთან კეთილმეზობლური ურთიერთობის დამყარება ქართული დიპლომატიის სერიოზული მონაპოვარი იყო. მას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მაშინდელი საქართველოსათვის, რადგან ამიერიდან აღნიშნული მონასტერი თავისუფლდებოდა „ტყვეობიდან“. ქართველებს უფლება ეძლეოდათ იქ თავისუფალი მიმოსვლისა, რელიგიური რიტუალის შესრულებისა და კელტურულ-მეცნიერული საქმიანობისა, რომლის ერთ-ერთ კერად ეს მონასტერი მისი დაარსების დღიდან⁸⁰ ითვლებოდა; გარდა ამისა, რამდენადმე უმჯობესდებოდა მონღოლთა ბატონობის გამო დამცირებული საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა და იზრდებოდა მისი საერთაშორისო ავტორიტეტი, რასაც არ შეიძლება დადებითი როლი არ შეესრულებინა ქვეყნის სრული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის საქმეში.

მაგრამ 1305 წლის ამ შეთანხმებას მარტო საქართველოსათვის როდი ჰქონდა მნიშვნელობა. მას ასეთივე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ეგვიპტისთვისაც, რადგან, ჯერ ერთი, მასა და საქართველოს შორის ამდენხანს არსებული მტრული დამოკიდებულება იცვლებოდა კეთილგანწყობილი ურთიერთობით, რაც გამოარიცხავდა ეგვიპტის წინააღმდეგ მუდამ მოქმედ ილხანთა ლაშქარში ქართველთა ჯარის მონაწილეობას; მეორე, ამ შეთანხმების შედეგად ეგვიპტე საქართველოს სახით იძენდა მეტად საჭირო მოკავშირეს, რომელიც თვით ქართველი მეფის პირობის თანახმად, შეეძლო გამოეყენებინა თავისი ძლიერი და შეურიგებელი მოწინააღმდეგის — ილხანთა მიმართ; და მესამე, საქართველოს გამოსვლა ეგვიპტის მოკავშირედ სცლიდა ძალთა თანაფარდობას აღმოსავლეთში ირანის საზიანოდ და ეგვიპტის სასარგებლოდ. ეს სარგებლობა კი იმდენად დიდმნიშვნელოვანი იყო ეგვიპტისათვის, რომ ის „მიუტევებელი ცოდვა“, რომელიც მეჩეთის ხელახლა ეკლესიად გადაკეთების ნებართვის გამო მუსლიმანური სარწმუნოების მიმართ უნდა ჩადენილიყო ქვეყნის პოლიტიკურ მეტეულებს, ანგარიშგასაწევი აღარ იყო⁸¹. სწორედ ამიტომ სულთანმა მალიქ ნასირ მუჰამადმა დაუყოვნებლივ და უყოყმანოდ დააკმაყოფილა საქართველოს მეფის თხოვნა და მისი „დესპანები სათანადო საპასუხო წერილით შინისაკენ გამოისტუმრა“⁸². ამრიგად, საქართველო-ეგვიპტის 1305 წლის შეთანხმება განაპირობა ცხოვრებისეულმა აუცილებლობამ და სასარგებლო იყო ორივე სახელმწიფოსათვის.

ამ შეთანხმებით, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობაში დაიწყო ახალი ხანა, ხანა ერთმანეთის პატივისცემის პრინციპზე დამყარებული კეთილი დამოკიდებულებისა; რომელმაც საუკუნეების მანძილზე იარსება. ქართველი დიპლომატები ეგვიპტის გამგებლის ხშირი სტუმრები გახდნენ და ყველა რთული საკითხი საკითხი, რომელსაც მათ შორის ცხოვრება დააყენებდა ხოლმე, ურთიერთ შეთანხმების საფუძველზე წყდებოდა. ამის ერთ-ერთ დადასტურებას უნდა წარმოადგენდეს, მაგალითად, აღმაკ-

⁸⁰ ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით ჯვარის მონასტრის აგება XII საუკუნეში დაუმთავრებიათ (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 174), ხოლო ა. ცაგარლას (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 42—47) და პ. ინგვროუჯას (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 782, 799) მიხედვით კი ის აშენებული ჩანს XI ს-ის პირველ ნახევარში.

⁸¹ როგორც იმნ კასირი ამბობს, ბოლოს ამაში უღებები დარწმუნებულან და სულთანს. დასთანხმებინ (Well Gustav, დასახ. ნაშრომი, გვ. 268—269; A. Чагарели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96).

⁸² Makrizi, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, ნაწ. I, გვ. 255.

არჩის ცნობა, აადაც აღნიშნულია, რომ „716 [1316--17] წელს ეგვიპტეში საჩუქრებით ჩამოვიდნენ... ქართველი მეფის ელჩები... [რომლებიც სამშობლოში] გაისტუმრეს სათანადო პასუხითა და საჩუქრებით... [მაგრამ] იმავე წელს [ისინი] კვლავ ეწვივნენ სულთანსო⁶³. მართალია, არაბი მემკვიდრის ეს ცნობა ერთობ ძენწია და მის მიხედვით გაურკვეველი რჩება ისეთი საკითხები, როგორცაა ელჩების ვინაობა, მათი იქ ჩასვლის ზუსტი მიზანი, მსჯელობის საგანი და საჩუქრების ხასიათი, ე. ი. რა დანიშნულების იყო იგი, მაგრამ მიუხედავად ყოველივე ამისა, ერთი რამ მაინც ცხადია: რაკი ერთი წლის განმავლობაში ქართველი მეფის ელჩები ორჯერ ეწვივნენ სულთანს საჩუქრებით და ასეთივე საჩუქრებითა და სათანადო პასუხით გაისტუმრეს ისინი სამშობლოში, ეს იმას ნიშნავს, რომ საქმე ეხებოდა აქტუალურ საკითხთა განხილვას ერთმანეთისადმი პატივისცემის ვითარებაში. ამ მხრივ მეტად საყურადღებო ფაქტს წარმოადგენს შალვა ქსნის ერისთავის ძის, პიპა ქვენიფნეველისა და მისი თანმზღები იოვანე ბანდაძის ელჩობა, რომლის შესახებ ვრცელი ცნობა შემოგვინახა ქართულმა წყარომ, სადაც ნათქვამია, რომ მეფე გიორგიმ „წარგზავნა ძე შალვა ერისთავისა, რომელსა ერქუა პიპა, გზასა კმელთასა მრავლითა ძლუენითა წინაშე ნისრელისა და წარჰყვა თანა ბანდაძე დეკანოზი იოვანე და მივიდა პიპამ წინაშე ნისრელისა; ხოლო მან სიხარულით შეიწყნარა ძლუენი იგი და მისცნა კლიტენი ერუსალიმისანი. მოვიდა პიპამ ზედა საფლავსა ქრისტესსა და შეემთჳა, ჟამი აწირვა, ეზიარა და დეკანოზი იოვანე აკურთხეს მოძღუართ-მოძღურად. და მოუწერეს სამთავნელსა და ერისთავსა ვირშელსა და ყოველსა ერსა ცხრაზმის-კვეისასა, რომელ მოძღუართ-მოძღურობამ ნუვის კელ-ეწიფების თვინიერ ამისა, და შემდგომად ვინცა იყოს მონასტრის [მოძღუართ-მოძღუარი]... ხოლო პიპამან მოილოცნა წმიდანი ადგილნი და შეკრიბნა ნაწილნი წმიდათანი და ხატნი შეუენიერნი და წარმოვიდა მასვე გზასა კმელით და მოვიდა წინაშე მეფისა და მოილო იერლაცი შეწყალებისა და აღსრულება ყოვლისა სათხოვლისა მისისაჲ. ფრიად განიხარა გიორგი მეფემან, რამეთუ მიეცნეს კლიტენი ქართელთა“⁶⁴.

ქართული წყაროს ამ მნიშვნელოვან ცნობას არა ერთი მკვლევარის ყურადღება მიუბუკრია. ივ. ჯავახიშვილმა ეს იმ კლწობად მიიჩნია, რომლის დროსაც ჯვარის მონასტრის დახსნა მოხერხდა და თავისი ამ ვარაუდის დასაბუთება არაბი მწერლის, ალ-უმარის უთარილო ცნობით სცადა⁶⁵. ეს ვარაუდი შემდეგში განიხილეს ნ. ბერძენიშვილმა⁶⁶, ა. მენთეშაშვილმა⁶⁷ და ნ. კანდელაკმა⁶⁸. მათი აზრითაც ამ ელჩობის დროს უნდა მომხდარიყო ჯვარის მონასტრის გათავისუფლება, მაგრამ ჩვენს განკარგულებაში არსებული მასალები, თვით „ძეკელი ერისთავთა“-ს აღნიშნული ცნობაც კი გვარწმუნებს, რომ პიპა ქვენიფნეველის ელჩობას ეგვიპტეში არაფერი საერთო არ უნდა ჰქონოდა ჯვარის მონასტრის დახსნასთან. ეს რომ ასეა, ჩანს შემდეგიდან: 1. ქართული წყაროს ცნობით,

⁶³ В. Тизенгаузен, Сборник материалов... т. I, гл. 425 (არაბ. ტექსტი), 437 რუს. თარგმანი).

⁶⁴ „ძეკელი ერისთავთა“. ტექსტი გამოცა, გამოკლევა, ელქსიკონი, საძიებლები და შენიშვნები დურთო შ. მესხიამ, „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკ. 30, თბ. 1954, გვ. 350; ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 444—445.

⁶⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174—176.

⁶⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 253.

⁶⁷ ა. მენთეშაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 18—19.

⁶⁸ ნ. კანდელაკი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131.

პიპა ეგვიპტეში მიემგზავრება მეფე გიორგი V-ის დავალებით. ჭვარის მონასტერი კი ქართველებმა დაიბრუნეს დავით VIII-ის მეფობისას; 2. გიორგი V (ბრწყინვალე) ტახტზე ავიდა (მეორედ) 1314 წელს, მამასადამე, პიპას ელჩობა ეგვიპტეში არ შეიძლებოდა მომხდარიყო ამაზე ადრე. რაც შეეხება ჭვარის მონასტრის დახსნას, ეს, როგორც ზემოთ დავინახეთ, მოხდა 1305 წელს; 3. ჭვარის მონასტრის დაბრუნება რომ წინ უსწრებდა პიპას ელჩობას ეგვიპტეში და ამიტომ მისი გათავისუფლება ამ ელჩობის მიზანს არ შეადგენდა. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ პიპას დავალებული აქვს სულთანს გამოსთხოვოს არა ჭვარის მონასტერი, არამედ „კლიტენი იერუსალიმისანი“. ჭვარის მონასტერზე კი საერთოდ არაფერია მასში ნათქვამი.

რაკი დგინდება, რომ პიპა ქვენიფნეველის ელჩობას საერთოდ არაფერი ჰქონია ჭვარის მონასტრის დახსნასთან, რომელიც 1305 წელს მოხერხდა, და ის სრულიად დამოუკიდებელ ელჩობას წარმოადგენდა, იბადება კითხვა — როდის უნდა ყოფილიყო იგი? როგორც ქართველი მემატიანის სიტყვებიდან ჩანს. პიპა ქვენიფნეველი და მისი თანმხლები იოვანე ბანდასძე ეგვიპტეში მიემგზავრებიან მეფე გიორგი ბრწყინვალის საგანგებო დავალებით. გიორგი ბრწყინვალეს კი ცნობილია, რომ სულ ორჯერ გაუგზავნია თავისი ელჩები სულთნის კარზე: პირველად — 1316⁶⁹ და მეორედ — 1320 წელს⁷⁰. მამასადამე, პიპას ელჩობა ან 1316 წელს უნდა ყოფილიყო ან 1320 წელს.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრებით, „ქართველთა ეს ელჩობა ეგვიპტეში ჩასულა 1320 წლის 28 მაისს“⁷¹. ამ მოსაზრების ავტორი ა. მენთეშაშვილი ეყრდნობა არაბი მწერლის, ალ-აინის ცნობას, მაგრამ ამ უკანასკნელის ვრცელ მატრიანეში, რომელსაც „მარგალიტების თაიგული“ (عقد الجمان) ეწოდება, ასეთი ცნობა არ გვევლინება. ერთადერთი, რასაც ალ-აინი და ან-ნუეაირი აღნიშნავენ არის ის, რომ „1320 წლის 9 მაისს“ ეგვიპტეში ჩასულან და სულთანს სწვევიან ქართველი მეფის ელჩები, საჩუქრებითა და მოწერილობის წიგნებით⁷². რაც შეეხება იმას, თუ ვინ იყვნენ ეს ელჩები, ამ ცნობიდან არ ჩანს.

ა. მენთეშაშვილის გარდა პიპა ქვენიფნეველის ელჩობის საკითხი განხილული აქვს პ. ინგოროყვასაც. „სიცი აღნიშნავს, რომ ეს ელჩობა „უნდა მიეკუთვნოს 1320 წელს“⁷³ და ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს ჭვარის მონასტრის მატრიანეში შეტანილი აღაპები⁷⁴. მაგრამ მის მიერ დამოწმებულ აღაპებს თა-

⁶⁹ В. Тизенгаузен, Сборник материалов... т. I, гл. 425, 437 (ალ-მაკრიზის ცნობა); D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91; ე. მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45; პ. ინგოროყვა, გიორგი ბრწყინვალის დროს ეგვიპტეში მიღწეული ქართველთა პირველი ელჩობის თარიღად სდებს 1318 წელს (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 768—769).

⁷⁰ В. Тизенгаузен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 148, 170 (ან-ნუეაირის ცნობა), გვ. 490, 520 (ალ-აინის ცნობა); D. M. Lang, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91; ე. მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45; ა. მენთეშაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19; ნ. კანდელაკი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131.

⁷¹ ა. მენთეშაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

⁷² في يوم الخميس الثامن والعشرين من محضر السلطان الرسل و هم رسل اربك و رسل ملك الكرج و رسل الاشكرى فمئلا بين يديه فاعطى كل منهم رسالته (იხ. В. Тизенгаузен, Сборник материалов... т. I, гл. 490, 520—ალ-აინის ცნობა) და ზღრ. იქვე, 147—148, 169—170 გვერდებზე ან-ნუეაირის ცნობას).

⁷³ პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 697, 698, 763—765, 769.

⁷⁴ ესენია შალვა ქსნის ერისთავისა და მისი შვილის პიპას აღაპები (იხ. პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 698, 768).

ჩილი არა აქვთ და ამდენად ისინი ელჩობის დასათარიღებლად ვერ გამოდგებიან. ასე რომ, ა. მენთეშაშვილისა და პ. ინგოროყვას მოსაზრება დამატებითი დასაბუთების გარეშე მხოლოდ ვარაუდად უნდა მივიჩნიოთ; მით უმეტეს რომ არსებობს ზოგიერთი (მართალია არაპირდაპირი) საყურადღებო ცნობა, რომლის მიხედვით ეს ელჩობა შეიძლება მომხდარიყო არა 1320 წელს, არამედ, შეიძლება იყოს, უფრო ადრეც. ამას გვიკარნახებს, მაგალითად, ქართული წყაროს — „ნეგლი ერისთავთა“ ავტორისა და არაბი მწერლის სარიმ ად-დინ იბრაჰიმ იბნ ღუქმაკის (გარდაიცვალა 1388 წელს, 80 წლისა) ცნობებზე დაკვირვება. ქართველი მემკვიდრის თქმით, საქართველოში ამბავი მოსულა, რომ „კლიტენი იერუსალიმისანი სპარსთა დაიპყრესო“. ამას „დიდად შეეწუხნა მეფე გიორგი და მას მაშინვე წარუგზავნია „ძე შალვა ერისთავისა... პიპა... წინაშე ნისრელისა“⁷⁵. მამასადაჲე პიპას ეგვიპტეში გამგზავრების მიზეზი მაჰმადიანებას მიერ „კლიტენი იერუსალიმისანის“ წაღება-მიტაცება ყოფილა, ხოლო მიზანი კი სულთანთან მოლაპარაკების გამართვა ამ „კლიტენი იერუსალიმისანის“ მისაღებად ანუ, როგორც ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, იესოს საფლავად მიჩნეული სალოცავის დასაწა-დაბრუნება⁷⁶.

ქართველი მემატიონის გადმოცემის სისწორე იმის შესახებ, რომ იერუსალიმში მაჰმადიანთა ზეგავლენა ყოფილა, მთლიანად დასტურდება „იბნ ღუქმაკის ისტორიის“ (ابن دلق) ერთი ცნობით, სადაც ნათქვამია: „715 წელს (1315 წ. 7 იანვრიდან 1316 წ. 25 მარტამდე⁷⁷) ალ-ამჰჰარის (ანდრონიკე II) დესპანმა (რომელიც კაიროში იყო სულთანთან) ნებართვა ითხოვა იერუსალიმის მოსახლეობისადმი. მიიღო იგი, გაემგზავრა სალოცავად და შეჰდევნა დაბრუნდა“⁷⁸. რაჲი 1315/6 წელს ბიზანტიის იმპერატორის ელჩი სულთანს იერუსალიმში სალოცავად წასვლის ნებართვას სთხოვს, ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ დროს ქრისტიანთა ეს წმიდა ადგილი მართლა მუსლიმანებს ეპყრათ.

აინტერესოა იბნ ღუქმაკის მეორე ცნობაც, რომელშიც აგრეთვე აღნიშნულია რომ „718 წელს (1318 წ. 5 მარტიდან 1319 წ. 21 თებერვლამდე) ალ-ამჰჰარის დესპანმა მოინახულა იერუსალიმი და დაბრუნდა“ კაიროში⁷⁹. როგორც ვხედავთ, ეს ცნობაც, ისე როგორც პირველი, ისევე ბიზანტიელი ელჩის იერუსალიმში მგზავრობას ეხება, მაგრამ ჩანს, რომ ის სულ სხვა დროსა და ვითარებაში მომხდარა. ამაზე მეტყველებს თარიღიც (1318 წელი) და ის გარემოებაც, რომ მასში აღარაა საუბარი სულთნისაგან ნებართვის მიღების საჭიროებაზე. ეს კი იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ამ დროს, ე. ი. 1318 წ. იერუსალიმში უკვე გათავისუფლებულია, ქრისტიანების ზეგავლენა და იქ წასასვლელად სულთნის ნებართვა აღარ არის საჭირო. ხოლო თუ ეს ასეა, მაშინ პიპა ქვენიფენეელის ეგვიპტეში წასვლაც, რომლის მიზანი იყო სწორედ „კლიტენი იერუსა-

⁷⁵ ძეგლი ერისთავთა, დასახ. გამოც., გვ. 350.

⁷⁶ ივ. ჭავჭავაძის, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176.

⁷⁷ იხ. Иосиф Орбели, Синхронические таблицы хиджры и европейского летоисчисления, М.-Л., 1961.

⁷⁸ فيها (يعنى فى سنة ٧١٥) ... سأل رسول الاشكرى دستور الزيارة للقدس الشريف

فاجيب و توجه رايرا و عدا (იხ. В. Тизенгаузен, Сборник материалов... т. I, 38. 317).

⁷⁹ (يعنى فى سنة ٧١٨) ... وتوجه رسول الاشكرى الى القدس الشريف عاد (იხ. В. Тизенгаузен, დასახ. ნაშრომი გვ. 318—319).

ლომისანის“. მიღება ანუ „იესოს საფლავად მიჩნეული სალოცავის“ დახსნა, უნდა მოწმადარიყო 1318 წლამდე, კერძოდ — 1316 წელს, რადგან მაჰმადიან მწერალთა ცნობებით, ქართველი მეფის ელჩები ამ დროს ჩანან ეგვიპტის გაშვების კარზე.

პიპას მისია წარმატებით დაგვირგვინდა. ეგვიპტის სულთანმა სიხარულით მიიღო იგი, შეიწყნარა მეფის თხოვნა, მისცა „კლიტენი იერუსალიმისანი“,⁸⁰ აგრეთვე „აღასრულა ყოველი სათხოვნელი მისისაჲ“ და პატივისცემით გამოისტუმრა შინისაყენ, რის გამოც „ფრიად განიხარა გიორგი მეფემან“⁸¹.

გიორგი მეფის სიხარული გასაყვირი არ იყო. თუ ჭვარის მონასტრის დაბრუნებით საქართველომ 1305 წელს თავისი საერთაშორისო გავლენა აღიდგინა. ახლა ეს გავლენა კიდევ უფრო გაიზრდებოდა, ვინაიდან სულთნის წინაშე იესოს საფანის განთავისუფლების საკითხის დაყენებას და გადაწყვეტას მიათვის ყველა ქრისტიანი ქვეყნის სწორუფლებიანობისათვის მზრუნველი სახელმწიფოს სახელი უნდა დაემყვიდრებინა. ასე რომ, ამ დიპლომატიურ გამარჯვებასაც უდავოდ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსათვის, რომელიც გიორგი ბრწყინვალის წინდახედული საშინაო და საგარეო პოლიტიკის წყალობით მალე იქცა ილხანებისაგან დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ.

XIV საუკუნის პირველი ნახევრის დასასრულს საქართველოს ავტორიტეტი უკვე იმდენად დიდი იყო, რომ მას ანგარიშს უწევდნენ არა მარტო ქრისტიანული დასავლეთის პოლიტიკურ-იდეური მესვეურნი, არამედ მაჰმადიანური აღმოსავლეთის ისეთი დიდი სახელმწიფოს გამგებლებიც კი როგორც იყვნენ ეგვიპტის სულთნები. ამ უკანასკნელთ ჭერ კიდევ XIV საუკუნის I ნახევარში, კერძოდ გიორგი ბრწყინვალის დროს, ჰქონდათ შემუშავებული საქართველოზე შეფეებისაღმი დიპლომატიური მიმართვის სპეციალური ფორმა, რომელიც აღუშარის⁸² მიხედვით ასეთი შინაარსისაა:

„დაე, ალაჰმა უზენაესმა ხანგრძლივ ჰყოს ბრწყინვალემა უდიდებულესის მეფისა, სახელოვანისა და სახელგანთქმულისა, მამაციისა, უშიშარისა, ლომისა, შემტევისა, ტახტ-გვირგვინოსნისა, თავის სარწმუნოებაში ფრიად განსწავლულია, ქვეშევრდომთა მიმართ სამართლიანისა, ილრიკის⁸³ მეფეთა შორის

⁸⁰ ე. ი. იესოს საფლავად მიჩნეული სალოცავის კლატე-ვასალები, რაც ჩანს დასავლეთ ევროპის მამინდელი ლათინური წყაროებიდან, კერძოდ პალესტინის ერთ-ერთი ძველი აღწერილობიდან, სადაც აღნიშნულია: „ამ საფლავის კლიტე-ვასალები ქართველებს აქვთ და ისინი (მას) ისე იტყვენ, რომ იტოვან ღრძალო ოქროს საფასურადაც—კი ერთ მარცხალსაც არაეის დაანებებენო“ (ივ. ჭაბუკიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 175).

⁸¹ „ქეგლი ერისთავთა“, დასახ. გაიკეთება 350.

⁸² შიპაბ აღ-დინ იბნ ფადლალა აღ-უშარი დაიბადა 1301 წელს. მეშობდა ეგვიპტის სულთნის კარზე მწერლად. 738 (1337/8) წელს სულთანთან უთანხმოების გამო თავი გაანება კან-ცულაროს. იგი გარდაიცვალა 1348 წელს.

⁸³ ე. ტიზენაუზენი ფიქრობს, რომ არაბულ ტექსტში შეიძლება დაშვებული და ამიტომ *الأغريق* ის ნაცლად კითხულობს *الآزلي* (В. Тизенгаузен, Заметка Элькалькашани о грузинах, „Записки Восточного Отдел. Имп. Русск. археологич. Общества“, СПб., 1886, т. I, вып. III, გვ. 212—213). მაგრამ, როგორც ე. როზენი შენიშნავს, ტიზენაუზენისეული წაკითხვა არ არის სწორი. ქართველი მეფის მოხსენიება „ილრიკის“ ანუ ბერძენ მეფეთა შორის რჩეულის სახით, უბრალოდ მუსლიმანი სულთნებს თავაზიანობით უნდა აიხსნას (იხ. ტიზენაუზენის დასახ. ნაშრომი, გვ. 214, შენიშვნა I). გენეალოგიურ სინამდვილეს სულთნის კანცულაროში ნაკლებ ყურადღებას აქცევდნენ. ილრიკი, რომელიც საერთოდ საპერძნეთს ნიშნავს, იგი ჯავახიშვილის აზრით, ამ შემთხვევაში ხმარებულა „მართლმადიდებელთა“ გაკუთით (ივ. ჭაბუკიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 173).

ჩრეულისა, ქართველთა სულთნისა, ზღვათა და სრუტეთა განძის მფლობელისა, ჩინდთა ქვეყნის დამცველისა, წინაპართა ტახტ-გვირგვინის ღირსეული მემკვიდრისა, რუმისა და ირანის ქვეყანათა მფარველისა, იონიელთა მემკვიდრისა, ასურელ მეფეთა დედაარსისა, ტახტ-გვირგვინოსანთა შორის ყველაზე გამოჩინებულისა, ქრისტიანობის მადიდებლისა, იესოს სარწმუნოების თაყვანისმცემლისა, მესიის გმირთა მცხებლისა, თავისი ბრძანებით იერუსალიმის განმადიდებლისა, ნათელღებულთა საყრდენისა, რომის პაპის შემწისა, მუსლიმანთა მოყვარულისა, დაახლოებულ მეგობართა შორის უშესანიშნავესისა და მეფეთა და სულთანთა ერთგული მეგობრისა“⁸⁴.

ქართველი მეფეებისადმი დიპლომატიური მიმართვის ეს მაღალი სტილი მშენებრად მოწმობს თუ რაოდენ მნიშვნელოვანი იყო საქართველოს ხვედრითი წონა საერთაშორისო ასპარეზზე და როგორი მკიდრო ურთიერთობა არსებობდა მასსა და ეგვიპტეს შორის XIV ს-ის 50-იან წლებამდე. მერმელ ვითარება რამდენადმე შეიცვალა. ილხანთა ერთიანი სახელმწიფოს დასუსტების, დაშლისა და გაქრობის შემდეგ ეგვიპტეს აღმოსავლეთიდან მოსალოდნელი ომის საფრთხე აღარ ემუქრებოდა. ამიტომ საქართველოს ეგვიპტელი სულთნებისთვის უკვე აღარ ჰქონდა იეთი დიდი მნიშვნელობა როგორც ადრე, ილხანთა სახელმწიფოს ძლიერების დროს, და ეს გარემოება თავისებურად აისახა ქართველი მეფეებისადმი მათი მიმართვის სტილში, რის შესახებაც ალ-კალკაშანდი აღნიშნავს: „თასიფში ნათქვამია, რომ ...იბნ ფადლალაჰის (ალ-უმარი) დროს, იგი (ქართველების მეფე) სარგებლობდა მისდამი თათრების განწყობილებითა და ჩობანთან ახლო ურთიერთობის წყალობით... ამიტომ (მასთან) მიმოწერაში ხმარებული იყო უფრო მაღალი და საპატიო ეპითეტები. ხოლო, როცა ირანში თათრების სამეფო მოიპოო და მათი ძალები გაქრა, ქართველ მეფესთან (ეგვიპტის სულთნის) მიმოწერის (სტილი) ადრე არსებულთან შედარებით დამდაბლდა“⁸⁵. მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ ქართველ მეფეებისადმი მიმართვის სტილს სიღიადე მოაკლდა, ამას არ მოჰყოლია საქართველოსა და ეგვიპტეს შორის ადრე არსებული მდგრადი ურთიერთობის გაუარესება. ურთიერთობა მათ შორის კვლავ გრძელდებოდა.

إدام الله تعالى بهجة الحضرة العلية حضرة الملك الجليل الهمام الباسل الضرغام
السيدع الكرام الفضنفر المتتخ المتوج العالم في مآته العادل في رعيته بقية الملوك
الأغريقية سلطان الكرج ذخرك ملك البحار و الخليج حامى حمى الفرسان وارث أبائه فى

الأسرة و التيجان سياج بلاد الروم وإيران سليل اليونان خلاصة ملوك السريان بقية
أبناء التخت والتيجان رمز النصرانية مويده العيسوية مسيح الإبطال المسيحية معظم

البيت المقدس بعقد أئنة عماد بنى المعمودية ظهر الباب بابا رومية مواد المسلمين
خالصة الاصدقاء المقربين صديق الملوك والسلاطين (شهاب الدين أحمد بن عبد
القاسم) من صبح الأعشى فى صناعة الإنشاء)
ნაწილი მოგვამს გ. ტიხონაუზენის დასახ. ნაშრომის—Заметка Элькалькашанди о грузинах“
(იხ. „Записки Восточн. Отд. имп. русск. археол. общества, т. I, вып. III, გვ. 209) და
გ. წიკელის „არაბული ქრესტომათის“ (თბ. 1949. გვ. 78—79) მიხედვით.

В. Тизенгаузен. Заметка Элькалькашанди о грузинах (отдельный оттиск из
„Записок Восточн. отд. имп. русск. археол. общ.“, 1866, т. I, вып. III, гл. 215).

სვანური დოკუმენტები როგორც წყარო XIV—XV საუკუნის
სვანეთის სოციალური ისტორიისათვის

სვანური დოკუმენტები ჩვენამდე მოღწეულია ძირითადად მინაწერთა სახით. ეს მინაწერები გაკეთებული აქვს სხვადასხვა სახისა და სხვადასხვა დროის ხელნაწერებს, რომელთა უმრავლესობა დაცულია სვანეთში (მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში, სოფ. ლახუშდში, ლახამულაში და სხვ.) ხოლო ზოგი ჩამოტანილია თბილისში და ინახება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

ამ მინაწერთა დიდი უმრავლესობა გადმოღებული და გამოცემული აქვს პ. ინგოროყვას². ამ გამოცემაში შესულია სვანეთის სხვადასხვა ხელნაწერიდან ამოკრებილი 126 მინაწერი.

საერთოდ სვანური დოკუმენტები ძირითადად მოთავსებულია შემდეგ ხელნაწერებზე: 1. იერუსალიმის კანონარზე — 10 მინაწერი; 2. ლაბსყალდის ოთხთავზე — 2 მინაწერი; 3. ლახამულაში დაცულ ოთხთავზე — 4 მინაწერი, 4. მესტიის მუზეუმში დაცულ ნუსხახუცურით გადაწერილ ოთხთავზე № 52. (შემოსულია 1955 წ.) — 2 მინაწერი და 5. ე. წ. მესტიის ოთხთავზე — 96 მინაწერი³.

ამ მინაწერთა შესახებ საერთოდ უნდა ითქვას, რომ არც ერთს არ უზის თარიღი, ყოველი მათგანი სვანური სინამდვილის გამომხატველია, ხასიათდება ქართულ დიპლომატიკაში მიღებული ზოგადი წესების მეტნაკლები დაცვითა და ხელის თავისებურებებით. საბუთის დამწერის ვინაობა აღნიშნულია მინაწერთა დიდ უმრავლესობაში. ხელრთვა და ჩვრების დასმა (როგორც ხელრთვის სახეობა) საკმაოდ ხშირია. ერთი შეხედვით, ხელის მიხედვით, ეს საბუთები XIV—XV საუკუნის ქართულ საბუთებს გვანან⁴. ამაზე მკაფიოდ მეტყველებს ამ საბუთების ზოგი პალეოგრაფიული ნიშანი. მაგალითად მხედრული წ, ჩ, ჯ-ს დაწერილობა XIV—XV სს-ში მიღებული წესის თანახმადაა შესრულებული. ა-საუკუნეთა საზღვრებში ათავსებს სვანურ დოკუმენტებს ყველა მკვლევარი.

¹ სვანური დოკუმენტი ყველა ქართულ ენაზეა.

² სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვეთი II, თბ., 1941.

³ რამდენიმე სვანური დოკუმენტი დაწერილია ხის ფირფიტაზე. ეს ფირფიტები დაცულია მესტიის მუზეუმში.

⁴ მაგალითად, ვაჩი-ბორის კრებულის საბუთი ზაზა ფანასკერტელისადმი. ფოტო ამ საბუთისა (XV საუკუნე. I ნახ.) დაბეჭდილია ე. თაყაიშვილის ნაშრომში — არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთოსში და ჩანგლში 1907 წელს. პარიზი, 1938, ტაბულა I, II, III, IV.

ვინც კი ახლოს გასცნობია სვანეთში დაცულ ხელნაწერთა მინაწერებს (დ. ბაქრაძე, ა. ხაბანაშვილი, ე. თაყაიშვილი, პ. ინგოროყვა).

რაკი უპრავლესობა სვანური დოკუმენტებისა მოთავსებულია ე. წ. მესტიის ოთხთავზე, ამიტომ ჩვენც ძირითადად მათ მიმოხილვას ვისახავთ მიზნად.

ე. წ. მესტიის ოთხთავი წარმოადგენს 650-გვერდიან ხელნაწერს, დაწერილს ეტრატზე X—XI საუკუნის ასომთავრულით⁵. ხელნაწერს თან ახლავს რამდენიმე მინიატურა და ყოველი თავის დასაწყისის თავშემკულობა. ძირითადი ტექსტი ხელნაწერში მოთავსებულია ორ სვეტად, მსბვილი ასომთავრულით. ტექსტს გარშემო დატოვებული აქვს ფართო არეები, რომლებიც სვანური დოკუმენტების საწერად არის გამოყენებული. მაგრამ იშვიათია, რომ ერთი გვერდის არე საკმარისი იყოს საბუთის ტექსტის დასაწერად. ამიტომ თითოეული საბუთი ორ-სამ და უფრო ხშირად მეტი გვერდის არეებზეა მოთავსებული. ამასთან ხშირია, როცა საბუთის ტექსტი იწყება ერთ გვერდზე, ხოლო მისი გაგრძელება მოკლად წინა გვერდზე. ნაცლად იმისა, რომ მომდევნო გვერდზე გრძელდებოდა. ზოგჯერ, როცა საბუთის ტექსტი გრძელია, ის ექაზება ადრე ჩაწერილ საბუთის ტექსტს, და ამიტომ მის მომდევნო ფურცლებზეა გადასული. ეს გარეშეობა ხშირად აძნელებს ტექსტების ამოკითხვას, რაც ისედაც რთულია ხელის თავისებურების, ნაწერის სიმჭრქალისა თუ ცუდი შენახულობის გამო. ზოგჯერ ხელნაწერს გვერდები შემოკვეთილი აქვს, რის გამოც საბუთთა ტექსტი საბოლოოდ დაკარგულია (ასეთ შემთხვევაში ტექსტის აღდგენა მხოლოდ მიახლოებით თუ შეიძლება).

მესტიის ოთხთავის მინაწერთა შესახებ ერთი უნდა ითქვას, რომ მათი დიდი ნაწილი XIV—XV საუკუნეებს მიეკუთვნება. არის უფრო გვიანდელიც — XVII—XVIII-ის მინაწერებიც. ამათი გამოცნობა შედარებით ადვილია. გვიანდელი მინაწერები ნუსხურით კია გაკეთებული. მაგრამ ხელის თავისებურებები მათი დათარიღების საშუალებას არ იძლევა. სამაგიეროდ ენობრივი ნიშნები უფრო აშკარად ხდის მათ გვიანდელობას. რაც უფრო გვიანდელია მინაწერი, მით უფრო ნაკლებადაა დაცული ძველი ქართული ენის ნორმები, დაქარაზდება ბდება ყოველგვარი წესის დაუცველად. ამასთან, გვიანდელ ტექსტებს ახასიათებთ ხმოვნების შემოკლება, ენის ნორმების თვალსაზრისით სრულიად გაუმართლებელი. მაგალითად, სიტყვა „რომელნი“ — რაც ნორმის და მიხედვით უნდა შემოკლებულიყო როგორც „რლნი“ — დოკუმენტში შემოკლებულია „რნი“-ით (ე. ი. ლ-სიტყვის ძირითადი კომპონენტი — სრულიად გამოტოვებულია)⁶. ამავე მინაწერში გვხვდება უჩვეულო გამოთქმებიც: „თუ უბედოარი კცა გამოჩნდეს, ან მტერთა უჩხუბის, ან ქორდობა ჰავი რამე ქანას, იმის ნათესა ამოადოს, ...კაცი დააკოცეს, წა გი და თემე ამაჲ. გაუწყრესა ყველა“⁷.

⁵ ეს ხელნაწერი ე. თაყაიშვილს არ უნახავს. იგი აღწერა ქერ დ. ბაქრაძემ (Сванетия, Записки КОРГО, кн. VI, 1861, გვ. 98—99) და შემდეგ ა. ხაბანაშვილმა (Грузинские рукописные евангелия, „Материалы по археологии Кавказа, вып. X.) ა. ხაბანაშვილს მიუყვანო აქვს ამ სახარებაზე გაკეთებული ზოგი მინაწერიც, მაგრამ ეს მინაწერები მეტწილად შეცლოებითაა ამოკითხული.

⁶ მესტიის ოთხთავი, გვ. 147—151.

⁷ იქვე. ეს მინაწერი უდრის პ. ინგოროყვას გადმოცემის № 121 საბუთს. ჭეშმით ყველგან მოთხოვნილი იქნება საბუთების ნომრები პ. ინგოროყვას გამოცემის მიხედვით.

ზემოდასახელებული ნიშნებით ადვილად გამოიყოფა ძირითადი (XIV—XV სს.) მინაწერებიდან შედარებით მოგვიანო ხანის მინაწერები.

გვიანდელი მინაწერები ზოგჯერ რაიმე ფაქტის თუ მოვლენის აღმწერელი ტექსტი კი არაა, არამედ შემთხვევითი ხასიათის, ხელნაწერის მკითხველის უბრალო მოხსენიებას თუ შეიცავს. მაგალითად, გვ. 405-ზე ნუსხახუცურით წერია: „სლის ზურაბს შნდს ღწ აწ ოწ ღწ“ (ქარაგმების გახსნით—სულსა ზურაბისას შეუწდოს ღმერთმან. ამინ. უფალო ღმერთო). ამავე პირს ეკუთვნის მეორე მინაწერიც გვ. 355-ზე: „სულსა ზურაბისა შონდის ღწ აწ. უწო ღწ შიწყოლო სლიმისი“ — ამ მინაწერშიც ქარაგმები ზის იქ, სადაც სულაც არაფერია დაქარაგმებული, ხოლო სიტყვები მოცემულია არასრული ფორმით. ეს ნიშნები გარკვეულად მიუთითებენ მინაწერის გვიანდლობაზე და XVII—XVIII სს-ს განეკუთვნებიან.

ამგვარი ნიშნებისაგან სულ თავისუფალია ეს მინაწერები, რომელთაც ძირითადად XI—XV სს-ის ვაკუთვნებთ.

მესტიის ოთხთავზე გაკეთებულია 73 ასეთი მინაწერი. ზოგი მათგანი ნუსხახუცურითაა გაკეთებული, ზოგი მხედრულით. ნუსხახუცურით გაკეთებული მინაწერები უფრო ადვილი წასაკითხია — როგორც წესი, ისინი დაწერილია მსხვილი კალმით, ამიტომ ტექსტი დროთა ვითარებაში ნაკლებადაა გაჰყრთალებული, ვიდრე მხედრული ხელით ნაწერი, რომელიც ხასიათდება წვრილი კალმით, თხელი და თავისთავად მკრთალი ხაზებით. ასეთი ტექსტი, თვით ნაწერის ამოკითხვის სიძნელის გარდა, მეტადაა გამჰყრთალებული და ამიტომ უფრო ძნელი წასაკითხია, ვიდრე ნუსხახუცურით შესრულებული ტექსტები.

მესტიის ოთხთავზე გაკეთებულია 96 სხვადასხვა დროის მინაწერი. ამათგან 3. ინგოროყვას გამოცემაში შესულია 73, დანარჩენი 23 წარმოადგენს გვიანი ხანის სულის მოსახსენებელსა და სხვადასხვა ხასიათის საბუთს.

ეს 73 მინაწერი 21 სხვადასხვა მწერლის მიერაა დაწერილი და ყველა მათგანი სეტის (მესტიის) ხევეთა შესრულებული (ამ 73-დან 15-ის დამწერი უცნობია). დანარჩენი 58 მინაწერი შემდეგი 21 მწერლის ხელითაა დაწერილი:

1. ანტონი (№ 2, 77, 79, 80)⁸.
2. ქერუბინ უხოჯელანი (37, 87, 108).
3. დემეტრე უხოჯელანი (6, 20, 35, 50, 97, 98, 99, 101).
4. გიორგი (7, 23, 78).
5. საბარობელი უხოჯელანი (8, 19, 47) — ნუსხახუცური.
6. ფურთუხ (96).
7. ნინია (95, 100).
8. ივანე (83).
9. იოვანე (9) — ნუსხახუცური.
10. ქერუბინ კილამოშელი (21, 33, 39, 51, 86, 106, 107).
11. გიორგი იველდიანი — (34, 42, 44, 53, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 105).
12. გიორგი — (32, 84).
13. ქერუბინ უხოჯელანი (37) — ნუსხახუცური.
14. იველდიანი (41).
15. ტიმოთე პაპა (43) — ნუსხახუცური.

⁸ აქ და ყველგან საბუთების როგორც ნომრებს ეუჩვენებთ პ. ინგოროყვას გამოცემის მიხედვით.

16. დემეტრე (46, 85).
17. ოპროპილ — (81).
18. დემეტრე (82).
19. გიორგი — (102) — ნუსხახუცური.
20. გორაი დავიანი (103).
21. გიორგი შქშერიანი (104, 109).

ამ მწერალთაგან შესრულებული მინაწერები პალეოგრაფიული ნიშნებით მხოლოდ დაახლოებით თარიღდება და ისიც საკმაოდ დიდი პერიოდის შუალედით. — XIV-XV სს.

საერთოდ დოკუმენტთა ტექსტებში რაიმე ნიშანდობლივი ისტორიული ფაქტი, რომელიც კი ტექსტის უტყუარი დათარიღებისათვის გამოდგებოდა, არ მოგვეპოვება. სამაგიეროდ მათში დაცულია ერთგვარი მინიშნება იმისა, რომ დოკუმენტთა ერთი ნაწილი სწორედ XV ს-ისა უნდა იყოს.

მესტიის ოთხთავის მინაწერთა ერთ წყებაში იხსენიებიან ჭაფარიძეები. კერძოდ, ამ საგვარეულოს რამდენიმე სხვადასხვა წარმომადგენელი: ჭაფარიძე (ან მჭაფარიანი) მამისა, პირნაფელ, ივანე; ჭაფარიძე კახაბერ და მისი ძენი ასლან და ტაიბულა (№ 79); ჭაფარიძე პირნაფელი და მისი შვილები დოდო, ივანე, ასლან (№ 106). ამასთან გარკვევით ჩანს, რომ ეს საგვარეულო, დანარჩენ მცხოვრებლებთან შედარებით, უპირატეს მდგომარეობაშია (ამაზე უფრო ლეტალურად ქვემოთ გვექნება საუბარი).

ჭაფარიძეთა საგვარეულო აზნაურად ითვლებოდა XIX საუკუნის სვანეთში. მაგრამ სვანი აზნაური სოციალურად განსხვავდება ბარის აზნაურისაგან უპირველესად იმით, რომ იგი თავადის ყმა არ არის და ხშირად არც თავისი ყმები ჰყავს. XVIII საუკუნეში აზნაურებსა, ე. ი. ვარგებსა და დანარჩენ მასას შორის განსხვავება ნაკლებ თვალში საცემი იყო. სოციალური განეთარების თავისებურებამ მთიან სვანეთში განსაზღვრა ის, რომ თემზე აღზევებული ცალკეული საგვარეულო საბოლოოდ არ გამოყოფილა თემს, არ გაბატონებულა მასზე და ცალკე სოციალურ ფენად არ ჩამოყალიბებულა.

ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს სიძლიერის კულმინაციის პერიოდში (XII—XIII სს.) ბარი სოციალურად იმორჩილებს მთასაც და იქ თავისი ფეოდალური ნორმების დამყარებას ცდილობს. მაგრამ თემის სიძლიერე, რაც ქვეყნის ბუნებრივი თუ ეკონომიური პირობებით იყო შეპირობებული, იმის საშუალებას არ იძლევა, რომ ერთი საგვარეულო სამუდამოდ მეორის „პატრონად“ იქცეს და მეორე პირველის „გლეხი“ გახდეს. XV საუკუნიდან, როცა საქართველოს მთლიანობა შეიკრია და ჩრდილო-კავკასიელი მთიელების საქართველოში შემოსაპრელად უფრო ხელსაყრელი დრო დადგა, სვანეთის მთაში თემზე გაბატონების მოსურნე საგვარეულოთა გაძლიერებაც შეფერხდა. იქ ისევ თემის ძლიერება აღსდგა.

ჭაფარიძეთა აღზევების ხელსაყრელ ხანად XIV—XV სს. უნდა ვივარაუდოთ. XV ს-ის შემდეგ მათი სიძლიერის ხელშემწყობი პირობები უკვე ქრება.

ხალხში დარჩენილი გადმოცემების თანახმად მთაში (ეს იქნება დასავლეთ საქართველოს თუ აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში) თემზე აღზევებული საგვარეულო ან უცხო მხრიდანაა მოსული და ან ბარის ხელისუფლების მიერაა ძალაშიცემული. ასე, მაგალითად, მთიული ლუღუშაური არაგვის ერისთავის

ძალით მოქმედებს, დადგენილია ჩერკეზეთიდანაა მოსული; არაგვის ერის-
თავი ოსეთიდანაა, ქსნის ერისთავიც აგრეთვე წარმოშობით ოსია და ა. შ.

ასეთივე თქმულებაა შემორჩენილი ჭაფარიძეების შესახებაც.

გადმოცემით, სეტის ქევის ერთ-ერთი სოფლის — ლანჩვალის მცხოვრებ-
მა ჩართოლანმა გზაზე, ენგურის (თუ რომელიღაც სხვა მდინარის) პირას იპოვა
ბიჭი (ჭაფარიძე) და შინ მოიყვანა. უთვისტომო ბიჭი ყველამ შეიკოდა და სო-
ფელმა მისი შენახვა თავს იღვა. ყოველ მეთემეს მისთვის მოჰქონდა სასმელ-
საქმელი. ბიჭი წამოიზარდა და თანდათან მეთემეთაგან მოტანა სასმელ-საქმელი-
სა დაკანონა. ყოველი მეთემე ვალდებული გახდა ამ ბიჭისათვის ყოველწლიუ-
რად საკლავი ან სხვა რამ მოეტანა. ასე წარმოიშვა ჭაფარიძის ძლიერება თუქუ-
(ესაა ჩვეულებრივი ახსნა გადმოცემებისა მიხედვით საგვარეულოს აღზევების
მოტივებისა). გაძლიერებული ჭაფარიძე უპირისპირდება თემს. თემმა შეიძუ-
ლა ჭაფარიძის შემოწყვანი ჩართოლანიც. მაგრამ ამას ხელი არ შეუშლია ჭაფა-
რიძის გაძლიერებისათვის (ამ დროს საერთო პირობები იქმნება თემის შემდგომი
დაშლისა და იქ ზოგი პირის სოციალური აღზევებისათვის). ჭაფარიძეთა გაძლიე-
რების გარეგნული გამოხატულება იქნებოდა საგვარეულო ეკლესიაც. აღზევე-
ბულ გვარს უმკველად უნდა ჰქონოდა იდეოლოგიური იარაღიც სიძლიერისა —
ასეთი იქნებოდა ეკლესია.

და მართლაც, ლანჩვალში (ამჟამად მესტიის ჩრდილო-დასავლეთი უბანი)
არის ეკლესია, რომელიც ღვთისმშობლის სახელობისაა და, გადმოცემით, მისი
აღმშენებელი პაპი ჩართულარი ყოფილა⁹. ეს ეკლესია ხელოვნებათმცოდნეების
აზრით, XIII—XIV საუკუნისაა და XV ს-ში საფუძვლიანად გადაკეთებული და
პოხატული. ამჟამად კედლის მხატვრობა ამ ეკლესიაზე მხოლოდ აქა-იქაა შერ-
ჩენილი.

ეკლესიის შესავლის (დასავლეთი კედლის) ორივე მხარე და მთელი სამხ-
რეთი კედელი სკერია ეკლესიის მაშენებელთა ოჯახის წევრების ფრესკებს.
ოჯახი ჭაფარიძედ არის წოდებული ფრესკების წარწერებში. ეს გარემოება
ცხადს ხდის, რომ ჭაფარიძენი, ეკლესიის განმაახლებელნი, მისი პატრონებიც
არიან. ამასთან, თუ კი გადმოცემით ეკლესია ჩართულარის (ან ჩართოლანის)
აშენებული ყოფილა თავდაპირველად, ცხადი ხდება, რომ ჭაფარიძეთა აღზე-
ვება ამ შემთხვევაშიც ჩართოლანთა გვართან არის დაკავშირებული. ჩართო-
ლანებმა მოიყვანეს ჭაფარიძენი, შეუქმნეს პირობები გაძლიერებისა და იძუ-
ლებულნი გახდნენ ეკლესიაც დაეთმოთ მათთვის.

ეკლესიაში მოთავსებულია ექვსი ისტორიული პირის ფრესკა. ოთხი სამხ-
რეთის კედელზე და ორიც დასავლეთისაზე. ამ ეკლესიაში გამოხატულ პირთა
ჩაცმულობა და თავშემკულობა აშკარად დიდკაცურია. ერთის შეხედვითვე ვტ-
ყობა, რომ ამ პირთა ჩაცმულობა განსხვავდება იმ ჩაცმულობისაგან, რომელიც
გვხვდება XII—XIII სს. სვანეთის კედლის მხატვრობაში (ლაღამი, მხერ-ლენ-
ჯერი) და აშკარად უფრო გვიანდელი ხანისაა. ეკლესიის დასავლეთ კედელზე,
კარის მარცხნივ (ჩრდილოეთით) გამოსახულია ახალგაზრდა, უწვერულვამო
კაცი. მას აცვია ზოლიანი მთლიანი კაბა, მძივებშემოყოლებული საყელოთი;
საყელოს შიგნით უჩანს სხვა ფერის კაბა. თავზე მოწითალო. ფერის მაღალი

⁹ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში, პარიზი, 1937, გვ. 299.

110

კენის შუა წლებსაა. ესაა საბუთები № 40, 44, 107, 48, 84, 85, 82, 101, 106, 88.

რაკი ეს საბუთები XV ს-ის შუა ხანით თარიღდება, ამიტომ, ცხადია, ყველა იქ მოხსენიებული პირიც ამავე ხანის მოღვაწეა. და ამავე ხანისავე გამოდის ყველა ის საბუთი, რომელშიაც ეს პირნი ზოიხსენებთან უკვე ჭაფარიძისაგან დამოუკიდებლად.

ასიტია უპირველესად ყოვლისა აზნაგ გოშქოთელიანი, რომელიც იხსენიება № 48, 84, 85 საბუთებში. ჭაფარიძეთა თანადროულია ვახდანგიანისა და სეტიელების ოჯახიც (№ 2, 77, 78, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 95). ამგვარად, გამოდის, რომ მესტიის ოთხთავის მინაწერებში მოხსენიებულ პირთა მოღვაწეობას ხანა XV საუკუნეა.

ახლა, როდესაც დათარიღებული გვაქვს მესტიის ოთხთავის მინაწერები და ამის საშუალებით შეგვიძლია დანარჩენ მინაწერთა ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის დადგენა, შევეცდებით აღვადგინოთ ის სურათი, რომელსაც ეს მინაწერები იძლევიან XV ს-ის სვანეთის სოციალური ყოფის შესახებ.

უპირველეს ყოვლისა, უნდა გაირკვეს, რა ტერიტორიულ საზღვრებს მოიცავს სვანურ დოკუმენტებში ასახული ვითარება.

დოკუმენტთა ერთი ნაწილი მთლიანად სვანეთს შეეხება, ზოგიც მის ცალკეულ ნაწილებს.

დოკუმენტთა ტერმინოლოგიაში გარკვევით ჩანს გამოთქმა „სრულიად სვანეთის ზევი“, რაც იმავე დოკუმენტთა განსაზღვრებით უდრის უშქულსა და ლალვერს¹¹ შორის მოთავსებულ ტერიტორიას. ანუ, თანამედროვე ნომენკლატურით, ეს არის იგივე ზემო სვანეთი. დოკუმენტები უშქულსა და ლალვერს შორის მოთავსებულ ტერიტორიას უწოდებენ აგრეთვე „ერთობილ ქვეს“. „დავ დე ვი თ დაწე რილი ესე სრულიად სვანეთისა ქევი-სა ვუშქულსა და ლალვერსა შუა სამაგრობელი, ჩვენ ერთობილმან ქევმან“. ამ განსაზღვრებაში გარკვევით ხაზგასმულია, რომ „სრულიად სვანეთის ქევი“ უშქულსა და ლალვერს შორის მდებარეობს და რომ იგი ამავე დროს უდრის ერთობილ ქვეს¹². ამგვარადვეა განმარტებული „ერთობილი ქევი“ სხვა მომდევნო საბუთებშიაც¹³. საბუთები გარკვევით გვიჩვენებენ, რომ ამ ერთობილი ქევის უზენაესი მებატრონე სეტის მთავარმოწამეა. ასე რომ, ამ შემთხვევაში მთელი სვანეთი (იგულისხმება აწინდელი ზემო სვანეთი) სეტის მთავარმოწამის საგამგეოა, მისი „შესავალია“. ეს მომენტი გარკვევით ჩანს ერთობილი ქევის სახელით დადებულ ერთი საბუთიდან: „...დაუწერეთ და დაუდევით ჩუენ ქეუმან ერთობილმან ლარვერს და უშქულს შუამან. ...შევიყარენით ქევი ქეობით და გაეაჩინეთ ეკლესიისა საქმე ასრე: უშქულსა და ლარვერს შუა მყოფმან ვინც ეკლესია გატეხოს, რომელისაც ქუეყნისა იყოს იგი კაცი, რა ეკ-

¹¹ ლალვერი უდრის თანამედროვე ქუბერის ხეობას.

¹² სვანეთის საისტორიო ძეგლები, თბ. 1941. გვ. 5. № 1. შდრ. რ. ხარაძე, სახალხო მმართველობის სისტემა სვანეთში. „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, VI, თბ., 1953, გვ. 166—167.

¹³ იქვე, № 2, 3, 4, 5. მესტიის ოთხთავი, გვ. 602, 177, 8—12, 268—269.

ლესიისა ჰმართებდეს, აგრე არ გაიღონ, იგი ქუეყანაი სე ტ ის ა მ თ ა ე ა რ-
მ ო წ ა მ ის ა გ ა ნ და მისისა შესაულისაგან გამოსურული იყოს¹⁴.

ამ ამონაწერში შემდეგი მომენტებია საყურადღებო: ერთობილი კევის
(ლალვერსა და უშქულს შუა მდებარე) სახელით საბუთის დადებისას აუცილე-
ბელი ყოფილა შეყრა კევისა კეობით („შევიყვარენით კევი კეობით“). ე. ი.
ერთობილი კევი — აღმინისტრაციული (თუ ტერიტორიალური) ერთეული თა-
ვის მხრივ იყოფა კეობებად. ერთად შეყრილი კეობები ერთობილ კევს უდრის.
ამავე დროს, ეს კეობები ტექატის გამოთქმით, „ქვეყანადაც“ იწოდებიან.
— კინც ეკლესია გატეხოს, რომელისაც ქუეყნისა იყოს იგი კაცი — ანუ რომე-
ლი ქვეყნის — კეობის წევრიც იქნება ის კაცი, თუ ეს კაცი ეკლესიის გატეხისა-
თვის დადებულ გადასახადს (ჯარიმას) არ გადაიხდის, მაშინ მისი დანაშაული-
სათვის მიჰი ქვეყანა — კეობა იქნება პასუხისმგებელი — „იგი ქუეყანაი სეტისა
მთავარმოწამისაგან და მისისა შესაულისაგან გამოსურული იყოს“. გამოდის,
რომ ერთობილ კევში შემავალი ქვეყანანი სეტის მთავარმოწამის შესავალია,
საგანგეოა, სეტის მფარველობის ქვეშაა და სეტის მთავარმოწამე მთელი კევის
უზენაესი პატრონია. სეტის მთავარმოწამის უზენაესობა უფრო გარკვევით
ჩანს მელომის არჩევასთან დაკავშირებით დადებულ საბუთში.

ეს საბუთიც ერთობილი კევის სახელითაა დადებული. ერთობილი კევი
მელომედ აყენებს ვახთანგიაწა ბენდანს და თავის ეს აქტი შემდეგნაირად აქვს
გამოხატული: „ოდეს შენითა ნებითა მთავარმოწამე სეტისა და ერთობილი კევი
გვიშვილე... ეგრე მელომედ დაგაყენეთ“¹⁵. აქედან — მელომედ დაყენებულა
უნდა იშვილოს ერთობილი კევი და მთავარ მოწამე სეტისა. სეტის მთავარმოწა-
მე და ერთობილი კევი ეს ორი ცნება ერთმანეთს ფარავს. ბენდან ვახთანგია-
წის მიერ საპასუხოდ დადებულ საბუთშიც ეს გარემოება აგრეთვე ასევეა ხაზ-
გასმული: „მთავარმოწამე სეტისა და ერთობილი კევი გიშვილე“¹⁶.

ერთობილი კევი, სეტის მთავარმოწამის შესავალი ტერიტორია, როგორც
ითქვა, ცალკე კეობებად იყოფოდა. მაგრამ ეს ცალკე კეობები თავის მხრივ
ქმნიდნენ უფრო მსხვილ გაერთიანებებს, ესაა ქვემო ხევი და ზემო ხევი. ერ-
თობილი ხევის სახელით გაცემულ საბუთებში გარკვევით ჩანს ამ მთლიანი ხევის
ზემო და ქვემო ხევებად დაყოფა: „თუ ზე მ ო კ ე უ მ ა ნ გაავტეხოთ კეობა.
იმიერი ამერთა, და ზე მ ო კ ე ვ ე ის ა ნანძლევი ქუ ე მ ო კ ე უ ს ა დაგრო-
ბოდე“¹⁷. ან და „თუ ქუ ე მ ო კ ე უ ს გამოჩნდეს — ცაიშელმან დაიუროს
რჯული, ზემომან ცაგერელმან — ზემოთ დაიქიროს“¹⁸.

ამგვარად, გარკვევით ჩანს, რომ ერთობილი კევი თავის მხრივ ორ ძირითად
ნაწილად — ზემო და ქვემო ხევებად იყოფა. მაგრამ სად იყო საზღვარი ამ ორ
ხევს შორის? ამაზე გარკვეულ პასუხს იძლევა „სამაგრობელი“, რომელიც გა-
ცემულია „ერთობილი სვანეთის ხევის“ სახელით და ეს ხევი განმარტებულია
როგორც „ატყვერა და ბელას შუა“ მდებარე ტერიტორია. ამასთან ეს სა-
ბუთი, გარდა გეოგრაფიული მიჯნებისა, იძლევა თვით ამ ხევში შემავალ „ქვე-
ყანათა“ — ხეობათა ჩამოთვლასაც: „მაცხოურისა ლატალისა“¹⁹. მაცხოურისა

¹⁴ ივეე, № 3. მესტოს ოთხთავი, გვ. 8—12.

¹⁵ ივეე, № 2.

¹⁶ ივეე, № 5.

¹⁷ ივეე, № 5, მესტოს ოთხთავი, გვ. 268—269.

¹⁸ ეს საბუთი ერთობილი კევის-ლალვერსა და უშქულს შუა მდებარე კევის-სახელითაა
გაცემული. № 3. მესტოს ოთხთავი, გვ. 8—12.

¹⁹ აქ, როგორც გამოცემული ფიქრობს, ამის შემდეგ უნდა მოხსენებულიყო ლენჯერის,
სეტის და მელასის ხეობა სალოცავენი (№ 29).

მეაღვისა, ...მაცხოურისა წურემისა, ...მთავარმოწამისა გრდამისა... მაცხოურისა ელისა... მთავარმოწამისა იფარისა..., მაცხოურისა ჰადიშისა... წმიდისა კვირიკე კალისა... დედისა ღმრთისა უშგულისა თავსდებობითა დაუწერეთ საგმობი ესე ერთობილმან სვანეთისა კეუმან ატკვერსა და ბელას შვამა ყოველმან“. ამ საბუთით, „ატკვერსა და ბელას“ შუა მდებარე ერთობილ კეევში შედის თანამედროვე ლატალის, მუჟალის, წურმის, ელის, იფარის, ჰადიშის, კალის და უშგულის თემები. აქედან ირკვევა, რომ ერთობილი კევის ერთი ნაწილი — ზემო ხევი — ბელასა და ატკვერს შორის ყოფილა მოთავსებული (ატკვერი უშგულის საზღვარია). რაკი ეს ვიცი, თავისთავად ირკვევა ქვემო ხევის საზღვრებიც. თუ მთელი ხევის და ზემო ხევის აღმოსავლეთი საზღვარი უშგული-ატკვერია, მთელი ხევის დასავლეთი საზღვარი ლალვერი, ხოლო ზემო ხევის დასავლეთი საზღვარი ბელაა, მაშინ ბელასა და ლალვერს შორის მდებარე ტერიტორია იქნება ქვემო ხევი. ასე რომ, ბელა||ბალი ჩვენთვის საინტერესო ხანაში ყოფილა ზემო და ქვემო ხევების საზღვარი. ბალის ქედი გამოდის ბუნებრივ და ადმინისტრაციულ საზღვრად როგორც XIV—XV სს-ის, ისე შემდეგი დროის (სადადეშქელიანო და თავისუფალი სვანეთის არსებობის ხანის) სვანეთისათვის.

მოტანილი საბუთებიდან ისიც ნათლად ჩანს, რომ ქვემო ხევი (შემდეგ დროის სადადეშქელიანო სვანეთი) ცაიშის საეპისკოპოსოა („ცაიშელმან დაიუროს რაჟული“), ხოლო ზემო ხევი — ცაგერის საეპისკოპოსო („ცაგერელმან ზემოთ დაიჭიროს“). შემდეგი ხანებისათვის კი ცაიშის ეპისკოპოსის საშესავლო ქვეყანა მთელ ზემო სვანეთს მოიცავდა (ე. ი. XIV—XV საუკუნეთა ზემო და ქვემო ხევებს), ცაგერელს კი მხოლოდ აწინდელი ქვემო სვანეთი ექვემდებარებოდა. ასე რომ, ჩვენს წინაა საეპისკოპოსოთა საზღვრების შეცვლის მეტად საინტერესო მაგალითი: ცაიშის საეპისკოპოსო ფართოვდება ცაგერის საეპისკოპოსოს საზღვრების ხარჯზე.

„ლალველსა და უშქელის შუა“ მდებარე კევი, როგორც ითქვა, „ერთობილ კევად“ იწოდება. მაგრამ ეს სიტყვა ერთობილი, როგორცა ჩანს, მხოლოდ მთლიანად აწინდელი ზემო სვანეთის აღმნიშვნელი არა ყოფილა. „ერთობილ“ იხმარებოდა აგრეთვე მთელი ხევის ერთი ნაწილის — ზემო ხევის აღმნიშვნელადაც — „ერთობილი სვანეთისა კევი ატკვერსა და ბელას შვა“ (№ 29). გამოდის, რომ „ერთობილს“ ჰქონია როგორც ფართო, ასევე ვიწრო მნიშვნელობაც. არის მაგალითები, სადაც სიტყვა „ერთობილი“ კიდევ უფრო ვიწრო მნიშვნელობით იხმარება. მაგ., „ერთობილი ლაპილისა სოფელი“ (№ 24). „ერთობილი წურმის კევი“ (66); „ერთობილი ლაილის კევი“ (№ 55), „კევი ერთობილი მესეტისა“ (49) და სხვ. ამ შემთხვევაში „ერთობილი“ ცალკეული თემის ეპითეტია. ერთობილი თემი (ხეობა), ერთობილი ზემო ხევი, ერთობილი ხევი სრულიად სვანეთისა. ერთობილი გამოდის ხარისხის მაჩვენებლად და არა ტერიტორიული სისავსისა. ერთობილი სწორედ ასეთი მნიშვნელობით იხმარება XII—XIII სს-ის დროშის ტარის წარწერაშიც: „ქ. უბედნიერენ, ღმერთმან ერთობილსა კევსა ბედნიერისა სუანეთისასა...“²⁰ დროშის ტარის მეორე მხარეს გამოხატულია სამი წმინდანი შემდეგი წარწერებით: „წა გიორგი სეტისა, წა იონა წინასწარმეტყველი ლატალისა, მთავარანგელოზი უღრისა“²¹. სეტი, ლა-

²⁰ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში, გვ. 273—275.

²¹ იქვე, გვ. 275.

ტალი და ულრი²² სამი ერთი მეორის მეზობლად მდებარე თემია და ღროშის ეს წარწერაც უპეველად მეტყველებს ამ სამი თემის ერთი ღროშის ქვეშ გაერთიანებას. სეტის, ლატალისა და ულრის გაერთიანება კი წარწერაში სახელდებულია როგორც „ერთობილი კევი ბედნიერისა სუანეთისა“.

დოკუმენტთა ერთი არსებობს შემდეგი გაერთიანებანი: ერთობილი ხევი სრულიად სუანეთისა, რომელიც იყოფა ორ ნაწილად:

ზემო ხევი და ქვემო ხევი.

ორივე ეს ხევი თავის მხრივ იყოფა ცალკეულ ხევებად. ის, რაც თანამედროვე ნომენკლატურით თემს აღნიშნავს, საბუთთა ერთი ხევედ იწოდება. სეტის ხევი (22), წუიშის კევი (66), ლაილას კევი (55), ლატალის კევი (55) და ასე შემდეგ.

კრებითი სახელის — „ქევის“ გვერდით გვაქვს აგრეთვე „სოფლის“ ხმარების შემთხვევებიც: სეტისა სოფელი (21), ერთობილი ლაპილისა სოფელი (24), პადიშის სოფელი (63). სოფელი და კევი ერთი მეორის შემცველ ცნებებად ჩანან. გარდა ამისა, ტექსტებში ტერიტორიული ერთობა ელ-იანი დაბოლოებითაც აღინიშნება. მაგალითად, ექუდელნი (75), ლახამლელნი. (73), ლაილელნი (56), ლაღამელნი და სეტიელნი (36) და ა. შ.

თუ ამ ტერიტორიული დანაწევრების აღმნიშვნელ ტერმინებში (ქევი, სოფელი) მკვეთრად გამიჯნული არ არის ვიწრო და ფართო ცნებები, სამაგიეროდ თითოეულ ამ სახელში გარკვევით ჩანს, რომ მისი ზღვარი ულრის სალოცავის კომპეტენციის არეთა ზღვარსაც.

ეს გარემოება განსაკუთრებით ნათლად ჩანს იმაში, რომ ამა თუ იმ ქევის მცხოვრებლები პარალელურად იწოდებიან შესაბამისი ხატის საყდრის შეილება. მაგალითად, ერთობილი სეტის ხევი ერთობისა და გაუყრელობის დაწერილსა სდებს: „ჩვენ ერთობილმან ს ე ტ ი ს ა მ თ ა ვ ა რ მ ო წ მ ი ს ა ს ა ყ დ რ ი ს შ ე ი ლ თ ა“ (№ 35); ანდა „ჩულახ-მუჟაღისა ქუჟმან ესე დაწერილი მ უ ლ ა ხ ი ს ა ს ა ყ დ რ ი ს ა შ ე ი ლ თ ა მოგაქსენეთ“ (65); „მოგაქსენეთ დაწერილი ესე ვინც მაცხოვრისა მ უ ლ ა ხ ი ს ა ს ა ყ რ დ ი ს შ ე ი ლ ნ ი მულახს ესახლობთ“ (64).

ხევისა და ხატის იურისდიქციის საზღვართა იდენტურობა კარგად ჩანს № 33 საბუთით. ამ საბუთის დამდები სეტის ხევი ერთობილი ასეთ პირობას სდებს: თუ რომელიმე მათგანს სხვა ხევის კაცთან („გარეგან კაცთან“) უთანხმოება მოუვა, პასუხისმგებელი ღვით ხევის წევრია (აქ იგულისხმება დანაშაულის სანუქფოდ გადასახდელი ჯარიმა). მაგრამ თუ ეს კაცი მარტო ვერ შესძლებს ჯარიმის გადახდას — „საქელო ერთს იდენ არ გადაეახდეინოთ, ქვეყანამან გარდავადეინოთ“. ე. ი. დამნაშავე პირის შეუძლებლობისას მთელი ხევი კისრულობს მისი დანაშაულის ანაზღაურებას. ამ პირობას ხევი ასეთი დასკვნით ამთავრებს: „რომელმანც კაცმან და თემმან ესე დაწერილი გაგვიტეხოს, ... ს ე ტ ი ს ა მ თ ა ვ ა რ მ ო წ ა მ ი ს ა გ ა ნ და მ ი ს ი ს ა ზ ღ ვ რ ი ს ა გ ა ნ გ ა მ ო ს რ უ ლ ი ყ ო ს ი გ ი კ ა ც ი და მ ი ს ი თ ე მ ი მ ი ს ი თ ა ნ დ ო ბ ი თ ს ი ტ ყ ვ ი ს უ თ ქ მ ე ლ ა დ“ (№ 33). ამ გაფრთხილებაში კარგად ჩანს, რომ ქევის გადაწყვეტილებას ურჩი პირი მისი თემიანად „სეტისა მთავარმოწამისაგან და მისისა ზღერისაგან გამოსრულ“ იქნება, ანუ იგი მოიკვეთება სეტის მთავარმოწამი-

²² ულრი, ულჟირი — მეზობლად მდებარე თემების — მულახის, წუიშის, იფარისა, უშგულესა და კალას გაერთიანება. (რ. 'ხ ა რ ა ძ ე, სახალხო მმართველობის სისტემა სუანეთში, გვ. 175).

სადმი რწმუნებული ხევისაგან. აქ განსაკუთრებით საინტერესოა გამოთქმა — „მისისა (ე. ი. სეტის მთავარმოწამის) ზღერისაგან“, რაიც მიუთითებს გარკვეულ საზღვრებში სეტის მთავარმოწამის რწმუნების არსებობას. სხვა შემთხვევაში „ზღვარი“ შეცვლილია „შესაულით“ („...იგი ქუეყანაი სეტისა მთავარმოწამისაგან და მისისა შესაულისაგან გამოსურული იყოს“ (ქმ 3). ცხადია, რომ ხევი სეტის მთავარმოწამის სახელით სამართალს აწარმოებს ამ ხატის შესავალ ქვეყანაში, რომელიც სწორედ ამავე ხატის ზღვარის იდენტურია.

ზემოჩამოთვლილი ტერიტორიულ-კრებითი სახელების — ქევი (მთლიანად სვანეთის აღმნიშვნელი), ზემო და ქვემო ხევი (მთელი ქევის ორი ნაწილი) ქევი (როგორც ცალკეული ხეობის ირგვლივ მდებარე სოფლების ანუ თემის აღმნიშვნელი) და ქევი — სოფლის იდენტური — შესწავლა ერთ-ერთი წინაპირობაა ამ სახელთა ცნების ქვეშ გაერთიანებული მოსახლეობის უფლებრივ-ვალდებულებითი ურთიერთდამოკიდებულების გასარკვევად.

სრულიად სვანეთის ერთობილი ქევი ლალვერსა და უშქულს შორის აერთიანებს მთელი აწინდელი ზემოსვანეთის მოსახლეობას. ამ გაერთიანების უფლებრივი სულისჩამდგმელია სეტის მთავარმოწამე, ხოლო ამ უფლების იურიდიული განზორციელება ხდება გარკვეულ სახეგო მოხელეთა საშუალებით, რომელნიც უპირველეს ყოვლისა საერთო სახეგო შეკრების („შევიყარენით“) ნებასურვილის გამტარებელნი არიან²³.

საერთო სახეგო ხელისუფლად ჩანს მელომე (-მედროშე)²⁴. მელომის განწესების წიგნით ხევის მოსახლეობისა და ხევისუფლების უფლება-მოვალეობის მრავალი მხარე ირკვევა. საბუთი დადებულია „ერთობილი ლალვერსა და უშქულს შუა ხევის“ სახელით. ეს ხევი საბუთს უდებს ბენდან ვახდანგიანს და მის ცოლს მარიამს. „მას ეამსა, ოდეს შენითა ნებითა მთავარმოწამე სეტისა და ერთობილი ქევი გვიშვილე. აწ ვითა ეგრე შეილებულსა გუმართებს, ეგრე საპატიოდ ჩვენცა შენი პატივი გვათათოთ. თავად ვითა შენისა გუარისა ...სა სახლსა ჰქონებია, ეგრე მელომედ დაგაყენოთ“ (ქმ 2)²⁵. აქედან ქევი მელომედ აყენებს ვახთაგან ბენდანს. ამ აქტის პირობაა ბენდანის მიერ სეტისა და ქევის შვილება. ბენდანმა იშვილა სეტის მთავარმოწამე და ერთობილი ხევი. ერთობილი ხევი ამიერიდან ბენდანის შვილობილია. და როგორც შვილობილს შეჰფერის, „მამას“ სათანადო პატივიც უნდა სცეს. გამოთქმა „თავად ვითა შენისა ვითა გუარისა ...სა სახლსა ჰქონებია, ეგრე მელომედ დაგაყენოთ“ — იმას მიუთითებს, რომ ვახთაგიანის გვარის სახლს მანამდეც ჰქონებია მელომის ხელი²⁶. ამ საბუთში ხაზგასმულია ისიც, რომ ბენ-

²³ სახეგო მოხელეთა, როგორც საბუთებში ნახსენებ, ასევე მათ ვთხოვრადი პარალელების, საკითხს ვრცლად იხილავს რ. ხარაძე წერილში: სახალხო მმართველობის სისტემა სვანეთში.

²⁴ ი ქვე გვ. 172.

²⁵ მესტიის ოთხთავი, გვ. 602. ვახთაგიან გვხვდება პარალელური ფორმითაც — ვახთაგვიანი.

²⁶ მაგრამ აუცილებელი არ ყოფილა მელომის ყოველთვის ერთი გვარიდან არჩევა. იმავე XV ს-ში, როდესაც ბენდან ვახთაგიანი მელომეობდა, მის შემდეგ მელომეობდა ჩანან სხვა საგვარეულოს წევრებიც.

საბუთებში მელომედ იხსენიებიან აზაგ გოშგოთელიანი (ქმ 34) და პირნათელ ჭაფარიძე (ქმ 106). ჩვენს მიერ დადგენილი საბუთთა ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის მიხედვით ორივე ეს პირი — აზაგ გოშგოთელიანი და პირნათელ ჭაფარიძე — XV საუკ. შუა წლების ერთმანეთს თანამედროვე პირნი არიან. რომ ესენი ერთდროულად ცხოვრობდნენ, ამას მიუთითებს ის, რომ ისინი

დანის მიერ სეტის შეილობა სწორედ ბენდანის ნებით ხდება. „ოდეს შენი თანეებითა გვიშველე“. ბენდანის მიერ საპასუხო დადებულ საბუთშიაც აღნიშნულია, რომ ახლად დაყენებული მელომეს დანიშვნის თუ არჩევის აქტ სწორედ ბენდანის ნებით მოხდა: „ოდეს ჩემისა ნებითა მთავარმოწამე სეტისა და ერთობილი ქვეი გიშვილე“ (№ 2)²⁷. აქ ბენდანის „ნება“ მხოლოდ იმას უნდა აღნიშნავდეს, რომ მელომედ არჩევა ხევისა და კაცის ურთიერთ შეთანხმების საფუძველზეა მომხდარი და ხევის ძალდატანებას ბენდანის მიმართ ადგალო არა აქვს. ამასთან ისიც გარკვევით ჩანს, რომ მელომის დაყენება მთლიანად ხევის კომპეტენციაშია — „ეგრე მელომედ დაგაყენოთ“. — დაგაყენოთ ფორმა სწორედ ხევის უფლებამოსილებას და ნებას გამოხატავს.

საბუთში ხაზგასმულია, რომ ხეის მელომისა პატივი მართებს: „აწ ვითა ეგრე შეილებულსა გვმართებს, ეგრე საპატიოთ ჩვენცა შენი პატივი გავათაოთ“.

შემდეგ საბუთში ჩამოთვლილია ხევის ვალდებულება მელომის მიმართ: „ეიდრე შენ, ბენდანი, ცოცხალ იყო, მანამდინ არც მ[...], მისა ბეგარი, არცა რაი სხუი საციხური არა გთხოვოთ, არ დიდი, არ პატარაი. ვისაც წაეციდოთ,... შენი საქმე არვის ვათნიოთ... ვისც წაეციდო, რაც იმას საქმე მოჰყვეს, იმისი პირი და პასუხის გამცემი და გარდამქდელი ჩვენ ერთობილი ქვეი ვართ“. გამოთქმა „ვიდრე შენ, ბენდანი, ცოცხალი იყო“, მიუთითებს, რომ ბენდანის მელომეობა მის სიკვდილამდე გრძელდება. მელომე თავისუფლდება იმ ვალდებულებებისაგან, რაც მას, როგორც ხევის წევრს, მანამდე ჰქონდა. ესაა ბეგარა და საციხური, დიდი და პატარა. ამ ბუნდოვან გამოთქმაში უნდა იგულისხმებოდეს ხევის წევრის მატერიალური და შრომითი ვალდებულებანი ხევის მიმართ. „არც ბეგარი... არც რაი სხუი საციხური არა გთხოვოთ, არ დიდი, არ პატარაი“. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ბეგარა ამ შემთხვევაში ნიშნავს სეტის სასარგებლოდ ნატურით გაღებულ ვალდებულებას, ხოლო „საციხური“ შრომით ვალდებულებას (საციხური — ციხის ასაგებად მუშაობა). მელომის პრივილეგიაა ამგვარი ვალდებულებებისაგან თავისუფლება; მეორე მხრივ, ეს გამოთქმა თავისთავად გვაფიქრებინებს, რომ ასეთი ვალდებულება ჰქონია ხევის ყველა წევრს.

ხევი ვალდებულებას იღებს დაიცვას მელომე ყველა შემთხვევაში — ვისმეს წაეციდება, თუ ვინმე შემოაკვდება — პასუხის გამცემი მთელი ქვეია.

ხევის თითოეულ წევრს სეტის მთავარმოწამისა მართებს მუშაობა და ბეგარა (ნატურით გადასახადი), რაც გარკვევით ჩანს ბენდან ვახთაგიანის „საპასუხო“ „დაწერილიდან“. თუ ერთი მხრივ, ერთობილი ხევი სდებს საბუთს ბენდანის მელომედ დაყენების შესახებ, მეორე მხრივ, ბენდანი სათანადო საბუთით აფორმებს თავის ვალდებულებებს ერთიანი ხევის, მის მიერ შეილებულ ხევის, მიმართ. უპირველესი პირობა ყოფილა მელომის პირადი ქონების ხატის უწყებაში გადაცემა. „ოდეს... ქვეი გიშვილე, დაგათუალე ჩემი სახლი, მამულ-

ერთ საბუთს ამტკიცებენ: „თავლებად... ჭაფარიძე პირნათელ, გოშგოთელიანი აზაგ მელომე“ (№ 84). პირნათელ ჭაფარიძე გვევლინება კიდევ ერთი მელომის — ცოცხლის თანამედროვედ: „თავლებად... ჭაფარიძე ჩარგას და პირნათელ... და მელომე ცოცხან“ (10). პირნათელ ჭაფარიძის საბუთს ამტკიცებს ცოცხან მელომე (№ 6). და ბოლოს, ერთი საბუთის მიხედვით თვითონ პირნათელ გამოდის მელომედ: „კაცთაგან: კაქაქიძე მამია, პირნათელ ჭაფარიძე მელომე“ (106.) აქედან გამოდის, რომ ბენდან ვახთაგიანის გარდა XV ს.-ში მელომედ ყოფილან აზაგ გოშგოთელიანი და ცოცხანი (რომელი ამითგანი იყო უფრო ადრე, ეს არ ჩანს), ხოლო ამით შემდეგ პირნათელ ჭაფარიძე.

²⁷ მესტიის ოთხთავი, 177.

ეკლესიანი...ტყე და ელი, მთა და ბარი...ყოელისა კაცისა უცილობლად ჩემთან დამითელია" (2). ქონების კევისადმი დათვლა ყოფილა მელომის ერთგულების ერთგვარი გარანტია.

ბენდან ვახთაგიანს ეაქიშვილი არა ჰყოლია. „ოდეს ვახდანგიანსა ყმაი შვილი არაი დარჩა, შენ სეტიელი [ივანე] გიშვილა" (№ 78). ეს სეტიელი ივანე ორ საბუთში იხსენიება როგორც ვახთაგიანის შვილობილი (№№ 77, 79). თვით ბენდან ვახთაგიანის მიერ დადებულ საბუთში კი ნათქვამია: „თქუენითა დამოწმებითა (-ხევის. — მ. ბ.), ჩემითა ნებითა და ნდობითა ერთი სეტელისა შვილი ჩემსა მომიყვანია. ვირე მე ვიყო, მემსახურებოდეს; მერე თქუენითა კითხულობითა თქუენ ჳევსაჲს მისთან დაგეთულა და მე ბენდანსა მისთან დამითულია მთავარ მოწამისა მეზეგრედ და თქვენ კევისა მოსამსახურედ" (№ 2). აქ ხაზგასმულია, რომ ბენდანმა სეტიელის შვილი იშვილა „ჩემსა მომიყვანია“-ო ხევის „ნებითა და დამოწმებითა“, ე. ი. ხევის თანხმობით. სანამ ბენდანი ცოცხალი იქნება, ეს სეტიელი მასთან იქნება და მას ემსახურება. შემდეგ კი ისევ „მთავარმოწამისა მეზეგრედ და თქვენ ხევისა მოსამსახურედ" დაბრუნდება. აქედან ცხადი ხდება, რომ პრივილეგია, რომელიც ბენდანსა აქვს როგორც მელომეს და რომელიც მის სახეოდ ბეგარა-სამსახურისაგან თავისუფლებაში მდგომარეობდა, ვრცელდებოდა აგრეთვე მისი ოჯახის წევრებზეც. მელომეობის დაკარგვა (ბენდანის სიკვდილი) მელომის ოჯახს აბრუნებს ძველ მდგომარეობაში და ხევის დანარჩენ წევრებთან ათანასწორებს. აქედანაც ნათელია, რომ ხევის ყოველ ცალკეულ წევრს ვალად ედო, იმავე საბუთის სიტყვით რომ ვთქვათ, „მთავარ მოწამის მეზეგრე“-ობა და „კევისა მოსამსახურე“-ობა.

გარდა მელომისა, საერთო სახეოდ ხელისუფლად ჩანს მექურჭლე. „მოგაჰსენეთ დაწერილი ესე მე კუჭაისძემან მიქაელ და ჩემან ძმის წულთა და ჩემან შვილმან ცოტნე და გიგიაჲმან, შვილთა და მომავალთა ჩემთათა, თქვენ კევსა ბალსა ზემოკა და ატკვერს ქვემოთა, მას ჟამსა, ოდეს სეტისა მოვედი. პირველსა ჟამსა ნამეტნავი წყალობა მომივიდაუ თქვენგან და მოგაჰსენეთ და შეგწირეთ უფნაშის მონასტერი სეტისა მთავარ მოწამესა...მკვიდრად და სამამულოდ... აწ რაგვარც თქვენთან შეწყალებულსა მართებდეს, თქუენსა მექურჭლესა მართებდეს, აგრე გულმართლად თქუენთუის კარგნი ვიყო: არა გავნოთ, არა გიღალატოთ, არა დაგაკლოთ... ხეაშიადი არა გაგიმედავნოთ, გიმველოთ, ...გიურგოთ. და თუ ესე დაწერილი საქმითა არა გაგითავეფ, ...თქუენი კელი და მექურჭლეობა, — რაიცა მთავარმოწამისათვის შემიწირავს, თქვენ — კევსა დაგარჩომოდეს" 28.

განვიხილოთ ეს საბუთი. უპირველეს ყოვლისა ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ კუჭაიძე, სეტისა მთავარმოწამის მექურჭლე, თავის სახელოს საზღვრებს ბალსა და ატკვერს შორის სდებს. ესაა ის ტერიტორია, რომელიც ზემო ხევის სახელითაა ცნობილი. მელომეს სახელო ზემო და ქვემო ხეებზე მოიცავს, მექურჭლისა კი მხოლოდ ზემოს. რას ნიშნავს ეს? რასაკვირველია, არა იმას, რომ სრულწილად სვანეთის ხევს ორი მექურჭლე ჰყავს, ზემო და ქვემო ხეებისათვის ცალცალკე. ეს გარემოება მხოლოდ იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს პოლიტიკურ აქტთან. საქმე ეხება ზემო და ქვემო ხეების ბუნებრივი დანაწევრების გვერდიშ პოლიტიკური დანაწევრების გაჩენასაც. ჩანს, ეს საბუთი იმ დროისაა, როცა პოლიტიკური ზღვარი ბალს ზემო

28 პ. ინგოროყეა, დასახ. ნაშრ., № 30. მესტიის ომთაჲ, გვ. 358—363.

და ბაღს ქვემო ხეებს შორის უკვე მკვეთრად დაიდო. აქ არის საფუძველი იმ დანაწევრებისა, რამაც შემდეგ ხანებში მოგვცა თავისუფალი და საღადღეშქელიანო სვანეთი. მეკურტლე კუჭაიძე ხელისუფლობს მხოლოდ „თავისუფალ სვანეთში“. ამდენად ეს საბუთი გაცილებით უფრო გვიანი ხანისაა, ვიდრე ბენდან ვახთაგიანის მთელი ხევის მელომედ დაყენების საბუთი.

1503 წლის ჯათარიძეთა სიგელიდან გარკვევით ჩანს, რომ XV ს. ბოლოს და XVI ს-ის დასაწყისში დაღეშქელიანების დამკვიდრება ბაღს ქვემო სვანეთში უკვე მომხდარი ფაქტია. ამავე საბუთიდან ირკვევა, რომ ეცერს დაღეშქელიანი სახლობს და ეცერს ზემოთა სვანეთი დაღეშქელიანის იურისდიქციაში არ შედის. ეს საბუთი დადებულია „ეცერს აქათი ყველა სვანის“ სახელით. ამავე დროს დაღეშქელიანი (რომელიც ეცერს ზის) რუჩაგიანთან²⁹ ერთად დადიანის ხელქვეითია. მას არ შეუძლია უშუალოდ მეფესთან დაკავშირება, მეფესა და დაღეშქელიანს შორის დადიანი დგას: „მივედით (-ეცერს აქათი სვანები.—მ. ბ.) ეცერს, რუჩაგიანსა და დაღეშქელიანსა შევეხვეწენით და დადიანთან გავგზავნეთ. შევეხვეწენით დადიანს მამიასა და ცხრა ჯორი გაუგზავნეთ. ამისი აჯა ესთხოეთ, რომ მეფეთა-მეფეს პატრონს ალექსანდრესთან აჯა ეთხოვნა“³⁰.

საინტერესოა კიდევ შემდეგი გარემოება: კუჭაიძის მეკურტლედ დაყენებას წინ უსწრებდა კუჭაიძის მიერ სეტიისათვის მამულის შეწირვა. (ესაა უფნაშის მონასტერი თავისი შესავლით, მთით, ბარით, გლეხით). მამულის შეწირვა არის ერთგვარი გარანტია არჩეული ხელისუფლის ერთგულებისა (ანალოგიური მოვლენა გვაქვს მელომედ არჩევისასაც). მაგრამ ეს შეწირულება დარჩება სეტის მთავარმოწამეს იმ შემთხვევაშიაც, როცა კუჭაიძე მეკურტლედ აღარ იქნება? ეტყობა სეტი ამ შემოწირული მამულის პატრონად რჩება იქამდე, სანამ კუჭაიძე მეკურტლე იქნება. ეს ქონება სამუდამოდ ეკლესიას დარჩება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ კუჭაიძე მისთვის მინდობილ საქმეს ერთგულად არ შეასრულებს და ხევთან დადებულ პირობას გადავა. „და თუ ესე დაწერილი საქმითა არა გაგითავეთ, თქვენი კელი და მეკურტლეობა — რაიცა მთავარმოწამისათვის შემომიწირავს, თქვენ კეცსა დაგრჩომოდეს“. აქ კიდევ ერთხელ ჩანს, რომ შემოწირვა — ერთგულების საწინდარი — მამულის გადაცემის დროებითი აქტია. კუჭაიძე რომ სამუდამოდ იღებდეს ხელს თავის ამ მამულზე, მაშინ მას აღარ დასჭირდებოდა ასეთი გაცხადება — „თქვენ კეცსა დაგრჩომოდესო“. ეს ისედაც ცხადი იქნებოდა. კეცს დარჩება ეს ქონება მხოლოდ კუჭაიძის უპირობის შემთხვევაში. ის მომენტიც, რომ კუჭაიძე საბუთს სდებს თავისი ძმისწულებისა და შვილების სახელით, იმას ნიშნავს, რომ მამულის შეწირვის აქტი დროებითია და იქამდე იმოქმედებს, სანამ მეკურტლეს ხელი კუჭაიძეს ექნება.

თვით კუჭაიძე სეტიელი არ არის: „მას ჟამსა, ოდეს სეტისა მოვედი“, ნათქვამია საბუთში³¹.

²⁹ სვანეთის საისტორიო ძეგლები, გვ. 32.

³⁰ რუჩაგიანი და დაღეშქელიანი, როგორც ეცერის მოსახლენი, ჩანან სვანეთის სულთა მატიაწეშაი. აქ იხსენიება რუჩაგიანი ათი მოსახლე და ერთი დაღეშქელი. (პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ. გვ. 131—133, 137, 139, 140).

³¹ № 30. მესტიის ოთხთავი, გვ. 358—363, შესაძლოა მეკურტლის კელის მსგავსი კელი იგულისხმებოდეს „სვანეთის სულთა მატიაწეშა“ მოხსენებულ მოღარეთუხუცესის ქვეშ. „მოღარეთუხუცესსა ინეს რატიაწისა“ (გვ. 124, № 46).

ქონებრივი საწინდარი მეჭურჭლისაგან მიჲ უფრო საჭიროა, რომ ამ ხელი-სუფალს საგანძურთან აქვს საქმე.

მეჭურჭლე თავის მოვალეობას კევის მიმართ შემდეგით გამოხატავს: „თქვენთვის კარგნი ვიყუნეთ. არა გავნოთ, არა გიღალატოთ, არა დაგაკლოთ. ზეაშიადი არა გავიძელავნოთ, სადა შეველა გინდოდეს, გიშველოთ, სადა საურა-ვი გიჭობდეს — გიურვოთ“. ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს ერთგულების ჩვეუ-ლებრივი ფორმულა, რომელიც ასევე უღერს თემის ცალკეულ პირთა შორის დადებულ ერთგულების პირობაშიც. მაგალითად, „გიბოძეთ ესე სამოკეთეო ჩვენ იოსელიანთა — თქვენ სეტყელსა: თქვენთვის კარგი ვიყოთ, რაც თქვენსა საქმესა უჭობდეს, იგი მოვიჭირვოთ, არაი დაგაკლოთ. თქვენი თავი საუსამართ-ლოდ არაი ვის მივანებოთ“ (№ 7). მაგრამ საბუთები არ იძლევიან იმის მასა-ლას, თუ რა იგულისხმებოდა მეჭურჭლის კონკრეტულ მოვალეობად.

სვანური წინაწერები იძლევიან იმ დროის სვანეთის სოციალური უთანა-სწორობის მდიდარ მასალას. ამ მხრივ განსაკუთრებით საგულისხმოა ცნობები სისხლის ფასის შესახებ. სისხლი ყველა სვანისა ერთნაირად არ ფასობს. საერ-თო მასიდან სეტის ხევში (ვიწრო გაგებით) გამოირჩევა ჭაფარიძისა და იოსე-ლიანის სისხლი. „...ეკლესიისადა ...ვინცა რაცა შესცოდოს, ...ერთისა ჭაფარი-ძისა და ანუ იოსელიანისა სისხლი მისითა სანაქშიროთა ეღვას მათა და სისხ-ლად ვერჩოდეთ“ (№ 49). ამ კონტექსტიდან გარკვევით ჩანს, რომ დამნაშავეს მაქსიმალური სასჯელი ედება, დანაშაული იმდენად დიდია, რომ დამნაშავე ღირ-სია მაქსიმალური საზღაური გადაიხადოს. ასეთ საზღაურად კი ჭაფარიძის ან იოსელიანის სისხლის დაურევებაა ჩათვლილი, ე. ი. ჭაფარიძე და იოსელიანი ის გვარები ყოფილა, რომელთა სისხლი ყველანაშე მეტად ფასობდა. ამასთან, ისიც გარკვევით ჩანს, რომ ჭაფარიძე და იოსელიანი ერთმანეთის სწორი სისხლისა და თანაბარი ღირსებისა ყოფილან, თანაც დანარჩენთაგან აღზევებული.

ამ ორი გვარის გამორჩეულობის დამამტკიცებელი სხვა საბუთებიც გვაქვს, მაგრამ ამაზე შემდეგ შევჩერდებით. ახლა უურადლებას მივაქცევთ იმ მასალას, რომელიც ცხადყოფს სხვა სახის უთანასწორობასაც.

ლორთქიფანიძეები და კალდეშელები პირობას სდებენ, არავისი ხატი აღარ ჩამოასვენონ კალდეში (მანამდე მათ აქ წერამელთა ხატი ჩამოუსვენე-ბიათ), და თუ ამ პირობას გატეხვენ, „ოთხისა კარგისა კალელისა სისხლი მი-ზეზ-გაუღებლად დავიუროთ“ (№ 69).

აქ ხაზგასმულია, რომ ყოფილა „კარგი კალელი“ განსხვავებით დანარჩენ კალელთაგან. „კარგის“ პარალელურად დანარჩენთაგან განსხვავებულის აღ-მნიშვნელად იხმარება აგრეთვე „საპატიო“. „ვინცა შესცოდოს, ერთისა ს ა პ ა ტ ი ო ს ა ს ე ა ნ ი ს ა ს ი ს ხ ლ ი გარდაიხადოს“ (№ 74) (საბუთი გაცემულია ლაბაშულელთაგან). საპატიო სვანი თავისთავად ნიშნავს უპატიო სვანის არსე-ბობასაც, ანუ სოციალური დიფერენციაცია აქ უკვე მკაფიოდ ჩანს.

მაგრამ, რაშია ც განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს ერთობილი ქვეიდან ცალ-კეულ პირთა აღზევება და სხვათა დამცრობილ მდგომარეობაში ყოფნა, ეს არის ის მრავალრიცხოვანი საბუთები, რომლებიც ე. წ. „თავის დათვლას“ ეხე-ბიან.

„თავის დათვლის“ საბუთებში თავს იჩენს თავისებური მდგომარეობა. შედარებით სუსტი წევრი ზევისა შედის უფრო ძლიერის მფარველობაში. უფ-

რო ძლიერის როლში გამოდის რომელიმე ეკლესია ანუ წმინდანი, ანდა ცალკეული პირი. მიეპარათ საბუთებს:

ივანე და ხუერგო გელოვანთა საბუთში ნათქვამია: „ესე ...დაწერილი და-
გწერე და მოგაქსენე მე ივანე და ხუერგო გელოვანმა თქვენ წმიდასა მთავარ-
ანგელოზსა და მისთა [...] ბელთა ლაილისა კევთა, მას ჟამსა, ოდეს ჩემისა
პატრონისა ზიქელაისძისა ნებითა მოხერისა მთავარანგელოზ-
სა და გათვალეთ ჩუენი თავი, შვილნი და რასაც ჩუენი ჰქვიან,
მკუიდად, ვიდრე ჩუენი თემი იყოს. ამისა წერასა ზედა ორი ადგილი
მამული მოგეცით. ვითაც თქვენსა ერთვულებასა ვხედვიდეთ, მოცემასა და
წყალობასა ბოლოი არ შექმნათ“²².

ამ საბუთში მრავალი მომენტია საინტერესო. უპირველეს ყოვლისა, გე-
ლოვანს ჰყოლია პატრონი მიქელაისძე. პატრონის უფლებაში ყოფილა გელო-
ვანის ეკლესიის მფარველობაში შესვლის ნებადართვა. „ჩემისა პატრონისა ნე-
ბითა“, ე. ი. პატრონის ნების გარეშე გელოვანი ვერ „დაათვლიდა თავს“ მოხე-
რის ეკლესიას. მაგრამ ამ საბუთიდან აღარა ჩანს, მიქელაისძე ამ აქტით საბო-
ლოდ კარგავდა თუ არა გელოვანის პატრონობას. ამ საკითხის გასარკვევად
გამოგვადგება მეორე საბუთი, დადებული აგრეთვე მოხერის ეკლესიისადმი
თავდათვლილი პირის მიერ: „მოგანდევ ჩემი თავი და შვილნი. ვითაც გმსახუ-
რებდეთ, ჰაგრეც გუწყალობდეთ. ამისთვის არც მიქელაისძისა სამსახურს მო-
უცთებით“²³. აქედან ირკვევა, რომ უცნობი პირი ეკლესიას ათვლის თავს და
მის სამსახურს იღებს ვალად („ვითაც გმსახურებდეთ“); ეკლესია კი ამ სამსა-
ხურის სანუქფოდ წყალობას კისრულობს („ჰაგრეც გუწყალობდეთ“). ეს პირი
ამავე დროს არ ამბობს უარს არც თავის ძველ ვალდებულებებზე. „არც მიქე-
ლაისძისა სამსახურს მოუცთებით“. გამოდის, რომ ამ პირს უჩნდება ორმაგი
ვალდებულება — ერთი ძველი პატრონის მიმართ, მეორე ახალი პატრონის —
ეკლესიის მიმართ. ეკლესიისადმი თავის დათვლა მას არ ათავისუფლებს ძველი
პატრონის სამსახურისაგან.

ადრე მოტანილ საბუთშიაც გელოვანი მიქელაისძის ყმაა. მიქელაისძე გე-
ლოვანის პატრონია. მაგრამ მიქელაისძე ვეღარ ახერხებს თავისი ყმის დაცვას
და ეს ყმაც მოხერის ეკლესიას აფარებს თავს. ამ შემთხვევაში შესაძლოა ჩვენს
წინ იყოს ეკლესიისა და პატრონის (მიქელაისძის) ურთიერთ შეცილების ფაქ-
ტი. ეკლესია ცდილობს საერო პატრონების ყმები თავისკენ გადმოიბიროს.

მაგრამ ამ შემთხვევაში, ისევე როგორც ყველა სხვა იმ საბუთში, სადაც
თავის დათვლაზეა ლაპარაკი, ეკლესია გამოდის კოლექტიურ მფლობელად.

თავის დათვლის ან თავის მინდობის მიზეზად საბუთები აცხადებენ „ჰავეი-
სა ჟამისა შემოსელას“ (JhJh 13, 14).

თავის დათვლის კონკრეტიზაციას იძლევა აბლანის მიერ გაცემული საბუ-
თი. ამ საბუთით აბლანი თავის ოჯახიანად იონაშის ეკლესიას ათვლის თავს:
„მოგახსენე დაწერილი ესე მტკიცე... თქუენთა ჩემთა პატრონთა იო-
ნასა და იონაშელთა, მას ჟამსა, ოდეს მომინდა თქუენი ერთობაი. და-
გათვალეთ ჩუენი თავი. რასაც ჩუენი ჰქვია, ყოველი მკუიდად სამამულოთა
ერთად გლეხად დაგუითვლია. ჩვენი თავი გულმართლად თქუენთვის დაგუი-

²² Jh 12; მესტიის მუზეუმი, იერუსალიმის კანონარი, გვ. 241—242; ეს საბუთი უფრო
ადრეულია, ვიდრე მესტიის ოთხთავის მინაწერები.

²³ Jh 13; იერუსალიმის კანონარი, 244 v.

თულია. თქვენი უკითხავი არა ვქნათ, გულმართლად თქუენი ერთგული ვი-
ყოთ. ...მეზეგრედა განაღამე ბეგარასა ზედა არა ოდეს გაგანმლოლო(?)..."
(№ 16).

ამ საბუთით იონა (იგულისხმება წმ. იონას ეკლესია) და იონაშელნი აბ-
ლანის პატრონად არიან გამოცხადებულნი. აბლანს მოუნდა თავის პატრონთან
„ერთობაი“ და „დაათვალა თავი“. ამასთან თავის დათვლა, ოჯახის გარდა, აბ-
ლანის მთელ ქონებას ეხება. „რასაც ჩვენი პქვია, ყოველი... ერთად გლეხად
დაგუითვლია“. ქონებისა და საკუთარ ოჯახის ეკლესიის საპატრონოდ დათვლა
გლეხობის იდენტური გამოდის ამ მაგალითით. საბუთში მოკლედ ფორმულ-
რებულია თავდათვლილის მოვალეობაც: „თქვენი უკითხავი არა ვქნათ, გულ-
მართლად თქუენი ერთგული ვიყოთ“. საბუთის ბოლოს მიწერილი გაუკვევე-
ლი (ბუნდოვანი) ფრაზა — „მეზეგრედა განაღამე ბეგარასა ზედან არა ოდეს
გაგანმლოლო“ — ჩვენის აზრით, უნდა ნიშნავდეს შემდეგს: მეზეგრე ბეგარის
მიცემასზე არასოდეს არ დაეაბრეოლოო. აქედან დასკვნა: თავის დათვლა მარ-
ტოდენ თავდათვლილის ერთგულებაში არა მდგომარეობს, ეს აქტი გულისხმობს
აგრეთვე თავდათვლილის ვალდებულებას — ბეგარა უხადოს თავის ახალ პატ-
რონს. მთელი ეს ვალდებულება, როგორც ითქვა, საბუთით „გლეხად“ ყოფნას
უღრის.

აქ ჩვენს წინაა თავისუფალი კაცის მიერ თავისუფლების დაკარგვის პირ-
ველი საფეხური. პატრონი (ამ შემთხვევაში ეკლესია) იცავს თავის „გლეხს“.
გლეხი კი ბეგარას უხდის მას. თავდათვლილი აბლანი პატრონის ერთგულებასა
და სამსახურს კისრულობს, ამ პირობის საფუძველი კი თავის დათვლაა, ე. ი.
ის გარემოება, რომ აბლანი პირადად ეკლესიის საკუთრება ხდება. ბეგარის გა-
დახდის ვალდებულებას კი საფუძველი იმაში აქვს, რომ აბლანი თავის მამულ-
საც ეკლესიას ათვლის, მამული ეკლესიისა ხდება.

პატრონის ვალდებულება უფრო მკაფიოდ ჩამოთვლილია იმ საბუთში, რო-
მელიც კერძო პირისადმი თავდათვლას ეხება და გაცემულია იოსელიანთაგან
დემეტრე სეტიელისადმი. ამ საბუთში ნათქვამია: „...ოდეს მოგინდა ჩვენთა
ქელთა ყოფი და ჩვენ წყალობა გიმედეთ. აწ დღისითგან წაღმა თქვენთვის კარ-
გი ვიყოთ, რაიც თქვენსა საქმესა უჯობდეს, იგი მოვიპიროთ, არაი დაგაქლოთ,
ვითა ჩვენსა გლეხსა ეგრე დაგადგეთ, თქვენი თავი საუსამართლოდ და სამაჯ-
ნოდ არაი ვის მივანებოთ, არაი დაგაქლოთ აროდეს არა ჟამსა... რასაც შემო-
გვეკიობოთ, რომელი უკეთეს გვეგონოს, იგი გამოგიჩიოთ“ (№ 7)³⁴. ეს სა-
ბუთი უკვე იმითაცაა საინტერესო, რომ აქ პატრონად ეკლესია კი არა, ცალკე
პირი გვევლინება.

თავის დათვლის პარალელურად საბუთებში იხსენიება კიდევ ტერმინი —
„მოგანდე ჩემი თავი“ (№ 13, 14, 15).

ყველა ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს ორი თავისუფალი პირის შესაქმნება,
რომელთაგან ერთი თავისუფლების დაკარგვის პირველ სტადიაზეა.

თავის დათვლა თავისთავად სოციალური უთანასწორობის მაჩვენებელია.
მაგრამ იმავე დოკუმენტებში ჩვენ ვხვდებით ზევში გარკვეული უთანასწორო-
ბის მაჩვენებელ სხვა მკაფიო მაგალითებსაც. სეტის ხევის ოთხი თემი სასაერთო-
პირო დაწერილსა სდებს. ერთობის პირობის დამდებნი ამ საბუთში ასე არიან

³⁴ მესტიის ოთხთავი, გვ. 296—297. ამ საბუთით აღწერილ ვითარებას რ. ხარაძე და
აღ. რობაქიძე „თავისუფალი მეთემეს გაგლეხების ფაქტს“ უწოდებენ. „სეანეთის სოფელი
ქველი“ გვ. 109.

სახელდებულნი: „დაუღევით ...ესე სასაერთაპირო ჩვენ ოთხმან თემმან. თაჲდ ქუქარმან ჭაფარიძემან და მისთა, იოსელიანმან და მისმან კაცმან, მთავარმოწმია საყდრისა შვილმან ერთობ ყველამან“ (№ 32). ამ კონტექსტით ცხადი ხდება ოთხი თემის მოსახლეობის შემდეგი დანაწევრება: ჭაფარიძე და მისი კაცნი, იოსელიანი და მისნი კაცნი და მთავარმოწამისა საყდრის შვილნი ერთობ ყველანი. ამ უკანასკნელში იგულისხმება სეტის ზევის მთელი მოსახლეობა — ყველანი ერთობ სეტის მთავარმოწამის საყდრის შვილებად ითვლებიან. ამათგან გამოყვანილი და ე. ი. დაწინაურებულ ვითარებაში არიან ჭაფარიძე და იოსელიანი. რომელთა დაწინაურებულობის ნიშანი „ძისთა კაცნი“ უნდა იყოს. ამ გამოქმედაში იგულისხმებიან ის პირნი, რომელიც სამოკეთილოდ თუ საერთაგულოდ თავდათვლილნი, ან თავმინდობილნი არიან ჭაფარიძესა და იოსელიანებზე. საინტერესოა, რომ მოსახლეობის ეს უკანასკნელი კატეგორია, თავდათვლილთა კატეგორია — მისთა კაცთას სახელით, მონაწილეობს მთელი ზევის სახელით დადებულ პირობაში, ისევე როგორც სხვა კატეგორიის მოსახლეობა. ეს გარემოება ხაზს უსვამს თავდათვლილთა სრულფეხულობას საერთო სახეოდ საქმეებში. ეს პირნიც ისევე მონაწილეობენ საერთო საქმეებში, როგორც ყველა საყდრისშვილი, რაც იმას უნდა მიუთითებდეს, რომ სოციალური უთანაბრობა ზევში უფლებრივ ზასიათს არ ატარებს; ეს უთანაბრობა ეკონომიური შეუძლებლობისაგან მომდინარედ ჩანს მხოლოდ.

ზევის მოსახლეობის მოვალეობაა ლაშქარში მონაწილეობის მიღება.

ზევის წევრები ჩაბმული არიან აგრეთვე ლასკარსა № 61, 58, 59 და ანჯუმანში (№ 61). ლასკარი, როგორც ეს რ. ხარაძემ გაარკვია, ტერიტორიულ მეზობლური გაერთიანება იყო და ლასკარში შემავალ პირთა (შესკართა) ურთიერთ დახმარებასა და მოღალატის ლასკარიდან მოკვეთას ისახავდა მიზნად³⁵. ანჯუმანი (საბუთებში ეს ტერმინი მხოლოდ ერთხელ იხმარება: „...ვინცა ...პატივი ...არ გარდიიქადოს, ნუცა ეკლესიაა, ნუცა ლასკარსა, ნუცა ანჯუმანსა ნუ სადა გამოუშვებთ...“ № 61). ანჯუმანი სპარსული სიტყვაა (انجمن) და ნიშნავს კრებას, საზოგადოებას. ქართულში იგი იხმარება ანჯუმანი-სა და სააქმნო-ს ფორმით და აშკარას, საქვეყნოსა ნიშნავს³⁶. სუანურ დოკუმენტებში კი იგი ჯაჟარო შეყრილობის მნიშვნელობისა უნდა იყოს.

თითოეულ ზევს აქვს ორმაგი გადასახადი. ეს გადასახადი საერთოა. გაღმა გარდასაქდელი და შიგ ამოსაღები (№№ 63, 34). გაღმა გარდასაქდელში იგულისხმება ის გადასახადი, რომელიც ზევს აწევს მეზობელი ზევის მამართ. შიგ ამოსაღები კი ნიშნავს საერთო სახეოდ გადასახადს, შეწერილს საკუთარი ეკლესიის სასარგებლოდ. საინტერესოა, რომ გაღმა გადასახდელს ყველა წევრი ზევისა ერთნაირად იხდის („გაღმა გარდასაქდელსა ზედა ყველაი სწორედ ვიჟოთ“ — 62). ხოლო შიგ ამოსაღები შეუძლებელ კაცს მესამედი ეპატიება და

³⁵ რ. ხარაძე, ტერიტორიულ-მეზობლური გაერთიანებანი სუანეთში. „მასალები საქართულოს ეთნოგრაფიისათვის“. XII—XIII; თბ. 1963, გვ. 396. თანამედროვე სუანეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ლასკარი ახლა მხოლოდ სოფლის ზგნით არსებული სადღეობო გაერთიანებაა.

³⁶ საბასა და ჩუბინაშვილის განმარტებით. გორგი მთაწმიდელის „ცხოვრება იოვანესი და ეფთჳესი“-ს მისეღით ანჯმანი ლაპარაკის, საუბრის მნიშვნელობისაა: „...კართა ზედა შეყრებასა ანუ მონასტერსა შინა ანჯმანსა... არაჲინ იქადრუღა...“-ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წიგნი II. (XI—XV სს.) თბ., 1967. გვ. 83.

მის მაგიერ გადასახადის ამ ნაწილს ხევი იხდის: „შიგა ამოსაღებისა მესამედი, ვის ჰა ვ ი ს ჰ ი რ დ ე ს, მისი იყოს, რომი ნაწილი — ქვეყნისა იყოს“ (იქვე). გაღმა გარდასაქდელის პარალელურად იხმარება „მიღმა ერთმან ერთსა დავადგეთ“, ხოლო „შიგ ამოსაღებს“ სცელის გამოთქმა „მოღმა რაიცი მოგვივიდეს. მესამედი ჩვენ ერთობილსა გამოგვიყოს“ (№ 34). აქაც ხაზგასმულია ის ფაქტი, რომ საშინაო გადასახადის ერთი მესამედი შეიძლება ქვეყანამ გაიღოს.

რა იგულისხმება, გამოთქმაში — „მოღმა რაიცი მოგვივიდეს“? იგულისხმება რაღაც საგანგებო და არაჩვეულებრივი გადასახადი. ჩვეულებრივ კი ხევის ყველა წევრს თავისი ეკლესიის მეზეგრეობა და მოსამსახურეობა ადევს ვალად. ეს გარკვევით ჩანს მელომედ დაყენების საბუთიდან. მელომე ვახთაგიაჩი იშვილებს სეტიელის შვილს. სანამ მელომე იქნება, ის სეტიელი მას ემსახურება. მერე კი „თქუნ კეუსაცა მისთან დაგეთულა და მე, ბენდანსა, მისთან დამითულია, მთავარ მოწამისა მე ბ ე გ რ ე დ და თქუნ კევისა მოსამსახურედ“ (№ 21).

ეკლესიის მეზეგრეობა და ხევის მოსამსახურეობა ყოფილა მთავარი პირობა ხევის ყველა წევრისათვის. აქ უკვე აღარაა საჭირო სპეციალური საბუთი თავის დათვლისათვის. ხევის ყოველი წევრი იქნდაც ხევის თავდათვლილია. — „თქუნ კეუსაცა მისთან დაგეთულა“ — ხევი არის პატრონი ხევის წევრისა, ხოლო ხევის წევრი მისი მოსამსახურე და ხატის მეზეგრე. მეზეგრეობა ნიშნავს გარკვეული გადასახადის გადახდას ხატის სასარგებლოდ. ამ გადასახადის საფუძველი ისევ მიწისმფლობელობის ფორმებშია საძებნი. მიწა ხატისაა, მიწაზე მჭლომი საყდრის შვილია, იგი ხატის მიწაზე ზის და ამიტომ მოვალეცაა ხატს — მიწის პატრონს — ბეგარა უხადოს.

ბეგარა სევანურ ღოკუმენტებში რამდენჯერმე მოიხსენიება.

ბეგარა XIV—XV სს. ქართულ სინამდვილეში აღნიშნავს ბატონის სასარგებლოდ ყმა-გლეხისაგან გაღებულ გადასახადს, ამასთან იგი შეიძლება აღნიშნავდეს როგორც შრომით, ისე ნატურალურ გადასახადს. ბეგარა უუკველად ბატონისა და ყმა-გლეხის ურთიერთობის კომპონენტი. ამავე ხანის სევანეთში კი ბეგარა აღნიშნავს მძლავრი პირისაგან მეორეზე დაღებულ ჭარიმას ან სოციალურად დაქვემდებარებულისაგან გაღებულ გამოსაღებს.

ჩვენამდე მოღწეულ ამავე ხანის სევანურ ღოკუმენტთაგან ბეგარა იხსენიება 4 საბუთში:

1. „ოდეს ბულღაირს³⁷ ბიძა ებრძოდა, მაშინ ჩვენ უასაბიეთ. ერთი ვერაჲ ბეგარა ძალად დაგუპაბიეთა. ვინ შეშალოს, კროლი იყოს“ (№ 19, მესტიის ოთხთავი, გვ. 25).

ამ საბუთით ირკვევა, რომ ბულღაირს ებრძოდა ბიძა. ბიძამ იმძლავრა, გაიმარჯვა და ბულღაირის მოასაბიეებს (-დამხმარეებს) ძალით ერთი ვერაჲ ბეგარა დაადო. ამ შემთხვევაში ბეგარა ჭარიმის მსგავსი მნიშვნელობისაა.

2. „დაგიწერით წიგნი ესე მტკიცე და უქცეველი. მოგახსენეთ ჩუენ მულახელთა თქუნ სეტიელთა. ოდეს ჩარქასთა ამოგუწყვიდა. მერმე თქუნ გვიასაბიეთ. მერმე სამი კარი ბეგარა ძალათ დაგპაბიეთ, გურისა მთა ღვცლაშისა ქედს აქეთ. ერთმანერთსა შევფიცეთ მტერისა მტერობაჲ, მოყურისა მოყრობაჲ“ (№ 37, მესტიის ოთხთავი, გვ. 418—419).

ტექსტიდან ჩანს, რომ ჩარქასებს მულახელები ამოუწყვეტიათ. შენდევ ძლეულ მულახელებს ჩარქასთა წინააღმდეგ სეტიელები დაეხმარნენ, „უასა-

³⁷ გამომეტელს ეს სახელი ამოკითხული აქვს როგორც „ბულღარს“.

ბიეს“ და ამის სამაგიეროდ სეტიელებმა მულახელებს ძალად სამი ხარი ბეგარა დაადეს.

ამ შემთხვევაშიც ბეგარა — ძალად დადებული ერთდროული გადასახადი — გამოხატავს დახმარების სანაცვლოდ ფაქტურულ ფასამჭევლოს.

3. „... ღაგიწერეთ ესე წიგნი ჩვენ მჭაფარიანმან ქელდიშს მუტვილიანსა და მის შვილსა ამა პირსა ზედა, რომე ერთი ცხუვარი ბეგარა, ერთი მგზაურობაჲ საქამაგიროს იყოს, ერთი ხამი, ერთი ნადობა — უქუნიამდე“ (№ 10; მესტიის ოთხთავი, გვ. 40—41).

აქ ჩვენს წინაა ერთი პირისაგან მეორეზე გადასახადის დადების მაგალითი. თუმცა გადასახადის დადების მოტივი აქ ნაჩვენები არ არის. მაგრამ ცხადი უნდა იყოს, რომ საბუთი მხოლოდ აფორმებს ადრე არსებულ ვითარებას. საბუთში მოცემულია ვალდებულების დანაწევრება ნატურალურ და შრომით გამოსაღებებად.

ერთი ცხუარი ბეგარა

— გადასახადი ნატურით,

ერთი ხამი

— გადასახადი ნატურით,

მგზაურობა

— გადასახადი შრომითი,

სამი ნადობა

— გადასახადი შრომითი.

ქელდიშ მუტვილიანი და მისი ოჯახი მოვალე ყოფილა ჭაფარიძეს წელაწადში უხადოს ერთი ცხუარი, ერთი ხამი (ტილო), სამჯერ ნადში მიიღოს მონაწილეობა და ერთხელ მგზაურობაში წაჰყევს თან. აქ ჩვენს წინ იჭნებოდა სრული სურათი ორ ადამიანს შორის ბატონყმური დამოკიდებულების არსებობისა, რომ ამ დამოკიდებულების საფუძველი მუტვილიანის მიწაზე ჭაფარიძის საკუთრება ყოფილიყო. აქ კი ჩვენს წინაა მხოლოდ ჭაფარიძეზე მუტვილიანის პირადი დამოკიდებულების ფაქტი: მუტვილიანი სოციალურად ჭაფარიძეს ექვემდებარება და ამიტომაც უხდის მას გადასახადს. გადასახადის სხვადასხვა სახეობებს შორის კი მხოლოდ პირუტყვით გაღებულს ეწოდება ბეგარა.

4. წინა საბუთში მოყვანილი ვითარების მსგავსი სურათია მოთხრობილი გიორგი აბლანის სახელით იონაშის ეკლესიისადმი გაცემულ საბუთში: „მომინდაჲ ძქვენი ერთობაი. ღაგითვალეთ ჩუენი თავი. რასაც ჩუენი ქვია, ყოველა მკვიდრად სამამულოთა ერთად გლეხად დაგუითვლია“ (№ 16).

ამ საბუთით, ერთი პირი ეკლესიის პატრონობაში შედის, გლეხად ათვლის თავს — საბუთში თუმცა მოხსენიებული არაა თავდათვლილის მოვალეობანი პატრონის წინაშე, მაგრამ ამავე საბუთის მინაწერი გვამცნობს, რომ თავდათვლილის ერთ-ერთი ძირითადი მოვალეობა ბეგრის გადახდა იყო: „...მე ბეგრედა განაღამკა ბეგარასა ზედა არა ოდეს გაგანმადოლო“. ეს გაურკვეველი სიტყვა „გაგანმადოლო“ ჩვენ გვესმის როგორც „გავიჭირავო, გავიძნელო, გალაპარაკო“. მთელი ფრაზა კი ასე უნდა გავიგოთ: — მეზეგრეს ბეგრი წაღებისას დიხსაც არასოდეს არ გავუქირო. აქაც ბეგრის გადახდა სოციალური დაქვემდებარების მაჩვენებელია.

ზემომოყვანილ მაგალითებში ბეგარა ზოგჯერ თემზე, ან თემის ცალკეულ წევრზე დადებულ ერთდროულ ჭარიძას აღნიშნავს, ზოგჯერ კი სოციალური დაქვემდებარების მატერიალური გამომავლობაა.

რომ გადასახადი სოციალური დაქვემდებარების ერთ-ერთი კომპონენტია, ეს სხვა საბუთებიდანაც ჩანს. თუმცა ამ საბუთებში გადასახადი კონკრეტული

სახელწოდების გარეშეა მოხსენიებული. შესაძლოა ამ უსახელო გადასახადებ-
საც სწორედ ბეგარა ერქვათ.

მაგალითად, 1) ჭაფარიძეთაგან ხერეგიანთა სახელზე გაცემულ საბუთში
ნათქვამია: „თუ ხერეგიანი ასი მოსახლე იყოს, ამ ორი საკლავის მეტი არა
ჰმართებდეს. რაც იოსელიანსა და მათ ყმათა სიგელი უდს, ამა პირზედა იყოს“...
(№ 8; მესტიის ოთხთავი, გვ. 56). ტექსტიდან ირკვევა, რომ ასი მოსახლე ხე-
რეგიანი მოვალეა ჭაფარიძეებს ორი საკლავი მისცეს, ისევე, როგორც ეს გან-
წესებულია იოსელიანისა და მისი ყმების სიგელში. გამოდის, რომ ჭაფარიძე
ამ საბუთით იოსელიანის მსგავს მდგომარეობაშია, ზოლო ხერეგიანნი (რომელ-
თაც ჭაფარიძის სასარგებლოდ ორი საკლავის გადახდა აეისრიათ) — იოსელია-
ნის ყმებისა. ანუ ხერეგიანნიც ჭაფარიძის „ყმებად“ შეიძლება ჩათვალოს. ეს
„ყმობა“ კი მხოლოდ წლიური საერთო გადასახადის გამოღებაში იხატება,
ამავე საბუთის გაგრძელება (№ 9; მესტიის ოთხთავი, გვ. 516—519) ააშკარა-
ვებს, რომ ჭაფარიძის ხერეგიანთა გარდა სხვა ყმებიც ჰყოლია: „ჭაფარიძე
ყ მ ი ა ნ ა დ ლ ა ი კ ო ს — მაშინცა არა ვესარჩლო“.

საბუთთა ტერმინოლოგიით „ყმის“ მოვალეობაა, გარდა გადასახადის გა-
დახდისა, ზღუდა, მგზავრობაში წაყლა. თუმცა ამ ვალდებულებიდან პატრო-
ნი ზოგჯერ ათავისუფლებს ყმას („თქუენით კარკაციობითა თუ სამგზავროს
წამოგუყვებით, თუ არა არა გყადროთ, სადაცა გუახლდეთ, თქუენ არა ვისი
ვარჩიოთ“. — იქვე).

ყმის პატრონი და ბეგრის მიმღები, საბუთებით, (ეკლესიასთან ერთად)
ისევე იოსელიანი და ჭაფარიძენი გამოდიან, ანუ ის საგვარეულონი, რომელთა
თემზე აღზევების მაჩვენებელი სხვა ფაქტებიც ჩვენ უკვე მოვიყვანეთ.

ყოველივე ეს კი აშკარად ხდის XV საუკუნის სეანურ სინამდვილეში სო-
ციალურად დაქვემდებარებული ფენისა და შესაბამისად სოციალურად სხვებ-
ზე გაბატონებული პირების არსებობას.

სოციალური დაქვემდებარების წარმოშობის ერთ-ერთ წყაროდ სეანური
დოკუმენტები უჩვენებენ „დამაჯნებას“. ეს საინტერესო ტერმინი დოკუმენ-
ტებში გვხვდება „მაჯანი“-დან წარმოებული ზმნის რამდენიმე ფორმით (მაჯა-
ნი — ძაბუნი. საბას ლექსიკონი, ილ. აბულაძის გამოც. I. 1966. გვ. 457)³⁸.

მაჯანი-საგან ნაწარმოები ფორმები იხსენიება შემდეგ კონტექსტში: 1. „სა-
პაოდ და ს ა მ ა ჯ ნ ო დ არ გავსკეთ კაცი იგი“ (№ 23). 2. „თუ ვინ მ ო გ ვ ი-
მ ა ჯ ნ ო ს, ...ერთისა ჭაფარიძისა სისხლად ვერჩოდეთ“ (№ 31). 3. „თუ ვინ
თითონ კაცი მ ო ი მ ა ჯ ნ ო ს, ...პირი იგი კაცი იყოს“ (№ 49). 4. „თქვენი თავი
ს ა მ ა ჯ ნ ო დ არავის მივანებოთ... ვინცა მთავარმოწაშისა კაცი მ ო ი მ ა ჯ-
ნ ო ს, ...ქვევისა საპატიჟო იყოს კაცი იგი“ (№ 50). 5. „ოდეს ვინცა ს ა მ ა ჯ-
ნ ო დ შეგვედაოს, პირი მაცხოვარი წუირმისა... იყოს“ (№ 60). 7. „უკეთურმა
კაცმა და გ უ ვ მ ა ჯ ა ნ ა“ (№ 18).

ყველა აქ მოტანილ მაგალითში მაჯანიდან ნაწარმოები ზმნის ფორმები აღ-
ნიშნავენ ერთი აღამიანისაგან მეორის დაჩაგვრას, დაძაბუნებას. ს ა მ ა ჯ ნ ო დ
არ გავსკეთ — დასაჩაგრადად არ მივცეთ; თუ ვინ მ ო გ ვ ი მ ა ჯ ნ ე ბ ს — თუ

³⁸ მაჯანიდან ნაწარმოები სიტყვა „დამაჯნება“ იხსენიება „ვეფხისტყაოსნის“ ერთ-ერთ ხელ-
(ნაწერში): „ლდა ღიღთა დამაჯნება უშმაგოჲნი ვით გაავო“. ვეფხისტყაოსანი, კ. კიკინაძის
გამოც., 1980, 1).

ვინმე დაგვაძებნებს; ვინც... კაცი მოიმაჯნოს — თუ ვინმე კაცს დააძაბუნებს და ა. შ.

მაგრამ რა უნდა იგულისხმებოდეს ამ დაჩაგრვა-დაძაბუნებაში? მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ დამაჯნება შეიძლება ერთი კაცისაგან მეორისა, ერთი ქვეყნისაგან ერთი კაცისა (№ 23), ერთი კაცისაგან მთელი ხევისა (№ 18); დამაჯნებულს მთელი ხევი იცავს (№ 50), მაგრამ ხევის წევრი თუ გვითონ დაიმაჯნებს სხვა ხევის კაცს, მაშინ ეს დამაჯნებელი თვითონაა პასუხისმგებელი, ხევი მას არ ეხმარება (№ 49).

დამაჯნებაში იგულისხმება ძალმომრეობა, ერთი პირისაგან მეორეზე თავისი ნება-სურვილის კარნახის წადილი. დამაჯნების კონკრეტული სახე ნაჩვენებია სახელო გამგებლობისადმი ხევის მთელი მოსახლეობის საჩივარში³⁹: „ქეო ბედნიერო სუანეთისაო! პირველ შენი და ჩუენი საქმე აგრე იყო: ოდეს ზაფხულს შეყრა იყო, ცეცხლისა თფება გუმართებდა. მერმე უკეთურმან კაცმან და გუჯმაჯანა, პური გაჰამეთ. მერმე უკეთურმან კაცმან, რაიცა გუვებადა, ყუელაჲ თქუენთჳს გინდოდა. მერმე ვერ გაგიძლებდით მას ყუველასა, ჩუენ მას ზედა შევიშალენით. სხუასა ქუეყანასა პირი უქენით. მერმე განდუღდა, ჳევ ჩენილნი კაცინი შეიყარა. მერმე დაგვაძაგრა ღმრთისა თავსდებობითა“ (№ 18; მესტიის ოთხთავი, გვ. 362).

ამ საბუთში პირის ნიშნები არეულადაა ნახმარი, რაც აძნელებს შინაარსის გაგებას. ხევის მოსახლეობის თავდაპირველი მოვალეობა ყოფილა ცეცხლის დანთება ზაფხულის შეყრილობისას („ცეცხლის თფება გუმართებდა“). მაგრამ ქვეის მმართველობა ამას არ დასჯერებია და ხალხს ახლა მმართველობის შენახვა — პურის ქმევაც დააკისრა. საბუთი ძალმომრეობის ამ აქტს დამაჯნებას უწოდებს და ერთ კაცს („უკეთურ კაცს“) აბრალებს: „უკეთურმან კაცმან დაგუჯმაჯანა“ — დაგვჩაგრა, დაგვაძებუნა და ჩვენც „პური გაჰამეთ“. სახელო მმართველობა არც ამაზე ჩერდება — იმავე „უკეთური კაცის“ ძალმომრეობით ხევის მოსახლეობას ახლა გადასახადის გადახდა ეკისრება: „რაიცა გუვებადა, ყუელაჲ თქუენთჳს გინდოდა“. ამას კი ხევის მოსახლეობა ველარ იტანს და სხვა ქვეყნისაკენ უნდათ პირი იქციონ. მაშინ კი „ხევი“ შედრკა, „განდუღდა“ და „ქევ ჩენილნი“ კაცინი შეჰყარა და მათი შემწეობით ქვეის მოსახლეობა ძველს პირობებზე დაამაგრა.

ამ შემთხვევაში დამაჯნებულთა ხევის ყოველი წევრი, დამაჯნებელად კი სახელო საბჭო, გამგებლობა გამოდის.

დამაჯნება ისეთი აქტია, რომელიც, ჩვეულებრივი ძალმომრეობის გარდა, სოციალური დაქვემდებარების მოპენტსაც შეიცავს. დამაჯნებულნი დამაჯნებელს მატერიალურ სამსახურს უწევს, ეს კი უკვე დამაჯნებელის თავისუფლების შელახვაა და ამიტომაც თემი დამაჯნებულს იცავს, ცდილობს დამაჯნების მდგომარეობიდან გამოიყვანოს.

მაგრამ თემის გამოსარჩლება ყოველთვის ეფექტური არ შეიძლებოდა ყოფილიყო, მით უფრო რომ თვით სახელო საბჭოც ცდილობს მთელი ხევის დამაჯნებას. ამის შედეგი უნდა იყოს სვანეთის მოსახლეობაში დამაჯნებულთა, სოციალურად დაქვემდებარებულთა ფენის წარმოშობა.

დამაჯნებულნი „თავდათვლილებთან“ ერთად შეადგენენ მოსახლეობის უქვედაეს ნაწილს. თავდათვლილთა არსებობა თავისთავად გულისხმობს მო-

³⁹ ამ საბუთს პ. ინგოროყვა ასათურებს შემდგენიარად: „მოხსენება ქვეის მებეგრესი სრულად სვანეთის ქვეის მიმართ“ (№ 18).

სახელობის ისეთი ნაწილის არსებობასაც, რომელსაც თავს „მიაფელიან“. ესაა საზოგადოების დაწინაურებული ფენა, თემზე აღზევებული ნაწილი მოსახლეობისა. ამ ფენის არსებობა XIV—XV საუკუნეებზე გაცილებით ადრე (სვანური დოკუმენტების შექმნამდე) არის საგულისხმებელი.

სვანური ეკლესიების, რომლებიც ძირითადად XI—XIII სს-შია აგებული, მაშენებლად ხან მთელი ხევი გვევლინება⁴⁰, ხან კი ცალკეული პირი. არის შემთხვევები, როდესაც ეკლესიის კედლებზე გამოხატულია თვით მაშენებელთა პორტრეტებიც. ასეთია, მაგალითად, ლენჯერის თემში მზერის ეკლესიის ჩრდილო კედელზე მოთავსებული მამაკაცისა და ქალის გამოსახულებანი, რომელთა შორის ასეთი წარწერაა გაკეთებული: „აღვაშენე მე მქლ ივლდ[მ]ან — ეკლესია [ეს]ე“⁴¹. ამ მაშენებლის გვარი უფრო კარგად იკითხება ამავე ეკლესიის სამხრეთ კედელზე გამოხატულ ახალგაზრდა ქალისა და მამაკაცს შორის ჩაბეჭდულ წარწერაში (ეს წყვილი მაშენებლის ვაჟი და რძალია): „მიქელ ძე ივლდან“, „ნათელ მეუღლე“⁴².

მაშენებელი გამოხატულია აგრეთვე სოფ. ლაღამის ეკლესიაში, ჩრდილო კედელზე, ასეთი წარწერით: „შალვა ქირქიშლიანს ამის ეკლესიის მაშენებელსა შს ღნ. ძმასა მისა ნიკლს დამხატავსა ამის ეკლესიისა შს ღნ“⁴³.

ორივე ამ შემთხვევაში (ქირქიშლიანის ფრესკას XIII საუკუნით ათარიღებენ, ივლდანებისას — XIV ს-თი). ჩვენს წინაა დაწინაურებული ფენის წარმომადგენელი, დიდკატური ტანისამოსით მოსილი, მატერიალური სახსრების მქონე პირი, რომელიც თავის ხარჯით ახერხებს ეკლესიის აგება-მოხატებას. ეს გარემოება აშკარად ხდის ამ პირთა გამოყოფას თემის ერთფეროვანი მოსახლეობისაგან.

ადგილობრივი დაწინაურებული ფენის წარმომადგენელი გამოხატულია ადიშის მაცეხარიშის ეკლესიის სამხრეთ კედელზე წარწერით: „ქრისტე შეიწყალე მიქელ ჩეგიანი. ამინ“⁴⁴ (XI—XII სს.).

ყველა ეს პირი (ჩეგიანი, ქირქიშლიანი, ივლდანი) დაწინაურებული ფენის წარმომადგენელია და თანაც აშკარად ადგილობრივი წარმოშობისა. მათს დაწინაურებულობაზე მეტყველებს, როგორც მათი ტანსაცმელი, აგრეთვე ისიც, რომ ისინი ერთპიროვნული მაშენებლები არიან. მათ ადგილობრივ წარმოშობაზე მეტყველებს თვით მათი გვარები და, ამას გარდა, ისიც, რომ ამ გვარის მატარებლები იხსენიებიან სვანურ დოკუმენტებში. ივლდანები იხსენიებიან როგორც მოწმე (№ 93, 95, 101) და როგორც საბუთის დამწერ (№ 83, 93, 115); ქირქიშლიანი თათარი კი მოიხსენება როგორც გოშქოთელიანის მოა-

⁴⁰ ხევი მაშენებელი ჩანს ლაპილის ეკლესიის (ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში, გვ. 362). ცხობარისა (იქვე, გვ. 393), სუფისა (იქვე, გვ. 425). ჩოლურისა (იქვე, გვ. 96).

⁴¹ ეს წარწერა ე. თაყაიშვილს სრულად არ აქვს წაკითხული (იხ. არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში, გვ. 335). სრული ტექსტი ამ წარწერისა იხ. ჩვენს დღიურში. ამ სოფლის მოსახლეობაში დღესაც არის დაცული გადმოცემა, რომ ეკლესია ივლდანებმა ააშენეს.

⁴² ეს წარწერა ე. თაყაიშვილს, როგორც თვითონ წერს, კარგად ვერ გაუჩივია იგი პის ამგვარ წაკითხვას იძლევა: „მიქას ძე ერისთავი ზედალ ან“ (იქვე, გვ. 335).

⁴³ ე. თაყაიშვილს მოცემული აქვს ამ ფრესკის აღწერილობა, წარწერა კი მას ვერ შეუმჩნევია (იქვე, გვ. 284).

⁴⁴ ეს ფრესკა ე. თაყაიშვილს არ უნახავს. იგი ნახა ბესარიონ ნიქარაძემ (სვანეთის ხელთნაწერი სახარებანი, „მოამბე“, 1904. IX).

საბიე (პ. 31). მაგრამ ეს გვარები არა გვხვდება სვანურ დოკუმენტებზე ადრე შედგენილ ე. წ. „სვანეთის სულთა მატრანეში“⁴⁵.

ეს დაწინაურებული ფენი, მოსახლეობისა სვანური დოკუმენტებით სახელდებულია ვარგებად⁴⁶. ვარგები იხსენიებიან როგორც მთელი აწინდელი ზემო სვანეთის სახელით, ასევე საკუთრივ სეტის ხევის სახელით გაცემულ საბუთებში.

მაგალითად „დავდევით დაწერილი ესე ს რ უ ლ ი ა დ ს ვ ა ნ ე თ ი ს ა ქევისა ვუწქულსა და ლალეერს შვა სამაგრობელი ჩვენ ერთობილმან ქე ე მ ა ნ ვ ა რ გ მ ა ნ და გ ლ ე ხ მ ა ნ, უფროსმან და უმცროსმან, უზედაესმან და უქვედაესმან, ყველამან“⁴⁷. ან კიდევ: „ჩვენ ქე უ მ ა ნ ერთობილმან მესეტისამან, ერთობილთა, დიდთა და მცირეთა, ვ ა რ გ თ ა და გ ლ ე ხ თ ა-ყოველთა“⁴⁸. ორივე ამ საბუღში ვარგი უპირისპირდება გლეხს და საზოგადოების დაწინაურებულ ნაწილს გამობატავს როგორც მთელ ზემო სვანეთში, ასევე სეტის ხევი (ანუ ბალს — ზემო, შემდეგი დროის „თავისუფალ სვანეთში“). ვარგებად უნდა ჩაითვალოს ჩვენს მიერ ზემოთ მოხსენებული დაწინაურებული ფენის წარმომადგენლები. საზოგადოების ამგვარი დიფერენციაციის პროცესი კი მაჩვენებელია კლასობრივი ურთიერთობის ჩასახვისა სოფლის თემის არსებობის პირობებში⁴⁹. მაგრამ ამ პროცესმა შემდგომი განვითარება ვერ პოვა.

სვანურ დოკუმენტებში ასახულია ის ხანა, როდესაც სასოფლო თემის რღვევით პროცესი იწყება. იქ გარკვევით ჩანს კერძო პირთაგან სასოფლო მიწის მითვისების ცდა. მაგრამ ამავე საბუთებში ასევე კარგად ჩანს, რომ თემი ჯერ კიდევ ძლიერია და ძლიერია იმდენად, რომ იგი ახერხებს თავისი მიწების დაბრუნებას.

⁴⁵ გამოცემული აქვს პ. ინგოროყვას, რომელიც მას XIII ს-ის II ნახევრით ათარიღებს. (სვანეთის საისტორიო ძეგლები, გვ. 115—160).

ამ „მატრანეში“ ჩამოთვლილია ყველა ის პირი, ვინც სვანეთის საეკლესიო კრებას „მოეგება და სული შექვედრა“. ეს ჩამოთვლა განლაგებულია თემების მიხედვით და იწყება დასავლეთით მდებარე უკიდურესი თემიდან, მოიცავს ზემო სვანეთის ყველა თემს და მთავრდება ზემო სვანეთის ყველაზე აღმოსავლეთით მდებარე თემის—უშქულ უსგვირით. ამ ჩამოთვლაში შეინიშნება ერთი რამ: სოფლები, რომლებიც ბალს ქვემოთ მდებარეობენ, ე. ი. ის თემები, რომლებიც შემდეგი დროის საღაღმშელო სვანეთში შედიოდნენ, წარმოდგენილია ძალიან ვრცლად, სოფლის ყველა მცხოვრების დასახელებით. ასე: ლალეერში—25 ოჯახი, ლახამულაში—25 ოჯახი, ლეშტერში—26, ეტერის 364 ოჯახი, ცხომარში 129, ებუღს—96 ოჯახი, დოღს—81, ბეჩოს—56: მაგრამ ბალს ზემო ტერიტორიაზე კი თითოეულ თემიდან რამდენიმე ოჯახი თუა დასახელებული: ლატალში—7 ოჯახი, ლენჯერში—6, სეტას—4, ხოლო შემდგომი უფრო აღმოსავლეთით მდებარე თემებზე უბრალოდ ნათქვამია: „ვინცა მელახს ამ კრებასა მოგება, ყთა შერს ღნ“. ასევე წერებია, ზეგანას, კალას და უშქულის შესახებ. ეს, რა თქმა უნდა, მას არ ნიშნავს, რომ ბალს ზემო სვანეთში ამ დროის მოსახლეობა ნაკლები იყო, ვიდრე ბალს ქვემო სვანეთში. ეს მხოლოდ იმის მაჩვენებელია, რომ ბალს ზემო ტერიტორიაზე ეს კრება ნაკლებ პოპულარული ყოფილა და მას ნაკლები ხალხი მიეგება. ამ გარემოებამ განსაზღვრა ბალს ზემო სოფლებში მცხოვრებ გვართა ნაკლებად დასახელება, რაც საშუალებას გვაძლევს ეკლესიის მამულებელთა ზემო მოყვანილ გვარებს (რომლებიც აშკარად ბალს ზემოურები არიან) პარალელი მოუუქმნოთ ამ წერილობით ძეგლში.

⁴⁶ ვარგის შესახებ ეთნოგრაფიული მასალა და საყურადღებო დაკვირვებები მოცემულია რ. ხ ა რ ა ძ ი ს ა და ალ. რ ო ბ ა ქ ი ძ ი ს წიგნში—სვანეთის სოფელი ძველად, თბ., 1964, გვ. 107—108.

⁴⁷ პ. 1; მესტიის ოთხთავი, გვ. 542—547.

⁴⁸ პ. 49; მესტიის ოთხთავი, გვ. 124—128.

⁴⁹ რ. ხ ა რ ა ძ ე, ალ. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე, სვანეთის სოფელი ძველად, თბ., 1964, გვ. 106.

მიემართათ საბუთებს.

სეტის სამი თემის სახელით დადებულ საბუთში ნათქვამია: „მას უამსა, ოდეს... მიწასა აღჟად მოგვეყიდეს მას ზედა შევიყარენით ერთობილი, რაიცა სასოფლო მიწაა წყალსა იქით და წყალსა აქეთ. ყველასა ქვე დაეადებინეთ, ვინცა ფასითა არ დაიხსნის“⁸⁰. ამ საბუთში ხაზგასმულია (თუმცა მთლად ნათლად არა, რადგან, ეს ადგილი საბუთისა არ იკითხება), რომ მიწა ვიღაცათ „აღაჟად მოგვეყიდეს“, ე. ი. აღაჟად (საზღაურად, თუ საჩარიმოდ) წაუღიათ. მაგრამ ეტყობა ეს მიწა (თუ ამ მიწის ერთი ნაწილი) სასოფლო ყოფილა: „რაიცა სასოფლო მიწაა წყალსა იქით და წყალსა აქეთ“. და რაკი ეს მიწა სასოფლო იყო, ამიტომ იგი „ყველასა ქვე დაეადებინეთ, ვინცა ფასითა არ დაიხსნის“. გამოდის, რომ ამ სასოფლო მიწის მიმოვსებელი ცალკეული პირი კი არ ყოფილა, არამედ რამდენიმე — ყველასა ქვე დაეადებინეთო. სასოფლო მიწის წამლებში ეტყობა მთლად უდრტყინველად არ აბრუნებენ ამ მიწებს. ისინი მათ ისაკუთრებენ საფასურის გადახდით („ვინცა ფასითა არ დაიხსნის“). გამოდის, რომ სასოფლო მიწა კერძო პირებს ჩაუგდიათ ხელში და ახლა, როცა თემი მათგან ამ მიწების დაბრუნებას მოიხოვს, ისინი საფასური თემისაგან შეისყიდვიან ადრე დასაკუთრებულ მიწებს. „ფასითა დახსნა“ სათემო მიწისა ერთგვარი კომპრომისია თემის მხრივ. ეტყობა თემს იმდენად მორუვია ეს ცალკეული პირები, რომ მას დარჩენია მიწის საფასური მაინც დაინარჩუნოს მათგან. თუმცა ამავე საბუთში გამოხატულია ერთგვარი მუქარაც. თემის ურჩი წევრების მიმართ. — „ყველასა ქვე დაეადებინე[ბ]თ, ვინცა ფასითა არ დაიხსნის“. ე. ი. იმ შემთხვევაში თუ თემის წევრები სათემო მიწის საფასურს არ გადაუხდიან თემს, მაშინ „ყველასა ქვე დაადებინებენ“, ე. ი. ძალით ააღებინებენ ხელს.

თემის წევრთა ამგვარი ძალმომრეობისა და ერთობილი თემის გადაწყვეტლებათა შედეგად „მას მიზეზსა ზედა ჩვენ სამი თემი და ჭაფარიძე დაუმდურდით“, ნათქვამია საბუთში. ამ ფრაზიდან აშკარა ხდება, რომ ზემოაღნიშნულ სათემო მიწების გამო ატეხილ ცილობაში ერთ მხარეს სამი თემია და მეორე მხარეს ჭაფარიძე. გამოდის რომ ის „ყველანი“, რომელთაც სასოფლო მიწა მიუთვისებიათ, ჭაფარიძენი ყოფილან და თემი მათგან ამ მიწების დაბრუნებას ცდილობს. ჭაფარიძენი ყოფილან ის კერძო პირნი, რომელთაც დაუქვრიათ, „რაიცა სასოფლო მიწაა წყალსა იქით და წყალსა აქეთ“. როგორ შეხედნენ ჭაფარიძენი თემის ამ გადაწყვეტილებას? „მას მიზეზსა ზედა ჩვენ სამი თემი და ჭაფარიძე დაუმდურდით. რაიცა ამა საქმესა მოჰყვეს, ესე სამი თემი ერთი პირი ვართ... თუ ამას ზედა ვისაც წაეყიდოს, პირი და პასუხისა ერთობილი ვიყოთ“. ჭაფარიძე დაუმდურა თემს. იგი თემის გადაწყვეტილებას — რომ მის მიერ მითვისებული სასოფლო მიწები ან ფასით უნდა გამოიხსნას და ან თემი მას ძალით დაადებინებს ამ მიწებს, — სამართლიანად არ თელის („დაუმდურდით“ — თემი და ჭაფარიძე), ეტყობა ჭაფარიძე ნებით არ აპირებს თავისი პოზიციების დამოკლება — და სწორედ ამის გამოა, რომ თემი თავის მხრივ მუქარება ჭაფარიძეს („რაიც ამა საქმესა მოჰყვეს, ესე სამი თემი ერთი პირი ვართ“). თუ ჭაფარიძე არ შეასრულებს თემის პირობას, თემის ყველა წევრი ერთიანდება ჭაფარიძის წინააღმდეგ. თემი აფრთხილებს ჭაფარიძეს, რომ ამ საქმეს შეიძლება სისხლის ღირაც მოჰყვეს: „რაიც ამა საქმესა მოჰყვეს..., თუ ამას ზედა ვისაც წაეყიდოს“.

⁸⁰ სვანეთის საისტორიო ძეგლები. № 20.

ჩათვარიძეთა გვარი იმდენად გაძლიერებულა, რომ იგი თემს უპირისპირდება. თემი ჩათვარიძეს ძალიან აქტიურად ებრძვის, ცდილობს მის საერთო სათემო მდგომარეობაში ჩაყენებას, მაგრამ ესაა თემის უკანასკნელი შებრძოლება. სოციალური უთანაბრობისა და თემისაგან ჩათვარიძის აღზევების საფუძვლები უკვე შექმნილია.

სვანურ საბუთებში ჩანს კიდევ ერთი მაგალითი სასოფლო მიწის მითვისების ცდისა. აქაც სასოფლო მიწების მითვისების მცდელი ჩათვარიძეა და აქაც თემი აქტიურად ცდილობს თავისი პოზიციების შენარჩუნებას.

„მოგახსენე დაწერილი ესე... მე ჩათვარიძემან პირნათელ, ჩემთ შვილთა... თქვენ სეტისა სოფელსა, მა ჟამსა, ოდეს ბალყაეჩერასა დავიცილენით. მერმე მოუყარეთ მართალნი ფიცებულნი მოურავნი. და ბალყაეჩერისა ჭალაი თქვენ დაგრაჲ ყე და ნაჭირვალისა მუქაფა მე გამიჩინეს და მომეცით.“⁴¹ ამ საბუთით ირკვევა, რომ ჩათვარიძე და სეტის სოფელი ბალყაეჩერის ჭალაზე ცილობენ. ეს ჭალა სეტის სოფლისა ყოფილა, მაგრამ ჩათვარიძეს ის დაუსაყუთრებია და უხმარია კიდევ. თემი „მართალ ფიცებულ მოურავთა“ საშუალებით მიწის უკან დაბრუნებას შეეცადა. ამ შემთხვევაში ჩვენს წინაა დავის გადაწყვეტის მშვიდობიანი, სამართლით წარმოებული გზა. ფიცებულ მოურავთა გადაწყვეტილებით ბალყაეჩერის ჭალა სეტის სოფელს დაუბრუნდა. აქ თემი გამარჯვებული გამოდის. მან თემის ურჩ წევრს ხელი ააღებინა უკანონოდ მითვისებულ სათემო მიწაზე. ჩათვარიძე თავის მხრივ შეეცადა აენაზღაურებინა ის ხარჯი, რაც მან ამ ჭალას მოახმარა. „ნაჭირვალისა მუქაფა მე გამიჩინეს და მომეცით“. ეს მუქაფა (სამაგიერო) იმავე მოურავთა გადაწყვეტილებით იყო განსაზღვრული. თემმა ეს დანახარჯი აუნაზღაურა ჩათვარიძეს: „მომეცით ფასი სრული და დაეჭერდი. ამ დღესა ჩქით არა ოდეს არ შეგეცილო“.

თემში უთანასწორობის გაჩენაზე პეტყველებენ აგრეთვე საბუთებში დაცული მიწის სყიდვის ფაქტები.

მჩრჩის სყიდვა, მიწის ყიდვა-გაყიდვის საგნად ქცევა, დამახასიათებელია იმ საზოგადოებისათვის, სადაც უთანასწორობა მის წევრთა შორის მატერიალურ შესაძლებლობათა განსხვავებაში გამოიხატება.

სვანური საზოგადოებისათვის დამახასიათებელია მიწის გასხვისების ფაქტები. იყიდება „ყანაი“ (79, 80, 88, 90), „სათიბვე“ (№ 91).

ვინ არიან მიწის გამყიდველები და მყიდველები?

ჩვენამდე მოღწეულ სვანურ დოკუმენტებში მიწის მყიდველებად ჩანან სეტიელები.

სეტიელი და მისი შვილნი ივანე და მიქელ (79);

სეტიელი და მისი შვილნი ივანე და მიქელი (80);

სეტიელი ივანე და მისი შვილი დემეტრე (88);

სეტიელი ივანე და მისი შვილნი (89);

სეტიელი ივანე და მისი შვილი დემეტრე (90)⁴².

მყიდველებად გამოდიან ჯერ სეტიელი და მისი შვილი ივანე, შემდეგ უკვე სეტიელის შვილი ივანე და მისი შვილები. ვინ არიან ეს სეტიელები?

ბენდან ვახდანგიანმა. მთელი ზემო სვანეთის პელომემ, იშვილა ერთი სე-

⁴¹ № 21 პესტოს ოთხთავი, გვ. 476—480.

⁴² ამ საბუთში პ. ინგოროყვას გამოცემაში მრავალწერტილით არის აღნიშნული ერთი გაურკვეველი სიტყვა. რაც ჩვენს მიერ ამოკითხულია „შვილსა დემეტრეს“.

ტიელი. „ერთი სეტიელისა შვილი ჩემსა მომიყვანია“ (№ 2); „ვახდაგიანსა ყმაი შვილი არა დარჩა, მერმე შენ სეტიელი გიშვილა“ (№ 78), ნათქვამია საბუთებში. ეს სეტიელი, ვახდაგიანის შვილობილი, მისი ქონების მემკვიდრე გახდა. თუმცა მას ამ საქმეში მოცილენიც ჰყავდა. ვახდაგიანის სახლის შვილნი ეცილებიან სეტიელს თავიანთ ღედულს. სეტიელის ჩამომავლობას უხდება მოცილეთა პრეტენზიების დაკმაყოფილება⁸³ (№ 78, 92).

ვახდაგიანის მემკვიდრეობით სეტიელებმა მყარი საფუძველი შექმნეს თავის საგვარეულოსათვის. ამის შემდეგ იწყება მათი გამდიდრება — ისინი მეზობლებისაგან ყიდულობენ მიწებს და აფართოებენ თავის სამფლობელოს. მიწებს ისინი ყიდულობენ ჭაფარიძეთაგან (№№ 79, 88), ქარდანის (70), კანბერანის (89). ქურდიანის (№ 90) და ქოჩორიანისაგან (№ 91).

ყველა ამ ნასყიდობის დამამტკიცებელი საბუთი აშკარად ხდის, რომ სეტიელები თავისი მამულების გაფართოებას სყიდვის გზით ყოველთვის გაძვირდელის ნებაყოფლობით კი არ აწარმოებენ, არამედ ზოგჯერ მიმართავენ იძულებსაც. მაგ., ქურდიანებისაგან გაცემულ საბუთში ნათქვამია: „ოდეს ჩვენგან (ქურდიანებისაგან — მ. ბ.). ყანაი გქონდა ჯანგარაშს. მერმე ავიღე თქვენგან (სეტიელისაგან) ფასი სრული, რომელსაც შეუჯერდი“ (№ 90). აქ ჩანს, რომ სეტიელებს სყიდვამდე სჭერიათ ქურდიანის ყანა — „ოდეს ყანაი გქონდაო“ — და მხოლოდ შემდეგ გადაუხდიათ საფასური.

დადასტურებულია აგრეთვე ფაქტი, რომ სეტიელები აიძულებენ მეზობლებს ჩაშალონ სხვასთან გარიგებული ნასყიდობა: „ესე დაწერილი მოგახსენე შენ სეტიელსა ივანეს... მე კამბერანმან გავაშელ... მას ეამსა, ოდეს ჩემგან დევდარიანსა მიქაელს მკვიდრად ჰქონდა. მან მიჰყიდა ...მარგვიანსა დაევაჭრა. მერმე იმას მე მოუშალე და შენ მიგანებე. ავიღე შენგან რაიცა მართებდა“ (№ 89). ამ საბუთით ირკვევა, რომ კამბერანს მიქელ დევდარიანისათვის მიუცია მიწა. ამ უკანასკნელს მისი მარგვიანისათვის მიყიდვა მოუნდომებია. სეტიელის ჩარევის შედეგად კამბერანმა ჩაშალა ეს მორიგება და ეს მიწა სეტიელს მიჰყიდა („შენ მიგანებე“)⁸⁴.

ამ აქტით ირკვევა, რომ კამბერანისაგან დევდარიანს მიწა თუმცა „მკვიდრად ჰქონდა“, მაგრამ კამბერანის მიწის თავდაპირველი მფლობელის კომპეტენციაში რჩებოდა უფლება შემდეგშიც მისი შეხედულებისამებრ მომხდარიყო ამ მიწის გასხვისება. ეს უფლება კი სეტიელმა თავის სასარგებლოდ გამოიყენა.

სეტიელის მეტისმეტ აქტივობაზე მეტყველებს შემდეგი საბუთიც: „მოგახსენეთ დაწერილი ესე ვაჭრობისა და მკვიდრად ნასყიდობისა თქვენ სეტიელსა ივანეს... ჩვენ ჭაფარიძეთა... მას ეამსა, ოდეს შენსა სახლეს ზემოთ მუშკიდიანსა ყანაი ჰქონდა ჩვენგან..., მათგან ჩვენ დავიკსენით, და მოწმებითა თქვენ მოგყიდეთ, ავიღეთ თქვენთან ფასი სრული“ (№ 88).

მუშკიდიანს ჰქონდა ყანა სეტიელის სასახლის ზემოთ (ეს ყანა თავისი

⁸³ სამამულო პრეტენზიები აქვს სეტიელთან აგრეთვე ბენდან ვახდაგიანს, მისი მამობილის, მას ვაჟილა ვახდაგიანს. იგი მას მზითავს ერჩის (№ 86, 85), შემდეგ სხვადასხვა ადგილებში მიწებს (№ 85 102). ბოლოს სეტიელებს აბრალებენ ბენდანის სიკვდილსაც. ამ ბრალდების უკუგდებას სეტიელი მხოლოდ დღით ფიცით ახერხებს (№ 103).

⁸⁴ ეს ნასყიდობის წიგნი მთავრდება შემდეგნაირად: „გაბედნიეროს ღმერთმან ჩემგან ...უცოდებად და უვალლოდ, ეითა ასრე ნასყიდისა ნასყიდსა ჰპართებს“ (№ 89). ნასყიდის ნასყიდობა — ეს ორმაგი აქტი უფრო მეტ სიმაგრეს ანიჭებდა ამ მიწას.

მდებარეობით სეტიელის¹ თვალს იტაცებდა). მუშკილიანს ყანა ჯაფარიძეთაგან უყილია. ჯაფარიძეებმა მუშკილიანებისაგან ისევ გამოიხსნეს ყანა („მათგან ჩვენ დავიკესენით“) და ახლა სეტიელს მიჰყიდეს. სრულიად გაუგებარია თუ რა ამოძრავებთ ჯაფარიძეებს — მათ ერთხელ გაყიდული ყანა უკანვე გამოიხსიდეს და მერე სეტიელებს მიჰყიდეს. რატომ გააკეთეს მათ ეს, რა სარგებელი ნახეს ან ორნაგ აქტში? რასაკვირველია, არაფერი. ისინი მოქმედებდნენ მხოლოდ სეტიელის სახიეროდ. სეტიელები იყვნენ ამ ყანის შეძენით დაინტერესებული (ეს ყანა მათი სასახლის ზევით არის). მაგრამ მუშკილიანს, ამ ყანის აწინდელ მფლობელს, ეტყობა არ შეეძლო უშუალოდ გაეყიდა ეს ყანა და სეტიელებს არ შეეძლოთ პირდაპირ მათგან შეძენა ამ ყანისა. ამიტომ ისინიც კონტაქტს ამყარებენ ყანის თავდაპირველ მემპატრონესთან — ჯაფარიძესთან.

აქაც, ისევე როგორც ზემომოხსენებულ კამბერანისაგან გაცემულ საბუთში, საქმე გვაქვს მიწის ისეთ გასხვისებასთან, როცა ამ მიწის ახალი პატრონი მოკლებულია უფლებას გაყიდოს ეს მიწა მიწის თავდაპირველი პატრონის ნების გარეშე².

მხოლოდ თავდაპირველ პატრონს მიწისას შეეძლო ამ მიწის „მკვიდრად“ და სამამულოდ“ გაყიდვა; მასვე შეეძლო ამ მიწის სხვისთვის გადაცემა (გარკვეული საფასურის გადახდის შემდეგ) მათგან უკანვე გამოიხსნის უფლებით „მკვიდრად და სამამულოდ“ გაყიდული მიწა „ყოლა კაცისაგან უცილებელია“. მას მისი ახალი პატრონი „გინდა გაჰყიდე, გასცეალე, რაი გინდა უყავი, ვითა ნასყიდსა ჰმართებს“ (№ 80).

სვანური დოკუმენტებით აღწერილია ისეთი ვითარება, როდესაც თემური ურთიერთობის გვერდით ისახება ფეოდალური ურთიერთობაც: ჩნდებიან თემზე აღზევებული პირები, რომელთაც, თემის დანაჩრქენ წევრთაგან განსხვავებით, თავდათვლილთა და „ყმაფა“ საქმად რიცხვი ექვემდებარება. თემი თავის ამგვარ წევრებს წინააღმდეგობას უწევს მხოლოდ სათემო მიწების მითვისების საქმეში. სოციალური თანასწორობის დაცვაში თემი განზრგ. დაწინაურებულთა ფენის საბოლოო აღზევებასა და ფეოდალთა კლასად ჩამოყალიბებას ხელი შეუშალა საგარეო ფაქტორმა: საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ. XV ს-დან იწყება ჩრდილო კავკასიის ტომების შემოტევა საქართველოს მთაზე (ეს მომენტი „ჩარქასთა“ სახით ჩვენს საბუთებშიც ჩანს), რამაც თავის მხრივ ხელი შეუწყო თემის ზედახალ გაძლიერებას მთაში.

¹ კართულ სინამდვილეში ყრულ ჩანს ამდაგვარივე მოვლენა. სერაპიონ ზარზმელის ც-ში ნათქვამია, რომ გიორგი ჩორჩანელმა თავისი ქონება დისწულებს დაუტოვა „თავისუფლებით“ — რაც იმას ნიშნავს, რომ ქონების ახალი მემპატრონე ამ ქონების სრული მესაკუთრეა; (აღრინდელი ფეოდალური ლიტერატურა, კ. კეკელიძის გამოც., გვ. 173, 15—16). ეს კი იმის მარეწებელი უნდა იყოს, რომ შესაძლებელი ყოფილა ქონების გადაცემა არათავისუფლებითაც.

ნოღარ შენგელია

ოსმალთო ისტორიოგრაფიის მუნიციპალიტეტის ცნობები ლალა მუსტაფა ფაშას ამირაჰაჰმადის კამეზნებში ლალაჰმადის შესახებ

ოსმალურ ისტორიოგრაფიაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს XVII საუკუნის მეორე ნახევრის მეისტორიეს აჰმედ იბნ ლუთფულაჰს (გარდაიცვალა მექაში 1702 წელს), რომელიც მუნიციპალიტეტის („მთავარი ასტრონომი“) სახელით არის ცნობილი. იგი წარმოშობით სალონიკელი თურქი იყო. მისი დაბადების თარიღი ზუსტად არ არის ცნობილი. 1667/8 წელს ის გახდა სულთნის კარის ასტრონომი. 1687 წელს გაიგზავნა ეგვიპტეში, იქიდან წავიდა მექაში და გახდა სასულიერო პირი — შეიხი. იყო აგრეთვე მედინაში. მუნიციპალიტეტის ეკუთვნის არაბულ ენაზე შედგენილი თხზულება „ჩამი აღ-დუვალ“ („დინასტიათა კრებული“). ეს თხზულება ძირითადად წარმოადგენს კომპილაციას, წინამორბედი ისტორიკოსების თხზულებაში დაცული ცნობების კრებულს. მიუხედავად წყაროს ასეთი ხასიათისა, მას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიის შესახებ. მუნიციპალიტეტის თხზულების მნიშვნელობას ზრდის ის, რომ მას გამოყენებული აქვს 70-ზე მეტი დასახელების პირველწყარო, რომელთაგან ზოგიერთი დღეისათვის დაკარგულად ითვლება. ამ შრომის მაღალი მეცნიერული ღირებულება იყო ალბათ ერთერთი მიზეზი იმისა, რომ იგი 1720—1730 წლებში ითარგმნა თურქულად, სათაურით „საჰაიფ ალ-ახბარ“ („ცნობათა ფურცლები“). ეს თარგმანი პირველად სტამბოლში დაიბეჭდა სამ ტომად 1868 წელს¹.

მუნიციპალიტეტის სამტომიანი თხზულება წარმოადგენს მსოფლიო ისტორიის ტიპის ნაწარმოებს. მასში ავტორს გადმოცემული აქვს მრავალი დინასტიის, პოლიტიკური წარმონაქმნისა და ცალკეული საამიროს ისტორია. ავტორი თხრობას იწყებს უძველესი დროიდან. XI—XVII საუკუნეების საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნების ისტორიის თვალსაზრისით ავტორს საინტერესო ამბები აქვს გადმოცემული II—III ტომებში.

მუნიციპალიტეტის თხზულების არაბული ტექსტის შესწავლისა და თარგმან-კომენტარების საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ცნობილმა ორიენ-

¹ ۱۲۸۵، استانبول، جلد ۳—۱، ص ۱۰۰. მუნიციპალიტეტის თხზულების თურქული თარგმანი სტამბოლში ხელახლა გამოქვეყნდა 1940 წელს, მაგრამ, სამწუხაროდ, სსრ კავშირის წიგნსაცემებში ამ გამოცემას ვერ მივაკლავთ. იხ. Müneccim-Başı, Câmi' ud-duvel. Türk terc. H. F. Turgal, neşr. M. Alsiz. İstanbul, 1940. ასევე ჩვენთვის მიუწვდომელი აღმოჩნდა მუნიციპალიტეტის თხზულების ნაწყვეტების თურქული თარგმანი, რომელიც ანატოლიის სელჩუკთა სახელმწიფოს ეხება. იხ. H. F. Turgal, Anadolu Selçukileri Müneccim-Başıya göre, İstanbul, 1936.

ტალისტანა ვ. მინორსკიმ². მუნეჯიმ-ბაშის თხზულებიდან ნაწყვეტები შედ-
ლიანთა დინასტიის შესახებ ითარგმნა სომხურ³ და რუსულ ენებზე⁴. მუნეჯიმ-
ბაშის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის, მისი თხზულების, როგორც წყაროს მნი-
შვნელობაზე საკმაოდ საინტერესო ლიტერატურა არსებობს⁵. უნდა აღინიშნოს,
რომ მუნეჯიმ-ბაშის ცნობებს XI—XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიის შე-
სახებ პირველად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ყურადღება მიაქცია და შეუჭრა
იგი ქართულ და სხვა აღმოსავლურ წყაროებს რევაზ კიკნაძემ⁶.

მუნეჯიმ-ბაშის საქართველოს შესახებ საყურადღებო მასალა მოეპოვება.
თხზულებაში უხვად არის გაბნეული ცნობები XI—XVII სს. საქართველოს ის-
ტორიისათვის. მუნეჯიმ-ბაში საინტერესო მასალებს გვაწვდის სელჩუკებისა და
ქართველების ურთიერთობაზე, აგრეთვე მცირე აზიის ცალკეული პოლიტი-
კური ერთეულების საქართველოსთან დამოკიდებულებაზე. განსაკუთრებით
ვრცლად აქვს გადმოცემული ოსმალეთთან საქართველოს ურთიერთობის ცალ-
კეული მოქმედებები; საყურადღებო მასალებს გვაწვდის გიორგი სააკაძის მოღვა-
წეობის შესახებ, ეხება ოსმალეთში მის უკანასკნელ დღეებს, ქართველ პოლი-
ტიკურ მოღვაწეთა საქმიანობას და სხვ. ამ შემთხვევაშიაც ავტორი წინამორ-
ბედ და თავის თანამედროვე ოფიციალურ ოსმალთა ისტორიკოსების — აჰმედ
ჰასან ბეგ-ზადეს (გარდაიც. 1637 წ.), მეჰმედ სოლაჰ-ზადეს (გარდაიც. 1657 წ.),
იბრაჰიმ ფეჩევის (1574—1651), ყარა ჩელები-ზადეს (გარდაიც. 1658 წ.), ჰე-
სეინ ჰეზარფენის (გარდაიც. 1691 წ.) და სხვათა ნაშრომებს ეყრდნობა. ხში-
რად ამა თუ იმ ცნობას, რაც სხვებთან ვრცელადაა მოთხრობილი, იგი მოკლე
გადმოცეცებს. მაგალითად, ქვემოთ მოტანილი მასალები ლალა მუსტაფა ფაშას
ლაშქრობის შესახებ ამიერკავკასიის ქვეყნებში შედარებით უფრო ვრცლად
აქვს გადმოცემული იბრაჰიმ ფეჩევის. მუნეჯიმ-ბაშის, ეტყობა, უსარგებლოა
იბრაჰიმ ფეჩევის ისტორიის ამ ადგილითაც და უფრო მოკლედ გადმოუცია ის.
რაც იბრაჰიმ ფეჩევის აქვს აღწერილი. მაგრამ აქვე მუნეჯიმ-ბაშის საკმაოდ
ორიგინალური, ახალი ცნობებიც აქვს მოტანილი. მუნეჯიმ-ბაშის ამ ცნობე-

² V. Minorsky, Studies in Caucasian History. „Cambridge Oriental Series“. Lon-
don, 1953, № 6; V. Minorsky, A History of Sharvan and Darband, Cambridge. 1958. ამ
შრომის რუსულ თარგმან. იხ. В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X—
XI веков. М. 1963.

³ А. А. Тер-Гевондяи, Сведения анонимного источника XI—XII вв. О шед-
зиддах Двина и Гандзак в историческом сочинении Мунеджим-Баши. „Вестник Мате-
матдара“. 6. Ереван. 1962.

⁴ А. Дж. Мамедов, Ахмед ибн Лютфуллах (Мунадджим-Баши) „Джами ад-ду-
вал“... „Труды института истории АН Азерб. ССР“. XII. Баку, 1957, გვ. 205—251.
მუნეჯიმ-ბაშის თხზულების ამ ნაწილის შესახებ იხ. აგრეთვე, В. Ф. Минорский, Русь в
Закавказье. „Acta Orientalia“, 1953, t. III, fasc. 3. მუნეჯიმ-ბაშის თხზულებიდან ნაწყვეტები
ყარაბაღთან შესახებ წერს კიდევ XIX ს-ში ითარგმნა რუსულად. იხ. В. В. Григорьев, Ка-
рахаиды в Мавераннахре по тарихи Мунеджим-Баши, СПб., 1874.

⁵ N. Atsız, Münecim-Başı Seydi Ahmed Efendi, Hayat ve Eserleri, İstanbul,
1939. F. Babinger, Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig, 1927.
Kramers, Enzyklopedie des Islam, Bd. III. Leiden—Leipzig, 1937, გვ. 779—770. В. В.
Бартольд. О некоторых восточных рукописях в библиотеках Константинополя и Ка-
ира. „Записки Восточного отделения императорского русского археологического обще-
ства“, т. XVIII, вып. IV. СПб. 1908, გვ. 124—137. В. В. Бартольд, Иран, I, 1927.
И. Ю. Крачковский, Избранные Сочинения, т. IV, М.—Л. 1957, გვ. 633.

⁶ რ. კიკნაძე, XI—XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ის-
ტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, ნაკვ. I, თბ. 1960, გვ. 110—119.

ბისაფის დღემდე ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ყურადღება არავის მიუქცევია, თუმცა ლალა მუსტაფა ფაშას ამიერკავკასიის ქვეყნებში და კერძოდ, საქართველოში ლაშქრობის საკითხი საგანგებო კვლევის საგანიც გახდა⁷. მუნეჯიმ-ბაშის თხზულების III ტომიდან ამოღებული, ქვემოთ მოტანილი ცნობები, ვფიქრობთ, გარკვეულ სინათლეს შეიტანს ამიერკავკასიის ხალხებთან და, კერძოდ, საქართველოსთან ოსმალეთის ურთიერთობის ცალკეულ საკითხების შესწავლაში.

როგორც ცნობილია, XVI საუკუნის 70-იანი წლებისათვის ოსმალეთი მთელი ამიერკავკასიის ტერიტორიის დაპყრობას ისახავდა მიზნად. საამისოდ მან 1578 წელს შოაწყო დიდი ლაშქრობა ლალა მუსტაფას სარდლობით. მეტაუ მძიმე აღმოჩნდა ამიერკავკასიის ხალხებისათვის ლალა მუსტაფა ფაშას ლაშქრობა. ოსმალები აზდენდნენ დაპყრობილი ქვეყნების აღწერას, ოსმალური გადასახადების, ოსმალური ადმინისტრაციული ერთეულების — ეიალეთებისა და სანჯაყების და ოსმალური მართვა-გამგეობის შემოღებას. ადგილობრივი მოსახლეობის მედგარი წინააღმდეგობის გამო ოსმალეთის ხელისუფლება იძულებული ზდებოდა ფრთხილად ემოქმედა, უკან დაეხია. იგი ადგილობრივ გამგებლებს დამოკიდებულების უფრო მსუბუქ ფორმებს სთავაზობდა, ადგილობრივ წარჩინებულთა ერთ ნაწილს გარკვეულ პრივილეგიებსა და შეღავათებს ანიჭებდა, რათა მათი მიმხრობით უფრო ადვილად მოეხდინა ქვეყნის ინკორპორაცია. „ოსმალეთის მთავრობამ ლალა მუსტაფა ფაშას ამიერკავკასიაში დაპყრობათა შედეგად 5 საბეგლარ-ბეგო (ეიალეთი) დააარსა: ქართლის, კახეთის, შირვანის, აფხაზეთისა და ჩილდირის... ფაქტიურად ოსმალთა ზატონობა ამიერკავკასიაში ციხესიმაგრეებით შემოიფარგლებოდა“⁸. ლალა მუსტაფა ფაშას ლაშქრობით ოსმალეთი ერთიანი დაპყრობით დაემუქრა ამიერკავკასიის ცალკეულ პოლიტიკურ ერთეულებს. მუნეჯიმ-ბაში ცდილობს დაწერილებით აღწეროს ლალა მუსტაფა ფაშას მიერ მოწყობილი უზარმაზარი ექსპედიცია. იგი აღწერს ლაშქრის მოძრაობის მარშრუტებს, ბრძოლებს ამიერკავკასიაში, ადგილობრივი მოსახლეობის მედგარ წინააღმდეგობას, ოსმალთა მხედართმთავართა ურთიერთობას ადგილობრივი პოლიტიკური ერთეულების გამგებლებთან და სხვ.

ქვემოთ მოტანილი მასალა ერთგვარ სამსახურს გაუწევს ოსმალეთ-საქართველოს ისტორიული ურთიერთობის საკითხებით დაინტერესებულ მკვლევართ. ვფიქრობთ, მუნეჯიმ-ბაშის თხზულება ქართულ, თურქულ და სხვა ენებზე შედგენილ სხვა წყაროებთან ერთად მნიშვნელოვან ადგილს დაიჭერს ოსმალეთ-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიის ცალკეული მომენტების გარკვევის დროს.

ვსარგებლობთ შენძნევეით და პაღლობას მოეახსენებთ პროფ. სერგი ჭიქიას, რომელმაც ქვემოთ მოტანილი წყაროს ქართული თარგმანი წაიკითხა და სასარგებლო შენიშვნები მოგვცა.

ლალა მუსტაფა ფაშას¹ სარდლობა ირანულმდგომ ლაშქრობაში

წინათ, რაკი ირანის შაჰმა ისმაილმა² ზავის საწინააღმდეგო საქმიანობა დაიწყო, ამიტომ [ოსმალებმა] მის წინააღმდეგ გალაშქრება განიზრახეს. რადგან

⁷ მ. სვანიძე, ლალა მუსტაფა ფაშას ლაშქრობა ამიერკავკასიაში, — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 116. აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, V, თბ., 1965.

⁸ ი. ქიქ. გვ. 399—400.

ამავე დროს, არზრემიდანაც მოვიდა ცნობა, რომ მათ [ყიზილბაშთა] ქვეყანაში არეულობა მოხდა, ამან უფრო განამტკიცა მათი განზრახვა. გადამწყვიტეს ბაღდადის მხრიდან ვეზირი სინან ფაშა⁶ გაეგზავნათ, ხოლო არზრუმის მხრიდან კი ლალა მუსტაფა ფაშა. სტამბოლიდან ჯერ კიდევ არ იყვნენ გამოსული, რომ ამ ორ სარდალს შორის უთანხმოება ჩამოვარდა და წინააღმდეგობამ იჩინა თავი. ამიტომ ეს გამგზავრება გააუქმეს.

985 წელს⁴ ირანზე სალაშქროდ სარდლად მარტო ლალა მუსტაფა ფაშა დაინიშნა და მას დაეველა ამ ლაშქრობის ხელმძღვანელობა. სალაშქროდ განაწესეს ხუთი ათასი იანიჩარი⁵, რამდენიმე ათასი ბოლუქის⁶ ჯარი და თავიანთი ეიალეთების ჯარით დიარბექირის ვალი⁷ დერვიშ ფაშა⁸, არზრუმის ვალი ბაჰრამ ფაშა. მარაშის ბეგლარბეგი მეჰთაბ-ზადე აჰმედ ფაშა⁹, ალუბოს ბეგლარბეგი ბოსნიელი მეჰმედ ფაშა და ყარაბაინის¹⁰ ბეგლარ-ბეგი გოზლიჯე მეჰმედ ფაშა.

989¹¹ წლის მოჰარამის თვეში სარდალი სეჰტარში¹² გადავიდა და როდესაც არზრუმს მიაღწია, თავისი ბეგების გონიერული რჩევით ჯერ საქართველოს დასაპყრობად გაემგზავრა. როდესაც მათ არტაანს¹³ მიაღწიეს, ყიზილბაშები-საღმი დაქვემდებარებულ მაჰმუდ-ხანის ეიალეთიდან ველის ციხე¹⁴ და ახალი ციხე¹⁵ აიღეს. შემდეგ, ვინაიდან მოვიდა ცნობა, რომ ჩუქურ-საადის გამგებელი თოქმაქ-ხანი¹⁶, ყარა-ხანი, განჯის გამგებელი იმამ-ყული-ხანი და სხვებო, სულ ირანელთა ცხრა ხანი 30.000 თუ 20.000 ჯარით ჩილდირის ველზე¹⁷ დაბანაკდნენ და ენებას აყენებენ მეპატრონეებს, ამიტომ დიარბექირის ბეგლარბეგი დერვიშ ფაშა თავისი ეიალეთის ლაშქრით მათ წინააღმდეგ გაიგზავნა. იმ აღგილს მიაღწიეს და ბრძოლა დაიწყო. ამავე დროს გაიგზავნა ოზდემირ ოღლი ოსმან ფაშა¹⁸, რომელიც დიარბექირის ეიალეთიდან იქნა გადაყენებული. იგი სწორედ იმ დროს მივიდა იქ, როდესაც ეს ბრძოლა გაჩაღდა და, როგორც ვშიერი მგელი ეძგერება ხოლმე ცხვრის ფარას, ისე ეკვეთა ყიზილბაშებს. მეორე მხრიდან სარდალმა არზრუმის ბეგლარბეგი ბაჰრამ ფაშა¹⁹ თავისი ეიალეთის ჯარით გაგზავნა. და მათ შემდეგ კი მარაშის ყოფილი ბეგლარბეგი აჰმედ ფაშა²⁰. ყველამ მიაღწია [ბრძოლას აღგილს] და ომი დილიდან გვიან ღამემდე გაგრძელდა. ხუთი ათასი ყიზილბაში დახოცეს და ამდენივე დაატყვევეს. ბოლოს, ისლამის ლაშქრის დაწინაურებულმა ნაწილებმა უკან დაიხიეს. ჩილდირის ველზე სარდალის ბრძანებით ყიზილბაშთა თავებისაგან შუქურის მსგავსი კოშკი ააგეს.

საქართველოს მეფე ქალმა, დედისიმედად წოდებულმა, თავისი შვილი მანუჩარი²¹ ექვსათასიანი ქართველთა ჯარით და რამდენიმე აზნაურით გაგზავნა და უბრძანა — რომელი მხარეც გამარჯვებული გამოვა, იმ მხარეს დამორჩილდით. როდესაც მანუჩარმა დაინახა, რომ ისლამის ჯარია გამარჯვებული, მივიდა და [ნათ] შორიჩილება მოახსენა. სარდალმა მას პატივი სცა, საპატიო ხალათი ჩააცვა, ყიზილბაშთაგან აღებული დოლი და დროშები უბოძა. შემდეგ არტაანის ბეგი აბდარ-რაჰმანი გაგზავნა და აიღო და დაიპყრო ჩილდირის, თმოგვის, ზერთვისისა და ახალქალაქის ციხეები.

ზემოხსენებული მანუჩარი საქართველოს მეფეების დიდებულთა ჩამოშალი იყო. მამამისი ქაიხოსრო²² რომ გარდაიცვალა, ის და მისი ძმა ყვარყვარე²³ პატარები დარჩნენ. მათმა დედამ დედისიმედმა ქვეყნის საქმეების მოწესრიგება დაიწყო. იგი ალთუნ ყალას²⁴ ფადიშაჰის სახელწოდებით იყო ცნობილი. მანუჩარი თავი ძმა ყვარყვარესთან ერთად სარდალის უდიდებულესობის

წინაშე მივიდა. როდესაც დიდებული ისლამის მიღებით იქნენ გაპატიოსნებული, დიდი გულკეთილობითა და უდიდესი პატივისცემით მიიღეს. მანუჩარს მუსტაფა ეწოდა და მის ძმას ყვარყვარეს კი ისლამის სახელებიდან ერთ-ერთი სახელი დაერქვა. მუსტაფას აწყურის სანჯაყი²⁵ და მის ძმას ოლთის სანჯაყი ებოძა. მათ დედას სამი დიდი ციხე ხასად²⁶ დაენიშნა. სხვა ტერატორიები დაპყრობილ იქნა.

შემდეგ იმ ადგილიდან დაიძრნენ და საქართველოს სატახტო ქალაქ თბილისში მივიდნენ. მათი თბილისში ჩასვლა ჯუმად ალ-ახირის მეოცე დღეს²⁷ მოხდა. რადგანაც ხსენებული ქალაქი მოსახლეობისაგან ცარიელი ნაბა, ბრძოლისა და ომის გარეშე დაიპყრო. წინათ მისი მეფე დაუდ-ხანი²⁸, ძე ლუარსაბისა²⁹, თაჰმასპა³⁰ ემორჩილებოდა და მათი ისლამი ჰქონდა მიღებული. შაჰმა მას გვირგვინი დაადგა. ამჯერად, ისლამის ჭარბის³¹ მოსვლის ამბავი რომ გაიგო, რეაია³² მთებში გახიზნა. თვითონ კი შაჰის მხარეს შეათვარა თავი. ქალაქი ცარიელი დარჩა. სოლაკ ფერჰად ფაშა-ზადე მეჰმედ-ბეგი, რომელიც კასტამონის ბეგი იყო, თბილისის ეიალეთის ეალის თანამდებობაზე დანიშნა და დაცვისთვის საჭირო ძალები მთლიანად მისცა, ამასთანავე მას რამდენიმე პატარა და დიდი ზარბაზანიც დაუტოვა. აქედან აიყარნენ და მდინარე მტკვარი გადალახეს. იქიდან მდინარე კაბურის³³ ნაპირზე რამდენიმე დღე დაისვენეს.

საქართველოს მეფეთაგან უდიდებულესმა და უპატივცემულესმა ალექსანდრე ლევან-ხანის ძემ³⁴, რომელიც ზაგემის გამგებელი³⁵ იყო, როცა შაჰ თაჰმასპის დაზე იქორწინა, შაჰისგან სამეფო გვირგვინი მიიღო, მაგრამ [მას] არ დაემორჩილებია. როდესაც სარდალმა მას ენობა გაუგზავნა და მორჩილებისაკენ მოუწოდა, წინააღმდეგობა არ გაუწევია და ჯუმად ალ-ახირის 27-ე³⁶ დღეს ლაშქრის ბანაკში მოვიდა. მთელი რჩეულები მათ შესახებდრად გამოვიდნენ და მოწიწებით მიიყვანეს სარდლის კარავში. როგორც წესი და რიგია. პატივით მიიღეს და მისი ვილაიეთი ბეგლარბეგობის თანამდებობით მას უბოძეს. ალექსანდრემაც წლიურად გარკვეული რაოდენობის ხარკის გადახდა იკისრა და თავის ჭართან ერთად წავიდა. როდესაც შირვანის საზღვარზე მდინარე კანიკს³⁷ მიაღწიეს, იანიჩართა ყაზალების ერთი ბოლუქი სარდლის კარავს თავს დაესხა და დაჟინებით მოსთხოვა უკან დაბრუნება. სარდალმა ესენი მშვიდობიანად მოიცილა. ამის შემდეგ შაჰ მაჰმუდის ვეზირმა იემირ-ხანმა 20.000 ყიზილბაშით კოიუნ გეჩთის გადასასვლელზე ზემოხსენებული მდინარე ხილით გადალახა. როდესაც [ოსმალებმა] გაიგეს, რომ [ყიზილბაშები] ლაშქრის განადგურებას ფიქრობდნენ, სარდალი ამხედრდა და მათ თავს დაესხა. იემირ-ხანმა და რამდენიმე ირანელმა თავს უშველეს. დანარჩენები ზოგი დახოცეს, ზოგი დაატყვევეს და ზოგიც დაიხრჩო.

უფრო ადრე კი სარდალმა ალექსანდრე-ხანი სამი ათასი ქართველით და მირზა ალი-ბეგთან, ლალუშ აჰმედ-ბეგთან და რამდენიმე სიფაჰისთან³⁸ ერთად შექის ციხის³⁹ დასაპყრობად გაგზავნა. წავიდნენ და მოკლე ხანში ციხის მიღამოვებში მდებარე მთელი ტერიტორია დაიპყრეს. ამ დროს მას სასაზღვრო აზბები მოუვიდა. სარდალმა ეს მხარეები მისი სამსახურის სანაცვლოდ ალექსანდრე-ხანის შვილს ერეკლე-მირზას უბოძა. ამის შემდეგ სარდალმა ბრძანება გასცა, რათა ლაშქრის ნახევარს მდინარე გადაელახა, მაგრამ რადგანაც წყალი აღიდებული იყო, დიდი სიძნეელები შეექმნათ. დაღამებისას სარდალმაც გადალახა მდინარე. თოფები, საჭურველი და ლაშქრის ნაწილი კი გამოღმა მხარეს

დარჩა. დარჩენილმა ნაწილებმა წინააღმდეგობა გასწიეს, სიჭიქტე გამოიჩინეს და მარაშის ბეგლარბეგი მუსტაფა ფაშა სარდლად დანიშნეს. შემდეგ იანიჩართა ნაწილი უკან დაბრუნდა, დარჩენილებმა წინააღმდეგობა გაუწიეს და მდინარე გადალახეს. სარდალთან შესაერთებლად სხვებიც იძულებით გადავიდნენ. სარდალმა ამ მორჩილების სანაცვლოდ იანიჩართა რაზმები დააწინაურა. ხუთ კაცს ქვეითთა უფროსებს ჩაუშობა⁴⁰ და ას კაცს სიუჰაბობა, სამოც კაცს კიდევ კორუჯულობა⁴¹ უბოძა. ამ ლაშქრობაში მონაწილე იანიჩართაგან ვისაც სრულწლოვანებას მიღწეული შვილი ჰყავდა, იმათ შორის ახჩა და აჯემთა ოღლანობა⁴² მესცა, ხოლო იმათ კი, ვისაც სრულწლოვანებამდე არ მიუღწევიათ, თითოთიერთი ფოდლა⁴³ ულუფა უბოძა.

შემდეგ გავიდნენ და რაჯაბის თვის მეცხრე დღეს⁴⁴ არეშს⁴⁵ მივიდნენ. ლაშქარში სურსათის ნაკლებობა იყო. არეშში სანოვაგე საეპარისად დახვდათ. 18 დღე იქ გაჩერდნენ და ერთი თვის საჭირო სურსათი მოიმარაგეს. ლაშქრის რაოდენობა მსახურებითა და საქონლით 100.000-ს აღწევდა. ქალაქ არეშთან ახლოს მდებარე პაღის ხეები მოსკრეს, ერთ კვირაში მას გარშემო ზღუდე შემოაბრტყეს და ოთხი ციხე ააშენეს. სამი კარი გაუკეთეს. გარშემო ხანდაცი გათხარეს, რამდენიმე ზარბაზანი დადგეს და მის მცველად სარუჰანის ბეგი კაითაზ-ბეგი გააწესეს, ზემოხსენებული არეშის ბეგლარბეგად დანიშნეს.

დემირ-ყაფუს⁴⁶ მცხოვრებნი სუნიტები⁴⁷ იყვნენ. ამ დროს ყიზილბაშთა მხრიდან მათ დანიშნული ჰყავდათ ვინმე ჩირალ-ბეგი; იგი დაიჭირეს და მისი 300 ხელქვეითი დახოცეს. მათი მოკვეთილი თავებით ჩირალ-ბეგი სარდალთან მოიყვანეს. მოსულ რჩეულებს საპატიო ხალათები ჩააცვეს. ციხეს მცველი დაუნიშნეს. ჩირალ-ბეგი მოკლეს.

მას შემდეგ რაც შირვანის ქვეყანა მთლიანად დაიპყრეს, სარდალმა იმ ვილაიეთში წესრიგის დასამყარებლად ვალის თანამდებობაზე ოზდემირ ოღლი ოსმან ფაშა დანიშნა. მას ეგზირობა უბოძეს, რადგანაც მამაცი და კეთილშობილი იყო, ეიალეთის სანჯაყების შიშით-თითო ღირსეული პირებისათვის ჩაბარების საქმე მიანდეს. 66 ცალი თოფი და ზარბაზანი, 180 ყუთი საქურველიც მას გადასცეს. ათასი იანიჩარი და მთელი მარცხენა ულუფეჩიები⁴⁸ ექვსი თვის სამყოფი სანოვაგით მას დაუტოვეს. არზრუმის მარჯვენა და მარცხენა ბოლუქება და არტანის ლაშქარი შეკრებილ იქნა. ხელახლა იქნა ჩაწერილი სამი ათასი შირვანის ყული. ლაშქრის დეეთერდარი⁴⁹ დაინიშნა. შირვანის შემოსავალი იმ დროს თითქმის მარტო სახელმწიფო ხაზინას დაახლოებით 200 იუქი ახჩემდე ჰქონდა.

ამის შემდეგ, 986 წლის შაბანის თვის მეექვსე დღეს⁵⁰ სარდალი არეშიდან გამოვიდა და მდინარე კანიკზე გადებულ ხიდზე გავიდა. რვა დღის შემდეგ სულთანჯიკის გასაჩერებელ ადგილზე დაბანაყდნენ. ამ დროს ალექსანდრეს შვილს ერეკლე-მირზას, რომელიც მეგზურობას უწევდა, სარდალმა თავის ვილაიეთში დაბრუნების ნება მისცა.

ამ ადგილას დ-ლესტინის გამგებელი შამხალი ბანაკში მოვიდა და მთელი წარჩინებულები მას დიდი პატივით შეხვდნენ. ისინი სარდლის კარავში მიიყვანეს. სარდალმა მათ მომეტებული პატივი სცა და ტანისამოსი ჩააცვა.

თბილისის ყოფილი მფლობელი სიმონ ლუარსაბის ძე⁵¹, რომელიც თავმასპინის დროიდან იყო ტყვედ ალამუთის ციხეში⁵², მოჰამედ ხოდაბანდემ⁵³ გაათავისუფლა და თბილისი თავისი მიდამოებით საგამგებლოდ თავის მხრივ მას უბოძა. როდესაც სარდალი მისი (თბილისის) დაპყრობის საქმით იყო დაკავებული,

ბული, მაშინ იქნა გაგზავნილი. მოვიდა და უამრავი ქართველი აზნაური შეკრიბა. როდესაც ისლამის (ე. ი. ოსმალეთის) ჯარი ბრუნდებოდა, გზაზე ზოგიერთი ხეობა გაამაგრეს. რამდენს ამცირებდნენ და აბუჩად იგდებდნენ, ცხოველებსა და ადამიანებს ღუბავდნენ, ძარცვავდნენ. ისლამის მადიარებლებს ბევრი ზიანი მიაყენეს. სარდალი მოვიდა და, მას შემდეგ რაც თბილისში ხუთი დღე დაჰყო, გაემგზავრა და გორის ციხეში დაბანაკდა. მისი დაცვა ქუროთ ჰუსეინ-ბეგს დაევალა. შიგნით 60 იანიჩარი და ჯარის რამდენიმე ნაწილი ჩააყენეს. ამ ადგილზე დიდი თოვლი მოვიდა. სიცივისგან ბევრი საქონელი და კაცი დაიღუპა. აქედან აიყარნენ და პატიოსანი რამაზანის თვის ოცდამეერთე¹ დღეს დიდი გაჭირვებით არზრუმის საზამთრო სადგომში მოვიდნენ. გარდა იმ ადგილებისა, სადაც ისინი იყვნენ დაბანაკებული, 130 სხვა გასაჩერებელი ადგილიც დათვალეს. ფაშებსა და ბეგებს გამოსაზამთრებელი ბინები მიუჩინეს და თითოეულ მათგანს საზამთრო სადგომებში წასვლის ნებართვა ებოძათ. რუმელების ბეგლარბეგი მაჰმუდ ფაშა ფასინაბადის დამცველად დაინიშნა.

ამ მხარეში შირვანის ბეგლარბეგმა, ოზდემირ ოღლი ოსმან ფაშამ, სარდლის წასვლის შემდეგ, მასთან მყოფი ათი ათასი ლაშქრიდან რამდენიმე კაცი აარჩია და არეშის ბეგლარბეგ კაითას ფაშას შეუერთა. არეშის ახლოს მდინარე მტკვარზე გადებული ხილით გადავიდა, ყარაბაღის უამრავი სოფელი და დასახლებული ადგილი გაანადგურა, იაყარპყო და ურიცხვი ნადავლით უკან დაბრუნდა. ოსმან ფაშა შირვანის სატახტო ქალაქის შემახის ციხის² დასაცავად წავიდა

ყიზილბაშთა მიერ წინათ დანიშნულმა შემახის გამგებელმა არეშ-ხანმა ყარაბაღში რამდენიმე ყაჩაღი შეკრიბა. მან იცოდა, რომ მასზე თავდასხმა უნდოდათ. ამ დროს იმამ ყული-ხანმა, იემირ-ხანმა და რამდენიმე სხვა ხანმა 15.000 ყიზილბაშით არეშის ციხეზე თავდასხმა განიზრახეს. არეშის დამცველმა კაითას-ბეგმა მათ, მცირე რაზმით, წინააღმდეგობა გაუწია. იგი გაცოფებული და გაბრაზებული მოქმედებდა და თვითონაც ამ ბრძოლაში დაიღუპა. მისი ჯარიდან სიცოცხლე შეინარჩუნეს იმათ, ვისაც განგებისაგან დიდი ხნის სიცოცხლე ეწერათ. ყიზილბაშები მოვიდნენ და არეშის ციხეში უამრავი საქურველი ხელთ იგდეს. ამის შემდეგ არეშის ხანი 25.000 ყიზილბაშით დიდებული სალიანის ციხის პირდაპირ მდინარეზე გადავიდა და ოსმან ფაშას თავს დაესხა. გულადი ფაშა მათ შეხვდა. ორი დღე დილიდან საღამომდე იბრძოდნენ. მესამე დღესაც სამხრამდე. მაგრამ ყიზილბაშები ბევრნი იყვნენ და დამხმარებელი თანდათან მოუდიოდნენ. ამიტომ ისლამის (ე. ი. ოსმალეთის) ჯარი დაუძლურდა და დამარცხებისაკენ მიექცა პირი. უფრო ადრე სარდალმა ყირიმის ხანს ნებამედ გირეის შეატყობინა, რომ [ის] ისლამის ლაშქართან ერთად ყოფილიყო. თემცა ზემოხსენებული (პეჰმედ გირეი) წინააღმდეგი არ ყოფილა, მაგრამ ამას შედეგი არ მოჰყოლია. თავისი ძმები ადილ გირეი და საადათ გირეი, თავისი შვილი მობარეჟ გირეი 40.000 ჯათრით ქარის სისწრაფით გამოგზავნა. ზემოხსენებულ დღეს, როდესაც ისლამის ჯარმა დამარცხებისაკენ იბრუნა პირი, თავართა ლაშქარმა ბრძოლის ველზე იერიში მიიტანა. როდესაც ისინი თავს დაესხნენ, ყიზილბაშები დამარცხდნენ. პირველ დღეებში დახოცილთა გარდა 10.000 ყიზილბაში ხმლით იქნა აკეწული. მათი სარდალი არეშ-ხანი დატყვევდა. მათი მხედართმთავრებისგან უმეტესობა დაიჭირეს და დახოცეს. მათი ქონება და ნივთები მთლიანად ხელთ ჩაიგდეს. არეშ-ხანი ოსმან ფაშას ბრძანებით ხელშეპირებული მოკლეს.

ამის შემდეგ მათ შეიტყვეს, რომ ხმაღს გადარჩენილი ყიზილბაშების, არეშ-ხანისა და ყიზილბაშთა სხვა მხედართმთავრების კარვები ცოლებითა და ქონებით ერთ ადგილზე იყვნენ შეკრებილი. იქ ოსმან ფაშას ბრძანებით ადილ გირეი-ხანი გაგზავნეს. იგი მდინარეზე გადავიდა და ზემოხსენებულ ადგილას მივიდა. 3.620 ყიზილბაში ხმლით აეუწეს. ორი ათასი აქლემის საპალნე ქონება, არეშ-ხანის ხაზინა, მათი ცოლები და მხეველები, მისი ერთი პატარა შვილისა და სხვა მხედართმთავრების მთელი ბარგი ნადავლად ხელთ იგდეს. ამის შემდეგ ადილ გირეი და ღაზი გირეი 15.000 თათრით ოსმან ფაშასთან დარჩნენ. დანარჩენები კი, ხანის რწმუნებული პაჩი მუსტაფა-ბეგი და მობარეკ გირეი ყველანი ერთად თავიანთ ვილაიეთში დაბრუნდნენ.

როდესაც ამ დამარცხების შესახებ შაჰს ცნობა მიუვიდა, მან ვეზირი შირაზ სულეიმანი, თავისი შვილი ჰამზა-მირზა და სახელმწიფო საქმეებში ჩარეული ცოლი, რომელიც ჰამზას დედა იყო, დატყვევებულთა შურის საძიებლად, შემახისტვის ალყის შემოსარტყმელად გაგზავნა. მათ თან ახლდა 40.000-იანი ჯარი. მივიდნენ, შემახიაში ოსმან ფაშა გარემოიკცეს, აშკარა შეტევაზე გადადიოდნენ. ზოგჯერ უკანა კედლებიდან ბრძოლებს აწარმოებდნენ. ასეთი ბრძოლით ოცი ათასამდე ირანელი ხმლით აეუწეს.

ამ ხანებში ადილ გირეი თათართა ლაშქრით იმ მიდამოებში დადიოდა. ოსმან ფაშამ მას ყიზილბაშთა ჯარის მოსვლის ამბავი მისწერა. ყიზილბაშებმა მაცნე დაიჭირეს და როცა მდგომარეობა შეიტყვეს, გარემოცვა მიატოვეს და თათართა ლაშქრის წინააღმდეგ გაემართნენ. მათ მაჰმუდ აბადის სახელმწიფოების ყასაბას ველზე შეხვდნენ. სამი დღის ბრძოლის შემდეგ თათართა ლაშქარი დამარცხდა. ადილ გირეი და მისი ძმა ღაზი გირეი რამდენიმე ხელქვეითით ტყვედ ჩავარდნენ. როდესაც ეს შემადრწუნებელი ამბავი შუქიშ ოსმან ფაშამ გაიგო. მაშინვე, ერთ ღამეს შემახის ციხის მთელი საქურველი წაიღო და აქიდან უფრო მტკიცე დემირ-ყაფუს ციხეში გადავიდა. რადგანაც დაღესტნის ვილაიეთთან ახლოს იყო, სანოვაგის მომარაგება ადვილი იყო. მთელი ეს ამბავი სარდლის არზრუმში ყოფნის დროს მოხდა.

მაშინდელი ამბებიდან ერთ-ერთი ისიცაა, რომ ნახჩევნის გამგებელი და ქურთისტანის ისტორიის ავტორი შერეფ-ხან ბითლისიან მათ დამორჩილდა. ზემოხსენებულის მამა, შაჰს ედ-დინ აბა ჩამოძეულობით ბითლისის გამგებელი იყო. როდესაც ისინი ოსმალეთის სახელმწიფოს უნდა დამორჩილებოდნენ, რაღაც მიზეზით სულთან სულეიმანის²⁷ უდიდებულესობის ხელქვეითობიდან გამოვიდნენ და შაჰის მორჩილებაში შევიდნენ. შაჰმა მას გვირგვინი დაადგა და ზოგიერთი თანამდებობაც უბოძა. ბოლოს ნახჩევნის გამგებელი გახდა. ამ დროს, როდესაც სარდალმა იმ მხარეს ამბავი გაგზავნა და მას მორჩილებისკენ მოუწოდა, იგი თავისი ოჯახითა და ქონებით მოვიდა და დამორჩილდა. მას საპატიო ხალათი ჩააცვეს და მოვარაყებული ხმალი უბოძეს. თავისი სამემკვიდრეო ვიალეთი და მდიდარი ბითლისის ვიალეთი მას მისცეს.

წინათ სარდალმა გამარჯვების ნიშნად ბაღდადის ბეგლარბეგ ჰუსეინ ფაშას, შეპრიზორის ბეგლარბეგს შაჰს ედ-დინ ფაშა ზადე მაჰმუდ ფაშას ბრძანებები გაუგზავნა. რომლის მიხედვითაც თავიანთი ვიალეთების ლაშქრით უნდა წაჟაღრიყვნენ და დინავერის ნაპირები დაელაშქრათ. ზემოხსენებული განკარგულების თანახმად ისინი იმ მხარეს წავიდნენ, [ხალხი] დახოცეს და [საქონელი] იავარჩევნა. ყაზვინამდე ერთი დღის გადასასვლელზე ჯემჯემის რაიონამდე მივიდნენ. იქ ურიცხვი ნადავლი იგდეს ხელთ და ლაშქრობიდან დაბრუნდნენ.

987 წლის ჭუმადა ალ-აველის თვის დასაწყისში⁵⁸, გამარჯვებული ლაშქარი სარდლის ლაშქარს შეუერთდა.

კვლავ ანატოლიის ბეგლარბეგი ხადიმ ჭაფარ ფაშა, დამასკოს ბეგლარბეგი დიდ ვეზირი მეჰმედ ფაშა, თავილ ოღლი ჰასან ფაშა, ბასრადან გადაყენებული რიზვან ფაშა, ლაჰსადან გადაყენებული ისქანდერ ფაშა-ზადე აჰმედ ფაშა, ყველანი მოვიდნენ და სარდლის ლაშქარს შეუერთდნენ. შემდეგ დიდებული სარდალი ზემოხსენებული თვის მეთხოუმეტე დღეს⁵⁹ არზრუმის საზამთრო სადგომებიდან გამოვიდა, ჰასან კალე, ჩობან ქოფრუ, ხორასან ბაბა, სოღანლის იალალი, ჭუმადა ალ-აველის თვის ბოლო რიცხვებში⁶⁰ გაიარა და ყარსის ველზე დაბანაკდა. ბრძანების თანახმად ყარსის ციხის შეკეთებას შეუდგნენ.

წინათ, როდესაც არზრუმიდან გამოვიდა მარაშის ბეგლარბეგი მუსტაფა ფაშა, 12.000 ლაშქრით თბილისისკენ სანოვაგისა და საქურვლის გასაგზავნად დანიშნეს და წარავლინეს. ზემოხსენებული ფაშა ჩავიდა და 40 დღე იქ დარჩა, დაისვენა და გარშემო მიდამოებზე თავდასხმა დაიწყო. ურიცხვი ნადავლი ხელთ იგდო. თბილისში მყოფი ლაშქარი დიდხანს გარშემორტყმული იყო, დასუსტდა. საჭირო და აუცილებელი იყო მის ნაცვლად ძლიერი ლაშქრის ჩაყენება, ამიტომ მუსტაფა ფაშამ მასთან მყოფი ამირებიდან ყასემ-ბეგი, ჰამიდელის, სემენდერის, არაბგირის, ჩორუმის ბეგები, სულ — 50 კაცი, იქ დატოვა. თვითონ რომ ბრუნდებოდა, ყასემ-ბეგი 50-მდე კაცით იქ დარჩა. დანარჩენი დატოვებული კაცები ყველანი გაიქცნენ. მუსტაფა ფაშა სარდლის უდიდებულესობას ეახლა და, როდესაც ვითარება აუწყა, [სარდალმა] ლაჰსადან გადაყენებული აჰმედ ფაშა რჩეული ლაშქრით თბილისში სანოვაგის გასაგზავნად დანიშნა. როდესაც ზემოხსენებული ფაშა გზაზე მიდიოდა, ერთ-ერთ უღელტეხილზე ქართველი ყაჩაღები გადაუდგნენ და საპტიკად შეებრძოლნენ. აჰმედ ფაშას ხელქვეითთა უმეტესობა დახოცეს, თვითონაც დაჭრეს, მაგრამ (ოჰმა-ლები) არ დამარცხებულან, თბილისში ჩავიდნენ და გადაჩენილ სანოვაგე ჩაიტანეს. მეორეს მხრივ, რადგან სარდალმა აჰმედ ფაშას მოსვლას შესახებ ცნობა ვერ მიიღო, საგონებელში ჩაეარდა და განიზრახა კიდევ გარკვეული რაოდენობის სურსათი გაეგზავნა. ორი ათასი იუქი სანოვაგე მოამზადა და დიარბექირის ვალისა და ქურთების ბეგებს წინადადება მისცა მისი წაღების შესახებ. მათ რაღაც მოიპიზებეს და პატიება ითხოვეს. შემდეგ ამ სამსახურის შესრულება დამასკოს ბეგლარ-ბეგმა მეჰმედ ფაშამ და თავილ ოღლი ჰასან ფაშამ იკისრეს. სარდალს ეს გაუხარდა, და მათ აცნობეს სარდლის მიერ მათი დალოცვა. თბილისი ჰაჯი ბეგ-ზადე აჰმედ ფაშას უბოძა და რადგანაც დიარბექირის ვალი ბაჰრამ ფაშა გაჟიუტდა, იგი გადააყენა და მის ადგილზე მისი ძმა რიზვან ფაშა დანიშნა. ესენი ორივე ყარა შაჰინ მუსტაფა ფაშას შვილებია. ერთი სიტყვით, იმ ჭარს, რომელიც ავანგარდად უნდა წასულიყო, სარდალად თბილისის ვალი აჰმედ ფაშა დაუნიშნა. არიერგარდად რიზვან ფაშა გააგზავნა თავისი ვილეფთის ლაშქრით, ხოლო [საერთო] სარდალად — ჰასან ფაშა. მათ გზაში ორი ათასი იუქი სანოვაგე იგდეს ხელთ. ქართველი ყაჩაღები ნაწილ-ნაწილ ხმლით აკლწეს და თბილისში შედარებით ადვილად შევიდნენ. ჰასან ფაშა ციხის საქმეების მოსაწესრიგებლად სამი დღე დარჩა. შემდეგ დაბრუნდა. ჭერ კიდევ მაშინ დაბრუნდა, როდესაც მთავარსარდალი ფიქრობდა ნეტავ, თბილისში თუ იქნებიან შესულიო. 16 დღეში მოვიდა. სარდალი ჰასან ფაშას მტკიცე კედლებთან, კარვის კართან შეხვდა. ერთიმეორეს გადაეხვიენენ.

ამ ამბავმა ხელი შეუწყო ჰასან ფაშას ახალგაზრდობის დროს კეთილი ლონისძიებებით სახელი მოეპოვებინა.

ამჟელ ფაშა ერთ ხანს თბილისის დამცველად დარჩა. როდესაც კეთილშობილმა სარდალმა გაიგო, რომ თოქმაქ-ხანი არ ისვენებდა, ისლამის ლაშქრის სანოვავით მომმარაგებლებს ზიანს აყენებდა, ანატოლიის ბეგლარბეგი ჰადიმ ჯაფარ ფაშა 30.000-იანი ლაშქრის მეთაურად [დანიშნა] და ყარაბაღის ბეგლარბეგ მეჰმედ ფაშას, რუმელიის ბეგლარბეგ მაჰმუდ ფაშას და დიარბექირის ყოფილ ბეგლარბეგს ბაჰრამ ფაშას მოუწოდა და თოქმაქ-ხანის საშინაოების აღსაქვეთად ერევნისკენ გაგზავნა. მესამე დღეს ერევანში მივიდნენ. თოქმაქ-ხანი გაიქცა. შემდეგ ისლამის ლაშქარმა ის ნაჰიები მთლიანად იავარჰყო. ამის შემდეგ ქალაქი ერევანიც მთლიანად გააეერანეს. ვისაც ხმლით ბრძოლა შეეძლო, ყველა დახოცეს და ახალგაზრდები დაატყვევეს. დიდი ნადავლით თავიანთ ლაშქარში დაბრუნდნენ. გაცემული წმინდა ფეთვის⁶¹ თანახმად ტყვეები გაყიდეს. მათ ხელში დარჩენილთა გარდა, ოცი ათასი ტყვე მაშინვე გაიყიდა. იქ დროს ერევნის გარშემო მცხოვრებთა უმეტესობა სომხები იყვნენ. ყარსის ციხის, შირაქის⁶² სასახლის, ოთხი დიდებული მეჩეთის, ლაშქრის საზამთრო სადგომებისა და მედრესეს მშენებლობას შეუდგნენ. ყველაფერი ამის აშენება 90 დღეში დასრულდა. ციხის ყველა საკურველი სათანადოდ მოიმარაგეს. შემდეგ პატიოსანი რამაზანის თვის შუა რიცხვებში⁶³ სარდალი ყარსიდან გამოემგზავრა და მეშვიდე დღეს ფასინაბადში დაბანაკდა. იქ ლაშქრის მოთხოვნით არზრუმისკენ ერთად გაემართნენ. ვიდრე ჩავიდოდნენ, რამდენიმე დღით ადრე, ლაშქარში დიდ ვეზირ მეჰმედ ფაშა თავილის გარდაცვალების ამბავი მოვიდა. ერთ დღეს, როდესაც ზემოხსენებული პირი სასახლეში ბჭობდა, ერთი გიჟი კაცი შემოიჭრა. ჩაუშებმა ვერ გააგდეს. ბოლოს ის ეცა დიდ ვეზირს და ხანჯალი ჩასცა. მეორე დღეს ვეზირმა ტყბილი სული განუტევა. ეს გახელებული კაცი მოკლეს. დიდ ვეზირად როსტომ ფაშას სიძე აჰმედ ფაშა გახდა. რადგანაც მეორე სავეზიროდან დიდებული სარდალი ლალა მუსტაფა ფაშა იყო დანიშნული; დიდებულებმა და წარჩინებულებმა მიულოცეს.

წინათ ხელმწიფისგან ყირიმის ხანს მეჰმედ გირეის შირვანის ქვეყნისკენ გალაშქრების მაღალი ბრძანება ჰქონდა მიცემული. ჯუმადა აღ-ახირის თვეში⁶⁴ ზემოხსენებული პირი დიდი ლაშქრით ბაღრისარაიდან გამოვიდა. ადრე აზაქის⁶⁵ სანჯაყ-ბეგი 10.000 თათრით ოსმან ფაშასთან გაგზავნა სანოვავის მოსამარაგებლად. რადგანაც ზემოხსენებული ფაშა ბრძოლისა და ომის წარმოების საქმის მცოდნე გონიერი პირი იყო, ამიტომ ოსმან ფაშამ იგი შირვანის გამგებლად დანიშნა და შეთავსებით მთელი შირვანის ზღვის კაფუდანობა⁶⁶ მას მიანიჭა. შემდეგ შა'ბანის თვის მეთუთხმეტე⁶⁷ დღეს თათარ-ხანმაც ბაღრისარაიდან სამოცნამეთუთხმეტე გასაჩერებელ ადგილს მიაღწია და ოსმან ფაშას შეუერთდა. ჯერ შემახის ციხის ყიზილბაშთაგან დასაბრუნებლად დიდი რაოდენობის ლაშქარი დანიშნეს და გაგზავნეს. ჩავიდნენ და მისი დამცველი მაზან-დარანის გამგებელი მოჰამედ-ხანი ზელქევითებთა დახოცეს და ციხე აიღეს. შემდეგ თათართა ერთი რაზმი ბაქოშიც გაგზავნეს. შიგ მყოფი ყიზილბაშები ყველანი ხმლით აჯუწეს. ამის შემდეგ გულადი ფაშა მათთან ერთად შემახიაში სახელოვნად მივიდა. იქიდან მდინარე მტკვარი გადალახეს. იმ რაიონში ჰდე-ბარე ყიზილბაშთა ქვეყნისკენ ცალკეულ რაზმებად ჯარი გაგზავნეს, თაკზილ-აღაჯამდე მივიდნენ, სრულიად გაანადგურეს, დასწვეს და ურიცხვი ყიზილბაშები დახოცეს. უთვალავი ნადავლით დაბრუნდნენ. შემდეგ ოსმან ფაშამ ხანის ხელ-

ქვეითთაგან ვინმე ლაჩინ-აღა კეთილი ამბის მაცნედ არზრუმში სარდალთან გაგზავნა. როდესაც იქ მივიდა, მას თან ერთი ჩაუშა გააყოლეს და ოსმალეთის სახელმწიფოში გაგზავნეს. (ტ. III, გვ. 538—547).

შენიშვნები

¹ ლ ა ლ ა მ უ ს ტ ა თ ა ფ ა შ ა — მისი ბიოგრაფიისა და სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობის შესახებ წყაროები საკმაოდ ვრცელ ცნობებს გვაწვდიან. ოსმალთა ისტორიკოსები ფართოდ ეხებიან ლალა მუსტაფა ფაშას საქმიანობას. აღსანიშნავია იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები მის შესახებ. იბრაჰიმ ფეჩევის გადმოცემით იგი წარმოშობით ბოსნიელი-სოკოლოვების გვარიდან იყო. მან პირადი და მსახურებით, სულთნის სასახლეში ჯერ ამირახორობის, შემდეგ ჩაშნიგირის თანამდებობა მიიღო. შემდეგ სანჯაყ-ბეგი გახდა. იგი დაინიშნა უღლისწულ სელომის აღმზრდელად — ლალად. ის მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა სასახლეში, სხვადასხვა დროს იყო ვანის, არზრუმის, ალექსანდრეპოლის, ბეგლარ-ბეგი. ვეზირის წოდება ჰქონდა მიღებული. ირან-ოსმალეთის ომის დროს მან ერთ-ერთი სარდალმა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ყიზილბაშების განადგურების საქმეში. მის შესახებ. იხ. წყაროები და ლიტერატურა: *عقربند* I, გვ. 442. II, გვ. 20. I. V. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II. გვ. 472—503. L. Fekete, *Die siyaset-schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, I, ბუდაპეშტი. 1955. გვ. 394. Dr. Şerefeddin Turan, *Lala Mustafa paşa hakkında nollar ve vesikalar*. Türk Tarih Kurumu, „Belleten“, ტ. XXII № 85—88. ანკარა, 1958. გვ. 551—593. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ჰართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო სერგი ჩიჭიამ. თბ. 1954. გვ. 98—100. შ. სეაიდძე, ლალა მუსტაფა ფაშას ლაშქრობა ამიერკავკასიაში. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 116, თბ., 1965. გვ. 383—400.

² შ ა მ ი ს მ ა ი ლ ი — ირანის შაჰი, სეფიანთა დინასტიის ფუძემდებელი, ისმაილ I (1502—1524).

³ ს ი ნ ა ნ ფ ა შ ა — ლალა მუსტაფა ფაშას თანამედროვე და მისი მოკრძე. სხვადასხვა დროს არზრუმის, ალექსანდრეპოლისა და ვეგიტის ვალის თანამდებობას ასრულებდა. ერთ ხანს დიდგვარადაც იყო. ამ თანამდებობიდან იგი რამდენიმეჯერ იქნა გადაყენებული და ისევ აღდგენილი. (იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 126—127).

⁴ 985 წელი—1577—1578 წელი.

⁵ ი ა ნ ი ჩ ა რ — *يكنى* (თურქულად „ახალი ჯარი“) ოსმალეთის იმპერიის რეგულარული ჯარის სახეობა. იანიჩართა კორპუსი ორგანიზებულ იქნა ორხანის მიერ 1330 წელს და გაუქმდა სულთან მაჰმუდ II-ის დროს 1826 წელს. იანიჩრებმა დიდი როლი ითამაშეს ოსმალეთის სამხედრო ძლიერების განმტკიცებისა და ახალი ტერიტორიების დაპყრობის საქმეში. ასევე არანაკლებ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს იანიჩრებმა XVII—XVIII საუკუნეებში ოსმალეთის ძლიერების დაცვა-დაქვეითების საქმეშიც.

⁶ ბოლუქი — *بلو* — ასეულს ნიშნავს.

⁷ ვ ა ლ — *والى* — პროვინციის (ვილაიეთის) გამგებელი, მმართველი.

⁸ დ ე რ ე ი შ ფ ა შ ა — ოსმალური წყაროების მიხედვით, 1568—1569 წ. იყო დამასკოს, ხოლო 1570—1571 წ. ალექსანდრეპოლის თანამდებობაზე. 1575—1576 წ. იგი დიარბექრიის ვალია. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობით, დერეფი ფაშა დედამისის ღვიძლი ძმა იყო. [*عقربند* II, გვ. 41, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 112—113];

⁹ მ ე ვ ი თ ა ბ ზ ა დ ე ა შ მ ე დ ფ ა შ ა — ოსმალური წყაროების მიხედვით, საკანცლარიო საქმეებში თავი გამოიჩინა და მალე იანიჩართა მდივანი გახდა. 1558 წელს შაივარი დედოფალად ირანის თანამდებობა მიიღო. იგი სხვადასხვა დროს იყო მარაშის, ალექსანდრეპოლის, ბეგლარ-ბეგის თანამდებობაზე. გარდაიცვალა დაახლოებით 1582 წლის შემდეგ ხანებში. (იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 114).

¹⁰ ყ ა რ ა მ ა ნ ი ი ს ვ ი ლ ა ი ე თ — იგივეა, რაც კონიის ვილაიეთი. „თურქულ საისტორიო მწერლობაში კონიის ვილაიეთი დიდხანს ყარამანის სახელთ იყო ცნობილი. საქმე იმაშია, რომ სელჩუკიანი თურქების სახელმწიფოს ნანგრევებზე აღმოცენებულ ფეოდალურ სამთავროთა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი ყარამანთანაა დინასტიის სამთავროს ეპირა, რომელიც ცენტრალური ანატოლიის სამხრეთ ნაწილში, (თანამედროვე თურქეთის კონიის ვილაიეთის ტერიტორიაზე) მდებარეობდა“.

რაზე) მდებარეობდა. ამ სამთავროს ეწოდა ღინასტიის დამაარსებლის, ძლიერი ფეოდალის ყარამანის სახელი, ხოლო სამთავროს ღინასტიის გამგებლებელნი ყარამანის-ძეოთა (Karaman oğulları), სახელით იყვნენ ცნობილი. სამთავროს პოლიტიკური ცენტრი უმთავრესად ქალაქი ლარანდა იყო, თუმცა ერთ დროს ყარამანთან კონიაშიც ისხდნენ. შემდეგში, როდესაც XV საუკუნის მეორე ნახევარში, ოსმალებმა დამოწირად ყარამანისი და მათი სამთავრო საბოლოოდ შეუერთეს ოსმალეთს, ლარანდას ყარამანს ეწოდა, ხოლო ყარამანთან ქვეყანას Karaman eli, და კონიის ვილაიეთი ყარამანის ვილაიეთად იხსენიებოდა...“ (ს. ჩიქია, ცნობა დიდი მორუაის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში. აკად. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, XIII, თბ. 1942, გვ. 210).

¹¹ 986 წლის მოპარამის თვე—1578 წლის 10 მარტი—8 აპრილი.

¹² სეკუტარი—სტამბოლის აზიური ნაწილი.

¹³ არტაანი—ცნობილი გეოგრაფიული რაიონი სამხრეთ საქართველოში. მის შესახებ დაწერილებით იხ. ს. ჩიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი, წიგნი III, გამოკვლევა. თბ. 1958, გვ. 497—559;

¹⁴ ეელისი—ცნობილი ისტორიული პუნქტია სამხრეთ საქართველოში. მისი ადგილმდებარეობისა და ისტორიული წარსულის შესახებ იხ. ს. ჩიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი, წიგნი III, გვ. 531—532; ს. ჩიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 112;

¹⁵ ახალი ციხე—კონტექსტის მიხედვით, ველის ციხის მახლობლად მდებარე გეოგრაფიული პუნქტი ჩანს. სამწუხაროდ, მას არ იხსენიებს გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი და არც გურჯისტანის ვილაიეთის რუკაზეა აღნიშნული.

¹⁶ თოქმაქიანი—ყოფილაშთა ლაშქრის სარდალი.

¹⁷ ჩილდირის ეელი—მდებარეობს დაახლოებით ჩრდილის ციხის რაბათთან, რომელიც პრაქტ. ს. ჩიქიას დაკვირვებით თითქმის ჩრდილის ლევას ცენტრია (ს. ჩიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი, III, გვ. 379. იხ. აგრეთვე „გურჯისტანის ვილაიეთის რუკა“).

¹⁸ ოზდემირ ოღლი ოსმანი—აბაღაზბეგობიდან დაწინაურდა სასახლეში, 1568—1569 წ. სასახლის მთავარი მეჰარისა და უმცროსი მირაზორის თანამდებობებზე მუშაობდა, შემდეგ წლებში იქმენის ბეგლარბეგი იყო. მალე დიარბეგირის ვალის თანამდებობა მიიღო. ირანელებთან ლაშქრობაში სარდალად იქნა დანიშნული. სარდლობის თანამდებობაზე ყოფნისას ძალიან გაითქვა სახელი. 1584 წელს სადარაზში გახდა. გარდაიცვალა 1585 წელს. (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 113—114);

¹⁹ ბაქრამი—სულთნის სასახლეში გაიზარდა. 1571—1572 წ. სახელმწიფო დაეთარს განაგებდა. შემდეგ ბეგის თანამდებობა მიიღო. იყო არზრუმისა და დიარბეგირის ბეგლარბეგი. 1579—1580 წ. იგი გაანთავისუფლეს ამ თანამდებობიდან და ოზილისში გაგზავნეს, სადაც გარდაიცვალა კიდევ (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 114);

²⁰ აჰმედ ფაშა—წყაროების მიხედვით, კანცელარიის მწერლობიდან დაწინაურდა და იანიჩართა მდივანი გახდა. მალე მთავარი დეფთერდარის თანამდებობა მიიღო. შემდეგ, სხვადასხვა დროს იყო მარაშის, ალემოსა და დიარბეგირის ბეგლარბეგი (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 114);

²¹ მანუჩარი—დღისმშენი და ჭიხოსრო ათაბაგის ძე. იგი აქტიურად იბრძოდა სამცხეში ოსმალთა მოქალაქის წინააღმდეგ. გამაჰმადიანების შემდეგ მუსტაფა ფაშას სახელით იყო ცნობილი (იხ. სამი ისტორიული ქრონიკა, გამოცემული ექ. თაყაიშვილის მიერ, თბ., 1890); სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVI სს.) ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საბუბრები ქრ. შარაშიძისა, თბ., 1961. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 114—115; ვგნატაშვილი ბერი, ახალი ქართლის ცხოვრება, იე ქავახიშვილის წინასიტყვაობითა და რედაქციით, თბ., 1940; მ. სანიძე, ლაღა მუსტაფა ფაშას ლაშქრობა ამიერკავკასიაში, გვ. 382—400; გ. ტივაძე, სამცხე-საათაბაგოს ბრძოლა თურქ ღმპყრობთა წინააღმდეგ. გაზ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1949 წლის 46, 47 და 48 ნომრებში (20.XI, 27.XI 4.XII).

²² ქაიხოსრო—ჭიხოსრო II ათაბაგი (1522—1573).

²³ ყუარყუარე—ყუარყუარე IV, ქაიხოსრო II ათაბაგის შვილი (ათაბაგობდა 1474—1581 წწ.).

²⁴ ალთუნყალ—ცნობილი ისტორიული პუნქტი სამხრეთ საქართველოში. იხ. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი. წიგნი III, გვ. 153; ს. ჩიქია, მე-18 საუკუნის თურქული

დოკუმენტი ოქროს ციხის შესახებ, თსუ შრომები, ტ. 91. აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, თბ., 1960. გვ. 161—185;

25 ს ა ნ წ ა ყ ი — თურქ. Sancak, დროშა, Sancaklik. სადროშო — ოსმალეთის იმპერიის ადმინისტრაციული ერთეული, ეილაეთის შემადგენელი ნაწილი.

26 ხ ა ს ი — ოსმალური მიწისმფლობელობის ერთ-ერთ ფორმა. მიწას ნაკეთეს, რიგისი წლიური შემოსავალი 99.999 ახჩაზე მეტი იყო, ხასი ეწოდებოდა.

27 ჭ უ მ ა დ ა ლ - ა ხ ი რ ი ს თ ვ ი ს მ ე ო ც ე დ ლ ე — 24 აგვისტო (1578 წ.).

28 დ ა უ დ - ხ ა ნ ი — დაუთხანი, ლუარსაბის ძე, სიმონ I-ის ძმა, ქართლს განაგებდა 1562—1578 წლებში.

29 ლ უ ა რ ს ა ბ ი — ქართლის მეფე ლუარსაბ I (!530—1556).

30 თ ა ქ მ ა ს ბ ი — სეფიანთა ირანის შაჰი თაჰმასპ I („შაჰთაშაჰი“) (1524—1576);

31 ი ს ლ ა მ ი ს ქ ა რ ი — იგულისხმება ოსმალეთის ლაშქარი.

32 რ ე ა ი ა — رعايا არაბ. მრავლობითი, მხოლოდითი — رعاي რაჟაიფეთ, ნიშნავს ოსმალეთის სახელმწიფოს ქვეშევრდომს, რომელიც იბლის გადასახადებს. რეაიაში იგულისხმება ოსმალეთის იმპერიის მწარმოებელი საზოგადოება, გლეხობა.

33 კ ა ბ უ რ ი — მღონარე იორი. (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 122—124);

34 ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე ლ ე ვ ა ნ ხ ა ნ ი ს ძ ე — კახეთის მეფე ალექსანდრე (1574—1605).

35 ზ ა გ ე მ ი ს გ ა მ გ ე ბ ე ლ ი — იგულისხმება კახეთის მეფე, ზაგვი კახეთის ერთ-ერთი ქალაქი იყო, რომელსაც ბაზარიც ეწოდებოდა. ოსმალურ წყაროებში მთლიანად კახეთის აღმნიშვნელად ხშირად ზაგვი იხსენიება. (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 116);

36 ჭ უ მ ა დ ა ლ - ა ხ ი რ ი ს 27-ე დღე — 31 აგვისტო (1578 წ.).

37 კ ა ნ ი კ ი — მღონარე ალაზანი. (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 122);

38 ს ი თ ა ქ ი — ოსმალური დეოდალური ლაშქრის ერთ-ერთი სახეობა.

39 შ ე ქ ი ს ც ი ხ ე — ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი აზერბაიჯანში, დღევანდელი ნუხა.

40 ნ ა უ შ ი — ناصح ჩაუშები ოსმალეთის ლაშქარში აღმუშაუბებისა და სხვა რომელიმე მნიშვნელოვანი თანამდებობის პირთა მოვალეობის შემსრულებელი იყვნენ.

41 ო რ ე უ ჭ უ — გარკვეული სამხედრო თანამდებობა ცოხლბაშთა ლაშქარში.

42 ა ჭ ე მ თ ა ო ლ ნ ა ო ბ ა — აქემთა ოლლანი სიტყვათსიტყვით ნიშნავს არამუსლიმან, უცხოელ, ქრისტიანთა ბავშვებს, ოსმალეთის იმპერიაში აქემი ოლლანს ეტახდნენ იანიჩართა კორპუსის დასაკომპლექტებლად უცხო ქვეყნიდან მოყვანილ ქრისტიანთა ბავშვებს, რომლებსაც იანიჩართა ყაზარმებში ზრდიდნენ. ესენი შემდეგში იანიჩართა რიგებს ავსებდნენ.

43 ფ ო დ ლ ა — ოსმალეთის ლაშქრისთვის დაწესებული საგანგებო ულუფა.

44 რ ა ქ ა ბ ი ს თ ვ ი ს მ ე ო ც ბ რ ე დ ლ ე — 11 სექტემბერი (1578 წ.).

45 ა რ ე შ ი — ქალაქი შირვანში.

46 დ ე მ ი რ ყ ა თ — (თურქ. — რკინის კარი) ქალაქი დარუბანდი, დარუბანდის კარი.

47 ს უ ნ ი ტ ე ბ ო — ისლამის რელიგიის ერთ-ერთ მიმდინარეობის მიმდევრები. სუნიტობა ოსმალეთის ოფიციალური სარწმუნოება იყო.

48 მ ა რ ც ხ ე ნ ა უ ლ უ ფ ე ქ ი ე ბ ო — სულთნის სასახლის მხედართა ერთი სახეობა, რომელიც ცხენოსანი ჯარის კმაყოფილებაზე იძყოფებოდა.

49 დ ე ვ თ ე რ დ ა რ ი — ოსმალეთის იმპერიაში საფინანსო საჭმეების გამგებელი.

50 986 წლის შაჰანის თვის მეექვსე დღე — 1578 წლის ოქტომბერი.

51 ს ი მ ი ს ლ უ ა რ ს ა ბ ი ს ძ ე — ქართლის მეფე სიმონ I (1156—1601).

52 ა ლ მ ა მ თ ი ს ც ი ხ ე — მოღვაწეობა ცოხე-სიმაგრე ჩრდილოეთ ირანში, ყაზვინის ახლოს.

53 მ ო ჰ ა მ ე დ ხ ო დ ა ბ ა ნ დ ე — სეფიანთა ირანის შაჰი (1578—1587).

54 რ ა მ ა ზ ა ნ ი ს თ ვ ი ს 21 — ნოემბრის 20 (1578 წ.).

55 შ ე მ ა ხ ი ს ც ი ხ ე — შემახია. შირვანის სახანოს დედაქალაქი.

56 შ ე რ ე ფ - ხ ა ნ ბ ი თ ლ ი ს ი — XVI საუკუნის სპარსულენოვანი ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი ცნობილი წარმომადგენელია. იგი ჭერთების ისტორიის — „შარაფ-ნამეს“ ავტორია. იხ. კ. ტაბატაბაი, შერაფ-ხან ბითლისის ცნობები საქართველოს შესახებ, „კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული“, II, თბ., 1962, გვ. 159—188; Шараф-Хан ибн Шамс-ад-Дин Бидляви, Шараф-наме, т. I. Перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой. М., 1967.

87 სულთან სულეიმან-ოსმალეთის სახელგანთქმული სულთანი (1520 — 1566), რომლის დროსაც სახელმწიფომ თავისი ძლიერების ზენიტს მიაღწია.

88 987 წლის ქვემოდალ-აღაღის თვის დასაწყისი—1579 წლის ივნისი—ქიწერელი.

89 ზემოხსენებული თვის 15-ე დღე—10 ივლისი (1579 წ.).

90 ქვემოდალ-აბიარის თვის ბოლო რიცხვები—აგვისტოს ბოლო რიცხვები (1579 წ.).

91 წმინდა ფეთვა—ამა თეიმსაძიანზე უმაღლესი სასულიერო პირის მიერ ჰრძანების გამოცემისას რელიგიური რიტუალის შესრულება.

92 მირმირანი—میرمیران იგივეა რაც ბეგლარბეგი.

93 რამაზანის თვის შუა რიცხვები—ნოემბრის დამდეგი (1579 წ.).

94 ქვემოდალ-აბიარ—ივლისის ბოლო რიცხვები (1579 წ.).

95 აბაი—იგივე აზოვი (შავ ზღვასთან).

96 ზღვის დაფუძნობა—ადმირალის თანამდებობა.

97 შაბანის თვის მეხუთმეტე დღე—7 ოქტომბერი (1579).

سرداری لالا مصطفی پاشا بفر عجم

عجم شاهي اسماعيلدن مقدا مفاير صلح بعض حرکت صدور ايتمکله اوزرينه سفر اولنمق ملحوظ ايکن ارزن روم طرفندن بلاد عجمده اختلال وقوعی عرض اولنمغه تاگيد اعزم ايدوب وزير سنان پاشا بغداد طرفندن و لالا مصطفی پاشا ارزن روم طرفندن ارسال اولنمق اوزره ايکن دخی استانبولدن چيقدان سردارلرک اراسنده مخالفت و شقاق ظهور ايتمکله اول عزيزت فسخ اولنوب ۹۸۵ ده لالا مصطفی پاشا مستقلا عجم سفرينه سردار نصب ویش ييک يکچرى و بر قاچ ييک بلوک خلقی و دياربکر واليسى درویش پاشا ايلاتی عسکری ايله وارزن روم والیى بهرام پاشا و مرعش بکلى بکلى مويقاپ زاده احمد پاشا و حلب بکلى بکلى بوسنوی محمد پاشا و قرمان بکلى بکلى کوزلجه محمد پاشا ايلاتلری عسکرلری ايله سفره مأمور قلنديلر ۹۸۶ محرمنده سردار اسکداره کچوب ارزن رومه وصول بولدقده امرانک صوابديدلری اوزره ابتدا کرجهستان فتحه عزيزت و اردخانه وصولنده قزلباشه تابع محمود تخان ايلاتندن وله قلمهسى بعده يکى قلمهسى فتح ايلدی بعدذلك چقر سعد حاکمی وقمق خان و قره خان و کنجه حاکمی امام قولی خان و سائر جمعا طقوز نفر عجم خانلری اوتوز ييک ياخود يکرمى ييک عسکر ايله چلدلر صحراينه نزول و ذخيره جيلره ايصال مضرت ايلدکلری خبری وصول بولمغه دياربکر بکلى بکلى درویش پاشا ايلاتی عسکری ايله انلرک اوزرينه ارسال اولندی ايريشوب چنکه باشلدیلر درعقب اوزدمر اوغلى عثمان پاشا دخی ارسال اولنديکه اول وقت دياربکر ايلاتندن معزول ایدی تمام چنک قزشديفی وقت ايريشوب آج قورد قیون سوريسنه صونار کبی قزلباشلره صوندى بو طرفندن سردار ارزن روم بکلى بکلى بهرام پاشایی ايلاتی عسکری ايله و سابقا مرعش بکلى بکلى احمد پاشایی دخی متعاقبا ارسال ايتمش ایدی جمله سى ايريشوب قوشلق وقتندن یاتسويه دک چنک و آشوب ممتد اولدی بش ييک قزلباش مقتول ویش ييکی اسير اولوب عاقبت عسکر اسلامک اوکندن برطره چکلديلر امر سردار ايله چلدلر صحراينده قزلباش سرلرندن منارلر ترتيب اولندی

كرجستان ملكهسى اولان ددهسمد نام عورت اوغلى منوجهرى التى بيك كرجى
 و بر مقدار ازناور عسكرى ايله ارسال و فنى طرف غالب اولورسه اكا اتباع ايده-سز
 ديو امر ايتمش ايدى كلوب اهل اسلامك غلبه-سنى مشاهده ايلدكده منوجهر كلوب
 عرض اطاعت ايلدى سردار اكا اكرام ايدوب خلت كيديردى و قزلباشدن اخذ
 اولنان طبل و علملى و وردى بعده اردهان بكي عبدالرحمانى ارسال ايدوب جلدير
 و تومك و خرتيز و آخل كللك نام حصونى فتح و تسخير ايلدى ذكر اولنان
 منوجهر ملوك كرجستانك عظماسندن اولوب باباسى كيخسرو هلاك اولدقده كندو
 و برادري غورغور كوچك قالديلر انالري ددهسمد اور مملكت نظامنه قيام كو-ستروب
 التون قلعه پادشاهى ديو مشوره اولدى منوجهر برادري غورغور ايله حضور سرداره
 كلوب شرف اسلام ايله مشرف اولدقلىرند فوق الفايه التفات و اكراهه مظهر اولديلر
 منوجهرى مصطفى و برادري غورغورى دخى اهل اسلام اسماسندن براسم ايله تسميه ايدوب
 مصطفىبه ارغور سنجاغى و برادرينه اولتى سنجاغى توجيه و انالرينه اوچ بيوك قلعه-يى
 خاص تعيين و سائر مملكتلرني ضبط ايلدى بعده اول مصلدن ارتحال و دارالملك
 كرجستان اولان تقليس شهرينه وصول بولدى وصولي جمادى الاخره-نك ايكمرنجى
 اكونى وقوعبولمشدر شهر مزبوري سكانندن خالى بولمفله بى جنك و جدال ضبط
 ايلديلر مقدما انك پادشاهى اولان داود خان بن لوارصاب طهاسبه اتباع و زعملرنجه
 سلامه-كلوب شاه اكا تاج كيديرمش ايدى بودقه عسكر اسلامك توجهرلندن خبردار
 اولوب رعاياسنى طاغله اجلا و كندوسى شاه طرفنه التجا ايدوب شهرى بوش براقهش
 يدى صولاق فرهاد پاشازاده محمدبك كه قسطنطينى مكي ايدى تقليس ايلانته والى
 انصب و لوازم محافظه-سى تكميل و صغير و كبير بر مقدار طوب دخى براغوب
 اندن ارتحال و كره نهري عبور اولندى اندن صكره قابور نام نهر كنارنده برقاچ
 كون آرام و استراحت اولندى كرجستان ملوكنك اعظم و اشجعى اولان الكسندر
 بن لوند خان كه زكم حاكمى ايدى شاه طهاسب قزقرنداشنى تزوج ايتمش ايكن
 شاهدن تاج-كيوب اطاعت ايتمش ايدى سردار انك طرفنه خبركوندروب اطاعته
 دعوت ايتدكده مخالفت ايتميوب جمادى الاخره-نك يكرمى سكرنجى كون اردويه
 وصول بولدى بالجملة اعيان استقباله چيقوب تعظيم ايله سردار اوتاغنه كتورديلر كمانبى
 اكرام و ولايتنى بكلىر بكيلىك رتبه سيله كندويه توجيه ايدوب الكسندر دخى سنوى
 بر مقدار مال و بركه التزام واردو ايله معا ارتحال ايلدى شروان حدودنده قاتق نام
 نهره وصول بولندقده بر-بلوك يكيچرى اشقياسى سردار اوتاغنه هجوم و عودت
 اولنمفه ايرام ايلديلر سردار انلري رفقله دفع ايدوب اندن صكره شاه محمدك وزيرى
 ايمير خان يكرمى-بيك قزلباش ايله قيون كچدى نام معبردن نهر مذكورى عبور
 ايدوب عسكرى باصق فكرنده اولدينى مجموع اولمفله سردار بنوب بنلرى باصدى
 ايمير خان ايله بر مقدار عجم خلاص بولوب ماعداسنك كيى قتل و اسير و كيى
 غرق اولدى مقدما سردار الكسندر خانى كندينك اوچ بيك كرجى عسكرى و ميرزا
 على بك ولاغوش احمد بك و بر مقدار سپاهى ايله شكى قلعه-سى تسخيرينه ارسال
 ايتمش ايدى واروب اقرب ازمانده بالجملة لواحقى ايله تسخير ايدوب بو ائنانده انك
 دخى مژده-سى ورود ايلدى سردار اول ممالكى خدمتى مقابله سنده الكسندر خانك ارغلى
 ار كلا ميرزايه توجيه ايتدى بعدذلك سردار امر ايدوب عسكرك نصفى مرتبه-سى
 نهري مرور ايلديلر لكن نهر طفيان اوزره اولمفله عظيم زحمت چكلىدى كيجه

ایرشد کده سردار دخی عبور ایلدی بری طرفده طوب وجه خانه و عسکرک نصفی
 قالدقیرنده مخالفت و عناد ایدوب مرعش بکار بکیسی مصطفی پاشایی کندو اوزرلرینه
 سردار اختیار و رجوع مراد ایلدیلر صکره یکچیری طائفهسی کیرو انلره مخالفت
 وصوبی کچوب سرداره ملحق اولملری ايله سائری دخی بالضروره بالجمله عبور
 ایتدیلر سردار بواطاعتلری مقاله سنده یکچیری طائفه سنه انعام واحسان ایدوب بش
 نفریبا باشیارینه چاوشلق و یوزنفره سپاهیلک والتمش نفره قوروجلق و بوسفرده
 بولنان یکچیریلردن هرکیمک بلوغه ایرمش اوغلی وار ایسه برر اچقه ايله عجم
 اوغلانلغی و نابالغ اولنلرینه برر فودله ویردی بعده کوجوب رجیک طقوزنجی کون
 ارشه وصول بولدیلر اردوده قحط وار ایدی ارشده مستوفی ذخیره بولنوب اون سکر
 کون انده مکث و برایلق ذخیره تدارک اولندی عسکرک عددی اتباع ومواش ايله
 یوز بیکه بالغ اولوردی ارش شهرینه متصل بر باغچه نیک اشجاری قطع وبر هفته
 ایچنده اطرافنه سورو درت قلعه بنا واوچ قیو قونیلوب اطرافنه خندق حفر و بر
 مقدار ضربزن طویلر وضع و محافظه سنه صاروخان بکی قیطاس بک نصب و مومی
 الیه ارشر بکلر بکیسی قیلندی دمر قیو خالق سنی اولملری ايله بو ائانه قزلباش
 طرفندن اوزرلرینه حاکم اولان چراخ بکی اخذ واوچ یوز نفر اتبا عنی قتل ورؤس
 مقطوعه ايله چراغ بکنی حضور سرداره کتوردیلر کلنلرک اعیانه خلعتلر الباس
 و قلعه به محافظ نصب و چراغ بک قتل اولندی شروان ممالکی تمام فتح اولندقدن
 صکره سردار اول ولایته اوردمر اوغلی عثمان پاشایی شجاعت ونجابتنه بناء والی نصب
 و وزارت توجیهی ايله بکام وایالتی سنجاقلرینی برر مستحق کیمسه به توجیه خصوصنی
 کندویه سپارش و التمش التی پاره طوب وضربزن ویوز سکان صندوق جبه خانه
 کند ویه تسلیم ایدوب باتنده بیک یکچیری و بالجمله یسار علوفه جیلرینی التی
 آیه دک علوفه اری ايله وارزن رومک یمین و یسار بلوکلرینی واردهان عسکرینی
 البقبوب یکیدن دخی اوچ بیک شروان قولی یازدی و اردو دفتر داری نصب ایلدی
 محصولات شروان اول وقت همان یالکز خزینه عامر به تخمینا ایک یوز یوک اچقه مقداری
 کلوردی بعدذلک ۹۸۶ شعباننک التنجی کون سردار ارشدن ارتحال و قانق نهری
 اوزرینه مد اولنان چسردن عبور و سکر کوندن صکره سلطاننچق مر حله سنه
 نزول ائانسانده الکسندر اوغلی ارکلا میرزایه که قولاغورلق خدمتنده ایدی ولایته
 عودت ایتمک اوزره اذن ویردی اول محله طاغستان حاکمی شمخال اردویه کلوب
 بالجمله اعیان استقبال واکرام ايله کتوروب اوتاغ سرداره ایندیردیلر سردار اکا مبالغه
 اکرام و احترام ایدوب ققتان کیدیردی سابقا تفلیس حاکمی سیمون بن لوارصاب که
 طهماسب زمانندن بری آلموت قلعه سنده قلعه بند ایدی محمد خدابنده نانی اطلاق
 و تفلیسی لواحقی ايله طرفندن اکا توجیه و سردار فتحنه مشغول ایکن ارسال ایلدش
 ایدی کلوب باشنه بروافر کرجی ازناورلری جمع و عسکر اسلام عودت ایتدکده
 یول اوزرنده بعض دربندلری سد و نیجه احمال و انتقال ودواب ورجالی نهب
 و غارت و اهل اسلامه کلی ایصال خسارت ایلدیلر سردار کلوب تفلیده بش کون
 مکث وآرام ایلدکدن صکره ارتحال و کوری قلعه سنه نزول و انک محافظه سنی
 کردی حسین بکه سپارس و ایچنه التمش یکچیری و بر مقدار عسکر دخی وضع
 ایلدی بومنزله عظیم قار یاغوب صفوقدن چوق طوار و آدم هلاک اولدی اندن ارتحال
 و مشقت عظیمه ايله رمضان شریفک یکر می برنجی کونی ارزن روم مشتاسنه وصول

بوندی او طور قدرین ماعدا یوز اوتوز مرسته تعداد اولمشدر پاشالره و بکله قیشلار
 تعین و هر برسته مشترینه کیمکه اذن و یریلوب روم ایلی بکله بکیسی محمود پاشا
 یسین اید محافضه تعین اوئندی بو طرفه شروان بکله بکیسی اوزدر اوغلی
 عثمان پاشا سردار کدکدن صکره یاننده اولان اون بیک عسکردن بر مقدار آدم
 اتخله وارش بکله بکیسی قیطاس پاشا ایله اتفاق ایدوب ارش قرینده کرنهری اوزرینه
 ماولان جردن عبور و قمره بنگ وافر قرا و قصبه تکی نهب و غارت و غنائم مویره ایله
 عودت ایدوب عثمان پاشا دارالمطک شروان اولان شماخی قلمه سی محافظه منه کندی
 سابقا قزلباش طرفدن شماخی حاکمی اولان ارش خان قره باغدن بر مقدار اشقیبا
 جمع و کندویه قصد اوزره اولمشدن خبردار اولوب بو ائنده امام قولی خان
 و امیر خان و سائر بر قچ خانلر اون بش بیک قزلباش ایله ارش قلمه منه قصد
 ایدیلر ارش محافظی قیطاس پاشا متورانه حرکت ایدوب براز آدم ایله قارشولدی
 و جنگه کندوسی تاپود اولوب عسکردن دخی عمری اوزون اولنلر نجات بولدی
 ائرنیش کوب ارش قلمه سی ایچنده اولان مهت وافر ایله اخذ ایدیلر اندن صکره
 ارش خان یکریمی بش بیک قزلباش ایله سالیان حصنی مقابلندن نهری عبور و عثمان
 پاشا اوزرینه هجوم ایدی پاشای دلیرانلری قارشولوب ایکی کون صباحدن اخشامه دک
 اوچنجی کون دخی ایکندی و قته دک جنگ ایلدی لکن قزلباش جوق اولوب پی
 ندر پی ایدیلر دخی ایرتمکته اهل اسلام غایت بی تاب و توان اولوب انزاهه قریب
 اولمشر ایدی مقدمه سردار قریم خانی محمد کرایه عسکر اسلام ایله معا بولما
 سیچون خبر کوندومش ایدی لکن مشارائیک مانع قوسی ظهور ایتمکله اجابت ممکن
 اولمیب برادری عادل کرای و سعادت کرای و اوغلی مبارک کرای قرق بیک تاتار
 حار هزار ایله ارسال ایتمش ایدی یوم مزبورده عسکر اسلام انزاهه یوز طومشلر
 لیکن لاعن قصد تاتار عسکری محل معرکه به ایریشوب هجوم ایتدکلرنده قزلباشلر
 منیم اولوب اولکی کونلرده قیلانندن ماعدا اون بیک قزلباش قلیچدن کچوب سردارلری
 ارش خان گرفتار و اسراندن اکثری کیمی اسیر و کیمی مقتول و بالجمله اموال
 و اشیایلی اغتنام اولندی ارش خان عثمان پاشا امری ایله صبرایینی الی بغلو قتل
 اولوب بوندن صکره بقیه السیوف قزلباشلر ارش خان و سائر قزلباش اسرانشک خیمه لری
 و حرملری و اثرفلری ایله بر محلهه تجمع ایتدکلری خبر انمغه عثمان پاشا
 امری ایله عادل کرای خان نهری کچوب محل مرقومه وصول بولدی و اوچ بیک
 التیوز یکریمی قزلباشی قلیچدن کچوروب ایکی بیک دوه یوکی اغرلق و ارش خانک
 خزینه سی و خاتونلری و جاریه لری و برکوچک اوغلنی و سائر امر انک بالجمله
 اشیا و حرملرنی اغتنام ایدوب بعد عادل کرای و غازی کرای ایله اون بش بیک
 تاتار عثمان پاشانک یاننده قالدیلر ماعداسی بالجمله خان و کیلی حاجی مصطفی بک
 و خان زاده مبارک کرای ایله ولایتلرینه روانه اولدیلر بو انزاهه خبری شاهه
 وصول بولنده وزیر میرزا سلیمانی اوغلی حمزه میرزا و دولته تسلط اوزره اولان
 زوجه سی ایله که حمزه نیک والده سیدر اخن انتقام ایچون شماخی محاصره سته ارسال
 ایدوب یانلرینه قرق بیک عسکر قوشدی کلوب شماخیده عثمان پاشایی محاصره
 ایدیلر کاه اچقدن و کاه وراه جداردن اولان جنک لرده یکریمی بیک قدر عجم
 قلیچدن کچدی بوانلارده عادل کرای عسکر تاتار ایله اول حوالیده کشت و کنار اوزره
 ایدیلر عثمان پاشا انک طرفه قزلباش عسکری کلدیکنک خبرنی یازوب کوندردی

قزلباشلر اولاغی طوتوب احواله واقف اولدقلرنده محاصره یی براغوب تاتار عسکری
 اوزرلرینه کتدیلر محمود اباد نام قصبه صحرا سنده ملاقی اولوب اوچ کون محاربه دن
 سکره عسکر تاتار منهزم وعادل کرای وبرادری غازی کرای برنیجه اتباعلری ایله
 کرفتار اولدیلر بو خبر موحن عثمان پاشانک مجموعی اولدقده همان برکیجه
 شماخی قلعه سنده اولان بالجمله مهماتی الوب اندن متین اولان دمور قپو قلعه منه
 ارتحال ایلدی زیرا ولایت طاعتخانه قریب اولمغله ذخیره تدارکی اسان ایدی بو وقایعک
 مجموعی سردار ارزن رومده ایکن ظهور ایتمشدر اول ائتاده وقوعبولان اموردن
 بریسی دخی نخجوان حاکمی و کردستان تاریخی مؤلفی شرفخاک بدلیسنک اطاعت
 ایتدوکیدرکه مومی الیهک پدیری شمس الدین اباعن جدبدیس حاکمی اولوب دولت
 علیه اطاعت اوزره ایکن برسییدن سلطان سلیمان حضرتلردن روگردان اولوب
 شاهه اتباع ایلدی شاه اکاتاج کیدیردی شرفخان اول وقت عجمده قلوب بعض مناصبه
 دور ایدهرک عاقبت نخجوان حاکمی اولدی بو ائتاده سردار انک طرفه خبر ارسال
 و اطاعته دعوت ایتدکده اهل و عیالی ایله کلوب اتباع ایلدی الباس خلعت واحسان
 سیف مرصع ایله اکرام و ملک موروثی اولان بدلیس ایلالتی کندویه توجه اولندی
 مقدما سردار ظفر شمار بغداد بکلیر بکیسی حسین پاشا و شهرزور بکلیر بکیسی
 شمس الدین پاشا زاده محمود پاشایه امرلر ارسال ایتدی ایدی که ایالتلری عسکرلری
 ایله واروب دیناور نواحینی غارت ایلهلر مومی الیهما حسب الامر اول طرفه واروب
 قتل و نهب و تخریب ایدهرک تافزونه برمرحله قاله جمجام نام محله دک وصول و انده
 غنائم بی شمار ایله قفول ایلدیلر ۹۸۷ جمادی الاولیسی اوائلنده عساکر منصوره کیرو
 سردار اردوسنه جمع اولوب یکیدن اناطولی بکلیر بکیسی خادم جعفر پاشا و شام
 بکلیر بکیسی وزیر اعظم محمد پاشا و طویل اوغلی حسن پاشا و بصره دن معزول
 رضوان پاشا و لحادن معزول اسکندر پاشا زاده احمد پاشا بالجمله کلوب مسکر
 سرداره ملحق اولدیلر پس سردار اکرم شهرمزیورک اون بشنجی کون مثنای ارزن
 رومدن چیقوب حسن قلع و چویان کبرسی و خراسان بابا و صوغانلو یایلاقی اوزرلردن
 جمادی الاخره غره سنده قارص صحرا سته نزول و حسب الامر قارص قلعه سنی تعمیره
 مباشرت ایلدی مقدما ارزن رومدن چیقدیفی ائتاده مرعش بکلیر بکیسی مصطفی
 پاشایی اون ایکی ییک عسکر ایله تقلیه مهمات و ذخیره کوندز مکه تعمیر و ارسال
 ایلمش ایدی مومی الیه وصول بولوب قرق کون انده مکث و آرام و اطراف و اکنافه
 اقلر صالوب غنائم بی شمار اخذ ایلدی بعده تقلیه اولان عسکر چوق زمان محاصره
 چکمکله زبون اولوب یرلرینه توانا عسکر وضع اولنق لازم و مهم اولمغین مصطفی
 پاشا یانمه اولان امرادن قاسم بکی و حمید ایللی و سمندر و عربکیر و چورم بکلرینی
 بشیوز آدم انده براغوب کندوسی عودت ایدیچک قاسم بک الی نفر مقداری آدم
 ایله قلوب ماعدا بالجمله براقیدیفی آدملر فرار ایتدیلر مصطفی پاشا حضور سرداره
 کلوب احوالی افاده ایتدکده لحادن معزول احمد پاشایی برمقدار منتحب عسکر
 ایله تقلیه ذخیره ایصالی ایچون مأمور قیلدی مومی الیه یولده کیدرکن بردر بنده
 کرجی اشقیاسی یولنه چیقوب محکم دوکشیدیلر احمد پاشانک اکثر اتباعی مقتول
 و کندوسی مجروح اولمشلر ایکن بنه منهزم اولمیوب تقلیه داخل و ذخیره نک
 تلف اولاندنن ماعداسنی ایصال ایلدی بو طرفه سردار احمد پاشانک وصولندن
 خبراله مدیغندن اندیشه یه دوشوب برقات ذخیره دخی ارسال ایتک ملاحظه سنده اولدی

و ایکی بیک یوک ذخیره تدارک و دیاربکر و الیسنه و اکراد بکلرینه کوتورمک تکلیف ایلدکده غنروپانه ایراد ایلدیلر صکره شام بکلر بکیسی محمد پاشا و طویل اوغلی حسن پاشا بوخدمتی ادایه تعهد ایتمکله سردار حظ ایدوب اکا دعای خیر ایلدی و تفلیس حاجی بک زاده احمد پاشایه توجیه و کتمکره تفند ایلدوکی ایچون دیاربکر والیسی بهرام پاشایی عزل و یرینه برادری رضوان پاشایی نصب ایلدی بونلرک ایکیسی دخی قره شاهین مصطفی پاشانک اوغلریدر و الحاصل کیده جک عسکر تفلیس والیسی احمد پاشا مقدمه و رضون. پاشا ایالتی عسکری ایله سالا و اوزرلرینه حسن پاشا سردار نصب و ارسال اولندی بونلر ایکی بیک یوک ذخیره یی یولده نیجه نیجه کرجی اشقیاسنی قلیچدن کچوردرک سهولت ایله تفلیسه داخل اولدیلر حسن پاشا امور قلمیه نظام و یرمک ایچون اوچ کون مکت ایدوب بعده عودت برله هنوز سردار عجبا تفلیسه وصول بولدیلمی دیو فکرده ایکن اون التی کونده وصول بولدی سردار کمال سرورندن حسن پاشایی اوتاع قیوسنده استقبال و معانقه و دعای خیر ایلدی بو خصوص حسن پاشانک شبایی وقتنده جلالت و حسن تدبیر ایله شهرت بولمسنه سبب اولدی و احمد پاشا برمدت تفلیس محافظه مند قالدی طوقماق خان عسکر اسلام ذخیره جیلرینه ایصال مضرتدن خالی اولمدی سردار اکرمک مجموعی اولیجق اناطولی بکلر بکیسی خادم جعفر پاشایی اوتوز بیک عسکره باشبوغ و قرمان بکلر بکیسی محمد پاشا و روم ایلی بکلر بکیسی محمود پاشا و سابق دیاربکر بکلر بکیسی بهرام پاشایی معیتنه مامور و طوقماق خان غائله سنی دفع ایچون روان اوزرینه ارسال ایلدی اوچنجی کون روانه واصل اولدیلر طوقماق خان فرار ایلدی پس عسکر اسلام بالجمله اول نواحی بی غارت و تخریب ایلدکن صکره شهر روانی دخی بالکلیه غارت و اهالیستک قلیجه کلنلرنی قتل و صبیانلرنی اسیر و غنائم ییشمار ایله اردویه عودت ایدوب و یریلان فتوای شریفه موجبنجه النان اسیرلری بیع ایلدیلر اده قلاتلردن ماعده امان یکرسی بیک اسیریخ اولندی اولوقت روان اطرافنده اولان رعایا اکثری ارمنی ایدیلر قارص قلمه سی بناسی و میرمیران ایچون سرای و درت جامع شریف و عسکری قیشالاری و مکتب انشاسنه مباشرت اولنوب بونلرک جمله بنالری طقان کونده تمام اولوب و جه اکمل اوزره بالجمله مهمات قلعه کورلدکن صکره رمضان شریف غره مند سردار قارصدن ارتحال و یدنجی کون پاسین آباده نزول و انده عسکره اذن برله ارزن رومه توجه ایلدی و وصولندن برکون مقدم وزیر اعظم محمد پاشایی طویلک فوتی خبری اردویه واصل اولدی که برکون مشارالیه سراینده ایکندی دیوانی ایدرکن بر مجنون آدم ایلر وکلدی چاوشلر دفعنه قادر اوله میوب بالاخره هجوم ایلدی مجنونی قتل ایلدیلر یرینه رستم پاشانک صهری احمد پاشا وزیر اعظم اولوب وزارت ثانییه سردار اکرم لالا مصطفی پاشا متعین اولمفله بولنان اعیان و ارکان تبریک ایلدیلر مقدا طرف شهریاریدن قریم خانی محمد کرایه شروان ممالکنه و ارمق اوزره امر عالی ارسال بیورلمش ایدی مشارالیه جمادی الاخره ده عظیم عسکر ایله باشچه سرایدن چیقوب ازاق سنجاق بکی اون بیک تاتار ایله عثمان پاشایه ذخیره تدارکی ایچون ایلرویه کوندردی مومی الیه جنک و حرب امورینه واقف شجیع و صاحب رأی کیمسه اولمفله عثمان پاشا انی شروانه حاکم نصب و بحر شروان قبودانلغنی ضم ایلدی بعده شعبانک اون بشنجی کون تاتار خان دخی باغچه سرایدن

یتیمش بشنجدی منزله ایریشوب عثمان پاشایه ملاقی اولدی وابتدا شماخی قلمه سنی
قزلباشدن استرداد ایچون بر مقدار عسکر تعیین وارسال ایلدیلر واروب محافظتی
اولان مازندران حاکمی محمد خانی بالجمله اتباعی ایله قتل و قلعہیی تسخیر ایتدیلر
بعده بر مقدار تاتار دخی باکویه کوندروب ایچنده بولنان قزلباشلر قلیچدن کچورلدی
اندن صکره پاشای دلیر خان عالیشان ایله معا شماخییه واردیلر اندن کر نهرینی
کچوب اول حوالیده اولان قزلباش ممالکنه بلوک بلوک عسکرلر ارسال ایلدیلر تاقریل
اغاجه دک وصول وتمام مرتبه نهب و تخریب و احراق و بی نهایه قزلباش قتل و غنائم
بی شمار ایله عودت ایلدیلر بعده عثمان پاشا خان اتباعندن لاجین اغا نام کیمهیی
تبشیر ایچون ارزن رومده سرداره ارسال ایلدی وصولنده یانته بر چاوش قوشیلوب
دردولته کوندرلدی.

ილია ბაბაშა

სულხან-საბა ორბელიანის მოღვაწეობის ისტორიიდან

(1715 წ. იანვარი — 1716 წ. მაისი)

სულხან-საბა ორბელიანის საქმიანობა კონსტანტინოპოლში დასაველეთ ევროპიდან მისი დაბრუნების შემდეგ არ არის ჯეროვნად შესწავლილი. საკითხი მით უფრო საინტერესოა, რომ თვითონ სულხან-საბას დღიურში კონსტანტინოპოლში მის ყოფნას მცირე ადგილი (დაახლოებით ერთი გვერდი) უკავია, ხოლო მის დიპლომატიურ მოღვაწეობაზე ამ ქალაქში ყოფნისას სრულებით არაფერია ნათქვამი¹. ეს გასაგებია. თურქების გარემოცვაში მყოფ სულხან-საბას არ შეეძლო თავისუფლად ეწერა თავის პოლიტიკურ მისიას. არ იყო გამორიცხული, რომ ეს დღიური ხელში ჩავარდნოდან მის მოწინააღმდეგეებს. ალბათ ამიტომ, რომ სულხან-საბას დღიურში საერთოდ ნაკლებადაა ლაპარაკი ევროპაში მის დიპლომატიურ საქმიანობაზე. ამ საკითხის შესახებ საარქივო მასალიდან უფრო მეტს ვგებულობთ, ვიდრე სულხან-საბას დღიურიდან.

ავიღოთ ერთი მაგალითი. კუნძულ მალტიდან კონსტანტინოპოლში მიმავალი საფრანგეთის გემი, რომლითაც მიემგზავრებოდა სულხან-საბა, სმირნაში გაჩერდა. გემზე 30-მდე „მგზავრი“ თათარი ავიდა. მათ იქ სულხან-საბას „სახელი შეიტყვეს უნდოდან კონსტანტინოპოლეს ერთი რომ ჩხუბი ექნათ“ — წერს სულხან-საბა. მაგრამ საფრანგეთის ელჩმა კონსტანტინოპოლში გრაფმა ლეზალორმა, რომელიც ელოდა სულხან-საბას, საფრანგეთის გემს ნავი შეახვედრა, სანამ იგი ნაპირს მოადგებოდა, და იქიდან სულხან-საბა და დავით მეგრელი პირდაპირ საფრანგეთის საელჩოში მიიყვანეს. „თუ ის ნავი არ მოგვსვლოდა — წერს სულხან-საბა საფრანგეთის მინისტრს და სახელმწიფო მდივანს (კანცლერს) გრაფ ლე პონშარტრენს — არ ვიცი, თათრები რას იქმდნენ: ეს რომ ნახეს თათრებმა, ვეზირს მოახსენეს. მაგრამ ელჩის საქმით, მოვრიჯით“².

როგორც ჩანს, თურქეთის დაზვერვა თვალყურს ადევნებდა ვახტანგ VI-ის წარმომადგენლის — ორბელიანის მოღვაწეობას.

აღნიშნულ ფაქტზე არაფერია ნათქვამი სულხან-საბას დღიურებში. ამ დღიურების შესაბამის ადგილას ვკითხულობთ მხოლოდ შემდეგს: „ი“ (19) იანუარს დილაზე ღესპანს ნავი ებოძა, ენგიჩრები. გამოვედით ზომალდიდან“³.

¹ იხ. სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ. ტ. I, 1959, გვ. 241.

² M. Brosset, Documents originaux sur les relations diplomatiques de la Géorgie avec la France vers la fin du règne de Louis XIV, „Nouveau Journal Asiatique“. Paris, 1832, ტ. IX, გვ. 445.

³ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., ტ. I, გვ. 241.

საფრანგეთსა და იტალიაში მოლაპარაკებების შემდეგ საქართველოს გზაზე დამდგარი სულხან-საბა კონსტანტინოპოლში 1715 წლის 19 იანვარს ჩავიდა. აქ ის დარჩა 1716 წლის მისამდე (და არა 1715 წლის სექტემბრამდე, როგორც მიუთითებს ბროსე⁶). კონსტანტინოპოლში სულხან-საბა უნდა დალოდებოდა საფრანგეთის მეფის წარმომადგენელს (რომელსაც ეკისრებოდა შაჰის კარზე ვახტანგის საკითხის მოგვარება) და მისიონერებს (რომლებიც უნდა ჩამოსულყვნენ საფრანგეთიდან და იტალიიდან), რათა მათთან ერთად საქართველოში გაეგზავრებულყო.

ფრანგი მისიონერის ჟან რიშარის სახელზე რომიდან საფრანგეთში გაგზავნილ ერთ-ერთ წერილში ვკითხულობთ: „თავადმა სულხან-საბამ, მიემგზავრებოდა რა იტალიიდან, რათა დაბრუნებულიყო საქართველოში, იაზოვან“ რომ იმას. ვისაც ეს შეეხებოდა, შეესრულებინა „დაბრება, რომელიც მან (სულხან-საბამ. — ი. ტ.) მეფის (ლუი XVI — ი. ტ.) სახელით გადასცა პაპს: გაგზავნოს და მოაწყოს სამღვრელოში საფრანგეთის რვა ან ათი მისიონერი...“⁷ როგორც ამ საბუთიდან ჩანს, ამ საკითხზე ლაპარაკი ყოფილა საფრანგეთის მეფე ლუი XIV-სა და რომის პაპის კლიმენტი XI-ის მიმოწერაშიც. აქვე ნათქვამია, რომ „ათასი ეკიუ წელიწადში საკმარისი იქნება ამ მისიონერების შესანახად“. პარიზში წმ. ლაზარეს სახლის წინამძღვარს უკვე სცოდნია ყოველივე ეს, ხოლო სულხან-საბა ორბელიანს გადაწყვეტილი აქვს დაელოდოს მათ კონსტანტინოპოლში, რათა თვითონ გააცილოს ისინი თავის ქვეყანაში⁸.

სულხან-საბა ორბელიანი საფრანგეთის ელჩის კონსტანტინოპოლში გრაფ დეზალორს, ისევე კარგად მიუღია, როგორც საქართველოდან ევროპაში გამგზავრებისას. დეზალორმა სულხან-საბა და დავით მეგრელი მოათავსა საელჩოში — „საფრანგეთის სასახლეში“. მათი შენახვის ყველა ხარჯი იკისრა საფრანგეთის მთავრობამ. „ბატონმა ელჩმა ერთს სახლში დაგვყენა კაის პატივი, ზღლისშეწყობით. როგორც უწინ მის ვიყავით, ისრე ახლო გავვირიგა“ — სწერდა სულხან-საბა პარიზში დე პონშარტრენს⁹.

კონსტანტინოპოლში ჩასვლისთანავე სულხან-საბამ მისთვის ჩეუელი ენერგიით განაგრძო აქტიური დიპლომატიური მოღვაწეობა. იქ მას დახვდა თავისი ძმებისა და ვახტანგ VI-ის წერილები, საიდანაც გაიგო ახალი ამბები საქართველოსა და ვახტანგ VI-ის შესახებ. ვახტანგის წერილი დაწერილი იყო 1714 წლის ივნისში. ვახტანგ მეფე ატყობინებდა სულხან-საბას, თუ როგორ ავიწროებდნენ მას სპარსელები ქრისტიანობის გამო და აიძულებდნენ მიეღო მაჰმადიანობა, როგორ ურყევად იდგა იგი თავის სარწმუნოებაზე. სულხან-საბა აღფრთოვანებული იყო ვახტანგის სიმტკიცით. „მიხარია, — სწერდა სულხან საბა დე პონშარტრენს, — რომ [ვახტანგი] მაგრა დგას, და, რამდენიც შეაწუხონ, უფრო გამაგრდება“¹⁰.

¹ ი. ტაბაღუა, სულხან-საბა ორბელიანის ელჩობა საფრანგეთში. „მაცნე“. 1965, № 3. № 5. მისივე, ევროპაში სულხან-საბა ორბელიანის დიპლომატიური მისიის შედეგები, „მაცნე“, 1966, № 6.

² სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., ტ. I, გვ. 243.

³ M. Brosset, დასახ. ნაშრ., გვ. 444.

⁴ Archives du Ministère des Affaires Etrangères. Paris. Le Seigneur Richiard, missionnaire, le 26 février 1715. „Perse“ ტ. 4, გვ. 203.

⁵ იქვე.

⁶ Archives. Paris. „Perse“, ტ. 4, გვ. 203.

⁷ M. Brosset, დასახ. ნაშრ., გვ. 438.

⁸ იქვე.

სულხან-საბა შემდეგი სიტყვებით გადასცემს დე პონშარტრენს ეახტანგი¹²: „გან მიღებული წერილის შინაარსს: „ჩემთან ეს მოეწერა „ჩემი იმედი. ღმრთი და. არა არი რაო, და შენ იცი ჩემს საქმეზე რასაც გაიჩვენებო, და დიდის მეფის შეწვევისა, და შველის მაყურებელი ვარო“¹².

სულხან-საბა თხოვს ამავე დროს დე პონშარტრენს, შეასრულოს ის დაპირებები. რაც საფრანგეთის მეფემ მისცა ეახტანგ მეფის წარმომადგენელს¹³: „თქვენ ზომ მრავალს გაისაჯენით, მაგრამ ამას გეხეწები, კიდევ უფრო გაისაჯოთ, რაც დიდმა მეფემ თავის უტყუარის პირით წყალობა მიბრძანა, მისი მოლოდინე ვარ“¹⁴.

სულხან-საბას წერილიდან ჩანს, რომ დე პონშარტრენს უთქვამს საბასთვის რომ ჩასულიყო კონსტანტინოპოლში და იქ დალოდებოდა პასუხს საფრანგეთიდან ეახტანგისადმი დახმარების შესახებ, ხოლო ცნობებს ყოველივე ამის თაობაზე საფრანგეთის ელჩი კონსტანტინოპოლში გრაფი დეზალორა მიიღებდა. მაგრამ აი უკვე 1715 წლის თებერვალი იყო და საფრანგეთიდან არაფერი ისმოდა.

ამავე დროს სულხან-საბა სწერდა პონშარტრენს, რომ მას მიეჩქარებოდა საქართველოში, მაგრამ ხელცარიელი იქ ვერ დაბრუნდებოდა: „ჩემს ძმებს ხეწნა მოეწერა ჩემი მისვლისა. ჩემი ქვეყანა აშლილა, და ყველას უნდა მალე მივიღე. მაგრამ, თუ [საფრანგეთის] მეფის წყალობა, და ან ეგ მოციქულები არ მოვლენ, მე ვერ წავალ: ჩემი საქმე, და ჩემის ქვეყნისა ჯამიშვა, და უწინ უნდა მაგ მოციქულების საქმე ვინაღლო, მერმე ჩემს თემს წავიდე“¹⁵.

სულხან-საბა ამავე დროს არწმუნებს პონშარტრენს, რომ იგი, საბა, არ უშინდება მისიონერების საქართველოში გაგზავნის საქმეს; თუ ისინი მშვილობიანად გაივლიან თურქეთსა და შავ ზღვას, საქართველოში მათ საფრთხე არ მოელოთ. მაგრამ რაც მთავარია, სულხან-საბა მიუთითებს იმაზე, რომ მისი დიდბანს დარჩენა კონსტანტინოპოლში არ ივარგებს. შეიძლება ამან თურქების ყურადღება მიიქციოს, გახმაურდეს მისი ელჩობის მიზნები და ამით საქმე წახედეს. „ჩემი აქ ყოფა გრძელად არ ვარგა, მისათვის, რომ ვინ იცის, თუ ჩემი რამ ითქვა, და საჭაროდ გამოვიდა, მრავალი საქმე წახდება“¹⁶.

სულხან-საბა განმეორებით სთხოვს საფრანგეთის კანცლერს, გაუწიოს მფარველობა საქართველოს: „ჩემი საქმე, და ჩემის ქვეყნის ყველა თქვენს საფარველს ქვეშ შემომიგდია, და შენ იცი“.

ამასთანავე, სულხან-საბას არ ავიწყდება ზომალდის კაპიტანი, რომელმაც ის კონსტანტინოპოლში ჩამოიყვანა, და საფრანგეთის ელჩი კონსტანტინოპოლში, რომელიც დიდ ყურადღებას იჩენდა სულხან-საბასა და საქართველოს მიმართ. იგი სთხოვს პონშარტრენს, მიიღოს ეს მხედველობაში, რათა ისინი „წყალობას გარეთ არ დარჩნენ“.

საფრანგეთის მინისტრისა და სახელმწიფო მდივან პონშარტრენისადმი გაგზავნილ სულხან-საბას ამ წერილს (1715 წლის 18 თებერვალი) თან დარ-

¹² M. Brosset, დასახ. ნაშ., გვ. 438.

¹³ ი. ტაბაღულა, ევროპაში სულხან-საბა ორბელიანის დოლომატიური მისიის შედეგები. გვ. 140..

¹⁴ M. Brosset, დასახ. ნაშ., გვ. 439—439.

¹⁵ იქვე, გვ. 439—440.

¹⁶ იქვე, გვ. 440.

თული ჰქონდა საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობის აღწერა — „ახალი აშხები საქართველოდან“.

როგორც საარქივო მასალებიდან ჩანს, სულხან-საბას წერილობითი კავშირი არ შეუწყვეტია ეან რიშართან, რომელიც სულხან-საბასა და დავით მეგრელს ახლდა მთელს მათ მოგზაურობაში საქართველოდან რომამდე და ჩამოშორდა მხოლოდ 1714 წლის 25 ივლისს. რიშარი დაბრუნდა საფრანგეთში. იგი სულხან-საბა ორბელიანის საქმეზე დიდ მზრუნველობას იჩენდა საფრანგეთის სამეფო კარზე. ამასთანავე იგი ემზადებოდა საქართველოში გასამგზავრებლად კონსტანტინოპოლის თანამდებობაზე.

ჯერ კიდევ 1714 წლის 21 ოქტომბერს რიშარი სწერდა პონშარტრენს, რომ მზადაა გაემგზავროს საქართველოში მისიონერებთან ერთად. როგორც ამ წერილიდან ჩანს, თვითონ პონშარტრენიც თანახმა ყოფილა რიშარის გაემგზავრებისა საქართველოში. გარდა ამისა, რიშარს სპეციალურად უთხოვია საფრანგეთის მინისტრისა და საგარეო საქმეთა სახელმწიფო მდივნის მარკიზ დე ტორსიასთვის, ეშუამდგომლა მეფე ლუი XIV-ის წინაშე სამეგრელოში 12 მისიონერის გაგზავნის თაობაზე. იმ დროს, ამავე საკითხზე დე პონშარტრენს საფრანგეთის მეფისათვის გადაუცია რომის პაპის წერილი. დე ტორსის შეუსრულებია რიშარის თხოვნა. მას საუბარი ჰქონია მეფესთან და პონშარტრენთან.

„სრულიად არ მეეჭვება თქვენო უგანათლებულესობაე — სწერს რიშარი დე პონშარტრენს, — რომ თქვენი დიდებულება, რომელმაც გამოიჩინა იმდენი ნიშანი განსაკუთრებული ჩიკეთისა ბატონ სულხან-საბასადმი, მსურველი იქნება — უზრუნველჰყოს იგი ყოველივე ნუგეშით, რაც კი დამოკიდებული იქნება თქვენზე, ...თქვენ მას ეს იმდენჯერ აღუთქვით“¹⁷. შემდეგ ეან რიშარი სთხოვს პონშარტრენს სულხან-საბას სახელით ნება დართოს მას, გასცეს განკარგულება, რათა შეასრულონ ყოველივე ის, რაც საფრანგეთის მეფემ სულხან-საბას აღუთქვა: სახელდობრ, მისიონერები, რომლებიც სულხან-საბამ მეფეს სთხოვა, დაუყოვნებლივ შეუერთდნენ სულხან-საბას, რათა ქართლში ჩასვლამდე სულხან-საბამ მოათავსოს ისინი თავიანთი მისიის ადგილებში; მოაწყოს, განამტკიცოს და დასტოვოს იქ იმ შემთხვევაში, თუ დაინახავს, რომ მისიონერები შესძლებენ თვითონ მოუარონ თავიანთ თავს, ე. ი. გააღაზავენ ენების დაუფლებისა და საჭირო ცოდნა-განათლების შეძენის სიძნელეს¹⁸.

როგორც საბუთებიდან ჩანს, რიშარმა იცის, თუ რა ხდება საქართველოში, რა მდგომარეობაშია ეახტანგი ირანში და სხვ. ამ შემთხვევაში მისთვის წყაროს წარმოადგენს არა მარტო წერილები, რომელთაც სულხან-საბა უგზავნის კონსტანტინოპოლიდან; იგი ეშუალოდ ცნობებს ღებულობს ირანიდანაც. იმავე წლის 29 ოქტომბერს ეან რიშარი დე პონშარტრენს სწერდა: „მოწყალეო ხელმწიფეე, ეს-ეს არის მივიღე თქვენი დიდებულებისათვის თავიანთის მისიების წინამდგრის მამა პიერ დ'ისლდენის წერილი, რომელიც შეეცნება საქართველოს მეფეს ეახტანგს... სხვათაშორის, ის მაცნობებს, რომ მათ (ქართველებმა. — თ. ტ.) ძველები დათხარეს საქართველოს პატრიარქს იმის გამო, რომ მან

¹⁷ Commerce du Levant. 21 octobre 1714. Le Seigneur Richard. Archives. Paris, „Perse“, ტ. 3, ფ. 225—226.

¹⁸ იქვე, ფ. 226.

შოისურვა მუსლიმანობა მიეღო და ხელთ ეგდო საქართველო, და რომ ყველა დიდებული განწყობილია თავი დაიცვას სეფიანებისაგან¹⁹.

ჟან რიშარის ეს წერილი გვაფიქრებინებს, რომ საფრანგეთის მეფესა და ღე პონშარტრენს წერილები გაუგზავნიათ ვახტანგისათვის, მაგრამ ჟან რიშარს ეს საკმარისად არ მიაჩნია და სთხოვს მათ, წერილები მისწეროს ირანის შაჰს: „მე ვევედრები თქვენს დიდებულებას, — სწერს იგი ღე პონშარტრენს, — ჩაუფიქრდეთ იმას, რომ მისი უდიდებულესობის ეპისტოლე და თქვენი დიდებულების წერილი არ გამოდგას იმისათვის, რომ განეპტიცებიანთ თავის რწმენაში კეთილი მეფე ვახტანგი, რომლის სიმამაცე მე მგონია, სიამოვნებას მოკვერის საფრანგეთის მეფეს. (საფრანგეთის მეფის — ი. ტ.) წერილი შაჰისადმი მნიშვნელოვნად წაწვედა მისი (ვახტანგის — ი. ტ.) საქმეს“²⁰.

რიშარი აღნიშნავდა, რომ როგორც კი მიიღებდა ბრძანებას საქართველოში გამგზავრების შესახებ, მაშინვე შეასრულებდა ამ განკარგულებას. თუმცა ერთი საბუთიდან ჩანს, რომ სამეგრელოში წაშავლელ მისიონერებს ვერ გაუბედიათ კონსტანტინოპოლში გამგზავრება თურქების შიშით. იმავე საბუთში აღნიშნულია, რომ „თურქები დაემუქრნენ ბატონ სულხან-საბას“²¹. მაგრამ ყოველივე ეს დაბრკოლებად არ მიაჩნდა რიშარს. ის შენიშნავს: „მე ვაცნობე, რომ ეს საშიშროება არც ისე დიდია“²².

სამეგრელოში გასაგზავნი მისიონერების მთავარ წინამძღვარს ბონეს ამის თაობაზე წერილი მიუწერია პონშარტრენისათვის. ამ უკანასკნელს საქმის ვითარება მოუხსენებია მეფისათვის, რის შემდეგაც პონშარტრენი ბონეს პასუხობს: მის უდიდებულესობას მიზანშეწონილად მიაჩნია, რომ პირველად: გაემგზავროს სამი მისიონერი რიშართან ერთად, რათა ამ უკანასკნელმა ისინი მიიყვანოს დანიშნულ ადგილამდე. ამასთანავე, ზესტად უნდა შესრულებულიყო ის ინსტრუქცია, რომელსაც მასცემდა ბატონი ღეზალორი მისიონერთა კონსტანტინოპოლიდან სამეგრელოში გადასვლის თაობაზე²³.

მარკიზ ღე ტორსისადმი მიწერილ წერილში რიშარი აღნიშნავდა: „...იმისათვის რომ შეეძლო ნაყოფიერად ვიმუშავო ხუთ ან ექვს მისიონერთან, რომლებიც შემდგომში ჩემთან ერთად გაემგზავრებიან და რომლებთან ერთად მე ვიმედოვნებ შევასრულო განსაკუთრებული მისია, ამისათვის აუცილებელია მქონდეს თითქმის ისეთივე წერილი, როგორიც მისმა უდიდებულესობამ მისწერა მეფე ვახტანგს; აგრეთვე სხვა წერილებიც სპარსეთის სამეფო კარისათვის, განსაკუთრებით კი ერთი სარეკომენდაციო წერილი ბატონ ღეზალორთან“²⁴.

ამასთანავე რიშარი საფრანგეთის საგარეო საქმეთა მინისტრს სთხოვდა „საქართველოსა და მეზობელი მხარეების კონსულის მოწმობას, რომელიმე ხელფასით“²⁵. გარდა ამისა, ის ითხოვდა სამგზავრო თანხას და წერდა, რამდენადაც ახლოვდება სეზონი შავი ზღვით მოგზაურობისა, კარგი იქნებოდა, რომ დაუყოვნებლივ გავდგომოდი გზასო²⁶.

რიშარის ერთ წერილში ჩანს ის დიდი სიბჰათია, რომლითაც გამსჭვალუ-

¹⁹ Commerce du Levant. 29 octobre 1714. Le Seigneur Ricard. Archives. Paris. „Perse“, 3, ფ. 227 ა.

²⁰ Archives. Paris. „Perse“, ტ. 3, ფ. 227 ბ.

²¹ Le 5 mars 1715. Archives. Paris. „Perse“, ტ. 4, ფ. 10.

²² იქვე.

²³ იქვე.

²⁴ იქვე.

²⁵ იქვე. გვ. 11 ა.

²⁶ იქვე.

ლი ყოფილა მარკიზ დე ტორსი სულხან-საბა ორბელიანისა და ვახტანგისადმი. აი რას სწერს ამის შესახებ რიშარი დე ტორსის: „თქვენ ღრმად განიცდით ყოველივეს, რაც მას (სულხან-საბას — ი. ტ.) და მის ღისშვილს — საქართველოს მეფეს შეეხება. ეს თქვენ კიდევ უთხარიტ მას ვერსალში. ეს წმ. ბერი (სულხან-საბა — ი. ტ.) ყოველთვის მეუბნებოდა, რომ მას მუდამ იმედი ჰქონდა თქვენი კეთილი გულისა“²⁷.

მთავარია, წერს რიშარი, რომ საქმე დაგვირგვინდეს, ე. ი. მიეცეს მას საშუალება გაემგზავროს „სპარსეთის შაჰის კარზე...“ თუ მას დაუყოვნებლივ გაგზავნიდნენ ირანში, მაშინ, წერს იგი, „მე შეეძლებდი მომემზადებინა ვახტანგის განთავისუფლების საქმე, ანდა სულ ცოტა რომ ეთქვათ, ამისათვის გზას გავაფადვი სპარსეთის ყურეში ჩვენი გემების ჩამოსვლამდე“²⁸.

ჟან რიშარის წერილში აღნიშნულია, რომ საფრანგეთის მეფეს გამოუყვია „ათასი ეკათ ყოველწლიურად წმ. ლაზარეს კონგრეგაციიდან [შერჩეული] ათა მისიონერის უზრუნველსაყოფად“²⁹.

მეფე ლუი XIV-ის ამ ბრძანებულების გაცემისთანავე, საქართველოში გასამგზავრებლად განწყობილი მისიონერების „მთავარმა წინამძღვარმა ბატონმა ბონემ გასცა განკარგულება თავი მოუყარონ მათ“, ბონემ პოშმარტრენის განკარგულების თანახმად, „მისცა ინსტრუქცია ამ მისიის ხელმძღვანელებს, წერალობით და ზეპირად, თუ რა ცნობები უნდა გამოუგზავნონ მას [საფრანგეთში] როგორც კი გაეცნობიან ქვეყანას. ეს იმისათვის, რათა [საფრანგეთში] იკოდნენ, თუ რა უპირატესობა შეიძლებოდა ჰქონოდა ამ მხარეებზე გამავალი გზებით სპარსეთთან ვაჭრობას“³⁰.

რაც შეეხებოდა რიშარს, იგი სწერდა დე ტორსის: „მე უკვე არაფერი არ მიშლის ხელს, რომ გავემგზავრო“³¹.

საქართველოში გამგზავრების წინ, ოჯახთან გამომშვიდობების მიზნით, ჟან რიშარმა ინახულა თავისი მშობლიური მხარე — საბლე. აქ 1715 წლის 2 აპრილს მას მიუღია სულხან-საბა ორბელიანის წერილი კონსტანტინოპოლიდან. სულხან-საბა ატყობინებდა მას საქართველოში შექმნილი ვითარების შესახებ და კათალიკოსი დომენტის ცდაზე — ბელთ ეგდო ქართლის სამეფო ტახტი. ამასთანავე, სულხან-საბა თხოვდა ჟან რიშარს, რაც შეიძლება მალე გაგზავრებულყო მისიონერებთან ერთად საქართველოში და ირანში. ამასთან დაკავშირებით ჟან რიშარი სწერს თავის მინისტრს: „ამ ვითარებაში ერთი სიტყვა თქმული [საფრანგეთის მეფის მხრიდან სპარსეთის შაჰისადმი] დიდად იმოქმედებდა. ის (სულხან-საბა — ი. ტ.) მაჩქარებს მე შევევედრო თქვენს აღმატებულებას გამგზავრონ დაპირებულ მისიონერებთან ერთად“³².

საქართველოსა და ირანში რიშარის გამგზავრების დაყოვნების ერთ-ერთი მიზეზი ყოფილა ირანის ელჩი მოჰამედ რეზა ბეგი, რომელიც იმ პერიოდში იყო ყოფებოდა პარიზში, იგი წინააღმდეგი იყო ირანში რიშარის გამგზავრებისა, სანამ თვითონ არ დაბრუნდებოდა თავის ქვეყანაში.

²⁷ M. l'Abbé Richard à Paris, le 8 mars 1715. Archives. Paris. „Perse“, ტ. 4, ფ. 19—19 ბ.

²⁸ იქვე, ფ. 19 ბ.

²⁹ იქვე, ფ. 21.

³⁰ იქვე.

³¹ იქვე, ფ. 21 ბ.

³² M. l'Abbé Richard, le 2 avril 1715. Archives. Paris „Perse“, ტ. 4, 483—49.

კონსტანტინოპოლიდან პარიზში იტალიურ ენაზე მიწერილ ერთ-ერთ წერილში, რომლის ავტორია დელა როკა და რომელიც რიშარის სახელზე უნდა იყოს გაგზავნილი, ჩანს, რომ რადგან ირანში გამგზავრება პიანურდება. იქ გასაგზავნად შეუტრეფიათ კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის საელჩოს მდივანი დე ბეზი, „რომელსაც უნარი შესწევდა კარგად წარემართა საქმე“³³. ასეთი ყოფილა ელჩი დეზალორის აზრი. ამის შესახებ მიუწერიათ დე პონშარტრენისათვის. დე ბეზის კანდიდატურა მოუწონებია სულხან-საბას³⁴, რომელსაც წერილი მოუწერია რიშარისათვის და უთხოვინია ხელი შეეწყო ამ საკითხის დადებითად გადაჭრისათვის³⁵.

სულხან-საბას ამ საკითხზე წერილი მიუწერია აგრეთვე დე პონშარტრენისათვის: „ეს მესუ ბეზო (დე ბეზი. — ი. ტ.) ჰქვიანი კაცია, და ელჩი (დეზალორ. — ი. ტ.) ამას არჩევს აქამში (ირანში. — ი. ტ.) გაგზავნასა. აქამის საქმე კარგად იცის“ — სწერდა სულხან-საბა დე პონშარტრენს³⁶.

თვითონ სულხან-საბას მაღალ შეფასებას აძლევს ყველა, ვისაც კი მასთან ჰქონია ურთიერთობა. მაგალითად, დელა როკა სწერს რიშარს, რომ სულხან-საბა ორბელიანი ყოველგვარი მხარდაჭერის ღირსია: „ხსენებული ბატონი თავისი იშვიათი ღირსებით საყოველთაო სიყვარულსა და პატივისცემას იმსახურებს“³⁷.

თუ სამეფო კარზე, — სწერს დელა როკა რიშარს, — მიღებულია რაიპე გადაწყვეტილება საქართველოს მეფის მიმართ, მაცნობეთ, რადა დავამწვიდო ბატონი სულხან-საბა. ასევე მაცნობეთ, გადაწყდა თუ არა მისიონერების გაგზავნის საკითხი. კარგი იქნებოდა თუ ისინი აბლო მომავალში ჩამოვიდოდნენ [კონსტანტინოპოლში], რადგან ბატონ სულხან-საბას არ შეუძლია აქ დიდხანს გაჩერება მისი პირადი საქმე და საქართველოს დიდი საქმეები დაეინებით მოითხოვენ მის დაბრუნებას [საქართველოში]; იმის გამო, რომ სასწრაფოდ საქაროა [საქართველოში] მისი ზელმძღვანელობა და რჩევა. მას რომ თავს არ ელოდო მისიონერების აღვილზე მიყვანა იგი აქამდე უკვე გაემგზავრებოდა კიდევ კონსტანტინოპოლიდან საქართველოში³⁸.

1715 წლის 7 აპრილს სულხან-საბა ორბელიანმა კვლავ წერილი მისწერა დე პონშარტრენს. რომელშიც ისევ ეხება საქართველოში შექმნილ მდგომარეობას, იესეს მმართველობას, ბაქარა და იესეს შორის ურთიერთდამოკიდებულებას, საქართველოში მისი გამგზავრების აუცილებლობას და სხვ. მაგრამ იმეორებს, რომ ელოდება იმ დაპირებების შეარულებას, რომლებიც მას საფრანგეთის მეფემ მიუცა: „ამ აზრების მომლოდინე ვარ, და მისიონერებისა. არცად მისიონარები გამოჩნდნენ. ამ საქმემ დიად გაშალონა“³⁹.

შემდეგ სულხან-საბა სწერს დე პონშარტრენს: „უხატანგის შველის ღრო ეს არის, თუ დიდს მეფეს ეპრიანება: ყიზილბაშნი ერთს პირზე არ დადგებიან. მუსულმანი რიშარც კარგა იცის: და, თუ მისი შველა გინდათ, მალე უკობს“⁴⁰.

³³ Reverando Mio Signor Carissimo, 2 avril 1715. Archives. Paris. „Perse“, ტ. 4.

ფ. 52.

³⁴ იქვე

³⁵ იქვე.

³⁶ M. Bosset. დასახ. ნაშრ. 447.

³⁷ Reverando Mio Signor Carissimo, 2 avril 1715. Archives. Paris. „Perse“, ტ. 4.

ფ. 52.

³⁸ იქვე. ფ. 52 ბ.

³⁹ M. Bosset, დასახ. ნაშრ., გვ. 447.

⁴⁰ იქვე.

და პოლოს სულხან-საბა ჰაირდებამ საფრანგეთის მინისტრს და სახელმწიფო მდივანს, რომ უმაღლეს აცნობებდა მას თუ რაიმე ახალი საინტერესო ამბავი მოვლდოდა საქართველოდან.

1715 წლის 3 მაისს ეან რიშარი დე პონშარტრენს სწერდა: „ბატონ ბონე-საგან გავიგე, რომ თქვენს დიდებულებას სიფრთხილით გადაუწყვეტია ჩემთან ერთად სამი მისიონერი გაგზავნოს. და გავიგე, რომ თქვენ განწყობილი ხართ, ეს მოაწყოთ, მე ვუთხარი მას კიდევ ერთხელ რომ მზად ვარ“⁴¹ [გასაგზავნებლად]. შემდეგ, რიშარი აღნიშნავს, რომ მისი თხოვნა დააყენებოდა საფრანგეთის მეფემ და რომ მას არაფერი უშლის ხელს გაემგზავროს. ეან რიშარს ნიადაგი მოუსინჯია სპარსეთის ელჩ მოჰამედ რეზა ბეგთანაც (ამ უკანასკნელის ისპაჰანში დაბრუნებამდე) რიშარის ირანში გამგზავრების შესაძლებლობის შესახებ. ახლა ყველაფერი დე პონშარტრენზე იყო დამოკიდებული. „ასე რომ, — სწერდა რიშარი დე პონშარტრენს, — ყველაფერი თქვენი დიდებულების ხელშია, ვინაიდან არავის არ შეუძლია თქვენზე უფრო სწრაფად იმოქმედოს ამ შემთხვევაში“⁴².

იმავს წლის 7 მაისს რიშარი სწერდა მინისტრსა და სახელმწიფო მდივანს: „თუ წმ. მამა ლე ტელიე, რომელმაც თქვენი დიდებულებისაგან კარგი რეკომენდაცია მიიღო ინებებს დაპირებისამებრ რაიმე გააკეთოს ჩემთვის, მე შევძლებ საქართველოს კონსულის ტიტულით არამარტო გავძლო ჩვენი მისიონერების დახმარების გარეშე, არამედ სხვა მისიონერებსაც დავეხმარო“⁴³.

რაც შეეხება სულხან-საბას რიშარი სწერდა დე პონშარტრენს: „ბატონი სულხან-საბა, რომელიც მე [წერილებს] მწერს ჯერ მოუთმენლად ელოდება მისიონერებს სამეგრელოსათვის. ბატონი გრაფი დეზალორის მდივნის ბატონი დე ბეზისაგან გავიგე, რომ კონსტანტინოპოლში საშიშროება არც ისე დიდია“⁴⁴.

იმავს წლის 21 მაისს რიშარი სწერდა მინისტრს: „ეს-ეს არის მივიღე წერილი ბატონი დომინიკოსაგან, რომელიც იმყოფება ბატონ სულხან-საბასთან. ის მწერს, რომ ეს ბერი (სულხან-საბა ი. ტ.) მოუთმენლად ელოდება სამეგრელოსათვის განკუთვნილ მისიონერებს. ის მაცნობებს, რომ მას (სულხან-საბას. — ი. ტ.) უნდა წინ გაგზავნოს ერთი ბერი, სახელად დავით მეგრელი, რომელიც ყოველთვის თან ახლდა და რომელიც იჩენს მისწრაფებას კათოლიკური სარწმუნოებისადმი, რათა მოამზადოს ყველაფერი სამეგრელოში. რაც შეეხება თვითონ მას (სულხან-საბას. — ი. ტ.) ის გაემგზავრება კონსტანტინოპოლიდან მხოლოდ იმისათვის, რათა გააცილოს მისიონერები. ასე რომ, თქვენი ბრწყინვალეობა ხედავს, რომ საშიშროება მათი გადასვლისათვის არც ისე დიდია“⁴⁵.

რიშარი თხოვს პონშარტრენს, ამიერიდან არ გადასდონ ცხრა მისიონერის გაგზავნა საქართველოში, თუ საერთოდ სურთ მათი გაგზავნა. ამ წერილიდან, ჩანს, რომ რიშარი უნდა გამგზავრებულიყო საქართველოსა და ირანში მას შემ-

⁴¹ 3 may 1715. M. l'Abbé Richard de Paris. Commerce de Levant. Archives. Paris. „Perse“, ტ. 4, ფ. 80.

⁴² იქვე, გვ. 80—80 ბ.

⁴³ M. l'Abbé Richard. Commerce du Levant. Ce may 1715. Archives. Paris. „Perse“ ტ. 4, ფ. 106.

⁴⁴ იქვე, 106 ბ.

⁴⁵ 21 maj 1715 M. l'Abbé Richard. Commerce du Levant. Archives. Paris. „Perse“, ტ. 4, ფ. 91 — 91 ბ.

დევ, როცა ირანის ელჩი მოჰამედ რეზა ბეგი დაამთავრებდა მოლაპარაკებას პარიზში: „მე გავემგზავრები მხოლოდ მას შემდეგ, როცა დავინახავ, რომ ელჩის საქმეები დამთავრებულია“ — სწერდა იგი დე პონშარტრენს⁴⁶.

სამი დღის შემდეგ — 24 მაისს, რიშარი უკვე იახოვს დე პონშარტრენისაგან მარსელში დაუყოვნებლივ წასვლის ნებართვას, საქართველოში გასამგზავრებელი ხომალდის საკითხის მოსაგვარებლად. ამ წერილს იგი ურთავს „მცირე მოხსენებით ბარათს“ იმის თაობაზე, თუ „საერთოდ რას აკეთებენ და რაიი გაკეთება შეიძლება როგორც საქართველოში, ისე სპარსეთში“⁴⁷.

იმავე 1715 წლის 24 მაისს დე ტორსის სახელზე გავზავნილ წერილში, რომელსაც ზელს აწერს კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის საელჩოს მდივანი დე ბეზი, თან დართული აქვს მოხსენებითი ბარათი. იგი შეეხება „სულხან-საბას, საქართველოს მეფის ბიძას, რომელიც ჯერ ისევ კონსტანტინოპოლშია, სადაც [საფრანგეთის] ელჩი იძულებულია ეზრუნეველპყოს საზრდოთი ის, 12 მისიონერი და სხვები“⁴⁸. აქ ლაპარაკია 12 იტალიელ კაპუჩინელ მისიონერზე, რომლებიც რომის პაპის განკარგულებით იტალიიდან ჩაჰოვიდნენ⁴⁹.

„სხვათა შორის, თქვენო უმაღლესობავ, — სწერს დე ბეზი დე ტორსის — მე აქ⁵⁰ ვნახე ბატონი რიშარი, რომელიც ემზადება გასამგზავრებლად მრავალი მისიონერით“⁵¹. საფრანგეთის მეფის განკარგულებით, ეს მისიონერები მომარაგებული ყოფილან იმგვარად, რომ არ დასჭირდებოდათ კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის ელჩის თანხები. დე ბეზი ურჩევს დე ტორსის, რომ უმჯობესია რიშარი და მისი თანამგზავრები საქართველოში სულხან-საბას შემდეგ ჩავიდნენ, წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი „წააწყდება დიდ სიძნელეებს, ისევე როგორც იტალიელი კაპუჩინები, თუმცა ამ უკანასკნელთა უკვე აქეთ მიჩენილი ადგილსამყოფელი თბილისში“⁵².

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კონსტანტინოპოლში სულხან-საბა ორბელიანი საფრანგეთის საელჩოს „საფრანგეთის სასახლეში“ ცხოვრობდა. მაგრამ ერთხელ მას უთხოვია ნებართვა საფრანგეთის ელჩისაგან „გაატაროს მარხვა კაპუჩინებთან, რომ იქ იყოს უფრო განმარტოვებული“⁵³. იმავე წერილში ნათქვამია, რომ სულხან-საბა იქამდე აყოვნებს თავის გამგზავრებას საქართველოში, სანამ არ ჩამოვლენ [კონსტანტინოპოლში] ის მისიონერები, რომლებსაც (იგი) საფრანგეთიდან ელოდება“.

კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის საელჩოდან პარიზში გავზავნილი ერთ-ერთი მოხსენებითი ბარათის ავტორის აზრით: „არსებობს სამი მიზეზი, რომელიც ზელს უშლის (სულხან-საბას. — ი. ტ.) მიიღოს ის გადაწყვეტილება, რომელიც მე, — წერს მოხსენებითი ბარათის ავტორი, — მას შეეთავაზე: გაემგზავ-

⁴⁶ 21 may 1715. M. l'Abbé Richard. Commerce du Levant. Archives. Paris. „Perse“, ტ. 4, ფ. 92.

⁴⁷ A Paris, ce 24 may 1715. Archives. Paris. „Perse“, ტ. 4, ფ. 94.

⁴⁸ Suite de la lettre du 8 avril. Le 24 may 1715. A M. le Marquis de Torcy Ministre et Secrétaire d'Etat. Le Sr. de Bizy. Archives. Paris „Perse“, ტ. 4, ფ. 68ბ.

⁴⁹ იქვე.

⁵⁰ ამ წერილიდან არ ჩანს, თუ სადაა ის დაწერილი.

⁵¹ Archives. Paris. „Perse“. ტ. 4, ფ. 68ბ.

⁵² იქვე.

⁵³ A la Suit du 8 avril 1715. 29 may, 3e Mémoire qu'il faut communiquer à M. le Marquis de Torcy. Sur Solkan Saba. Archives, Paris. „Turquie“, ტ. 55, ფ. 71.

როს თავის ქვეყანაში მცირერიცხოვანი თანმხლები პირებით, რათა მოაწყოს მისიონერები ჩამოსვლისთანავე.

პირელი — ეს არის დაპირება, რომელიც მან (სულხან-საბა — ი. ტ.) მისცა საფრანგეთსა და რომში: დაელოდოს მისიონერებს კონსტანტინოპოლში და თვითონ წაიყვანოს ისინი საქართველოში.

მეორე: მას უჩნდებოდა... დაბრუნდეს თავის ქვეყანაში (ისევე, როგორც იმ მხარეებში, რომლებიც მან გაიარა), სადაც იმედი მისცა, რომ ჩაიყვანდა აღამიანებს, რომლებსაც ეცოდინებოდათ სამედიცინო საქმე. ისინი ამ საბაბით შეასრულებდნენ [საქართველოში] თავიანთ მისიონერულ მოვალეობას.

მესამე: ეს არის სიძნელე... დაბრუნდეს მანამ, სანამ მას აცნობებენ იმ ვითარების შესახებ, რომელიც შეიქმნება [საქართველოში] მისი დისწულის — მეფე ვახტანგის შეცვლით, რომელსაც [ვახტანგ VI-ს] სპარსეთის შაჰმა წაართვა საქართველოს ტახტი, რათა გადაეცა ის ზემოხსენებული ვახტანგის ერთ-ერთ გააჰმადიანებული ძმისათვის“.

„ამ სამ მიზეზს, — აგრძელებს მოხსენებითი ბარათის ავტორი, — შეიძლება დამატებოდა სხვაც, რომელიც გათვალისწინებულია მის სიტყვებში — ეს არის შიში... [ქართლში] მმართველი მეფის წინაშე, რომელიც იცნობს მას, როგორც ტახტწარმოცული ქრისტიანი მეფის მომხრეს“⁵⁴.

„სულხან-საბას განზრახვები, — აგრძელებს მოხსენებითი ბარათის ავტორი, — იყო და არის კარგი და ღვთის მაამებელი“. მაგრამ საჭიროა თუ არა გაიგზავნონ მისიონერები საქართველოში, სანამ არ ვართ დარწმუნებული, რომ ვახტანგი აღდგენილი იქნება ტახტზე... მისი ძმის, რომელიც ამჟამად მეფობს, ნებართვის გარეშე? — კითხულობს მოხსენებითი ბარათის ავტორი. მისი აზრით, სულხან-საბას, რომელიც ძლიერ ჰკვიანი პიროვნებაა და მეტად გამოცდილი თავის ქვეყნის საქმეში, შეუძლია სხვაზე უკეთ გაითვალისწინოს რამდენად სახიფათოა საქართველოში შესვლა მანამ, სანამ არ იქნება მიღებული ზოგიერთი საჭირო ზომა მისიების იქ დასაფუძნებლად. ავტორი მიუთითებს, რომ ამჟამად საქართველოში მეტად არაბელსაყრელი ვითარებაა მისიონერებისათვის. „თუ სპარსეთის შაჰი საქართველოში ტახტზე მჯდომ მეფეს მისცემს მისიონერებისათვის საჭირო მითითებებს, მაშინ მათი იქ მოწყობა შეიძლება განხორციელდეს წარმატებით. თუ სპარსეთის შაჰთან ვაწარმოეთ მოლაპარაკება ვახტანგ მეფის [ტახტზე] აღდგენის შესახებ, საქმე გაგრძელდება დიდხანს, ხოლო ამ დროის განმავლობაში შეიძლება შეიქმნეს იმის საშიშროება“, რომ მისიონერები დაზარალდნენ საქართველოში და ვერ დაბინავდნენ მათთვის განკუთვნილ ადგილებში“⁵⁵.

იმავე მოხსენებით ბარათში აღნიშნულია, რომ კონსტანტინოპოლში „უკვე ჩამოვიდა ათი კაპუჩინი იმ რიცხვიდან, რომელიც განკუთვნილია საქართველოსათვის. ისინი პაპმა დაუყოვნებლივ გამოგზავნა სულხან-საბას განზრახვების შესასრულებლად“. მაგრამ ისინი მაშინვე არ გაუგზავნიათ კონსტანტინოპოლიდან საქართველოში, ვინაიდან „არ იცოდნენ რა ხდებოდა ამ ქვეყანაში...“ სამაგიეროდ „მიიღებენ ყველა საჭირო ზომას, რისი მიღებაც კი შეიძლება, მათი გამგზავრების უშიშროებისათვის“⁵⁶.

⁵⁴ A la suit du 8 avril 1715. 29 may, 3e Mémoire qu'il faut communiquer à M. le Marquis de Torcy. Sur Solkan Saba. Archives, Paris. „Turquie“, ტ. 55, ფ. 71—71ბ.

⁵⁵ Archives. Paris. „Turquie“, ტ. 55, ფ. 71 ბ.

⁵⁶ იქვე, ფ. 72.

1715 წლის 7 ივნისს საფრანგეთის ელჩი დეზალორი კონსტანტინოპოლიდან ატყობინებს პარიზს: „მე გამოვნახე საშუალება რვა დღის წინათ გამეგზავნა ხუთი მისიონერი კაპუჩინელი საქართველოში. ვიმედოვნებ რომ ამ ავანგარდს მიჰყვება მებრძოლი კორპუსი, რომლის მეთაური იქნება სულხან-საბა, რომელიც მხოლოდ ამისათვის ელოდება მისიონერების ჩამოსვლას, რომლებიც, როგორც ამბობენ, უნდა ჩაჰოვიდნენ საფრანგეთიდან და იტალიიდან“⁵⁷.

იმავლე წლის 6 ივლისს ჟან რიშარი ატყობინებს დე პონშარტრენს: „გუშინ მივიღე ამა წლის 16 მაისის წერილი ბატონი გრაფი დეზალორისაგან, რომელიც მაცნობებს, რომ ბატონი სულხან-საბა ჭეი ისევ მასთან იმყოფება და რომ მას არ შეუძლია გადაწყვეტოს გამგზავრება კონსტანტინოპოლიდან, სამეგრელოსათვის განკუთვნილი მისიონერების ჩამოსვლამდე“.

„ეს ლოდინი ცხადყოფს, რომ ამ მისიონერების [საქართველოში] გადასვლის საშიშროება არც ისე დიდია, როგორც ფიქრობდნენ და სასურველი იქნებოდა მათ ასე დიდხანს არ გადადონ გამგზავრება, იმიტომ, რომ ეს კეთილი ბერი (სულხან-საბა. — ი. ტ.) თუმცა საჭიროა საქართველოში, უკვე ხუთი თვეა მხოლოდ მათ გამო იმყოფება კონსტანტინოპოლში“⁵⁸.

რიშარი ემაყოფილებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ დე პონშარტრენმა მხარი დაუჭირა მას, როცა საქართველოში საფრანგეთის კონსულის თანამდებობა ითხოვა.

3 აგვისტოს რიშარი სწერს მინისტრს: „საქართველოს მეფე, ამ კეთილი ბერის (რომელიც თქვენმა ბრწყინვალეობამ ნახა) დისწული, ისევ ისპაჰანშია... ალი ყული ხანი მის მაგივრად მმართველობს საქართველოში, თუმცა მაჰმადიანია და უკანონო“⁵⁹.

18 აგვისტოს რიშარი ატყობინებს დე პონშარტრენს ირანიდან მიღებული წერილების შინაარსს და შენიშნავს, რომ „საქართველოს მეფე ვახტანგი ისევ ისპაჰანშია და მაჰმადიანი ალი ყული ხანი მეფობს მის ნაცელად. ვახტანგის „საწყალი ოქახი კი იძულებულია თავი შეაფაროს კავკასიის მთებში“⁶⁰.

20 აგვისტოს რიშარი აცნობებს დე პონშარტრენს, რომ გარდა გამგზავრების შესახებ ბრძანებისა საჭიროა ფულიც. ამ წერილში იგი ისევ ხაზს უსვამს იმ გარემოებას თუ რა მნიშვნელობა აქვს მისთვის საქართველოში საფრანგეთის კონსულის მოწმობას, კეთილი საქმეების გასაკეთებლად, როგორც მისიონერებისათვის, ისე ფრანგი ეპკრებისათვის⁶¹.

11 სექტემბერს ელჩი დეზალორი ატყობინებს პარიზში: „სულხან საბა მოუთმენლად ელოდება მისიონერებს, რათა ჰქონდეს შესაძლებლობა დაბრუნდეს მათთან ერთად თავის ქვეყანაში, საიდანაც ის არ ღებულობს არავითარ ცნობებს ისევე, როგორც მე, ...აი უკვე დიდი ხანია, რაც არ მოდის იმ მხარიდან ქარაიანი. ხსენებულმა სულხან-საბამ გადმომცა, რომ მას არა აქვს ტანისამოსი და მთხოვს მივსცე რაიმე ჩასაცმელი თვითონ მას და იმ პირებს, რომლებ-

⁵⁷ A Constantinople, le 7 Juin 1715. M. Desalleurs. Archives. Paris. „Turquie“, ტ. 55, ფ. 87 ბ—88.

⁵⁸ A Paris, 6 Juillet 1715. Commerce du Levant. Archives. Paris „Perse“, ტ. 4, ფ. 124.

⁵⁹ A Paris, 3 aout 1715. Archives. Paris. „Perse“, ტ. 4, ფ. 124 ბ.

⁶⁰ 18 aout 1715. M. l'Abbé Richard. Commerce du Levant. Archives. Paris. „Perse“, ტ. 4, ფ. 270.

⁶¹ 20 aout 1715. Archives. Paris. „Perse“, ტ. 4, ფ. 277.

ბიც პასთან არიან. მან ასევე მაგრძნობინა, რომ როცა ჩაჯდება ხომალდში, მიეცე იმდენი [ფული], რომ შესძლოს დაბრუნება“ საქართველოში⁶².

ერთ-ერთ უთარილო დოკუმენტში, რომელიც შედგენილია რიშარის ხელით, ჩამოთვლილია ის წერილები და საბუთები, რომლებითაც აღმურვილი ყოფილა საქართველოსა და ირანში გასამგზავრებლად მომზადებული რიშარი:

1. საფრანგეთის მეფის ლუი XIV-ის წერილი ვახტანგისადმი;
2. სხვა წერილები ირანის შაჰის კარისადმი;
3. საქართველოსა და მისი მეზობელი მხარეების საფრანგეთის კონსულის რწმუნების სიგელი;

4. ინსტრუქციები და განკარგულებები, რომელთა შესრულება რიშარს მოუხდება.

5. სარეკომენდაციო წერილები ელჩ დეზალორისადმი.

და ბოლოს, რიშარი დასძენს: „რამდენადაც მე უკვე მიცნობენ საქართველოში, როგორც აღამიანს, რომელიც სარგებლობს ზოგიერთი პატივისცემით სპარსეთის კარზე, შესაძლებლობა მექნება დავეხმარო ჩვენს სოფდაგრებს: იმავე დროს ეიმუშაო ხუთ ან ექვს მისიონერთან, რომლებსაც უფრო გვიან შეუძლიათ შემომგველონ კერპთაყვანისმცემელთა მოქცევაში, რომლებიც ცხოვრობენ ამ ქვეყნის [საქართველოს] ჩრდილოეთით.“⁶³.

ყველა განკარგულება გაცემული იყო. საფრანგეთის მეფემ „გამოყო 7 ათასი ლივრი წლიურად ამ კეთილი საქმის მხარდასაჭერად. ბატონი ბონე, ალბათ, აღფრთოვანებულია იმით, რომ მიეცა შესაძლებლობა გააფართოვოს ამ გზით კომპანია და გამოიყენოს მისი მონაწილეები სამოციქულო ფუნქციების შესასრულებლად უფრო შორეულ ქვეყანაშიც კი. მან მაშინვე დანიშნა პირები, რომლებიც უნდა გაემგზავრონ სამეგრელოში, გამოიძახა რომიდან ბატონი გრიუერი; გაგზავნა პარიზიდან მთიის ხუთი თუ ექვსი სხვა მონაწილე; უმრავლესობა ამათგან ახალგაზრდა ბერებია. გარდა ბატონი ალენისა, რომელიც უნდა ყოფილიყო წინამძღვარი. ბატონი ალენი გაემგზავრა მარსელს, სადაც ჩამოვიდა რომიდან ბატონი დე გრიუერი. დანარჩენები გაჩერდნენ ლიონში.

მაგრამ აქ გაიგეს ორი არასასიამოვნო ამბავი, რომელთა შედეგად დაიკარგა ამ მისიის ყველა შესანიშნავი იმედი. პირველი, საფრანგეთის ელჩმა კონსტანტინოპოლში ბატონმა მარკიზ დე ბონაკმა (რომელმაც შესცვალა გრაფი დეზალორი. — ი. ტ.) გამოთქვა აზრი იმის შესახებ, რომ სულთანს არ გაატარებდა მისიონერებს ევროპიდან და, მეორე, კიდევ უფრო სამწუხარო, მეფე ლუი XIV-ის გარდაცვალება, რაც მოხდა 1715 წლის 1 სექტემბერს.

სწორედ ამ დიდ ზელმწიფეს... უნდოდა განეხორციელებინა ეს დიდი ჩანაფიქრი, და ის მონახავდა საშუალებას აეძულებინა დათანხმებულიყო ამაზე სულთანი. თანხა, რომელიც მან (საფრანგეთის მეფემ. — ი. ტ.) გამოჰყო, შეჩერებული იქნა: სახსრების უქონლობის გამო შეუძლებელი გახდა ამ მგზავრობის განხორციელება“⁶⁴.

ბატონი ბონე წერდა 1716 წლის 1 იანვარს: „მეფის სიკვდილმა გადადო ან სულ მოსპო სამეგრელოს მისიის პროექტი“⁶⁵.

⁶² A Constantinople, le 11 septembre 1715. Archives. Paris. „Turquie“, ტ. 55, ფ. 170.

⁶³ იქვე, ფ. 81—81 ბ.

⁶⁴ Annales de la Congrégation de la Mission. Paris. 1902 გვ. 592.

⁶⁵ იქვე.

ლუი XIV-ის გარდაცვალების შემდეგ საფრანგეთში ხელმძღვანელობა ჩამოსცილდნენ გრაფი დე პონშარტრენი, მარკიზ დე ტორსი, გრაფი დეზალორი და სხვ., რომლებთანაც პირადი ურთიერთობა და მიწერ-მოწერა ჰქონდა სულხან-საბა ორბელიანს. საფრანგეთის ელჩებსა და წარმომადგენლებს დაეგზავნათ ახალი ინსტრუქციები და მითითებები.

ყოველივე ამის შემდეგ სულხან-საბა ორბელიანის ლოდინს კონსტანტინოპოლში აზრი არ ჰქონდა. 1716 წლის 13 მაისს სულხან-საბა და დავით მეგრელი საქართველოში გამოემგზავრნენ⁶⁶.

⁶⁶ ი. ტაბაღაძე, ევროპაში. სულხან-საბა ორბელიანის დიპლომატიური მისიის შედეგები, გვ. 159.

**„ქართლის ცხოვრების“ გადაკეთებული გაბრძნლების
წყაროების საკითხისათვის**

ვახტანგ VI-ის თაოსნობით საქართველოში ფართოდ გაშლილი კულტურული საქმიანობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი შედეგი იყო „ქართლის ცხოვრების“ ახალი რედაქციის შექმნა, მისი შევსება-გაგრძელება. „ქართული ფეოდალური კულტურის დიდი მოამაგე ვახტანგ VI თანაბრად ზრუნავდა სახარებაზე, „ვეფხისტყაოსანზე“ და „ქართლის ცხოვრებაზე“. საღმრთო წერილის ბეჭდვა, „ქართლის ცხოვრების“ რედაქცია-გაგრძელება და „ვეფხისტყაოსნის“ „საღმრთოდ“ თარგმნა ქართული ეროვნული კულტურის ამ სამი სვეტის შემაგრება-შეპტიცების ცდა იყო“¹.

გონიერ სახელმწიფო მოღვაწესა და მწიგნობარს ვახტანგ VI-ს კარგად ესმოდა საკუთარი ქვეყნის წარსულის შესწავლის მნიშვნელობა ეროვნული გრძნობის გაღრმავება-განმტკიცებისათვის და საისტორიო წყაროების როლი ამ დიდ სამამულოში. ამიტომ მან იმთავითვე სათანადო ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ „ჟამთა ვითარებისა-გან „ქართლის ცხოვრება“ განწყვნილ იყო, რომელიმე მწერალთა მიერ და რომელიმე ჟამთა ვითარებისაგან არღარა წერებულყო“². ვახტანგმა შეკრიბა „მეცნიერნი კაცნი“ და დაავალა მათ როგორც „ქართლის ცხოვრების“ არსებული ტექსტის შევსება-გამართვა, ისე მომდევნო ხანის ისტორიის აღწერაც. „აქედან ჩანს, თუ რაოდენ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ამ დროს ისტორიოგრაფიას, როგორც იდეოლოგიურ იარაღს“³.

კომისიის წევრებმა დიდი მუშაობა გასწიეს და, „რომელი განწყვნილ იყო, განმართეს“⁴. გარდა ამისა, მათ მოიძიეს ბევრი ქართული და უცხოური წყარო, გაითვალისწინეს მომხდარი ამბების თვალთ მნახველთა და მოწაწილეთა მონათხრობი და შექმნეს XIV—XVII სს. საქართველოს ისტორიის შემცველი თხზულება, რომელსაც მოგვიანებით, ბეჭდურ გამოცემებში, „ახალი ქართლის ცხოვრება“ ეწოდა⁵.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, შესავალი წერილი კრებულისა „აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი“, თბ., 1966, გვ. 8.

² ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან მეთცხრამეტე საუკუნემდის, I, მ. პ. რ. ს. ს. გა. მოც., სპბ., 1849, გვ. 15.

³ ნ. ბერძენიშვილი, ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების ძირითადი ხაზი, თბ., 1964, გვ. 7.

⁴ ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან მეთცხრამეტე საუკუნემდის, I, გვ. 8.

⁵ ეგნატაშვილი ბერი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ივ. ჯავახიშვილის წინასიტყვაობითა და რედაქციით, თბ., 1940; ეგნატაშვილი ბერი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, II, თბ., 1959, გვ. 326—442.

როგორც ცნობილია, მეცნიერმა ბატონიშვილმა ვახუშტის მრავალი შეესაბამება და ფაქტიური შეცდომა ნახა კომისიის ნაშრომში და, ვინაიდან ამ თხზულებას იმდროინდელ საქართველოში ვახტანგის სახელს უკავშირებდნენ. საქვეყნოდ გამოაცხადა: „თუმცა ბრძანებითა მისითა არს, არამედ მას თვით არღარა განუხილავს ვითარება მისიო“⁶. ვახუშტის აუცილებლად მიუჩნევია ახლად შეედგინა XIV—XVIII სს. საქართველოს ისტორია, რომელშიც სცადა გაეწორებინა კომისიის წევრთა მიერ დაშვებული შეცდომები⁷.

„ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების შევსება-გადაკეთების საქმეში ვახუშტის მიმდევრებიც გამოუჩნდნენ. იმავე XVIII საუკუნეში შეიქმნა კიდევ რამდენიმე გადაკეთებული გაგრძელება „ქართლის ცხოვრებისა“⁸. ამ გაგრძელებათაგან ჩვენ ამჟამად გვაინტერესებს ის საისტორიო ნაწარმოები, რომელშიც 1454—1605 წწ. ისტორია არის გადმოცემული (დასაწყისი: „ქორონიკონსა რ“მზ: დაჲდა მეფედ ქე გიორგისა ბაგრატ...“). ივ. ჯავახიშვილს ეს თხზულება „ქართლის ცხოვრების“ მეორე გადაკეთებულ გაგრძელებად მიაჩნდა⁹, ხოლო ს. ყაუხჩიშვილმა 1959 წლის გამოცემაში მას პირობითად „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მესამე ტექსტი უწოდა¹⁰.

მართალია, ჯერ კიდევ თანამედროვეებმა აღნიშნეს ვახტანგის კომპილაციის ნაშრომის ბევრი ნაკლი, მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ იქ საერადოდ ყველაფერი დასაწუნებელი იყო. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, „სწავლულ“ ავტორების სასახელოდ უნდა ვთქვათ, რომ მათ, როგორც ეტყობა, უმთავრესი საისტორიო თხზულებები, საქართველოს წარსულის დამსურათებელნი. როგორც ადგილობრივი, ისე სპარსული, სომხური და ბერძნულიც, შეუკრებიათ. ამასთანავე უსარგებლიათ ქორონიკონებითაც. ორსავე შემთხვევაში მომავალ მკვლევართ გზა გაუკაფეს და თითქმის მთელი მასალა შეუგროვეს“¹¹. ს. ყაუხჩიშვილის აზრით, „რომ იქ ბევრი რამ კარგად იყო აღწერილი, იმით მტკიცდება, რომ თვით ვახუშტიც იმეორებს იმავე ცნობებს, რომლებიც ბერი ეგნატაშვილის ნაშრომში მოიპოვება“¹². ამიტომაც იყო, რომ „ქართლის ცხოვრების“

⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი ბ ა გ რ ა ტ ი ნ ი, უწყებულება მკითხველთათვის, ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან მეთცხრამეტე საუკუნემდის, II, დ. ჩუბინაშვილის გამოც., სპბ., 1854, გვ. 2.

⁷ „ხოლო ჩვენი შრომა ესე ამის-თვის იყო, ვინად-გან მეფის ვახტანგის სახელით აღწერათ და ვიხილეთ ესე-ოდენი წინა-აღმდეგნი და უსწორებლობანი, ესენი განვასწორეთ და განვამართეთ მოწმობითა ზეით თქმულითა, რათა არაჲინ მსიღველ-მან ამის-მან შეურაცხება რამე“ (იქვე, გვ. 10).

⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 352—361; კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954, გვ. 305 შმდ.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, დასაბ. ნაშრომი, გვ. 352. „ქართველი ერის ისტორიის“ მეოთხე წიგნში ივ. ჯავახიშვილი აერთიანებს პირველ („დაჲდა მეფე ადარნასე...“) და მეორე გადაკეთებულ გაგრძელებებს და „ქართლის ცხოვრების“ პირველ შევსებულ-გადაკეთებულ გაგრძელებას უწოდებს მას, ხოლო მეორე გაგრძელებად ე. წ. „პარიზის ქრონიკა“ მიაჩნია.

¹⁰ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 024. 477—540. ეს არის რიგით მესამე გამოცემა გადაკეთებული გაგრძელებისა. პირველად იგი დაისტამა ბაოსე-ჩუბინაშვილის გამოცემაში (ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან მეთცხრამეტე საუკუნემდის, I, გვ. 476—477; II, გვ. 259—306), ხოლო მეორედ ე. თაყაიშვილმა დაბეჭდა მარიამისეული „ქართლის ცხოვრების“ დაშტებების სახით (ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ეარიანტ., გამოც. ე. თაყაიშვილის რედაქტორბით, ტფ., 1906, გვ. 892—972).

¹¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასაბ. ნაშრომი, გვ. 325.

¹² ს. ყაუხჩიშვილი, „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტომის შედგენილობა, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 037.

გაგრძელების გადამკეთებელს კომისიის ნაშრომი აუღია საფუძვლად¹³ და ზოგიერთი ადგილი თითქმის სიტყვასიტყვით გადაუღია¹⁴. მაგრამ ამასთან ერთად, ანონიმ ავტორს უფრო სრულად გამოუყენებია კომისიის წევრთათვის ცნობილი წყაროები, ახალი წყაროებიც მოუშველებია და იქიდან ამოკრებილი მასალებით შეეთესია და განუვრცია თხრობა.

ამჯერად ჩვენ მიზნად არა გვაქვს „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებისა და გადაკეთებული გაგრძელების (ან, სხვაგვარი ტერმინოლოგიით, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. პირველი და მესამე ტექსტების, A₁-სა და A₂-ის) დეტალური შეჩერება (ასეთი სამუშაოს ჩატარება უთუოდ საყურადღებო მასალას შესძენს ქართულს წყაროთმცოდნეობას „ქართლის ცხოვრების“ გამგრძელებელთა მუშაობის მეთოდის შესასწავლად და მათ მიერ გამოყენებული წყაროების გამოსავლენად). წინამდებარე ნაშრომში ჩვენ განვიხილავთ „ქართლის ცხოვრების“ გადაკეთებულ გაგრძელებაში ჩართულ რამდენიმე ცნობას აყ-ყოიუნლუს ანუ თეთრბატკნიან თურქმანთა სახელმწიფოს (1468—1501) მბრძანებლების უზუნ-ჰასანისა (ჰასან-ბეგის) და იაყუბის შესახებ.

„მეცნიერნი კაცნი“ მოგვითხრობენ, რომ საქართველოში შემოსევის შემდეგ უზუნ-ჰასანს „შეედვა... სენი სასიკუდინე“, ხოლო ცოტა ხნის შემდეგ „იპრიაან ღმერთმან და მოკლდა ყაენი“¹⁵. ამავე წყაროს ცნობით, „მას უყანის დაჯდა ყაენად ასანბეგის შვილი იალუბეგ“¹⁶. ასეთივე ცნობები მოეპოვება ვახუშტისაც¹⁷.

ამგვარად, ვახტანგის კომისიას უზუნ-ჰასანის საქართველოში მხოლოდ ერთი შემოსევა აქვს მოხსენიებული და ისიც უთარიღოდ¹⁸. უზუნ-ჰასანის შემდეგ ამ თხზულებაში აყ-ყოიუნლუს სახელმწიფოს მბრძანებლად დასახელებულია იაყუბი.

ცნობები უზუნ-ჰასანის საქართველოში შემოსევათა შესახებ მოიპოვება როგორც აღმოსავლურ, ისე ევროპულ წყაროებში. ამ წყაროთა მონაცემებით უასტურდება თურქმანთა სამი ლაშქრობა ჩვენს ქვეყანაში¹⁹. აღსანიშნავია, რომ გადაკეთებულ გაგრძელებაშიც სწორედ სამი შემოსევა იხსენიება. მართ-

¹³ ე. თაყაიშვილს პირველი და მეორე გადაკეთებული გაგრძელება ევატანგისეულად მიიჩნეოდა. იგი ვარაუდობდა, რომ მხოლოდ აწ-იქ იყო ტექსტი გადაკეთებული ვახუშტის მიითითებით (Е-Тахакшили, Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. II, вып. I, 1906, გვ. 132); ივ. ჯავახიშვილის აზრით კი, „აქ თავითგან ბოლომდე ყველაფერი ხელმწიფრედ არის გადაკეთებული“ (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 352).

ჩვენ უფრო მართებულად მიგვაჩნია ს. ყაუხჩიშვილის მოსაზრება, რომ „ქართლის ცხოვრების“ გადამკეთებელს საფუძვლად ჰქონდა აღებული ვახტანგისეული კომისიის მიერ შედგენილი ისტორია XIV—XVII საუკუნეებისა (ს. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 028).

¹⁴ რამდენიმე სამისო პარალელური წყვილი იხ. ს. ყაუხჩიშვილის დასახ. ნაშრომში, გვ. 028—030.

¹⁵ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 341.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ ვახუშტიც მოკლედ აღნიშნავს, რომ „შეედვა სენი სასიკუდინო უზუნ-ასანს“, და შემდგომად „მცირედსა მოკლდა უზუნ-ასან და დაქდა მის წილ ასან-ბეგის ძე იაყუბ ყაენად“ (ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან მეათეცრამეტე საუკუნემდის, II, გვ. 12).

¹⁸ ვახუშტიც ერთ შემოსევას იხსენიებს და 1488 წლით ათარიღებს ამ ამბავს (იქვე).

¹⁹ რ. კიკნაძე, საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნის მეორე ნახევარში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის „შრომები“, VII, 1964, გვ. 118—122.

ლია, ქრონოლოგია ამ შემოსევებისა (1456, 1462 და 1476 წწ.) არ არის ზუსტი და ზოგჯერ მოვლენათა თანამიმდევრობაც დარღვეული ჩანს²⁰, მაგრამ მაინც „მეცნიერ კაცთა“ ნაშრომთან შედარებით უფრო ვრცელი მასალაა მოტანილი. აქვე ავტორს ჩართული აქვს ცნობა აწყურის ღვთისმშობლის ხატის თურქმანთაგან დატყვევებისა და გატაცების შესახებ²¹ და მხოლოდ ამის შემდეგ იხსენიება უზუნ-ჰასანის ავად გახდომა და სიკვდილი: „იპრიანა ღმერთმან და იწყინა ამოწყუეტა საქრისტიანოსა. შეეღვა ყაენსა სენი სასიკუდინე, ქმნა ღმერთ-პან და მოკუდა ყაენი უზუნ-ასან და მიიღო პატრონობა ძემან მისმან სულთან-მან, და ძმა მისი იალუბ ეშურებოდა მიღებად პატრონობასა“²².

როგორც უკვე ვნახეთ, „მეცნიერ კაცთა“ კომისიას და ვახუშტის იაყუბი მიაჩნიათ უზუნ-ჰასანის მომდევნო ფაღიშაად, გადაყვებული გაგზავლების ავტორი კი ასახელებს უზუნ-ჰასანის ვაჟს სულთანს, რომელსაც მიაჩნევს იაყუბი ეცილებოდა ტახტს. რომელია ამ ორი ცნობიდან მართალი?

იაყუბის მეფობის ისტორიისათვის საუკეთესო წყაროს წარმოადგენს ფადლაჰ იბნ რუზბეჰანის „თარიხ-ე ალამ-არა-იე ამინი“, რომელიც XV საუკუნის 90-იან წლებშია შედგენილი ირანში. ავტორი ოთხ წელიწადზე მეტ ხანს იმყოფებოდა სულთან იაყუბის კარზე და თვითმხილველია მის მიერ აღწერილი ბევრი ამბისა²³. ფადლაჰს აღნიშნული აქვს, რომ უზუნ-ჰასანს გარდაცვალების შემდეგ (1478 წ.) ხუთი ვაჟი დარჩა: სულთან ხალილი. ყიას ედ-დინ მაყსუდი, იაყუბი, იუსუფ-ბაჰადური და მასიჰ-მირზა. უზუნ-ჰასანს სიცოცხლეშივე მესამე ვაჟი იაყუბი დაუნიშნავს ტახტის მემკვიდრედ, მაგრამ მამის სიკვდილის შემდეგ სულთან ხალილმა მოაკვლევინა მაყსუდი და შიიტაცა ტახტი²⁴.

ამგვარად, როგორც ვხედავთ, „ქართლის ცხოვრების“ გაგზავლების გადაწყვეტილის მიერ დამატებით შეტანილი ცნობა სულთან ხალილის გამეფებია შესახებ ზუსტია და სხვა წყაროებითაც დასტურდება.

არა ნაკლებ საყურადღებოა გადამკეთებლის მიერ ჩართული ცნობები კონსტანტინესა და ყვარყვარე ათაბაგის ძის მზექაბუქის თეფრბატკნიან თურქმანთა სასახლის კარზე ყოფნის შესახებ. სულთან ხალილი და „მკითხველნი სჯულისანი თათრისანი“ გამუსლიმანებას სთავაზობდნენ მათ, მაგრამ აღმოსავლური ენების კარგი მკოდნე და მუსლიმანურ ღვთისმეტყველებაში გაცნაფლებული მზექაბუქი მათივე წიგნებით ეპაექრებოდა თურმე და ამარცხებდა კიდევ მათ, ხოლო როდესაც მორკინლობაზე მიდგა საქმე, ერთი თურქმანი გმირი, რომელიც „ჰმატდა ყოველთა კაცთა სიდიდითა, ვითარ წყრთა ერთ. ანუ უჯ-

²⁰ მაგალითად, ცნობილია, რომ უიანასენი შემოსევის დროს (1477 წ.) თურქმანებმა თბილისი და გორი აიღეს, ჩვენს წყაროში კი სამცხის დარბევანზე საუბარი (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 478).

²¹ „ათყარა ყაენი და წარვიდა საყაენოსა თჳსსა და ტყუე ჰყვეს ხატი აწყურისა ღმრთის-მშობელი, და წარიყვენეს ჭეუყანასა მათსა. და იქმნა ღიდი გლოვა და მწუხარება მიუთხრობელი სრულიად მესხთა ზედა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 479).

²² ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 479.

²³ იბნ რუზბეჰანის და მისი თხზულების შესახებ დაწერ. იხ. V. Minorsky, *Persia in A. D. 1478—1490. An abridged translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khunji's Tarikh-i 'Alam-ara-yi Amini*, London, 1957, გვ. 5—17; რ. კიკნაძე, ფადლაჰ იბნ რუზბეჰანის „თარიხ-ე ალამ-არა-იე ამინი“, „კავკასიურ-აზიოლოგიური კრებული“, II, თბ., 1962.

²⁴ თარიხ-ე ამინი, გვ. 25; რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 282.

როსცა“, „აღიყვანა და უპატიოდ მიწასა ზედა დასცა“. მალე სულთან ხალილ-მა შეიწყალა და საქართველოში გამოსტუმრა კონსტანტინე და მზეკაბუკი²⁵.

სულთან ხალილმა მხოლოდ ნახევარ წელს გასძლო ტახტზე. მასა და იაყუბს შორის გაიმართა სასტიკი ბრძოლა ტახტისათვის. ბაიანდურისა და მოესილუს ტომთა ლაშქრის დახმარებით იაყუბმა ხოისთან დაამარცხა ხალილი, რომელიც აჰ ბრძოლაში მოიკლა²⁶. აყ-ყოიუნლუს თურქმანთა სახელმწიფოს ტახტი იაყუბმა დაიკავა იმავე 1478 წელს²⁷. გადაკეთებული გაგზავნილი ავტორმა ეს ამბავიც იცის: „მას უკანის მძლე ექნა სულტანსა იალუბ, დაიპყრა პატრონობა განზრახვითა ემშაკისათა“²⁸.

მეფე ბაგრატის გარდაცვალების ამბის თხრობაში გადამკეთებელი თითქმის სიტყვასიტყვით მისდევს „მეცნიერ კაცთა“ ნაშრომს:

A₁

ამას შინა გამოხდა ხანი და სოფელ-მან თვსი ბეგარა არ დაიკლო და მიიქ-ვალა მეფე ბაგრატ რაქას, იყო გლოვა და მწუხარება სამეფოსა ზედა. აღიღეს და დამარხეს გელათს, მათსა სამარხო-სა შიგან.

(ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 342).

ტექსტის მსგავსება აქ (ისევე როგორც ბევრ სხვა შემთხვევაშიც) იმდენად აშკარაა, რომ, ჩვენი აზრით, საქმე გვაქვს არა საერთო წყაროს გამოყენებასთან. არამედ მზა ტექსტის პირდაპირ გადმოწერასთან.

ამის შემდეგ გადამკეთებელს კვლავ საყურადღებო კორექტივი შეაქვს კომისიის ნაშრომის ცნობაში:

A₁

ხოლო შემდგომად გარდაცვალებისა ბაგრატისა დაჟდა მის წილად ძე მისი კონსტანტინე, ქრისტეს აქათ ჩუღა... და მეფობდა მეფობითა კეთილითა, და არ-ღარა იყო წყენა თათართაგან. მოი-მორჩილნა იმერელნი, ოდიშარნი, აფ-ხაზნი, მსახურებდა ათაბაგი და მორჩი-ლობდეს კახნიცა. არა სადა იყო წყენა ქრისტიანეთა; იყო მოსუენება და და-წყენარება.

(ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 343).

როგორც ვხედავთ, ტექსტის დიდ მსგავსებათან ერთად აქ პრინციპული ხასიათის განსხვავებასაც აქვს ადგილი. კომისიის ნაშრომში კონსტანტინე ბაგრატი ძედ არის გამოცხადებული, ხოლო გადამკეთებელს იგი ალექსანდრე I-ის შვილიშვილად, დიმიტრის ძედ მიაჩნია. ამას გარდა, ეს ორი წყარო კონსტანტინეს გამეფების სხვადასხვა თარიღებს იძლევა.

A₂

ამას შიგან გამოხდა ხანი და სო-ფელმან მისი ბეგარა არ დაიკლო. მი-იკვალა მეფე ბაგრატ რაქასა, და იყო დიდი გლოვა და მწუხარება სამე-ფოსა ზედა; აღიღეს და დამარხეს გე-ლათს, მათსა სამარხოსა შიგან.

(ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 480).

A₃

ქორონიკონსა რაჯე: დაჟდა მეფედ ალექსანდრე მეფის ძის დიმიტრის შვილი კონსტანტინე და მეფობდა კე-თილითა მეფობითა: არღარა იყო წყენა თათართაგან; მოიმორჩილნა იმერელნი, ოდიშარნი და აფხაზნი. მსა-ხურებდა ათაბაგი და მორჩილებდეს კახნიცა; არა სადა იყო წყენა ქრის-ტიანეთა; იყო მოსუენება და დაწყენა-რება.

(ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 480).

²⁵ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 479.

²⁶ თარიღი-ე ამინი, გვ. 32—37.

²⁷ იქვე, გვ. 38.

²⁸ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 479.

აღსანიშნავია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ჯანაშვილისეულ ნუსხაში კონსტანტინეს სახელის გასწვრივ არშიაზე გაკეთებულია შენიშვნა: „ეს გიორგი მეფის ძე იყო და არა ბაგრატისი“. კ. გრიგოლიას აზრით, ამ შენიშვნის ავტორი (ისევე როგორც ხელნაწერში არსებული სხვა კრიტიკული შენიშვნები-საც) „უფრო ვახუშტის სამეცნიერო სკოლათან ახლომდგომი პიროვნება უნდა იყოს“²⁹. მართლაც, ვახუშტი ბაგრატიონი „უწყებულებასში მკითხველთათვის“ აღნიშნავს: „არამედ ესე მეფე კონსტანტინე არს ძე გიორგი მეფისა და მამა დავით მეფისა და გიორგისა“³⁰. ხოლო კონსტანტინეს ტახტზე ასვლის ამბავს რომ მოგვითხრობს, ვახუშტი წერს: „ქს. ზუმა, ქრ. რწ. ინდიკტონისა ბ. შემდგომად მეფისა გიორგისა დაჰდა ძე მისი კონსტანტინე“³¹.

ამგვარად, წყაროებში კონსტანტინეს მამისშვილობისა და განეუბნის თარიღის სამი სხვადასხვა ვერსია გვხვდება (ბაგრატის ძე, გიორგის ძე, დიმიტრის ძე; 1461, 1469, 1478 წწ.³²). ივ. ჯავახიშვილმა კონსტანტინეს მიერ გაცემული სიგელ-გუჯრებისა და სხვა დამატებითი მასალის შესწავლის საფუძველზე დაადგინა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების გადამკეთებელს ამ შემთხვევაშიც სწორი ცნობები აქვს მოტანილი: კონსტანტინე აღექსანდრე I-ის ეპის დიმიტრის ძე იყო და 1478 წელს დაიკავა ტახტი³³.

შემდეგ გადამკეთებელი კვლავ უბრუნდება თურქმანთა მიერ გატაცებული აწყურის ლეთისშობლის ხატის თავდადასაყალს და ვრცლად გადმოგვცემს მისი სასწაულმოქმედებისა და კვლავ სამცხეში დაბრუნების ამბავს³⁴.

იაცუბის სამცხეში ლაშქრობა და ახალციხისა და აწყურის აღება³⁵ გადამკეთებელს კომისიის ნაშრომის მიხედვით აქვს აღწერილი, მაგრამ ამჯერადაც საინტერესო დეტალებით ავსებს თბრობას და, რაც მთავარია, თარიღებსაც აღნიშნავს³⁶.

განსაკუთრებით საყურადღებოა, ჩვენი აზრით, გადამკეთებლის მიერ დამატებით მოტანილი ცნობები თურქმანთაგან აწყურის ციხის აღების შესახებ.

„მეცნიერ კაცთა“ ნაშრომში ეს ამბავი მოკლედ არის გადმოცემული: „და მერმე აიყარნეს და მოადგნენ ციხესა და ქალაქსა აწყურისასა. ეზრახნეს ცი-

²⁹ კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 146.

³⁰ ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან მეთაბრამეტე საუუენედოს, II, გვ. 7.

³¹ იქვე, გვ. 11.

³² ასეთვე თარიღი მოიპოვება „ქართლის ცხოვრების“ კიდევ ერთ გადამკეთებელ გაგრძელებაში, რომელსაც „ცხოვრებაჲ საქართველოჲსა“ ან, პირობითად, „პარიზის ქრონიკა“ ეწოდება: „ქსა რვე დაჰდა მეფეთ კონსტანტილ“ (ცხოვრებაჲ საქართველოჲსა, მ. ბროსეს გამოც., პარიზი, 1834, გვ. 3).

³³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 127—130.

³⁴ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 480—481.

³⁵ ვახუშტის ცნობით, თურქმანებს ამ ლაშქრობის დროს ჯერ ახალქალაქი აუღიათ, ხოლო შემდეგ ახალციხე და აწყური: „ხოლო წელსა ქს ზუმა, ქრ. როდ მოვიდა იაცუბ ყენი, გამოვლო აბოცი და მოადგა ახალ-ქალაქს და აოხრებდა გარემოთა ქვეყანათა მოწყვეტითა და ტყვე-ყოფითა: ამან მანუჩარ ეერ წინ-აღუდგა და ვერღა-რასმე აენებდა საათა მისთა. გარნა მცდელობდა მაგრებასა ციხე-ქვეყანისასა. არამედ ყენმან მცირეს ხანსა შინა შემუსრა ახალ-ქალაქი და გამოიყვანა მუნთ მესხნი წარჩინებულნი და ტყვენი მრავალნი მუნ-მყოფნი სრულად. მერმე მოსწვა ქალაქი და მუნიდ-გან მოადგა ახალ-ციხეს“ (ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან მეთაბრამეტე საუუენედოს, II, გვ. 156). საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ფაღალაჰ იბნ რუზბეიანიც არ იხსენიებს ახალქალაქის აღებას.

³⁶ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 482—484.

ხოვანთა და უქადეს მშვიდობა და არა დაქვევა საყდრისა და ციხისა, ამას ზედა. გაჰოვიდნენ და მიენდენენ“³⁷.

გადამკეთებელი იპეორებს კომისიის ნაშრომის პირველ ფრაზას („მერმე აიყარნეს და მოადგეს ციხესა და ქალაქსა აწყუერისასა“³⁸) და უმატებს: „და მოწუეს აწყუერი და მოაოკრეს ქალაქი, და ციხესა ვერ უძლეს ბრძოლითა. აღებად და წარსვლა ინებეს“³⁹. ვახუშტის სიტყვით, „მაშინ მოქალაქეთა ვერარისა შეშწისა მპოველთა ითხოვეს ზავი ყვენიასა-გან, რათა არა ტყვე-ჰყვეს და არცა შემუსროს ეკლესია, მისცენ ქალაქი ყვენსა“⁴⁰. გადამკეთებელს კი კვლავ „მეცნიერ კაცთა“ კომისიის ფრაზა გამოუყენებია უცვლელად (და, ჩვენი აზრით, არასწორად): „მაშინ ეზარხნეს ციხოვანთა და უქადეს მშვიდობა და არა-დაქვევა საყდრისა და ციხისა. ამას ზედა გამოჴნდნენ“⁴¹.

პირიგად, ჩვენი ავტორი ერთგვარ წინააღმდეგობაში ვარდება. ერთი მხრით იგი აღნიშნავს, თურქმანებმა ციხის ბრძოლით აღება ვერ შესძლეს და წასვლა დაპირესო, მეორე მხრით კი, უმატებს, მომხდურნი შეციხოვნეებს შეუთანხმდნენ და უცნებლობა აღუთქვესო. ჩვენი აზრით, ცნობათა ასეთი შეუთანხმებლობა გადამკეთებლის უყურადღებობით უნდა იყოს გამოწვეული. მან უცვლელად გადმოიტანა კომისიის ნაშრომიდან გაშვადებული ფრაზა და ანგარიში აღარ გაუწია, რომ ეს ფრაზა ეწინააღმდეგებოდა მის მიერვე ჩამატებულ ცნობას. ჩვენს ასეთ ვარაუდს მხარს უჭერს გადამკეთებლის მიერ ჩართული შემდგომი თხრობაც: იგი აღნიშნავს, რომ „შესცთენ მცველნი იგი ციხისანი და მაწყუერელი, და მას თანა სხუანიცა ჩინებულნი განიზარხნეს, აღიხუნეს კლიტენი ციხისანი და თ ვ ნ ი ე რ . თ ხ ო ვ ნ ი ს ა და ბრძოლისა უღმრთოსა მას. მთავარს მიაოთვეს“⁴². როგორც ვხედავთ, ამჯერად გადამკეთებელი საეცებით ეთანხმება ვახუშტის და ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ მეციხოვნეებმა „თვნიერ თხოვნისა“ ჩააბარეს აწყურის ციხე მტერს. ვახტანგის კომისიისა და ვახუშტისაგან განსხვავებით გადამკეთებელს მოეპოვება აგრეთვე ცნობა იმის შესახებ, რომ მაწყუერელი ეპისკოპოსიც აწყურში იმყოფებოდა თურქმანთა შემოსევის დროს და სწორედ მან გადასცა ციხე მტერს.

ცნობები თეთრბატკნიან თურქმანთა სამცხეში ლაშქრობის შესახებ სპარსულ წყაროებშიც მოიპოვება. კერძოდ, ფადლალაჰ იბნ რუზბეჰანი დაწვრილებით აღწერს აწყურის (ან, როგორც ის უწოდებს, „ხათუნის“) ციხის აღებას. ირანელი ავტორის სიტყვით, ეს ციხე ისეთი მტკიცე ყოფილა, რომ მანამდე ვერც ერთ ხელმწიფეს ვერ მოეხერხებინა მისი აღება. ამ ციხეს ქართველ დედოფალთა განძის შესანახად იყენებდნენ თურმე. კერძოდ, იმ დროს ყვარყვარე ათაბაგის მეუღლის ქონება და ძვირფასეულობა ყოფილა აწყურში დაცული. ფადლალაჰის ცნობით, ციხეში მყოფმა მთავარმა მღვდელმა (ტექსტშია — „ყადი“), იმ უწმინდურთა შეიხმა და მოძღვარმა, კაცი გამოუგზავნა იაყუბს და უცნებლობა ითხოვა იმ პირობით, რომ ციხესაც და მთელ ქონებასაც ჩააბარებდა.

³⁷ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 343.

³⁸ იქვე, გვ. 482.

³⁹ იქვე.

⁴⁰ ქართლის ცხოვრება, დასაბამითიდან მეათხრამეტე საუკუნემდის, II, გვ. 156.

⁴¹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 482.

⁴² იქვე (ხაზგასმა ჩვენი).

მეორე დღეს იგი გამოვიდა ციხიდან, იაყუბს ეახლა და მორჩილება განუცხადა⁴³.

ასეთივე ცნობა მოეპოვება XVI ს-ის ავტორს ჰასან რუმელსაც, რომელიც ამ შემთხვევაში იბნ რუზბეჰანის თხზულებით უნდა სარგებლობდეს⁴⁴. ჰასან რუმელს შედარებით უფრო მოკლედ გადმოგვცემს თურქმანთა მიერ აწყურის ციხის აღებას. იგი მოგვითხრობს: „უაგვუსტოესი დროშები აწყურის ციხისაკენ⁴⁵ გაემართნენ. მაშინ ყვარყვარეს დედამ, რომელიც ამ ციხე-სიმაგრეში იყო, ერთი მღვდელი⁴⁶ გამოგზავნა იაყუბ ფადიშაჰთან და უენებლობა ითხოვა. ხელმწიფემ აღარ დასაჯა ისინი, ციხის ქონება კი აიღო“⁴⁷.

როგორც ვხედავთ, „ქართლის ცხოვრების“ გადაკეთებული გაგრძელების ცნობები უფრო ეთანხმება იბნ რუზბეჰანის ცნობებს, ჰასან რუმელს თხრობა კი რამდენადმე განსხვავდება მათგან (ეს უკანასკნელი ყვარყვარეს დედას იხსენიებს, ფადლალაჰი და გადაკეთებელი კი მაწყვერელ ეპისკოპოსს). ასეა თუ ისე, ფაქტია, რომ გადაკეთებლის მიერ დამატებით მოტანილი ცნობები მაწყვერელი ეპისკოპოსის გამცემლობის შესახებ საესებით დასტურდება სპარსული წყაროებითაც.

ამ შემოსევის დროს თურქმანებმა მეორედ ჩაიგდეს ხელთ აწყურის ხატი. რომელიც ყვარყვარე ათაბაგის ბრძანებით, აწყურის ციხეში „საქურტლესა შინა“ იყო დაცული. იაყუბს ძლიერ გაუკვირდა თურმე „შემკობილება ხატისა მის და პატიოსნება თულათა“; მან საკუთარი ხელით „განძარცუა შემკობილება ხატისა“, შემდეგ კი ცეცხლში ჩააგდებინა იგი⁴⁸.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ გადაკეთებლის მიხედვით, იაყუბის ამ შემოსევის დროს სამცხის ათაბაგად ყვარყვარე ყოფილა. სპარსული წყაროებიც ყვარყვარეს (قرقرة) ასახელებენ, ხოლო ვახუშტის აზრით, შემოსევა მანუჩარის ათაბაგობაში მოხდა⁴⁹. ამჟამად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში საბოლოოდ დადასტურებულია, რომ ამ შემთხვევაში გადაკეთებლის ცნობა უფრო ზუსტია⁵⁰, ხოლო მანუჩარი (იგი ყვარყვარე II-ის მეექვსე შვილი იყო) საერთოდ არც ყოფილა ათაბაგად⁵¹.

ასე თანდათანობით, უზმაურად ასწორებს და სასარგებლო ცნობებით ავსებს უცნობი გადაკეთებელი ეახტანგის კომისიის ნაშრომს. რა თქმა უნდა, მის მიერ დამატებით მოტანილი ყველა ცნობა არ შეესაბამება სინამდვილეს და

⁴³ თარიზ-ე ამინი, გვ. 52; რ. კიკნაძე, საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნის მეორე ნახევარში, გვ. 125.

⁴⁴ რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 126, შენ. 71.

⁴⁵ იბნ რუზბეჰანის მსგავსად ჰასან რუმელს „ხათუნის ციხეს“ იხსენიებს (قلعه خاتون).

⁴⁶ სპარსულ ტექსტშია—„ქეშიშ“ (کشیش).

⁴⁷ ჰასან რუმელს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვ. ფუთუჩიძემ, 1966, გვ. 18 (შდრ. სპარსული ტექსტი, გვ. 7).

⁴⁸ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 482; შემდეგ მოთხრობილია ვინმე „არამართლმადიდებელი ქრისტიანეს“ მიერ ხატის გადარჩენისა და წაღების, და ბოლოს, კელავ სასწაულებრივად დაბრუნების ამბავი (იქვე, გვ. 482—483).

⁴⁹ ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან შეათხიზრებტე საუკუნეების, II, გვ. 155—156.

⁵⁰ ივ. ჯაფარიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 147; ქრ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, თბ., 1961, გვ. 133—136.

⁵¹ ქრ. შარაშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 136.

თანაბრად მისაღები არ არის თანამედროვე მეცლევრისათვის⁵², მაგრამ როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ხშირ შემთხვევაში გადაწყვეტილების მიერ დამატებით მოტანილი მასალა სხვა წყაროებითაც დასტურდება, დიდ ნდობას იმსახურებს და შეიძლება გამოყენებულ იქნას ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ საკითხის გასარკვევად.

დასაბრუნლს, შეგვებით „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების გადაწყვეტილების მიერ ჩართულ კიდევ ერთ ცნობას, რომელსაც, ჩვენი აზრით, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული ავტორის მიერ გამოყენებული წყაროების დასადგენად. გადაწყვეთელი აღნიშნავს, რომ აწყურის ღვთისმშობლის ხატის ბელმეორედ სანატხეს დაბრუნების შედეგ „მიავლინა ყოვლად-წმიდამან დედოფალმან რისხვა სანინელი სახლსა ზედა იალუბისასა, და ნათესავსა მისსა, და ყოველსა გუარსა მისსა. და მცირესა ჟამსა სრულიად დაემტუნეს და მოისპვნეს და აღოკრდეს. რამეთუ იალუბს უღმრთოსა ესევეითარი სიკუდილი ეუფლა, რომლითა კელითა იკადრა წმიდისა ამის ხატისა მახვლისა შეხება, მითვე ხელითა განზავა სასმელი მაკუდინებელი, რეცა-თუ კეთილ-საგონებელ უჩნდა შეცთომილსა მსჯავრთა მით საღმრთოთა, და შესუა მან, და მიუძღუნა მისგან დედასა თვსსა და ძმასა; და მიიღეს მათცა, რამეთუ არა ეგებოდა ურჩება მათგან. და ვითარცა სუეს, ერთბაშად მოსწყდეს ერთსა შინა ჟამსა სიკუდილითა საღმობიერთა. და მათთანა სხუანიცა მთავარნი და წარჩინებულნი სახლისა მათისანი მოისრნეს, რომელნიმე მახვლითა და სხუანი სიკუდილითა უცნაურითა. და მიერიტგან სრულიად დაემხუა მთავრობა მათი, უკეთუ ცოდვათა ჩუენთა სამხილებლად მიწეებითა ღმრთისათა მოივლინეს და სახლი ღმრთისა და წმიდანი სამსახურებელნი დათრგუნეს. არამედ ყოვლად-წმიდამან ღვთისმშობელმან შეურაცხება ხატისა თვისისა არა თავს-იღვა და ესევეითარი რისხვა მიუღვინა, ვითარმედ ნათესავი მათი ვიდრე დღეს-აქამომდეცა არღარა სადა იპოვების“⁵³.

მსგავსი ცნობა არ მოიპოვება არც კომისიის ნაშრომში და არც ვახუშტის თხზულებაში.

„ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებათა ქართული თუ უცხოური წყაროების საკითხს ბევრი მეცლევარი შეხებიდა და არა ერთი საგულისხმო მოსაზრებაც არის გამოთქმული⁵⁴. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ უცხოური (კერძოდ,

⁵² მაგ. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს, რომ არადეთის ბრძოლის ამბავი გადაკეთებულ გაგრძელებაში უზუნ-ქასანის მიერ აწყურის ხატის უკან დაბრუნებასთან არის დაკავშირებული და „სასწაულებრთ-საარაკო ცნობებით არის უხვად შემკული“. „შეეს.-გადაკ. გაგრძელების მოთხრობა ისე უხვად არის დაუქერებელი ამბებით შემკული, რომ თანამედროვე მკითხველს უფრო არაყად ან თქმულბად ეჩვენება, ვიდრე ისტორიული მოვლენის აღწერილობად“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, IV, გვ. 138, 139). სხვა ადგილას ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, რომ რამდენადაც აწყურის ხატის დაბრუნების ამბავი ვახუშტის მარტივად და ბუნებრივად აქვს მოთხრობილი, იმდენად სასწაულებრთი ბერესით აქვს მოცული „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების გადაწყვეტილებს (იქვე, გვ. 147).

⁵³ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 486.

⁵⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 320—327, 353—361; ს. კაკაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, „საისტორიო მოამბე“, II, ტფ., 1925, გვ. 206—208; კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 268—270, 308; ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბ., 1958, გვ. 26—28; დ. ყაუხჩიშვილი, „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტომის შედგენილობა, გვ. 037—038; დ. კაკაბაძე, ფ. გორგიჯანიძის თხზულებისა და „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებების XV საუკუნის სპარსული წყაროები, „აღმოსავლური კრებული“, I, თბ., 1960, გვ. 160—165; დ. კაკაბაძე

სპარსული) წყაროების ძიების დროს შეკვლევართ ძირითადად თემურ-ლენგის შემოსევების აღწერა ანდა XVI—XVII საუკუნეთა ამბები აინტერესებდათ, ხოლო საკუთრივ XV საუკუნის ისტორიის უცხოური წყაროების საკითხი ყურადღების გარეშე რჩებოდა.

ჩვენს ისტორიოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ XVII—XVIII საუკუნეთა ქართული ისტორიკოსები უპირატესად უცხოურ წყაროებს იყენებდნენ⁵⁵. საფიქრებელია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების გადამკეთებელსაც უცხოური წყაროდან ამოეკრიბა მასალა პეტრბატკინიან თურქმანთა დინასტიის შესახებ.

ცნობები იაყუბისა და მისი მახლობლების უეცარი სიკვდილს შესახებ მოიპოვება სპარსულ, სომხურ და იტალიურ წყაროებში. განვიხილოთ ცალ-ცალკე ამ თაზულებათა მონაცემები.

ფაღლალაჰ იბნ რუზბეჰანი, რომელიც დაწერილებით გადმოგვცემს იაყუბის მეფობის ამბებს, ჟამიანობის რამდენიმე შემთხვევას ახსენებს აყ-ყოიუნ-ლუს სახელმწიფოს დედაქალაქ თაერიზში (1488, 1490 წწ.), რასაც დიდი სიკვდილიანობა გამოუწვევია⁵⁶.

იბნ რუზბეჰანის სიტყვით, 1490 წლის ზაფხული იაყუბმა უჩანში გაატარა, სადაც აღადგენინა ყაზან-ხანის დროინდელი ციხე-სიმაგრე, რომელიც ჟამთა ვითარებისაგან დანგრეულიყო⁵⁷. ცოტათი რომ აგრილდა, მან გადაწყვიტა ზამთარი თაერიზში გაეტარებინა, მაგრამ შაჰზადეები და დედა ყარაბაღს წასვლას ურჩევდნენ. ამ დროს ხმა დაიბნა, პირის ებიღემიამ ისევ იფეთქაო თაერიზის მიდამოებში. ამბის შესატყობად გაიგზავნა იაყუბის ძმა იუსუფი. მან დაადგინა, რომ თითქოს მხოლოდ ერთი შემთხვევა ყოფილიყო დაავადებისა თაერიზის მახლობელ სოფელში, საიდანაც მოსახლეობა ბაღებში გახიზნულიყო. გულდამ-შეიდებული უფლისწული უკან გამობრუნდა, მაგრამ გზაში შეიტყო, რომ რამდენიმე წვრილი მოხელე ემსხერებოდა ჟამიანობას. ამის გამო იაყუბმა შესცვალა თავისი გეგმა და იუსუფი და დედამისი სასწრაფოდ ყარაბაღს გაემგზავრნენ. მალე სულთანიც იქ მივიდა. ყარაბაღში იმ ზაფხულს ძლიერი გვალვა ყოფილიყო, რამაც, როგორც ჩანს, ხელი შეუწყო მძიმე სენის გავრცელებას. საზამთრო სადგომის მოსამზადებლად გაგზავნილი მუშები ზედიზედ იხოცებოდნენ. ბოლოს დედოფალიც ავად გახდა და გარდაიცვალა 895 წლის ზულ-ჰიჯას თვის მეორე ნახევარში (1490 წ. ნოემბერი). ცოტა ხნის შემდეგ იუსუფსაც მოერიო სენი, ხოლო 896 წლის საფარის თვის 11-ს (1490 წ. 24 დეკემბერს) იაყუბიც გარდაიცვალა⁵⁸.

დაახლოებით ასეთსავე ცნობებს გვაწვდის XVI საუკუნის ირანელი ავტორი აჰმედ იბნ მოჰამედ ალ-ყაფარი ალ-ყაზვინი. ისტორიკოსის მამა. მოჰამედ ყაფარი რეის ყადი ყოფილა, ხოლო თვითონ აჰმედი ყაზვინის ყადი იყო. მან

ტაძე, ფ. გორგიჯანიძის თხზულების და ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებათა XVI—XVII საუკუნეების სპარსული წყაროები, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების „მოამბე“, 1960, № 2, გვ. 132—144; დ. კაციტაძე, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ XVII საუკუნის ქართული წყაროები, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის „შრომები“, VI, 2, თბ., 1962, გვ. 105—121.

⁵⁵ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, გვ. 27.

⁵⁶ თარბ-ე ამინი, გვ. 87, 107—108.

⁵⁷ იქვე, გვ. 99—100.

⁵⁸ იქვე, გვ. 107—111.

1552 წელს შეადგინა და შაჰ-თამაზ I-ს მიუძღვნა ისტორიული ანეგდოტების კრებული „ნეგარესთანი“ („სურათების გალერეა“). მეორე მისი ნაწარმოე-პი. რომელიც აგრეთვე შაჰ-თამაზს მიეძღვნა, არის მსოფლიო ისტორიის ტიპის თხზულება — *آرآن جهان* („ნოსახ-ე ჯაჰან-არა“ — „ქვეყნის შე-შამკობლის ნუსხები“)⁵⁹. მისი წერა ავტორს 972 (1564/5) წელს დაუმთავრე-ბია. „ჯაჰან-არა“ სამი „ნუსხისაგან“ შედგება, რომელთაგან, პირველში მოთხრო-ბილია წინასწარმეტყველთა, მოჰამედისა და თორმეტი იმამის ამბები, მეორე-ში — ისლამის პერიოდის დინასტიების ისტორია, ხოლო მესამე ნუსხა მთლიან-ნაუ დათმობილი აქვს სეფიანთა სახელმწიფოს ისტორიას (1565 წლამდე)⁶⁰.

„ჯაჰან-არას“ მეორე ნუსხის ბოლო თავში აშმედ ყაფარი გადმოგვცემს აყ-ყოიუნლუს დინასტიის ფადიშაჰების ისტორიას და იაყუბის გარდაცვალებასაც ეხება. იგი აღნიშნავს, რომ იაყუბის ურდო ზამთრის გასაბარებლად სულთან-ბუდს (ყარაბაღში) დადგა. მოულოდნელად სულთნის დედა ავად გახდა და გარდაიცვალა [8]95 წლის ზულ-ჰიჯას თვის 28-ში (1490 წ. 5 ნოემბერს). იუსუ-ფი და იაყუბიც შეუძლოდ ყოფილან უკვე, ამიტომ მათ დაუმალეს ეს ამბავი. მალე იუსუფიც მომკვდარა (896 წ. მოჰარამის 10-ში — 1490 წ. 23 ნოემბერს). მისი სიკვდილიც არ გააგებინეს იაყუბს, რადგან იგი დღითიდღე უარესად ხდებოდა. ბოლოს, 1490 წლის 24 დეკემბერს, მწუხრის ეამს, იაყუბიც გარდაიც-ვალა⁶¹.

ამგვარად, იბნ რუზბეჰანის და ყადი აშმედ ყაფარის ცნობით, იაყუბი და მისი მახლობლები ავადმყოფობით დახოცილან. ხონდემირი, იაჰია ყაზვინი (XVI ს.) და ოსმალ ოსტორიკოსი მუნეჯიმ-ბაში (XVII ს.) მხოლოდ აღნიშნა-ვენ იაყუბის სიკვდილის ფაქტს, მიზეზს კი საერთოდ არ ასახელებენ⁶².

ვ. მინორსკის სიტყვით, პირველი ისტორიკოსი, ვისაც მოეპოვება ცნობა იაყუბის მოწამლის შესახებ, არის XVI საუკუნის ავტორი მოსლუჰ ედ-დინ ალ-ლარი ალ-ანსარი. იგი დაიბადა სპარსეთის ყურის ჩრდილო ნაპირზე მდებარე ოლქის ლარისთანის მთავარ ქალაქ ლარში. განათლება, როგორც ჩანს, მიიღო თავრიზში მირ ყიას ედ-დინ შირაზისა და მირ ქემალ ედ-დინ ჰოსეინის ხელ-მძღვანელობით. შემდეგ მოსლუჰ ედ-დინი ინდოეთში წავიდა, სადაც იგი დიდი პატივით მიიღეს დიდ მოღოლთა სახელმწიფოს მბრძანებლის ჰომაიუნის (1530—1556) კარზე. ჰომაიუნის გარდაცვალების შემდეგ ქვეყანაში დაწყებუ-ლი არეულობის გამო იგი იძულებული გახდა დაეტოვებინა ინდოეთი; ჯერ მექა მოინახულა, ხოლო შემდეგ კონსტანტინოპოლს ეწვია. აქ მას, როგორც ჩანს, სათანადო პატივისცემით არ შეხვდნენ, გასამრჯელოც იცოტავა და გადა-სახლდა დიარბექრში, ამიღში, სადაც ისქანდერ ფაშამ თავისი შვილების მას-წავლებლად მიიწვია, მერე კი ხოსროვ ფაშას მებრძოლად მუდარისადაც დანიშ-

⁵⁹ თხზულება არ არის გამოცემული. სსრ კავშირის წიგნსაცავებში მისი ხელნაწერები არ მოიპოვება. „ჯაჰან-არას“ ხელნაწერთა შესახებ იხ. Ch. Storey, Persian literature, a bio-bibliographical survey, sect. II, fasc. 1, London, 1935, გვ. 116.

⁶⁰ „ჯაჰან-არას“ შინაარსის შესახებ დაწერილებით იხ. Ch. Rieu, Catalogue of the Persian manuscripts in British Museum, I, London, 1879, გვ. 111—115.

⁶¹ აშმედ ყაფარი, ნოსახ-ე ჯაჰან-არა, ბრიტანეთის მუზეუმის ხელნაწერი, Or. 141, ფ. 193ა (ამ ხელნაწერის მიკროფილმი ბრიტანეთის მუზეუმიდან ინგლისელი ქართველოლოგის და-ვით ლანგის შემწვობით მივიღეთ, რისთვისაც მას გულითად მადლობას მოვახსენებთ).

⁶² V. Minorsky, Persia in A. D. 1478—1490, გვ. 128.

ნეს. სამოც წელს გადაცილებული მოსლემ ედ-დინი ამიღში გარდაიცვალა 979 წ. ზულ-ჰიჯას თვეში (1572 წ. აპრილი-მაისი)⁶³.

მოსლემ ედ-დინ ლარი მრავალმხრივ განათლებული ადამიანი იყო. მას დაწერილი აქვს ბევრი განმარტება და კომენტარი ასტრონომიულ ტრაქტატებზე. საღვთისმეტყველო თხზულებებზე და მუსლიმანური სამართლის იგვლებზე. მასვე ეკუთვნის მსოფლიო ისტორიის ტიპის ნაწარმოები — *مرآة الادوار و* *مقارن الاخبار* („მირათ ალ-ადვარ ვა მირკათ ალ-ახბარ“ — „ეპოქების სარკე და ამბავთა კიბე“)⁶⁴. თხზულება შესავლის („მოყადამე“) და ათი კარისაგან („ბაბ“) შედგება. მეცხრე კარში მოთხრობილია თეთრბატნიან თურქმანთა სახელმწიფოს ისტორია.

ქვემოთ მოგვყავს სპარსული ტექსტი (ლენინგრადული ხელნაწერების მიხედვით) და ქართული თარგმანი მოსლემ ედ-დინის ცნობისა იაყუბისა და მისი მახლობლების მოწამლის შესახებ⁶⁵.

آخر بنا بر آنکه⁶⁶ مادرش میل به
بسر خود خورد⁶⁷ يوسف بیگ⁶⁸ داشت
جهت وی طعامی مسموم کرد⁶⁹ و چون
آن طعام حاضر گردانید سلطان مادر و
برادر⁷⁰ چنانچه همه⁷¹ از آن خوردند
و روح به قبض ارواح سپردند⁷² ای برادر
مادر دهر ار خورد خونت مرنج⁷³ چون
ترا خون برادر همچو شیر مادر است⁷⁴
تابوت ایشانرا در يك روز بر آوردند

ბოლოს, იმის გამო, რომ დედამისის უმცროსი შვილი იუსუფ-ბეგი უნდოდა [ხელმწიფედ], საკმელი მოუწამლა [იაყუბს]. როდესაც ის საკმელი მოამზადა, სულთანმა დედას და მძას გაასინჯვინა. ყველამ იგემა და სული სიკვდილის ანგელოზს მიბარეს.

ჟე, ძმავ, თუ საწუთროს დედამ შენი სისხლი დალია, ნუ გეწყინება, რადგან თვითონ შენთვის ძმის სისხლი დედის რძესავით ტკილია.

სამივეს კუბო ერთ დღეს გაასვენეს.

მოსლემ ედ-დინ ლარის თხზულება თურქულად თარგმნა და შეავსო სა'დ ედ-დინმა, რომელსაც იაყუბის დედის მიერ მოწამლის ამბავიც უცვლელად გადაუტანია თარგმანში⁷².

⁶³ Ch. Rieu, Catalogue of the Persian manuscripts in British Museum, I, გვ. 116; Ch. Storey, Persian literature, a bio-bibliographical survey, sect. II, fasc. 1, გვ. 116—117.

⁶⁴ თხზულება არ არის გამოცემული. ხელნაწერთა შესახებ იხ. Ch. Storey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 117. ორი ხელნაწერი არის აგრეთვე სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილებაში. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (Краткий описательный каталог), часть I, М., 1964, გვ. 539, № 3996, 3997.

⁶⁵ სსრკ მეცნ. აკად. აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ხელნაწ. B 662, ფ. 211 ა; C 427, ფ. 238 ბ.

⁶⁶ C 427: بنابر آنکه

⁶⁷ C 427-ში გამოტოვებულია.

⁶⁸ B 662: خرد

⁶⁹ C 427: ساخت

⁷⁰ C 427 უმატებს: از آن

⁷¹ B 662: هم

⁷² V. Minorsky, Persia in A. D. 1478—1490, გვ. 128.

XVII ს-ის სომეხ ისტორიკოსებს არაქელ დაერეცისა და ზაქარია სარკავაგს სრულიად განსხვავებული ცნობები მოეპოვებათ ამავე საკითხზე. კერძოდ. არაქელი მოგვითხრობს, რომ იაყუბის დამ, რომელიც არდებილის შეიხის ჰეიდარის ცოლი იყო, ქმართან ერთად გადაწყვიტა თავიდან მოეშორებინა იაყუბი. რათა ტახტი ჰეიდარს დაემკვიდრებინა. მათ ლხინში მიიწვიეს იაყუბი და მოწამლული კერძი მიართვეს. სულთანმა რაღაც იეჭვა და, თვითონ რომ შეჭამა, დასა და სიძესაც დააძალა. მათაც გასინჯეს და სამივე ერთდროულად დაიხოცა⁷³.

თითქმის ზუსტად ასეთავე ვერსიას იპეორებს ზაქარია სარკავაგიც, ოღონდ უმატებ, იაყუბს მენეკიდრე არა ჰყავდა, რომ მის შემდეგ ტახტი დაეკავებინა, აპიტონაც გადაწყვიტეს მისი მოკვლა⁷⁴.

ამ შემთხვევაში სომხური წყაროების ცნობები ნდობას არ იმსახურებს, რადგან, მართალია, იაყუბის და ცოლად ჰყავდა არდებილის შეიხს⁷⁵, მაგრამ ჰეიდარი ჯერ კიდევ 1488 წლის იელისში დაიღუპა თეთრბატკნიან თურქმანთა და იაყუბის სიმამრის შირვანშაჰ ფაროხ ისაარის გაერთიანებულ ლაშქართან ბრძოლაში⁷⁶. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ იაყუბი არ ყოფილა უშვილო. მისი ორი ვაჟი — ბაისონყორი და მურადი, ერთ ზანს სულთნებადაც იყვნენ მამას სიკვდილის შემდეგ.

XV—XVI სს. იტალიელი ელჩებისა და მოგზაურთა თხზულებებში კიდევ ერთი განსხვავებული ვერსია გვხვდება

კატერინო ზენო მოკლედ იტყობინება, იაყუბი (Giacuppo) მოიკლა მისი ცოლის ზრიკების წყალობით, რომელიც კარგი საქციელის ქალი არ იყო⁷⁷.

ანჯოლელოსა და XVI საუკუნის ანონიმურ ვაჭარს უფრო ვრცელი აღწერაა მოეპოვებათ ამ ამბისა. მათი ცნობით, იაყუბის ცოლი, ერთ-ერთი ირანელი წარჩინებულის ასული, ავხორცი დედაცაა ყოფილა. იგი სასახლის ერთ დიდებულს გაუმეორებდა თურმე და გადაწყვიტა თავიდან მოეშორებინა ქმარი, რათა შეჰდევ შეეყვარებულს გაჰყოლოდა ცოლად და, როგორც სულთნის ახლო ნათესავი, ტახტზეც დაესვა იგი. როდესაც ქმარი თავის რვა-ცხრა წლის შვილთან ერთად აბანოში შევიდა, ცოლმა, რაკი იცოდა მისი ჩვეულება, რომ აბანონის შემდეგ რამე უნდა დაეღია, საწამლავი შეუმზადა. აბანოდან გამოსული იაყუბი რომ პარამხანაში შევიდა, ცოლი წინ შეეგება მოწამლული ღვინით სავსე ოქროს თასით. იმისათვის რომ დაეფარა ბოროტი განზრახვა, იგი ჩვეულებრივზე უფრო ალერსიანად შეხვდა ქმარს, მაგრამ ისეთი ფერწასული იყო, რომ იაყუბს ეჭვი გაუჩნდა. მან უბრძანა ცოლს, რომ თვითონ გაესინჯა სასმელი. თავზარდაცემული ქალი იძულებული გახდა, ცოტა მოესვა. დანარჩენი იაყუბმა და

⁷³ Livre d'histoires par vartabied Arakel de Tauriz. M. Brosset, Collection d'historiens Arméniens, I, SPb., 1874, გვ. 542.

⁷⁴ Mémoires historiques sur les solis par le diacre Zakaria, Collection d'historiens Arméniens, II, SPb., 1876, გვ. 5.

⁷⁵ ამას ფარსადან გორგიჯანიძე აღნიშნავს: უზუნ-ქასანმა „თავისი ქალი თავის ყმას შ[ეთ]ს სეფის ნათესავს სულთან ჰაიდარის მისცა და დიდი პატივნი მიჰქადა“. (ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ს. კ. კ. ბ. ბ. ს. გამომც., „საისტორიო მოამბე“, II, ტფ., 1925, გვ. 210).

⁷⁶ თარხ-ე ამინი; გვ. 81; პასან რუმელუ, ამასან ათ-თავარი, ლენინგრადის სახელმწიფო საკრებო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილება, ღორნის კატალოგი № 287, ფ. 156 ა.

⁷⁷ Caterino Zeno, Travels in Persia. A narrative of Italian Travels in Persia in the XV and XVI centuries. Transl. by Ch. Grey, London, 1849, გვ. 43.

მისმა ვაჟმა დალიეს. საწამლავე ისეთი ძლიერი გამოდგა, რომ შუალამისას სა-
მივე დაიხოცა⁷⁸.

ამგვარად, XV—XVII საუკუნეთა წყაროებში იაყუბისა და მისი ოჯახის
წევრთა მოწამლების სამი სხვადასხვა ვერსია გვხვდება: სპარსული წყარო სულთ-
ნის მოწამლვას ღელამისს მიაწერს, სომხური წყაროები — დასა და სიძეს, ხო-
ლო იტალიური წყაროები — ცოლს.

სომეხ და იტალიელ ავტორთა მონათხრობი იმდენად განსხვავდება „ქარ-
თლის ცხოვრების“ გადაკეთებული გაგრძელების ცნობებიდან, რომ ქართველ ავტორის მიერ ამ წყაროების გამოყენება საუკუბით გამორიცხული ჩანს. სამა-
გიეროდ, მოსლევ ელ-დინ ლარისა და გადამკეთებლის ნამბობში, როგორც
დავრწმუნდით, ბევრი რამ არის საერთო, თუმცა კი ზოგიერთი სხვაობა აქა-
შეინიშნება. ეს განსხვავება, ჩვენი აზრით, იმით არის გამოწვეული, რომ ქარ-
თელმა ავტორმა წყაროში ამოკითხული ამბავი თავისებურად, თავისი მიზნის
შესაფერისად გადააკეთა და ისე შეიტანა თავის თხზულებაში. რამდენადაც
იგი ყოველნაირად ცდილობს აწყურის ღვთისმშობლის ხატის განდიდებას,
იაყუბისა და მისი საზღვრის უცარი დახოცვაც ამ ხატის სასწაულმოქმედ-
ბას დაუკავშირა. როგორც ჩანს, ღელის მიერ შვილის მოწამლვა საკმაოდ ეფექ-
ტური არ ეჩვენა გადამკეთებელს; ამიტომ, მან საკუთარი ხელით შეაზავებინა
საწამლავე იაყუბს.

ჩვენს მიერ ზემოთ დასახელებულ ყველა წყაროში აღნიშნულია, რომ
იაყუბმა ეჭვი აიღო და თავის მომწამლელსაც გაასინჯა საწამლავე. ქართველი
ავტორიც აღნიშნავს, რომ „მიუძღუნა მისგან ღელასა თვსსა და ძმასა; და
მიიღეს მათცა; და შესუეს, რამეთუ არა ეგებოდა ურჩება მათგან“.

თუ პირველ შემთხვევაში (უცხოური წყაროების მიხედვით) სავსებით გა-
საგები იყო, რატომ შესთავაზა იაყუბმა ღელას (დას, ცოლს) მოწამლული სას-
მელი (ან საკმელი) და რატომ ვერ გაბედა მან უარის თქმა, „ქართლის ცხოვ-
რების“ გადაკეთებულ გაგრძელებაში ამას არავითარი გამართლება არა აქვს.
ჩვენი აზრით, ცნობათა ასეთი შეუთანხმებლობა ადასტურებს იმას, რომ ქარ-
თელ ავტორს სწორედ მოსლევ ელ-დინის მიერ მოყვანილი ვერსია უნდა ჰქონ-
დეს გამოყენებული, ოღონდ თავისებურად, რამდენადმე უყურადღებოდ გა-
დაუკეთებია იგი.

იაყუბის გარდაცვალების შემდეგ დააწყო გაუთავებელი ბრძოლა ხელი-
სუფლებისათვის უზუნ-პასანის ნაშიერთა შორის. მომთაბარე ფეოდალთა ძლიერ
დაჭგუფებებს ზედიზედ აჰყავდათ ტახტზე სხვადასხვა პრეტენდენტები, რათა
მათი სახელით თვითონ განეგოთ ქვეყანა. ამ ბრძოლას შეეწირა სულთნის ოჯა-
ხის ბევრი წარმომადგენელი⁷⁹ და კიდევ უფრო მეტი დიდი თუ მცირე ფეო-
დალი.

⁷⁸ Giovan Maria Angioiello, A short narrative of the life and acts of king
Ussun Cassano. A narrative of Italian travels in Persia, გვ. 98—99; The travels of a mer-
chant in Persia, იქვე, გვ. 183—184. ჩვენი აზრით, იტალიელი ავტორების ცნობა იაყუბთან
ერთად მისი რვა-ცხრა წლის ვაჟის მოწამვლის შესახებ ზუსტი არ უნდა იყოს. საუბრის არის,
რომ იაყუბის უფროსი ვაჟი ბაისონყორი 1481 წელს დაიბადა და 1490 წელს სწორედ ცხრა
წლისა იქნებოდა. მაშის გარდაცვალების შემდეგ ბაისონყორი სულთანად იყო ორი წლის განმავ-
ლობაში (1490—1492).

⁷⁹ წყაროების მონაცემების მიხედვით, 1490—1501 წწ. ხელისუფლებისათვის ბრძოლას შე-
წირნენ იაყუბის შმა მასი-პირზა, მისი შვილები ბაისონყორი და მურადი და მისივე ძმისწულუბა
ალი, მაჰმუდი, როსთემი, აჰმედი, ალვანდი და მოჰამედი (დაწერ. იხ. აქმედ ყაჯარი, ნოსახე-
ვი

„ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების გადამკეთებელს არც ეს მოვლენები გამოჰპარვია. „და მათ თანა სხუანიცა მთავარი და წარჩინებულნი სახლისა მათისანი მოისრნეს, რომელნიმე მახვლითა და სხუანი სიკუდილითა ეცნაურითა“⁸⁰. — აღნიშნავს ქართველი ავტორი და იქვე დასძენს: „ყოვლად-წმიდამან ღვთისმშობელმან შეურაცხება ხატისა თვისისა არა თავს-იდუა და ესევეთარი ოიხება ნიუვლინა, ვითარჲედ ნათესავი მათი ვიდრე ღღეს-აქამომდეცა არღარა სადა იპოვებისო“⁸¹. ამგვარად, გადამკეთებელი თეოტრაქტიან თურქმანთა სახელმწიფოს მთელი სამეფო დინასტიის გადაშენებასაც აწყურის ხატსა და ყოვლად-წმიდა ღვთისმშობლის ყოვლისშემძლეობას უკავშირებს. მაგრამ თუ მთელ ამ თხრობას ჩამოვაცილებთ ხატის ამბავს, ისევე როგორც წინა შემთხვევებშიც, დავგრჩება საკმაოდ სარწმუნო ცნობები, რომელთა მსგავსიც XV—XVI საუკუნეთა სპარსულ საისტორიო ნაწარმოებებშიც მოიპოვება.

რასაკვირველია, ძნელია გადაჭრით თქმა, უშუალოდ გამოიყენა თუ არა ქართველმა ავტორმა ჩვენს მიერ ზემოთ დასახელებული სპარსული თხზულებები (მხედველობაში გვაქვს ფადლაჰ იბნ რუზბეჰანის და მოსლეჰ ელ-დინ ლარის საისტორიო ნაწარმოებები), მაგრამ ის გარემოება, რომ გადამკეთებლის მიერ „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებაში დამატებით ჩართული ცნობების ერთი ნაწილი სხვა წყაროებითაც დასტურდება, გვაეალებს უფრო მეტი ყურადღებითა და ნდობით მოვეყიდოთ მის ნაშრომ-ნამოღეწარს.

ჯიჰან-არა, დასახ. ბელნაწერი, თ. 193-ბ—196 ა; A chronicle of the early Salawis being the Ahsanut-tawarikh of Hasan-i Rumlu, ed. by Ch. Seddon (persian text), Baroda, 1931, გვ. 1—22; იხ. აგრეთვე, И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, Сборник статей по истории Азербайджана, I, Баку, 1949, გვ. 176—179).

⁸⁰ ადგილ შესაძლებელია „უცნაურ სიკუდილში“ კვლავ ეამიანობა იგულისხმებოდეს.

⁸¹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 486.

ძველი ქართული პოლიგრაფიული ტერმინები

ქართული სტამბის ისტორია ვერ იქნება სრული და ზუსტი, თუ არ გავარკვევით მაშინდელი პოლიგრაფიული ტერმინების მნიშვნელობა. ასეთია, მაგალითად, ტერმინი „მწერალი“. დავით გიორგის ძე კარიჭაშვილი (გარდ. 26. VIII. 1927) თავის „ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია“-ში (თბ., 1929) ამ სიტყვას ასე განმარტავს: „მწერალი, ალბათ, ჩამოსასხმელი ასოების ნიმუშების დამწერი“-ო (გვ. 98). ასევე აქვს ეს სიტყვა განმარტებული პროფ. დავით გვრიტიშვილს, იგი წერს: „როგორც ვარაუდობენ, ეს უნდა იყოს ასოების ნიმუშების დამწერი“-ო (თბილისის ისტორია, თბ., 1955, გვ. 330). როგორც ვხედავთ, ამ ტერმინის გაგებაში ახალი არა თქმულა რა მთელი 30 წლისა და მეტის მანძილზე და ისიც, რაც თქმულა, მხოლოდ ვარაუდია („ალბათ“ ან „ვარაუდობენ“). საჭირო კია ამის ზუსტად გარკვევა-დადგენა, რადგან ეს ტერმინი და საერთოდ „წერა“-დან ნაწარმოები სიტყვები („დაწერა“, „წერილი“, „მწერლობითა“) ძალიან ხშირად გვხვდება ძველნაბეჭდ ქართულ წიგნებში. მეტად რე ხშირად გვხვდება ფორმა „მწერლობითა“, მერე ისევე კონტექსტში. რომელიც არ იძლევა საშუალებას მისი აზრ-შინაარსის ამოხსნისას. მაგალითად: „დაიბეჭდა მწერლობითა დიაკონის გიორგისათა“ (წიგნის პალატის გამოცემა „ქართული წიგნი“, ქვემოთ ყველგან შემოკლებით ქ. წ. თბ., 1941, № 63, გვ. 64); „მწერლობითა მამაკაცისწილის პეტრესითა“ (იქვე); „მწერლობითა პანტელეიმონისათა“ (ქ. წ., № 85, გვ. 78); „მწერლობითა და ზედამხედველობითა სოლომონ რ[აზმაძის] გივის ძისათა“ (ქ. წ. № 127, გვ. 92) და ბევრი სხვა.

სხვა კონტექსტში რომ ავიღოთ, ეს სიტყვა-ტერმინი „მწერალი“ დავით კარიჭაშვილის ვარაუდს არ უდგება. დავჯერდეთ ერთს წიგნს. 1751 წელს თბილისში დაბეჭდილი „კონდაკის“ ბოლო გვერდზე ვკითხულობთ: „იუწყეთ, შვილნო ეკლესიიჩანო, რომელ ესე წიგნი ...ჟამთა ვითარებისაგან საქართველოსა ქვეყანასა შინა მწერალთა მიერ განრყენილ იყო“ (ქ. წ. № 40, გვ. 52). ცხადია, აქ ლაპარაკია გადამწერლებზე და არა ჩამოსასხმელი ასოების ნიმუშების დამწერზე. ან კიდევ იმავე „დგდელას“ დაბეჭდილია: „რუსულსა ...წიგნსა ზედა შევამოწმეთ და ჩვენი პირველი, რომელი მას ეწაჟა, იგი დავსწერეთ, ხოლო რომელი მწერალთა შეეძინათ, იგი ყოველივე დაუტყვევთ“. ცხადია, აქაც „მწერალთა“ ნახმარია ისევე „გადამწერთა“ მნიშვნელობით. ასოთა ნიმუშების დამწერი ტექსტს — ორივე შემთხვევაში კი სწორედ ტექსტზეა ლაპარაკი — ვერც შესძენდა რასმე და ვერც შერყვნიდა. ის ხომ მარტო ასოთა ნიმუშებს წერდა!

მაგრამ გადამწერის გარდა „მწერალს“ ქართულ სტამბაში სპეციფიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა და, ჩანს, ძალიან გავრცელებულ-მიღებულიც, რადგან მეტად ხშირად გვხვდება. მის სწორ ახსნა-გაგებაში დიდ დახმარებას გვიწევს ლექსიკოლოგ საბას ლექსიკონში შეტანილი ორი ინტერპოლაცია — ორი პოლიგრაფიული ტერმინი: გონია და ხეჩეჩეი. გონია ასეა განმარტებული: „გონია არს თითბრისაგან ქმნილი იარაღი, ჟამსა სტანბის ასოებისათვის სახმარი, რომელ პირველ ამაში ჩააწყობს ასოებს და დასწერს და მერე იმით პლაკში ჩასდებს დასაბეჭდავად“¹. აქ მშვენიერად არის განმარტებული ახლანდელი საბჭო (верстка) და ნათლად მოცემული პროცესი ანაწყობის დასაბეჭდავად გამოზადებისა. გონიაში ანუ საბჭოში ანაწყობი სტრიქონები მერე გადააქვთ პლაკში. „პლაკი“ ახლანდელი მკითხველისათვის გაუგებარია, მაგრამ მისი ერთი მნიშვნელობა ვიცით უკვე თვით საბასაგან: „პლაკი ელენთ ენაა, ფიცარი“-ო². მართლაც ბერძნულში ἡ πλάξ, πλάξος ფიცარს ნიშნავს. დღეს მას ჩვენ სტანბებში დაფას ეძახიან. სწორედ ამ დაფაზე ანუ ძეგლებურად „პლაკში“ გადააქვს ასოთამწყობს საბჭოში ანუ გონიაში აწყობილი სტრიქონები და მერე გვერდებად ან სვეტებად ჰყრავს. გონიას განმარტებაში ჩვენთვის მნიშვნელოვანია შემდეგი სიტყვები: „პირველი (ჟერ, პირველად) გონიაში ჩააწყობს ასოებს და დასწერს. და მერე იმით პლაკში ჩასდებს დასაბეჭდავად“-ო. აქედან ნათლად ჩანს, რომ გონიაში ასოების ჩაწყობას ანუ ჩვენ დღეს ღროს. აწყობას ძველად ეწოდებოდა „დასწერა“ ან „წერა“.

მეტად საგულისხმოა, რომ ანონიმ ინტერპოლატორის „გონია“-ს განმარტებას სავსებით უდგება ერთი ოფიციალური დოკუმენტი 1803 წლისა, როცა მთავარმმართველი პავლე ციციანოვი დაინტერესდა ქართული სტამბის ბედით და მიიღო აღდგენა განიზრახა. ესაა სია იმ სასტამბო იარაღებისა, რომელნიც ინახებოდა ერეკლე-გიორგის დროინდელ მესტამბე მღვდელ ქრისტესია-ქრისტე-ფორე კეცერაშვილ-ბადრიძესთან. აქ 5 №-ის ქვეშ ვკითხულობთ: „два инструмента, один железный, другой медный для набирания букв, гония называемые“³.

აქაც დადასტურებულია, რომ ასოთჩასაწყობ ხელსაწყოს („для набирания букв“) ეწოდებოდა გონია.

აღლა გავეცნოთ მეორე ძველი პოლიგრაფიული ტერმინის განმარტებას, რომელიც ეკუთვნის საბას ინტერპოლატორსავე: „ხეჩეჩეი სტამბაში სახმარი ფანჯარის სახედ ოთხთვალისანი ქაღალდზე დასაფარები, რომელიც ოთხ გვერდს დასწერილს გამოიყვანს ბეჭდვის დროს“⁴. ეს სომხური წარმოშობის ტერმინი ნიშნავს ჩამეტს. ესაა ვიწრო ჩარჩო ზედ დაწებებული სქელი ქაღალდით, რომელსაც აქვს მართლა ფანჯრის მსგავსი ოთხკუთხი ამოჭრილი. გვერდებად შეკრული ანაწყობი ტექსტის ზომისა, რომ ბეჭდვისას საღებავი ანუ წაშალი მარტო ანაწყობს წაეცხოს, ქაღალდის კიდეები კი გათხუპნი-

¹ სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი. ი. ყოფშიძისა და ა. შანიძის რედ. თბ., 1928, გვ. 71.

² იქვე. გვ. 273.

³ АКАК II, № 2056, с. 1048, приложение. ხაზი დოკუმენტისაა.

⁴ სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ი. ყოფშიძისა და ა. შანიძის რედ., თბ. 1928, გვ. 454.

საგან დაიფაროს. აქ ახლა ჩვენთვის ისაა მნიშვნელოვანი, რომ დასაბუთდალ გაქაადებულ ანაწყობ გვერდებს ეწოდებოდა „დაწერილი“: „ოთხ გვერდს დაწერილს გამოიყვანს ბეჭდვის დროს“-ო.

ამასთან დაკავშირებით გვახსენდება ერეკლესეული სტამბის ყოფილი გაზგის, მუშრობ დავით ყორდანაშვილის მოხსენების რუსულ თარგმანიდან ერთი გაუგებარი ფრაზა, სადაც ნახმარია ეს ტერმინი „დაწერილი“. 1803 წ. 12 აპრილს მთავარმმართველ პ. ციციანოვს დავით მუშრობი თბილისის სტამბის ისტორიიდან მოახსენებლა სხვათა შორის შემდეგს: „я хотел было печатать Постную Триодь, для чего и дощечки (პლაკეტი) были уже написаны, но царь приказал мне Постную Триодь оставить, а печатать Триодь Цветную“¹. ეს საგულისხმო დეტალი ავსებს ჩვენს ცოდნას „ზატიკის“ (Триодь Цветная) გამოცემის ისტორიისას, რომელიც დაიბეჭდა 1788 წელს მართლაც ან დავით მუშრობის გამგებლობის დროს („ზედამდგომარეობითა და სტამბის სახმართა ზედა გარჯითა ყორდანას შვლის დავით მუშრობისათა“: ქ. წ. № 65. გვ. 66), ჩვენთვის აქ ისაა საინტერესო, რომ სტამბაში დაუწყით „მარხვანის“ (Постная Триодь) აწყობა, გვერდებადაც კი შეუკრავთ და დაუბეჭდეთ („პლაკეტზე“) გადაუტანიათ, მაგრამ მეფის ბრძანებით შეუჩერებიათ და „ზატიკის“ ბეჭდვას შესდგომიან. ამ რეალიის მოხსენებისას დავით მუშრობს უეკველია უხმარია ფრაზა — „პლაკეტი უკვე იყო დაწერილიო“, ე. ა. აწყობილიო. მაგრამ რაკი მთარგმნელს „დაწერილის“ სპეციფიკური აზრი არ სცოდნია, რუსულად იგი უთარგმნია სიტყვა-სიტყვით: „дощечки были уже написаны“ — „набраны“-ს მაგიერ, თნაც „дощечки“-სათვის ქართული დედნის შესატყვისიცი მიუწერია ფრჩხილებში—პლაკეტიო. ასე რომ ახლა ცნობიერი ხდება სხვაფრივ გაუგებარი ფრაზა: „для чего и дощечки были уже написаны“, რადგან ჩვენ უკვე ვიცით „написаны“-ს ნამდვილი მნიშვნელობა.

ახლა, რაკი ჩვენთვის ცხადი გახდა, რომ ანაწყობ მასალას ეწოდებოდა „დაწერილი“, ხოლო თვითონ აწყობის პროცესს ერქვა „წერა“ („ჩააწყობს ასოებს და დასწერს“), ძნელი აღარაა დავადგინოთ „წერა“-დან წარმოებული ტერმინის „მწერალი“-ს აზრ-მნიშვნელობაც. იგი სტამბაში იხმარებოდა ასოთამწყობის გაგებით.

აი ამის საილუსტრაციო ფაქტებიც. ათანასე თბილელის „დავითნის“ მეორე გამოცემის ბოლოს სწერია: „...ღმრთისმშობლის დაუჯდომელში, მეორმოცდაექვს გვერდზე, ზეილამ მეცამეტე და მეოთხმეტე სტრიქონში... მწერალია შეცთომით უსწორო სიტყვა მოვიდა“ (ქ. წ. № 46, გვ. 55). ცხადია, აქ ლაპარაკია იმ კორექტურულ შეცდომაზე, რომელიც დაუშვა მწერალმა ანუ ასოთამწყობმა და კორექტორსაც ვაკვარა.

უფრო თვალხმირად მწერალ-ასოთამწყობის იგივეობას ვხედავთ რომანოზ ზუბაშვილის მიმართებაში გაიოზ ეპისკოპოსისადმი. ცნობილია, რომ თბილისიდან ლტოლვილმა რომანოზმა გაიოზის წინადადებით მოზდოქში მოაწყო ქართული სტამბა და ამის აღუშავებამდე 1796 წ. 1 ოქტომბერს სანიპოშოდ დაბეჭდა ეს მიმართება, რომელიც ქართული სტამბის ისტორიის თვალსაზრისით იშვიათი დირებულებების ძეგლს წარმოადგენს. აქ ვკითხულობთ: „თუმცა წერილისა ასოსა წარმომადგინებელი იქაც (საქართველოში, თბილისს) მე გახლ-

დი. მაგრამ ჩამოჰსხმელნი, მ წ ე რ ა ლ ნ ი, დაზგის მმართველნი, მბეჭდაენი სხვანი გახლდნენ" (ქ. წ. № 78, გვ. 73).

ეს ჩამოთვლა სტაშის მუშაკებისა თავისდათავად მეტად ძვირფასი მოწმობაა იმისი, რომ ერეკლე მეფის ღრობის თბილისის სტამბაში შრომა საკმაოდ დიფერენცირებული ყოფილა: თვითონ რომანოზ ზუბაშვილი იყო მარტო „მწერლისა ასოსა წარმომადგინებელი“ ანუ, როგორც მერე გავარკვევთ, პუნსონ-პატრიცის გამკეთებელი, დანარჩენები კი ზოგი ასოს ასხამდა („ჩამოსხმელნი“), ზოგი აწყობდა „(მწერალნი“), ზოგი მეტრანაჰაობდა („დაზგის მმართველნი“), ზოგი კიდეც ბეჭდავდა („მბეჭდაენი“).

აქ ყურადღებას იქცევს ის, რომ დასახელებულია მარტო სასტამბო საქმის, ასე ეთქვათ, შავი მუშაკები, უფრო მაღალი რანგისა კი არა. მაგალითად, არაა მოხსენებული კორექტორი, რომელსაც ეწოდებოდა „პრობის მმართველი“ ან „ჩამკითხავი“. ამ შავ მუშებში ასოთამწყოები მოხსენებული სრულიად არაა, ის კი აუცილებლად უნდა ყოფილიყო მოხსენებული, რადგან სტამბა უასოთამწყობოდ წარმოუდგენელია.

ჩამოთვლაში ისიც იპყრობს ყურადღებას, რომ ბეჭდვითი საქმის სხვადასხვა ფუნქციის შემსრულებელნი დასახელებული არიან ბეჭდვის პროცესის გარკვეული თანამიმდევრობით: პუნსონის გამკეთებელი, ჩამოსხმელი, მწერალი, დაზგის მმართველი და მბეჭდავი.

ახლა იპასაყ მივაქციოთ ყურადღება, რომ ამ ჩამოთვლაში მწერალი, ანუ ჩვენი გაგებით ასოთამწყობი, დასახელებულია ჩამოსხმელთა შემდეგ და დაზგის მმართველთა ანუ მეტრანაჰაების წინ. ცხადია, ასოთამწყობი ვერას ააწყობდა, თუ მას ჩამოსხმელი ასოები არ ჰქონოდა, და ვერც მეტრანაჰაი რასმე გაჰართავდა დაზგაზე, თუ მას აწყობილი მასალა არ ექნებოდა. სწორედ აი ის ადგილი, რომელიც მიმართვაში მწერალს მიჩენილი აქვს ჩამოსხმელსა და დაზგის მმართველს შუა და ისიც, რომ ასოთამწყობნი აქ სრულიად არ იხსენიებიან, პირდაპირ იპას გვიჩვენებს, რომ მწერლებად იგულისხმებიან სწორედ ასოთამწყობნი და არა სხვა სასტამბო ფუნქციის შემსრულებელნი. ასოთამწყობის დასახელება კი — ვიშეორებთ — აქ გარდუვალი იყო: უიმისოდ სტამბა წარმოუდგენელია და მიტომ.

მწერლებად რომ სწორედ ასოთამწყობები იგულისხმებიან, ამას უფრო ნათლად გვიჩვენებს ზუბაშვილის იმავე მიმართვის შემდეგი კონტექსტი: „თუმცა მზათ გასწავლებულთა მბეჭდავთა ინებებთ მოყვანასა, უმჯობესი იქნების, თუ არ ინებებთ და უსწავლელო კაცთ განაწესებთ, ისიც ნება თქვენია — ხლავ ინებეთ, რომ ისწავლონ რამე: მ წ ე რ ა ლ მ ა ნ წ ე რ ა, მბეჭდავთა ბეჭდვა. ყოველთა თავთავისი საქმე ვასწავლო და მე განმათავისუფლოთ“ (ქ. წ. № 78, გვ. 73). ცხადია, აქ ლაპარაკი გახლავთ მოზღოვის სტამბაიათვის კადრების მომზადება-დახელოვნებაზე, სახელობრ, მწერლისა და მბეჭდავისა. მეორე მხრით ისიც ცხადია, რომ სტამბას ჩვეულებრივი მწერალი, ე. ი. დამწერ-გადამწერ, არ ესაქიროებოდა. ამიტომ აშკარაა, რომ აქ მწერლად, რომელმაც სტამბაში წერა უნდა ისწავლოს, რომანოზი გულისხმობს სწორედ ასოთამწყობს და არა დამწერ-გადამწერს.

რახან ჩვენთვის გარკვეულია, რომ „მწერალი“ ნიშნავს ასოთამწყობს, „წერა“ — აწყობას, ხოლო „დაწერილი“ — აწყობილს, ძნელი აღარაა ტერმინის — „მწერლობითა“ — განმარტებაც. ეს ფორმა „მწერლობითა“ ძალიან ხშირად გვხვდება ერეკლეს ღრობს დაბეჭდილ ქართულ წიგნებში. ამის ნიმუშები ნაწი-

ლობრივად თავშივე მოვიყვანეთ და ახლა კვლავ მათი ჩამოთვლა შეტია. ცხადია, „მწერლობითა“ ნიშნავს „ასოთამწყობლობითას“ მამაცასშვილის პეტრესიტა, დიაკონის გიორგისათა და სხვა მრავალთა. ტერმინი „მწერლობა“ ყველგან ისეთი ფორმით არის ნოცემული, რომ მისი მნიშვნელობა ვერ გაირკვეოდა, თუ წინასწარ არ გამოვარკვევდით „მწერლის“, „წერის“ ანუ „დაწერის“ და „დაწერილის“ აზრ-მნიშვნელობას.

ამ ფორმას — „მწერლობითა“ — გვინდა დავეკავშიროთ თითქოს განსხვავებული ფორმა „დამწერლობითა“, რომელიც გვხვდება „კიტიის სიბრძნის“ ბოლოში. ქართულ სასტამპო ტერმინთა ნუსხის შემდგენელს (ეს ნუსხა ერთიან „ქართულ წიგნს“, გვ. 465—469) ეს ფორმა ტერმინად მიუჩნევია და ნუსხაშიც ცალკე შეუტანია. ფორმალურად ასეც უნდა მოქცეულიყო. არსებითად კი მისი საკუთარ, დამოუკიდებელ ტერმინად მიჩნევა არ შეიძლება. მართალია, „დამწერლობითა“ ფორმა გვხვდება მარტო ერთგან. „კიტიის სიბრძნის“ წიგნში. სხვაგან კი, არსად, მაგრამ ეს არ კმარა „დამწერლობითას“, როგორც დამოუკიდებელი, საკუთარი ტერმინის, უარყოფისათვის. მთავარი აქ ისაა, რომ ფორმა „დამწერლობითა“ აშკარა კორექტურულ შეცდომად ჩანს: უნდა ყოფილიყო ორი სიტყვა „და მწერლობითა“, დაექცლილი კია კავშირ „და“-სთან გაერთიანებული და ამრიგად გაჩნდა ცალკე ტერმინი „დამწერლობითა“. აი რა კონტექსტშია ის ნახმარი: „განსრულდა... სეკდემბერსა დ ქკს უბო ქელითა მესტამბე ზუბაშვილის მოურავის ძის რომანოზისათა, დაზგის მმართუშლობითა დარბიაშვილის თედორე დიაკონისათა. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ი თ ა გოგელიძე ზაქარია-სათა. შენდობას ვითხოვთ. ახალ მოსწავლენი გახლდით. მოძღუარსა ჩვენსა და მასწავლებელს მისის უმაღლესობის კარის ხუცესს ქრისტესიას შენდობა უბრძანეთ“ (ქ. წ. № 61, გვ. 64). აქ ჩვენ ვხედავთ „კიტიის სიბრძნის“ ბეჭდვაში მონაწილე მესტამბეთა ჩამოთვლას, თვითოეულის საქმიანობის დასახელებას: „ხელითა“, „დაზგის მმართუშლობითა“ და „მწერლობითა“. ამიტომაც კავშირ: „და“-ს ცალკე ვყოფთ და მის წინა წერტილსაც ვშლით. ამრიგად გამოდის: „დაიბეჭდა... ქელითა... რომანოზისათა, დაზგის მმართუშლობითა დარბიაშვილის თედორე დიაკონისათა და მწერლობითა გოგელიძე ზაქარია-სათა...“ გვაქვს კი ასეთი კონიექტურისათვის საბუთი? გვაქვს. ესაა მღარე კვალიფიკაცია. ამას გოგელიძე ზაქარია თითონაც აღიარებს — ახალმოსწავლე გახლდითო — და საქმითაც ჩანს, რომ გამოუცდელი ასოთამწყობი ყოფილა და ამიტომ კორექტურული შეცდომები სხვაც ბევრი აქვს. ამისათვის კმარა დავხედოთ მისი აწყობილი „კიტიის სიბრძნის“ თავფურცლის ფოტოს (ქ. წ. გვ. 63) და ხელთ-ვე ვიპოვოთ სხვა შეცდომებთან ერთად (მათ არ ვასახელებთ) სიტყვათა გადაბმასაც და უადგილო პუნქტუაციასაც, ე. ი. სწორედ იმას, რის მსგავსი შესწორება შეგვაქვს ჩვენ სიტყვა „დამწერლობაში“. „გაიოსისმიერ“ ერთადაა, „თელავისასემინარიისა“ ერთადა; მეორე მხრით, „აწ არს არხიმანდრიტი“ გაყოფილია წერტილით, რომელიც ზედმეტად ზის „არს“-ის მერე; ასევე ზედმეტადაა წერტილი დასმული „წელსა“-ს შემდეგ ასე: „წელსა. 1777“. ასევე უადგილო აღგილას, „გარდმოღებული“-ს მომდევნოდ ვხედავთ წერტილს ასე: „გარდმოღებული. არხიდიაკონის გაიოსისმიერ“. აი სწორედ ასეთ კორექტურულ შეცდომათა სიმრავლის გამო ერთი სიტყვა „დამწერლობითა“ ორად გაუყავით, ე. ი. კავშირი „და“ დავაცილეთ სიტყვას „მწერლობითა“ და ვკითხულობთ მას ორ ცალკე სიტყვად „და მწერლობითა“. ამრიგად: „დამწერლობითა“

ცალკე პოლიგრაფიულ ტერმინად ვერ ჩაითვლება და იგი როგორც სასტამბო ტერმინი უკუთმისაგდება.

ძველ ბეჭდურ ქართულ წიგნებში ტერმინის მნიშვნელობით გვხვდება კიდევ „წერა“-დან წარმოებული ზმნები: „დავწერეთ“, „ვწერდით“, „აღვსწერეთ“. თუ „წერა“, „დაწერილი“, „მწერალი“, „მწერლობითა“ თავისი აზრ-შინაარსით ასოთაწყობას უკავშირდება, ეს ზმნები უკვე განსხვავებული, სახელდობრ. დაბეჭდვის გაგება-მნიშვნელობით იხმარება.

აი ამის საილუსტრაციო ანუ სადოკუმენტაციო კონტექსტებიც. კონტექსტის გარეშე ტერმინის აზრი ხომ ვერ გაირკვევა. 1717 წ. „ლოცვანში“ ნიკოლოზ ორბელიანი აღნიშნავს: „უამნობა და ძვენი ბერძული რიგით და ე წერეთ“ (ქ. წ. № 18, გვ. 25). დაიწერებოდა მართო ხელნაწერში, დაბეჭდილში კი აუცილებელი უნდა დაბეჭდილიყო. ამიტომ ცხადია, რომ აქ „დავწერეთ“ დაუბეჭდეთ-ის მნიშვნელობითაა ხმარებული.

ამავე გაგებით არის ხმარებული ეს ზმნა 1764 წ. „კურთხევეანში“: „გუშ-პრანა ბეჭდულად კურთხევეანისა და, ვიწყევით რა, ვითა დედანა ე წერა, და ორი და სამი ფურცელი დაიბეჭდა. იხილა უწმიდესობაჲან... რომელ გარეგან ღრამბატიკისა კანონთა და წესთა იყო ნაბეჭდი ჩუშნი და დედანიცა, რომელსა ზედა ე ვ ს წ ე რ დ ი თ“ (ქ. წ. № 47, გვ. 55—56). აქ მხედველობაში უნდა მოვიღოთ ის, რომ 1764 წ. კურთხევენის აწყობა-ბეჭდვისას დედნად ჰქონდათ 1713 წელს ეპიტანგის სტამბაში დაბეჭდილი კურთხევეანი კვობრიანე სამთავნელის მიერ ბერძნულ-ან შედარებულ-შესწორებული (ქ. წ. № 16, გვ. 22). ამიტომ ფრაზა „ვიწყევით ბეჭდვა, ვითა დედანში ეწერა“ — უნდა გავიგოთ ასე: ვიწყევით ბეჭდვა ისე, როგორც სამთავნელის გამოცემაში იყო დაბეჭდილი. სხვაგვარად „ეწერა“-ს აზრ-გაგება ტექსტის აზრს არ უდგება. ასევე უნდა გვეს-წოდეს იმავე კონტექსტში მეორე ადგილას ხმარებული „ეკსწერდით“ და ფრა-ზაც — „გარეგან ღრამბატიკისა კანონთა და წესთა იყო ნაბეჭდი ჩუშნი და დედანიცა, რომელსა ზედა ე ვ ს წ ე რ დ ი თ“ — ასე უნდა გადმოვაქართულოთ: ჩვენი ნაბეჭდიც და ის დედანიც, რომლის მიხედვით ვბეჭდავდით (ე. ი. სამთავნელის რედაქცია), გრამატიკის კანონებსა და წესებს არ იცავდა. აქაც „ეკსწერდით“ ვბეჭდავდით-ის მნიშვნელობით არის ნახმარი. აკი თვითონ მეს-ტამბენივე აცხადებენ: „ორი და სამი ფურცელი რომ დაიბეჭდაო“, მაშინ პატრიარქმა ნახა, რომ გრამატიკის წესების წინააღმდეგ იყო დაბეჭდილი.

ამავე გაგებით იხმარება „დაგვიწერიეს“ 1788 წ. „ზატიკში“. ეს წიგნი და-ბეჭდვამდე ერეკლე მეფემ ბერძნულთან შეამოწმებინა ქართულში დახელო-ნებულ ბერძენ მწიგნობარს იოანე ქსიფილიოსს; აღმოჩნდა, რომ ქართული ტექსტი ბერძნულთან „ყოვლითურთ თანჴმა იყო და არა რაჲთამე. მეტ ანუ ნაკლ“. თუ გნებავთ, — წერს ბოლოსიტყვაში თვითონ მეფე, „თქვენცა შეა-მოწმეთ ბერძულსა... და უიკველ იქმენით“-ო. მაგრამო. — დაძენს ერეკლე — კონდაკნი და იკოსნი ძველ ქართველებს „სძლისპირებთა ზედა გაემართათ და დატკობით ჰქონდათ“-ო, ამიტომ „ქვემოთ ამის წიგნისა ესეცა მუხლი და გვიწერიეს და ორნივე წინადაგვიდვიეს, რომელნიცა ჯერ გიჩნდესთ, იგი მიიღეთ“-ო. (ქ. წ. № 65, გვ. 65). აქაც, უკვე სრული გარკვეულობით, „დაგვი-წერიეს“ ნახმარია დაგვიბეჭდავს-ის გაგება-მნიშვნელობით.

ასევე გარკვეულად დაბეჭდვის აზრით გვხვდება 1791 წ. სამოციქულოში ზნა „ვერ დაეკსწერეთ“ შემდეგ კონტექსტში: „ეს წმინდა სამოციქულოც სა-ხარების კელზე დაიბეჭდა. ორსავე ბეჭდის მომქრელი ეს ოსტატი იყო [რომანოზ

ზუბაშვილი. სახარებაში ვერ დავჰსწერეთ“-ო (ქ. წ. № 71, გვ. 67). „სახარებაში ვერ დავჰსწერეთ“, ცხადია, „ვერ დავბეჭდეთ“-ის მნიშვნელობით არის ნახმარი. „ქელზე“ და „ბეჭდის მოკრაზე“ მერე გვეყენება საუბარი.

დაბეჭდვისავე აზრით ნახმარია ზმნა „აღვსწერეთ“ 1751 და 1793 წწ. „კონდაკშიც“. ეს წიგნი რუსულს შეადარეს და იმის თანახმად დაბეჭდეს, ოღონდ „სიერცისათვის არა ყოველნივე აღვსწერეთ“-ო, ვკითხულობთ ორივე გამოცემის ბოლოში (ქ. წ. № 40, გვ. 52; № 73, გვ. 68). ცხადია, აქაც „ვერ აღვსწერეთ“ ვერ დავბეჭდეთ-ის მნიშვნელობით უნდა გავიგოთ.

ერაიო სიტყვით. ყველგან ძველ ბეჭდურ წიგნებში ზმნები „დავსწერეთ“, „ვწერდით“, „დაგვიწერიეს“, „აღვწერეთ“ დაბეჭდვის აზრით არის ნახმარი.

დაგვრჩა განსახილველი ზმნა „წერა“-დან ნაწარმოები კიდევ ერთი ტერმინი „წერილი“. ეს ტერმინი გვხვდება მოსკოვის ათანასე თბილელის სტამბაში ნაბეჭდ „დავითწი“ და აგრეთვე რომანოზ ზუბაშვილის მიმართებაში. კონტექსტში მოცემული „წერილი“ იმდენად ნათელი აზრ-შინაარსისაა, რომ მას დასაბუთება სრულიად არ ესაჭიროება. 1768 წ. დავითნში ვკითხულობთ. „ჩლდ მსხვილი წერილით დავითნი დაბეჭდა ღვ (706) ჩლ(ა)შ. აჲ წერილით დავითნი დაიბეჭდა ცი (1010)“⁶. აქ ოდნავადაც არაა საჭირო დიდი პიხვედრილობა, რომ ვთქვათ: „წერილი“ ნიშნავს შრიფტს. მართლაც, დავით კარიჭაშვილის დაკვირვებით, ათანასესეული დავითნის პირველ გამოცემაში „შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ზუცურია“, ხოლო მეორე გამოცემაში „შრიფტი“ წერილი ნუსხა ზუცურია“ (გვ. 58, 59).

ზუბაშვილის მიმართებაში „წერილი“ სამჯერ არის ნახსენები, ოღონდ აქ მისი მნიშვნელობა ათანასეს დავითნის ცნობასავით არაა ცხადი. აი რა კონტექსტებში გვხვდება ეს ტერმინი: „ოხილეთ წინამდებარე წერილი ესე ნატვიფრი პრობა“ (ქ. წ. № 78, გვ. 71). აზრი აქ ასეთია: ნახეთ, ეს სასიიჩად („პრობა“) დაბეჭდილი („ნატვიფრი“) შრიფტო („წერილი“). ტერმინის აზრი უფრო ნათლად ჩანს მესამე კონტექსტიდან: „და თუ სხვას წერილს ინებებთ რასმე, საცა გახლდები მიბძანეთ და მზა გახლავარ სამსახურსა შინა“ (გვ. 73). აქაც „წერილი“ შრიფტის აღსანიშნავად არის ხმარებული. მეორე კონტექსტში „წერილი“ გვხვდება მსაზღვრავი სიტყვის მნიშვნელობით: „წერილისა ასოსა წარმოჰადგინებელი იქაც (საქართველოში) მე გახლდი“, „წერილი ასო“ ნიშნავს იმავე შრიფტს. სანამ ამაზე მოვისაუბრებთ, საჭიროდ ვთვლით მოვიხსენიოთ. რომ წერილისა და შრიფტის შესატყვისობა პირველად აღნიშნა „სასტამბო და საგანმანათლებლო ტერმინების“ ავტორმა, ოღონდ მიუთითა მართო ზუბაშვილის მიმართებაზე (ქ. წ. გვ. 469), თუმცა ეს შესატყვისობა უფრო მკაფიოდ ჩანს ათანასეს „დავითნის“ მეორე გამოცემიდან.

ეხლა კი გავარკვეოთ, რას ნიშნავს „წერილისა ასოსა წარმოჰადგინებელი“? ჯერ გავარკვეოთ „წარმოღვა“. მოვიყვანოთ კონტექსტი მთლიანი სახით: „...ჩემნი ამხანაგნი, რომელნიც პირველსა მათის უმაღლესობის (ერეკლე მეფის) სტანბასა შინა ეამყოფებოდით, იგინი ჩვეულებისამებრ ჩემთანა არა ილწოდნენ. თუმცა წერილისა ასოსა წარმოჰადგინებელი იქაც მე გახლდი, მაგრამ ჩამოჰსხმელნი, მწერალნი, დაზგის მმართველნი, მბეჭდავნი — სხვანი გახლდნენ. და აწ ესე ყოველნი ქელოვნებანი სტამბისა ამის მარ-

* ქართული წიგნი, № 51. გვ. 57. ასეთი დიდი ტირაჟი იმდროინდელი ქართული ბეჭდითი პროდუქციისათვის უჩვეულოა და ამიტომ საფიქრებელია კორექტურული შეცდომა.

ტოპან ჟიჟუშაკე და განუძმართე საბეჭდოვი ესე“ (ქ. წ. № 78, გვ. 73). „წერილი ასოს“ მნიშვნელობა უკვე ცხადდევით: ესაა შრიფტი. „წერილისა ასოსა წარმომადგინებელი“ კი ნიშნავს შრიფტის გამკეთებელს, შრიფტის ანუ დასაბეჭდად მოჭრილი ასოს ავტორს. ეს იმიტომ, რომ ზმნა „წარმოდგა“ ნიშნავს „გაკეთდა“-ს. აი ამის დამადასტურებელი მაგალითებიც. 1764 წ. კურთხევანში ვკითხულობთ: „და აწ ბრძანებითა... მეფისა ჩვენისა ირაკლისათა განახლდა რა და წარმოდგა ბეჭედი სტამბისა ამის, დაიბეჭდა პირველად ფსალმუნი...“ (ქ. წ. № 47, გვ. 55). „განახლდა რა [სტამბა] და გაკეთდა შრიფტი [„წარმოდგა ბეჭედი“], დაიბეჭდა პირველად ფსალმუნი“ — აი ამგვარად გადმოქართულებული ფრაზა სავსებით ცნობიერი ხდება. არა ნაკლებ ცხადად ჩანს ეს მნიშვნელობა „წარმოდგა“-სი 1783 წელს დაბეჭდილ კონდაცში: „წარმოდგა ასლისა ამის ბეჭდისა ასოჲ პოლოს... კონსტანტინეპოლელისათა“ (ქ. წ. № 58, გვ. 62). „წარმოდგა ასო“ შეეცვალათ სიტყვით „გაკეთდა ასო“ და აზრი სავსებით ნათელი ხდება. ასე რომ ზუბაშვილის მიმართებაში ხმარებული ტერმინი „წერილისა ასოსა წარმომადგინებელი“ უეჭველად ნიშნავს შრიფტის „გამკეთებელს“, შრიფტის ავტორს.

შრიფტის გაკეთება-დამზადებაში სამი ეტაპია ერთი მეორისაგან გასარჩევი. პირველი ეტაპია პუნსონის ანუ პატრიცის დამზადება-გაკეთება. ესაა ფოლადზე ამზონეჭით ამოჭრილი ასო, ოღონდ შებრუნებული. პუნსონი ჩვენშიც ისევე, როგორც სხვაგან, იჭრებოდა საგანგებო იარაღით — ხელსაწყოთი, რომელსაც შტიხელს ეძახიან საერთოდ, ჩვენში კი მას თავისი სახელი არა ჰქონია. ეს კარგად ჩანს ზუბაშვილის განცხადებიდან: „თვით თქვენი ყოვლად უსამღვდელოესობა მიმოწმებს, რომ რომელიც აჲ კელოენების საკადრისი ასოს მომკრეული იარაღია, არა მქონდა“-ო (ქ. წ. № 78, გვ. 72—73). მეორე ეტაპია პუნსონ-პატრიციდან სპილენძის ფირფიტაზე მატრიცის გაკეთება ჩაღრმავებით, ასე რომ ასო იღებს თავის ნორმალურ სახეს. ხოლო მესამე ეტაპია აჲ მატრიციდან ასოს ანუ ლიტერის ჩამოსხმა. ჩამოსხმისას ასო, ცხადია, კვლავ უკუღმა გამოხატულებას იღებს. ასოს ასხამენ ჰარტისაგან, ჰარტში შედის უზაჲვრესად ტყვია და აჲ ურევენ კალას და ანტიმონის ანუ სურმას (საგრემელს). ჩვენში, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ხმარობდნენ ტყვიას და კალას, სურმის გარეშე კი არა ჩანს.

მეტად საგულწიხმოა რომანოზ ზუბაშვილის მიმართებაში ის, რომ თბილისის სტამბაში „ჩამომსხმელნი... სხვანი გაკლდნენ“. ეს ნიშნავს იმას, რომ ზუბაშვილი აჲ, თბილისის სტამბაში, აკეთებდა მარტო პუნსონსა და მატრიცას, ე. ი. ასრულებდა შრიფტის დამზადება-გაკეთების პირველსა და მეორე ეტაპს. ასოს ჩამომსხმელნი კი, ე. ი. მესამე ეტაპის შემსრულებელნი, ყოფილან სხვანი. მკაცრად რომ ვილაპარაკოთ, საკუთრივ შრიფტის დამამზადებელნი სწორედ ეს ჩამომსხმელნი არიან, პუნსონ-პატრიცისა და მატრიცის გამკეთებელი კი ანუ „წერილისა ასოსა წარმომადგინებელი“ იყო რომანოზ ზუბაშვილი.

აჭედან ჩანს, რომ პუნსონ-მატრიცის ოსტატი უშუალოდ არ უკავშირდება სტამბას და იმიტომ სავსებით გასაგებია რომანოზ ზუბაშვილის განცხადება: „ჩემნი ამხანაგნი, რომელნიც პირველსა მათის უმაღლესობას სტანბასა შინა ეიჲყოფებოდით, იგინი ჩვეულები სამებრ ჩემთან არა იღვენი“-ო.

ცალკეულ ეტაპთა გათვალისწინება გეგმულის ნათელი მოვფიხობა. გეგმობ.

დავით ყორღანაშვილის მოხსენების შემდეგ ბუნდოვან ადგილს: „Я велел ему (ე. ი. რომანოვს) наделать стальных полосок для букв Пустной Триоды и для другого сорта букв и наложить их на меди, купил свища и олова для отливки шрифта Пустной Триоды“⁷. აქ სრულიად გარკვევით ჩანს, რომ რომანოვ ზუბაშვილი სწორედ ფოლადისაგან ჰკეთდა ასოებს, ე. ი. პუნსონ-მატრიცას, ხოლო სპილენძისაგან აკეთებდა მატრიცას. შრიფტის ჩამოსასხმელად კი უხმარიათ ტყვია და კალა (სურმა არ იხსენიება).

დავით მუშრების სიტყვები იმ მხრივაც არის ჩვენთვის მნიშვნელოვანი, რომ საესეებით აღასტურებს ზუბაშვილის მიმართებაში აღნიშნულ მის საქმიანობას თბილისის სტამბაში, სახელდობრ იმას, რომ ზუბაშვილი აქ ნამდვილად ყოფილა „წერილისა ასოსა წარმომადგინებელი“, ე. ი. ფოლადის პუნსონ-მატრიცისა და სპილენძის მატრიცის გამკეთებელი.

ამავე დროს კი, თბილისის სტამბაში დაბეჭდილ წიგნებში ზუბაშვილს უწოდებენ ბეჭდის მომკრელ ოსტატს. 1791 წ. სამოციქულოს ბოლოში წერია. „დაიბეჭდა წიგნი ესე საშლელდლო სამოციქულო... ხელითა მესტამბე რაზმაძე რომანოვ ზუბაშვილისათა. ეს წმინდა სამოციქულოც სახარების ხელზე დაიბეჭდა. ორსავე ბეჭდის მომკრელი ეს ოსტატი იყო. სახარებაში ვერ დაეპსწერეთ.“ (ქ. წ. № 71, გვ. 67). რაკი გაიოზისადმი მიმართვიდან ჩვენ ვიცით, რომ რომანოვი აქაც, საქართველოში, „წერილისა ასოსა წარმომადგინებელი“ იყო, აქ დაბეჭდილ წიგნში კი „ბეჭდის მომკრელ ოსტატად“ იხსენიება, ცხადია, „წერილისა ასოსა წარმომადგინებელი“ და „ბეჭდის მომკრელი“ სინონიმებია, ერთი და იმავე ცნების გამომხატველი ტერმინებია და ორივე სიტყვა აღნიშნავს პუნსონ-მატრიცის გამკეთებელს. „ბეჭელი“ კი — ეს ბუნებრივად გამომდინარეობს — ნიშნავს პუნსონ-მატრიცას, უფრო ფართო გაგებით — შრიფტს.

პაგრამ „ბეჭედზე“ მერე. ახლა კი უნდა ეთქვათ, რომ ზუბაშვილზე აღრიყ „ასოს წარმომადგინებელი“ გვხვდება 1751 წ. თბილისის დაბეჭდილ „კონდაკში“ ამავე სასტამბო ფუნქციის შემსრულებლად ცნობილი კალიგრაფი ნიკოლოზ გაბრიელის ძე შიქაძე, ამბროსი სეკრესელის ძმა. ამ გამოცემაში ის იხსენიება შემდეგნაირად: „მომმუშაებელი და წარმომადგინებელი ასოსა ამი სიონის დეკანოზი ნიკოლაოს“ (ქ. წ. № 40, გვ. 52). ოღონდ ამ კონტექსტით „ასოსა წარმომადგინებელის“ ფუნქცია, თუ ზუბაშვილის მიმართება არა, ისე ვერ გაირკვეოდა. ამიტომაც იყო, რომ დავ. კარიჭაშვილმა ის მიიჩნია „ასოების ჩამოსასხმელად“ (იხ. მისი წიგნი გვ. 98).

მეტად საგულისხმოა და ამიტომ ხაზგასასმელიც, რომ ზუბაშვილი 1791 წ. სამოციქულოს გარდა არსად, არც ერთს წიგნში, რომელიც კი მისი მონაწილეობით დაბეჭდილა თბილისის სტამბაში, არ იხსენიება არც „ბეჭდის მომკრელად“ და არც „ასოსა წარმომადგინებლად“. ამავე დროს კი მისი განცხადებიდან ვიცით, რომ აქ, საქართველოში, ის იყო სწორედ „ასოს წარმომადგინებელი“ ანუ „ბეჭდის მომკრელი“. ამავე ფაქტს ადასტურებს, როგორც ენახეთ. მუშრები დავით ყორღანაშვილიც.

ამიტომ გვმართებს ძველ ბეჭდურ წიგნებში გულისყურით მოვეყიღოთ ყველა იმ კონტექსტს, სადაც კი ზუბაშვილი იხსენიება. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს 1791 წ. სამოციქულოს ბოლოში შემდეგი მინაბეჭ-

ლი: „დაიბეჭდა წიგნი ესე... კელითა მესტამბე რაზმაძე რომანოზ ზუბაშვილი-სათა. ეს წმიდა სამოციქულოც სახარების კელზე დაიბეჭდა. ორსავე ბეჭდის მომჭრელი ეს ოსტატი იყო. სახარებაში ვერ დავჰსწერეთ“ (ქ. წ. № 71, გვ. 67). და ცოტა ქვემოთ კვლავ გაპეორებულია „კელითა მესტამბე რაზმაძე რომანოზ ზუბაშვილისათა“.

ერთი შეხედვით რაკი აქ წერია — „დაიბეჭდა წიგნი ესე... კელითა მესტამბე რაზმაძე რომანოზ ზუბაშვილისათა“ — შეიძლება კაცმა იფიქროს, რომ ეს წიგნი დაიბეჭდა მისი მარჯვენით და „კელითა“ უნდა ნიშნავდეს მარჯვენას, ე. ი. რომანოზი გვევლინება ამ წიგნის თითქოს დამბეჭდავად. მაგრამ ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ზუბაშვილი საქართველოში იყო პუნონ-მატრიცის გამკეთებელიაწუ ბეჭდის მომჭრელი, ე. ი. შრიფტის ავტორი, ხოლო „ჩამომსხმელნი, მწერალნი, ღაზის მპართველნი და მბეჭდავნი სხვანი გახლდნენ“. მაშასადამე, რაკი ამ 1791 წ. სამოციქულოშიც ის ბეჭდის მომჭრელად იხსენიება, ამიტომ სხვა რაიმე სასტამბო ფუნქციის შემსრულებლად მას ვერ ვიგულისხმებთ, კერძოდ, ვერ ვიგულისხმებთ მბეჭდავად. მაშასადამე, „კელი“ ბეჭდვას არ აღნიშნავს, ეს გარკვევით ჩანს იმავე ტექსტში დაცული შემდეგი ფრაზიდან: „ეს სამოციქულოც სახარების კელზე დაიბეჭდა“, რასაც უშუალო გაგრძელებად მისდევს თქმა: „ორსავე ბეჭდის მომჭრელი ეს ოსტატი იყო“-ო. რას ნიშნავს: „სახარების ხელზე დაიბეჭდა“-ო? თუ „კელითა“ შეიძლებოდა სიტყვასიტყვით გაგვეგო, როგორც „მარჯვენითა“, სახარების კელზე სამოციქულოს დაბეჭდვა ასეთ გააზრებას სრულიად გამორიცხავს. „კელზე“ კი გასაგები იქნება, თუ მას შრიფტის შესატყვისად მივიჩნევთ. მაშინ „კელზე დაიბეჭდა“-ო ცნობიერი ზღბა: ეს სამოციქულოც იმავე შრიფტით დაიბეჭდა, როგორითაც სახარებაო. სწავგვარი ახსნა კი სიტყვისა „კელზე“ არა ზერხდება.

„კელი“ რომ ნამდვილად შრიფტის შესატყვისი ტერმინია და ჩვენი გაგებაც ამ სიტყვისა არაა ნებისმიერი, ამას ავალნათლივ გვიდასტურებს თეიმურაზ ბატონიშვილი. თავისი ბიბლიოთეკის კატალოგში 45 №-ის ქვეშ ცნობილი მწიგნობრის ტარასი ალექსი-მესხიშვილის „ღეოდრაფიული ლექსიკონის“ და სახელებისა თეიმურაზი წერს: „თარგმნილია რუსულისაგან ქართულსა ზედა ენასა ტარასის მიერ მღვდელ-მონაზონისა ალექსიევისაგან, ტფილისის აზნაურთა გვარისაგან, და მხედრულს ხელზედ სტამბაში დაბეჭდილი“-ო⁸. ეს წიგნაკი მართლაც მხედრული შრიფტით არის დაბეჭდილი პეტერბურგში 1824 წელს. ასე რომ ამიერიდან არ შეიძლება იმაში დაეჭვება, რომ „კელი“ ყოფილა სასტამბო ტერმინი და ნიშნავდა სხვათა შორის შრიფტსაც. კერძოდ 1791 წ. სამოციქულოში ის ნახმარია სწორედ ამ გაგებით.

კიდევ ერთი საბუთი ჩვენი გაგების სასარგებლოდ. იგივე თეიმურაზ ბატონიშვილი 1837 წ. 16 ივლისს მარი ბროსეს სწერდა: „ვარლამმა გააკეთებინა მატრიცები. ასოებიც დამოადინეს და ის უცხო ხელი იყო, მსხვილი. იმისი ფორმა მონაზონ, ე. ი. მატრიცა“⁹. აქ პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ მატ-

⁸ კატალოგი წიგნთ-საცავისა თეიმურაზ ბატონიშვილისა. თბ., 1948, გვ. 11, № 45; შტრ. ოდნავი განსხვავებით აღწერა А. Цагарели, - Сведения о памятниках грузинской письменности, т. 1, вып. 3, СПб. 1894, стр. 156, № 39. ზუსტი აღწერილობა იხ. ქ. წ. № 137 გვ. 96.

⁹ იგულისხმება მიტროპოლიტი ვარლამი, საქართველოს პირველი ეგზარქოსი, ქსნის ერისთავის დავითის შვილი. S—4797.

რიციდან ჩამოსხმული („დამოადინეს“) ასოები, ე. ი. შ რ ი ფ ტ ი. ი ყ ო საე-
ცხოო ხ ე ლ ი. ამრიგად ხელაა და შრიფტის შესატყვისობა უეჭველია.

ამავე დასკვნას გვაძლევს 1811 წელს ს. წესში დაბეჭდილი „გამოყრებული
სადღესასწაულო“. აქ ვკითხულობთ: „დაიბეჭდა ...ქ ე ლ ი თ ა მესტამზე რომა-
ნოზ ზუბაშვილისათა, რომელიცა მიცუალეზელ იქმნა უწინარეს ბეჭდვისა ამის,
ხოლო შემდგომად მიცუალეზისა მისისა მე, ძემან მისმან მესტამზემ დავით.
ვიწყე და აღვასრულე“-ო¹⁰. აქ თითქმის ნუესაბამოზაა: წიგნის ბეჭდვა დაიწყო
და დაათვა კიდევ დავით ზუბაშვილმა, ამავე დროს კი აღნიშნულია, რომ ეს
წიგნი დაიბეჭდა მისი მიცუალეზელი მამის რომანოზის „კელითა“. მაგრამ შეუ-
საბამოზა გაქარწყლდება, თუ „კელითა“-ს გავიგებთ შრიფტის მნიშვნელობით:
მამის გაკეთებული შრიფტით შვილმა დაიწყო და დაასრულა წიგნის ბეჭდვა.

ერთი სიტყვით, „კელი“ და შრიფტი სინონიმებია. ერთი და იგივე ცნებაა.

ამის შემდეგ სავსებით ცნობიერი ხდება, თუ რას ნიშნავს „კელითა“ ყვე-
ლა იმ წიგნში, სადაც კი რომანოზ ზუბაშვილი არის მოხსენებული. მით უფრო
რომ, მისივე განცხადებით, თბილისში „მათი უმაღლესობის სტანბასა შინა“ ის
იყო მარტო „წერილისა ასოსა წარმომადგინებელი“, ე. ი. პუნაონ-მატრიცის ოს-
ტატი, დანარჩენ სასტამბო ფუნქციათა ანუ მისებურად „კელოვნებათა“ შემს-
რულებელნი კი სხვანი იყვნენ. ცხადია, „ქართული წიგნის“ რეგისტრში 61, 65,
69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, და 77 №№-ით აღრიცხული წიგნები ყველა და-
ბეჭდილია ამ რომანოზ ზუბაშვილის გაკეთებული შრიფტით ანუ უფრო ზუსტად
მისი დამზადებული პუნსონ-მატრიცით. იგივე ითქმის იმ წიგნების შესახებაც.
რომელნიც რომანოზის „კელითა“ დაიბეჭდა იმერეთში XIX საუკ. დამდეგ
წლებში, ოღონდ იმას კი ვერ ვიტყვით, რომ იმერეთშიც რომანოზი მარტო
პუნსონ-მატრიცას ამზადებდა, სტამბის სხვა ფუნქციებს კი არ ასრულებდაო.

„კელისა“ და შრიფტის იდენტურობა გვაძლევს გავარკვეოთ რომანოზ
ზუბაშვილის წინამორბედთა ენობაც. ერთი მათგანი აშკარად ჩანს, ესაა სიო-
ნის დეკანოზი ნიკოლოზ მიქაძე, რომელიც იხსენიება 1751 წ. „კონდაქში“
ზუბაშვილსავით, როგორც მომწეშაკებელი და წარმომადგინებელი ასოსა ამის“
(ქ. წ. № 40, გვ. 52). შემდეგ ხანებში კი ამ ნიკოლოზს ეხედავთ უკვე „მესტამ-
ზეთა უხეტესის“ ტიტულით. ასე იხსენიება ის უთარილო და დეფექტურ „და-
ვითნი“-ში (ქ. წ. № 44, გვ. 53), რომელსაც დავით კარიჭაშვილი ათარილებს
1763 წლით¹¹ ალბათ იმ მოსაზრებით, რომ ის იხსენიება უკვე 1764 წელს დაბეჭ-
დილ „კურთხევეანში“ ასე: „განახლდა რა და წარმოდგა ბეჭედი სტამბისა ამის.
დაიბეჭდა პირველად ფსალმუნი, მეორედ კონდაქი, მესამედ კვალად ფსალმუ-
ნი“-ო (ქ. წ. № 47, გვ. 55); რაკი ერეკლეს სტამბაში პირველად დაბეჭდილ
„დავითნს“ აქვს თარიღი 1749 წ. (ქ. წ. № 38, გვ. 51) — ცხადია, ეს მეორედ და-
ბეჭდილი „დავითნი“ ჩვენამდე უთარილოდ მოსული, 1763-ზე უგვიანესი ვერ
იქნებოდა. ნიკოლოზი შემდეგ იხსენიება ამ „კურთხევეანში“ და უკანასკნელად
1772 წლ. „პარაკლიტიკოსში“ (ქ. წ. № 56, გვ. 61). „ქართული წიგნი“ მასვე
მიიჩნევს იმ მესტამზედ. რომელიც უსახელოდ იხსენიება სიონის დეკანოზის
ტიტულით 1749 წელს გამოცემულ „დავითნში“ (ქ. წ. № 38, გვ. 51). შეიძ-
ლება ეს ასეც იყოს და ნიკოლოზმა ერეკლეს სტამბაში მოღვაწეობა პართლაც

¹⁰ ქართული წიგნი, № 101, გვ. 87.

¹¹ ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია, თბ., 1929, გვ. 88.

ვეტამბეობით დაიწყო, მაგრამ რადგან მას ლეკანოზის ხარისხით ვხედავთ მხოლოდ 1751-დან, მანამდე კი მისი ზელიდან გამოსულ არც ერთს საბუთსა და ხელნაწერში ამ ხარისხით არ იწოდება, გადაჭრით მის 1749 წელს მესტამბეობაზე თქმა ძნელია. ეს სხვათა შორის. ჩვენთვის კი მთავარი ისაა, რომ 1751 წელს ნიკოლოზ მიქაძე სტამბაში იყო „ასოს წარმომადგინებელი“ და ამრიგად გვევლინება ჯომანოზ ზუბაშვილის წინამორბედად.

პრიტუპა და ბიბლიოპრაუზა

„დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ“

საქართველოს ისტორიის უცხოურ წყაროთა შორის ბერძნულს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. ბერძნული წყაროების გათვალისწინების საჭიროებას ყოველთვის გრძნობდა ქართული ისტორიოგრაფია.

XIX ს-ის ისტორიკოსები, რომელთაც დაწერეს ნარკვევები საქართველოს ისტორიის საკითხებზე, ხშირად მიმართავდნენ ხოლმე ძველი ბერძნული მწერლობის ცნობებს, მაგრამ, ჯერ ეს ერთი, უშუალოდ ბერძნული დედნიი იშვიათად თუ ვინმე სარგებლობდა და შემდეგ — ჩვეულებრივ იმ მწერლებს ცნობებს იყენებდნენ, რომლებიც საგანგებოდ პოპულარულები იყვნენ.

ანტიკური ხანის საქართველოს ისტორიის მეკლევართათვის ბერძნული წყაროები ზელმისაწვდომი გახდა მას მერე, რაც გამოვიდა ვ. ლატიშევის კრებული „Сведения греческих и римских писателей о Скифии и Кавказе“ 1890—1904 гг.), დღემდე მეტისმეტად საჭირო და მნიშვნელოვანი.

მაგრამ რადგან კრებული შედგება თხზულებათაგან გამოკრეფილი ნაწყვეტებისაგან, ზოგი საჭირო ადგილი უნებურად არის მასში გამოტოვებული და ზოგიც ისეთი არის შიგ შეტანილი, რაც სინამდვილეში არ ეხება საგანს.

საისტორიო მეცნიერების მიმართ წაყენებული ახალი დიდი მოთხოვნილებების საფუძველზე ანტიკური საქართველოს ისტორიის საკითხების კვლევისას აუცილებელი გახდა საკუთრივ საქართველოს ისტორიის ბერძნული წყაროთმცოდნეობის დამუშავება.

უკანასკნელი 20 წლის განმავლობაში ბევრი შრომა გამოქვეყნდა, სადაც შესწავლილია ცალკეული ბერძენი ავტორის თხზულება. როგორც წყარო საქართველოს ისტორიისათვის. ამ ნაშრომებში მოცემულია ბერძნული ტექსტი უახლესი კრიტიკული გამოცემის მიხედვით (ზოგჯერ სრულად, ზოგჯერ ნაწყვეტების სახით), მისი ქართული თარგმანი კომენტარებითა და გამოკვლევით. ასეა გამოცემული: ლოგოგრაფოსები, პეროდოტე, ჰიპოკრატე, სტრაბონი, მენონი, აპიანე, არიანე, კლავდიუს პტოლემეაფიოსი... ამავე რიგისაა კრებული „ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებებში“¹.

1966 წელს გამოვიდა კიდევ ერთი ახალი წყაროთმცოდნეობითი ნაშრომი: „დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და შესავალი და კომენტარები დაურთო ნოდარ ლომოურმა“. წიგნი გამოსცა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისიამ.

დიონ კასიოსის (II—III სს.) „რომის ისტორია“, რომელშიც მიმოხილულია ხანა ლეგენდარული ენეასის დროიდან 229 წლამდე, ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლია რომაული ისტორიოგრაფიისა. ნაშრომში ძირითადად ყურად-

¹ ძველ ბერძენ მწერლებზე უფრო ადრე დაიწყო დამუშავება ბიზანტიელი ავტორებისა. 1934 წლიდან დღემდე გამოქვეყნებულია „გეორგიის“ 7 ტომი.

ღება ექცევა რომის საგარეო ურთიერთობა და პოლიტიკურ მოვლენებს. ავტორისათვის, ცხადია, მთავარი არ არის საქართველოს შესახები ცნობების მოცემა, მაგრამ მის „ისტორიაში“ ასახულია ის ურთიერთობა, რაც ჰქონდა რომა ქართულ სახელმწიფოებთან, — იბერიასა და კოლხეთთან. ამ პრობლემის შესასწავლად უცხოურ წყაროთა შორის პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვთ ტაციტუსის, აპიანეა და დიონ კასიოსის ნაწარმოებებს.

ვისაც კი საქართველოს ძველი ისტორიის საკითხები უკვლევია, ვერავის აუხვევია გვერდი დიონ კასიოსის „რომის ისტორიისა“ და მისი ცნობებისათვის საქართველოსა თუ მისი მეზობელი ქვეყნების შესახებ, მაგრამ ეს მკვლევრები საამისოდ ჩვეულებრივ იყენებდნენ ხოლმე ე. ლატიშევის ზემოთხსენებულ კრებულს, თანაც მათთვის დიონ კასიოსი იყო ერთი რიგითი ავტორი.

საქართველოს შესახები მასალა, დაცული დიონ კასიოსთან (და არა მარტო საკუთრივ საქართველოს შესახები), მონოგრაფიულად პირველად სარეცენზიო ნაშრომშია შესწავლილი. ქართულადაც „რომის ისტორიის“ ნაწყვეტები (საკმაოდ დიდი მოცულობით) და უშუალოდ ბერძნული დედნიდან პირველად ნოდარ ლომოურმა თარგმნა.

ქერ მარტო ეს არის საემარისი იმისათვის, რომ ნ. ლომოურის წიგნი დიონ კასიოსის შესახებ საინტერესო და საკირო ნაშრომად მივიჩნიოთ და მივიღოთ. საქართველოს ანტიკური ისტორიით დაინტერესებული პირები ამიერიდან დიონ კასიოსის ტექსტისა და მისი შესახები სამეცნიერო ლიტერატურის გასაცნობად პირველ რიგში, რა თქმა უნდა, ნ. ლომოურის შრომას მიმართავენ და ეს იქნება ამოსავალი მათთვის ამასთან დაკავშირებული პრობლემათიკის შემდგომი კვლევისას.

წიგნი შედგება რამდენიმე ნაწილისაგან: შესავალი (სადაც რამდენიმე ქვეთავია), ტექსტი და თარგმანი, კომენტარები, რუსული რეზიუმე, ბიბლიოგრაფია და საძიებლები. აღნაგობა შრომისა კარგია, თუმცა, სჯობდა, თავი „ბიბლიოგრაფია“ (გვ. 149—154) არ ყოფილიყო, რადგან იგი სრული მაინც არ არის, და ის, რაც „ბიბლიოგრაფიაშია“ შეტანილი, ავტორის ტექსტშივე (შესავალსა და კომენტარებში) აქვს მოხსენებული და არის შრომები, რომლებიც ტექსტშია მოხსენებული და „ბიბლიოგრაფიაში“ მათ აღარ ვხვდებით.

რასან გამოყენებულ და დამოწმებულ ლიტერატურაზეა ლაპარაკი, აქვე უნდა შევნიშნო, რომ ბევრი წიგნი, რაც ნ. ლომოურს აქვს დასახელებული, საკმაოდ მოძველებულია და რადგან ისინი საგანგებოს არაფერს აძლევენ ავტორის თავის მსჯელობისას, სჯობდა მათი მოუხსნებლობა. მაგ., Fr. Schoell-ის 1830 წელს გამოცემული ბერძნული ლიტერატურის ისტორია. 1966 წელს უხერხულია ამ წიგნზე დაყრდნობა მაშინ, როდესაც XX ს-ის (და ამ საუკუნის მეორე ნახევრის) უამრავი ბერძნული ლიტერატურის ისტორია გვაქვს სხვადასხვა უცხოურ ენაზე და, ამას გარდა, ქართულ და რუსულ ენებზედაც (მითუმეტეს, რომ ქართულ ენაზე დაწერილ ბერძნულ ლიტერატურის ისტორიასაც იმოწმებს ნ. ლომოური Fr. Schoell-ის წიგნთან ერთად).

რუსული რეზიუმე (გვ. 142—148) კარგად არის დაწერილი, დალაგებული და მასში უკეთ ჩანს ნ. ლომოურის მიღწევები და მინაკვლევი, ვიდრე შესავალსა და კომენტარებში, სადაც ეს საკმაოდ გაბნეულად არის წარმოდგენილი.

შესავალი ნაწილი (გვ. 7—34) და კომენტარები (გვ. 84—141) ძირითადად რამდენიმე სახელმძღვანელოსა და ე. შეარცის საენციკლოპედიო სტატიის მიხედვით არის დაწერილი, მაგრამ კომენტარებში არის ნიშნები, რომლებიც

წარმოადგენს ავტორის დამოუკიდებელი საინტერესო კვლევის შედეგს. ასეთი კომენტარებია: გვ. 95—100, შენიშვნა 48. გვ. 104—106, შენ. 3. გვ. 111, შენ. 18. გვ. 119—123. შენ. 3. გვ. 125—130, შენ. 1, სადაც დაზუსტებულია პომპეუსის იბერიაში ლაშქრობის მარშრუტი, დადგენილია ტექსტში მოხსენიებული ზოგიერთი გეოგრაფიული პუნქტი, გადმოცემულია დეტალები მითრიდატე იბერიელის ისტორიიდან და კრიტიკულად არის განხილული ნერონის აღმოსავლურ პოლიტიკასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი.

ეს კომენტარები იმდენად საინტერესოა, რომ უმჯობესი იქნებოდა მათი წინ წამოწევა — შეტანა შესავალი ნაწილის ქვეთავში: „დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ“ (გვ. 24—30), რომელიც ძალიან ზოგადია და ნაკლებ წარმოდგენას გვაძლევს იმაზე, თუ რას წერდა დიონ კასიოსი საქართველოს შესახებ, რას ამბობდნენ ნ. ლომოურზე ადრინდელი მკვლევრები და რა შესძინა მეცნიერებას ახალი ნ. ლომოურმა.

მართებულია ნ. ლომოურის მსჯელობა წიგნის 27—28 გვერდებზე, სადაც ის ასწორებს იმ შეცდომას, რაც მოსდიოდათ ქართველ მკვლევრებს იმასთან დაკავშირებით, რომ დიონ კასიოსის ერთი ადგილის *τὰ ἐν τῇ Ἰβηρίᾳ* ეს-მოდათ როგორც ჩვენი იბერია, მაშინ როდესაც სინამდვილეში თბრობა ეხებოდა დასავლეთის იბერიას (ესპანეთს).

„კომენტარებთან“ დაკავშირებით ერთი შენიშვნა მინდა გავაკეთო: „კომენტარების“ ნაწილი უნდა წასულიყო წინასიტყვაობაში, როგორც ზემოთ ვთქვი, ნაწილი კი გადასულიყო საძიებელში (მაგ. გვ. 86, შენ. 8 „არსაკე“... იგივე წერია, რაც შემდეგ საძიებელში, ასევე გვ. 87—„კვანტუს მარციუს რექსი“. გვ. 116 „არტაბანე“ და სხვ.), ხოლო ნაწილიც უნდა წასულიყო ტექსტის ქვემოთ, სქოლიოში (მაგ., გვ. 86. შენ. 6 „ეს ცნობა იმ მხრივ არის საყურადღებო“... და „ეს ცნობა“ კი 36-ე გვერდზეა, ან კიდევ — 67 გვერდის 20-ა შენიშვნა კომენტარში 112 გვერდზეა და ტექსტობრივი ხასიათისა). ბევრი შენიშვნა, დაცილებული ტექსტს, უფრო ართულებს ვითარებას და საძიებლადაც უხერხულია, მით უმეტეს, რომ „რომის ისტორიის“ ყოველ წიგნს ცალკე ნუმერაციით აქვს კომენტარები. ზოგი კომენტარი საერთოდ ზედმეტია — მაგ. გაიუს იულიუს კეისარი (გვ. 112, შენ. 2), კოლზიდა (გვ. 92, შენ. 4), მეოტრის, ბოსფორი (იქვე), რადგან მათში ზოგადი არასრული ცნობების მეტი არაფერია და ისინი უფრო შეეფერება მეცნიერულ პოპულარულ ნაშრომს, ვიდრე სპეციალურ წყაროთმცოდნეობით ნარკვევს; ზოგი კომენტარი გადატვირთულია ზედმეტი არა არსებითი ცნობებით, რომელთაც დიონ კასიოსთან არაფერი აქვთ საერთო (გვ. 124, შენ. 8. ტიგრანს ვინ ჰყავდა წინაპრები, სულ არ გვკვირდება მისი და კორბულონის ურთიერთობასთან დაკავშირებით);

ზოგში კიდევ განმარტება მოცემულია არაარსებითი ნიშნების მიხედვით (მაგ., გვ. 115, შენ. 2) „პუბლიუს კანიდიუს კრასუსი — მეორე ტრიუმვირატის... წევრის, იულიუს კეისარის ახლო მეგობრის მარკუს ანტონიუსის ერთ-ერთი მხედართმთავარი, რომელიც ძვ. წ. 36 წ. არმენიაში იმყოფებოდა“. განა კანიდიუსის ამიერკავკასიაში ყოფნასთან დაკავშირებით მეტი ცნობის მოტანა არ შეიძლებოდა თუნდაც ბერძნული წყაროებიდან? ან მარკუს ანტონიუსის განმარტება აშკარაა საჭირო? მისი ძირითადი ნიშანი ისტორიისათვის ისაა, რომ ის იულიუს კეისარის ახლო მეგობარი იყო?). ზოგი კომენტარი აშკარად იწვევს სურვილებს, რომ ამ პიროვნებასა თუ ფაქტებთან დაკავშირებით სხვა ავტორთა მასალაც იყოს მოყვანილი და შეფასებული. მაგ., გვ. 69 — ფარნაკე, მისი შე-

ნიშნა № 3 გვ. 113-ზე, სადაც ერთი სიტყვით არაფერია თქმული ფარნაქს კოლხიდაში საქმიანობაზე (თუმცა თვითონ დიონ კასიოსს აქვს ამაზე ტექსტში), რაც, როგორც ცნობილია, სხვა მწერლებსაც აქვთ აღნიშნული.

შენიშვნას იწვევს შესავლის ქვეთავი: „დიონ კასიოსის „რომის ისტორიის“ წყაროებია საკითხისათვის“ (გვ. 15—23). ამ ნაწილში ზოგადად ნაშრომის წყაროებზეა ლაპარაკი ძირითადად ე. შვარცის სტატიის მიხედვით, საერთო სურათისათვის შეიძლება ესეც ყოფილიყო, მაგრამ აუცილებელი იყო გამოეყო, უფრო რელიეფურად ეჩვენებინა ნ. ლომურს ის წყაროები, რომლითაც სარგებლობდა ისტორიკოსი საქართველოს შესახებ მასალის დამუშავებისას. თუ ეს არ გაცემებულა აქამდე არსებულ ლიტერატურაში, მითუმეტეს უნდა გაეცეთებინა ეს ქართველ მკვლევარს, რომელიც მონოგრაფიულად სწავლობს საკითხს.

ნაშრომი კარგი ქართულით არის დაწერილი და ადვილად იკითხება, მიუხედავად ამისა თვალში საცემია რამდენიმე უხეირო წინადადება. მაგალითად, გვ. 21: „დასკვნები პოულობენ დადასტურებას“ გვ. 45 „სიმშვიდეს ინახავდა“. გვ. 46 „მითრიდატე... იყო... განლაგებული“, გვ. 92 „პონტოს მეფისათვის... სომხეთის ტახტზე თავისი შვილიშვილის ყოფნა უფრო აწყობდა“, გვ. 120 „გაანთავისუფლებდა“, გვ. 127 „მოდერნიზატორული მიდრეკილება“ და სხვ.

ნ. ლომური ბერძნული მიმღეობის გადმოსაცემად ზოგჯერ ხმარობს თანამედროვე სალიტერატურო (და მითუმეტეს სალაპარაკო) ქართულისათვის ჩემი თვალსაზრისით მიუღებელ, ხელოვნურ კონსტრუქციას:

„იწოდებიან რა ნიკოპოლიტებად“ (გვ. 53).

„გაიგო რა ამის შესახებ“ (გვ. 54). „უთხრა რა“ (გვ. 55), „გაპყო რა“ (გვ. 57), „ისრებს ისროდნენ რა“ (გვ. 66) და სხვ. მრავალი.

უცხო სახელთა გადმოცემა ქართულ ენაზე ერთ-ერთი საპირბოროტო საკითხია მათთვის, ვინც მთარგმნელობას ეწევა. ბერძნულ სახელთა გადმოცემის წესი ქართულად თითქმის დადგენილია, მაგრამ ყოველი ძეგლის თარგმნისას ეს საკითხი კვლავ წამოიჭრება ხოლმე: რა ვუყოთ სახელებს, დაეწეროთ იმ ფორმით, როგორც ეს ბერძნულ ტექსტშია, თუ გადმოვცეთ იმ ფორმით, რომელიც ქართველის ყურს უფრო ნაკლებ ეხამუშება. ყოველ შემთხვევაში, თარგმნისას ერთი რამ მაინც არის უდავო: ერთსა და იმავე ძეგლში რამდენჯერმე ხმარებული ერთი და იგივე სახელი ყოველთვის ერთი და იგივე ფორმით უნდა წარმოვადგინოთ.

ნ. ლომურს კი ეს ერთგვარობა დაცული არა აქვს: მაგ., სისტემატურად გვხვდება: „დიონ კასიოსი“ და „დიონ კასიუსი“ (გვ. 14, 15, 119 და სხვ.). „ფრაატეცა“ და „ფრაატიც“ (გვ. 25, 66, 118, 124). „ასანდრე“ და „ასანდრი“ (გვ. 114, 115). „ანტიოქე“ და „ანტიოქოსი“ (გვ. 38, 75, 91). „ტირიდატე“ და „ტირიდატი“ (გვ. 81, 123). „ვოლოგეზე“ და „ვოლოგეზი“ (გვ. 81, 123), „გაიუსი“ და „გაიოზი“ (გვ. 67, 96) და სხვ. ასევე გაუმართლებლად მიმაჩნია ფორმები: გაიუს სალუსტიუს კრისპე (გვ. 17), ავლე გაბინიუსი (გვ. 65, 89), ელიუს სპარტიანე (გვ. 138), ლუციუს კორნელიანე (გვ. 140) — თუ ლათინური უსაბოლოოება ერთ სახელშია დატოვებული, უფრო ბუნებრივი იყო მეორე სახელიც ასევე დაწერილიყო (ე. ი. კრისპუს, ავლუს, სპარტიანუს, კორნელიანუს).

სახელი Τικράνης ნ. ლომურს „ტიგრანი“-ს ფორმით აქვს გადმოცემული, მაშინ როდესაც ანალოგიური სახელები (მაგ. Μοναίσις, Ἀριμπαχδύνης, Ἀραχ-

აქვს) მას მუდამ—ე—დაბოლოებით აქვს ნახშირი (მონესე, არიონარზანე, არსაკე). ვფიქრობ, ღიონ კასიოსის ტექსტისთვის სჯობდა ფორმა „ტიგრანე“.

მდინარე Tigris თანამედროვე ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში რატომღაც გავრცელდა ფორმით „ტიგროსი“, ასევე ხმარობს მას ნ. ლომოურიც (გვ. 41, 65, 85 და ა. შ.). ქართულში—ოს დაბოლოება ამ შემთხვევაში სრულიად გაუმართლებელია და საჭიროა სიტყვა ეწერათ ფორმით „ტიგრისი“.

ბევრი ბერძნული სიტყვაა შემოსული სხვა ენათა შორის ქართულშიც. მათ გადმოცემასაც თავისი საკმაოდ დამკვიდრებული წესები აქვს. ამიტომ გვ. 123-ზე თვალში გვხვდება „პოლიტიკოსის“ გვერდით „სტრატეგი“.

ამას გარდა საძიებელში ზოგ სახელს აქვს გვერდით ბერძნული და ლათინური დაწერილობა, ზოგა არა (მაგ., აგრიპინა, ამიანე, დიოდანტე, ნიკომედე, პლინიუსი, სვიდა, სენეკა, ტიტე ლივიუსი და სხვ.). საჭირო იყო აქაც ერთგვარობა.

დიდი მნიშვნელობა აქვს წყაროს ანალიზს, ლიტერატურის კრიტიკულ მიმოხილვას, მაგრამ ამ ხასიათის წყაროთმცოდნეობითი ნაშრომის ძირითადი ღირებულება მაინც ტექსტის ზუსტად და სწორად გაგება და თარგმნაა (არსებითად მისი კარგი ანალიზიც ხომ მის სწორად გაგებაზეა დაფუძნებული). ნ. ლომოურის თარგმნილი ტექსტი უნაკლო არ არის. პირველი, რაც ამ მხრივ უნდა შეინიშნოს, ეს არის ის, რომ ნ. ლომოურმა თარგმანში არ შეიტანა X წიგნის მე-28 თავის მე-7 პარაგრაფი, სადაც ნახსენები მითრიდატე იბერიის მეფე მითრიდატე კი არ ყოფილა, არამედ ბოსფორის მეფე მითრიდატე (გვ. 28). რაკილა ღიონ კასიოსის ტექსტში აქვს *Μιθριδατης ο βασις Ἰβήρων βασιλεὺς*, ეს უნდა შესულიყო ნაშრომში და თუ ისტორიკოსის რამე ეშლება, მას გამომცემლის შესაფერისი განმარტება უნდა დართოდა. მეორეს მხრივ, განა ტექსტში მეზობელი ქვეყნების ისტორიის შესახები ადგილი ცოტაა? მაშინ ასევე უნდა ყოფილიყო გამოტოვებული ბევრი სხვა ფრაგმენტიც. სადაც მაგ., მითრიდატე პერგამელია მოხსენებული (გვ. 73), ან კიდევ, სადაც ბოსფორის გამგებლის ფარნაკესი და მისი მეამბოხე მხედართმთავრის ასანდრეს ამბებია მოცემული (გვ. 69; გვ. 70—71, თავი 46) და სხვ. ყველა ეს ადგილი საჭიროა და ამაზე კიდევ უფრო იყო საჭირო ნ. ლომოურის მიერ ამოღებული ადგილი, რომელიც მისცემდა გამომცემელს საშუალებას მის ნამდვილობაზე, თუ მცდარობაზე მსჯელობისას. ტექსტთან და თარგმანთან დაკავშირებით ერთი შენიშვნა არის ასეთი: ა. არის ადგილები ბერძნულ ტექსტში, რაც ქართულად არ არის თარგმნილი და ბ. არის ქართულად ისეთი ტექსტი, რისი შესაბამისი ბერძნულში არ ჩანს.

მაგ. ა. გვ. 45, § 1 *πρωταίσμενός τε ἄμα ἀπὸ τῶν καὶ μάλιστα*. გვ. 59 § 1 *ἐπολέμησε μὲν καὶ τοῖς Ἀλβανούς* და სხვ.

ბ. გვ. 51 § 4 „ამის გამო, იგი დაიძრა ისე, რომ შუთღლისას დასასვენებლად მქდომმა ბარბაროსებმა ეს ვერ შეამჩნიეს და გაიარა გზაზე, რომელთაც (ბარბაროსებს) უნდა გაევილიათ“. გვ. 59, § 2 „მეზობლებთან ერთად მხრით აღბაწელებს და მეორე მხრით არმენიელებს“.

მაქვს კიდევ ერთი ზოგადი ხასიათის შენიშვნა: ბერძნული და სხვა ნაცვალსახელისა და მისი თარგმანის რიცხვი ყოველთვის არ შეესაბამება ერთმანეთს (გვ. 49, 51, 59, 74. მაგ. ბერძნული *ἀπὸ τῶν* და ქართული—„მას“) რასაც, ცხადია, აზრის უზუსტობაც მოსდევს.

არ ჩამოვთვლი იმ მაგალითებს, როდესაც ბერძნული ტექსტისა და ქართულის პარაგრაფები არ თანხვდება (ამ შემთხვევაში რა აზრი აქვს პარაგრაფების დანომრვას, არ ვიცი). — ასეთი ძალიან ხშირია. არც იმას, როდესაც ქართულ ტექსტში აზრის სიტხადისათვის ჩვეულებრივად კვადრატულ ფრჩხილებში ჩამატებული სიტყვები უფრჩხილებოდ გვხვდება — ამისი მაგალითიც ბევრია. არც ყველა ისეთ ადგილს მოვიტან, რომლებიც ზუსტად და გამართულად არ არის თარგმნილი, მაგრამ ავტორის აზრს ძირითადად მაინც სწორად გვაგებინებენ.

სანიშნუშოც სულ ორ მაგალითს მოვიყვან:

გვ. 51, § 2 *ἐφ' ἧς καὶ οὐκ ἔστιν ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου* „მაშინ მითრიდატე უძელო პირობებში აღმოჩნდა, მან გადასწყვიტა ამ ადგილს გასცლოდა“, უნდა იყოს: „(მითრიდატე) შეშინდა და აღარ გაჩერდა (ამ) ადგილას“.

გვ. 64, § 4 *ὅτι μὲν ἐπὶ δέξιν, ὅτι δ' ἐπὶ ἀριστερὰ ἔκειτο* „ხოლო ცხენოსნებმა მოუარეს მარცხნიდან და მარჯვნიდან“ უნდა იყოს: „მოუარეს (ზოგმა) მარჯვნიდან, (ზოგმა კიდევ) მეორე მხრიდან“, ცხადია ეს მეორე მხარე მარცხენა იქნება, მაგრამ ტექსტში ასე სწერია.

ამგვარად თარგმნილი ადგილი ნაშრომში ძალიან ბევრია. შედარებით უფრო სრულად მოვიტან თარგმანების მხოლოდ ისეთ ნიმუშებს, რომელთა შესწორება აუცილებლად მიმაჩნია.

გვ. 38, § 1. *ὅτι οὐκ ἔστιν ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου*... *καρὰ τὴν τοῦ κόσμου ἀρχὴν* „იმის გამო, რომ მან არ დააბოლოვა ომი..., მოქალაქეებმა ისევ, როგორც სხვებმა, ბრალი დასდეს“.

უნდა იყოს: „რადგან მან (ლუკულუსმა) არ მოიხრევა ომი, სხვებმაც და მოქალაქეებმაც მას ძალაუფლება ჩამოართვეს“.

გვ. 40, § 2 *ὅτι οὐκ ἔστιν ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου* „მტრის ქვეყნის დაპყრობა“ უნდა იყოს: „მტრის ქვეყანაში შექრა“.

გვ. 41, თავი 5. § 2 *ὅτι οὐκ ἔστιν ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου* „მტრის ქვეყნის დაპყრობა“ უნდა იყოს: „მტრის ქვეყანაში შექრა“.

გვ. 41, თავი 5. § 2 *ὅτι οὐκ ἔστιν ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου* „მტრის ქვეყნის დაპყრობა“ უნდა იყოს: „მტრის ქვეყანაში შექრა“.

უნდა იყოს: „ისრები სასწრაფოდ სპობდნენ (აღამიანებს), (სულერთია), გარჩეობდნენ (ისინი) სადმე სხეულში, თუ ამოიძრობდნენ (მათ)“.

გვ. 43, თავი 8. § 2 *ὅτι οὐκ ἔστιν ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου* „მტრის ქვეყნის დაპყრობა“ უნდა იყოს: „მტრის ქვეყანაში შექრა“.

„თვითონ კი არმენიაში შევიდა“, უნდა იყოს: „თვითონ კი თავის არმენიაში შევიდა“ (საქმე ეხება ტიგრანეს; ხოლო ამ ნაწარმოებში რამდენიმე არმენიაა გარჩეული, ისე, რომ მნიშვნელობა აქვს, რომელ არმენიაზეა ლაპარაკი).

იქვე — *ὅτι οὐκ ἔστιν ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου*... *ἐπεὶ οὐκ ἔστιν ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου* „იქვე — იმ ნაწილში, რომელიც...“

„სანამ ლუკულუსმა... მაშველი არ გამოუგზავნა“ — უნდა იყოს: „სანამ ლუკულუსი არ მიეშველა“.

გვ. 46, თავი 14, § 2 *ὅτι οὐκ ἔστιν ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου* „ერთიანად დახოცა“.

უნდა იყოს: „ბლომად დახოცა“ (ტიგრანეს სიძე მითრიდატე თავს დადებსა რომაელებს, რომლებიც მას ერთ-ერთ შეტაკებისას, ცხადია, ერთიანად არ ამოუხოცია).

გვ. 48, § 3 *ὅτι οὐκ ἔστιν ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου* „ერთიანად დახოცა“.

„(მითრიდატემ) მთელი გამბედაობა დაკარგა“. უნდა იყოს: „ის რომ შეიტყო, შეშინდა“.

„მას რომ მოგონილი განცხადებით... ისინი არ დაემშვიდებინა“ უნდა იყოს: (ისინი) არ მოეტყუებინა... და (ამით) ისინი ძლივს შეაყავა“.

„ქვე დამებო“, უნდა იყოს: „მიწაზე დამებო და თაყუანისცა“.

ὁ 59, § 1 καὶ προτεροῖς γε τοῦτοις καὶ παρὰ γνώμην ἡναγκάσθη συν-
εσεύσθηναι.

„მათთან ყოველგვარი მოლოდინის გარეშე უფრო ადრე მოუხდა შეხმა“.

უნდა იყოს: „ის იძულებული გახდა სრულიად ბოულოდნელად შეხმოდა მათ“.

(საქმე ეხება პომპეუსის ბრძოლას. ნ. ლომოურს, ისევე როგორც ე. ლატიშევს, უყოყმანოდ მიაჩნია, რომ ეს გოგონადნული ბრძოლა არის იბერებთან; ტექსტში, ფიქრობთ, საუკვო ვითარებაა—შესაძლოა აღბანებთან ბრძოლასაც აღნიშნავდეს ეს ფრაზა).

გვ. 62, ზ 2 ბ:ღ τούς ἐνοικούντας ἀπ'αὐτοῦ „მცხოვრებთა სიხასტყვის გამო“.

უნდა იყოს—„მცხოვრებთა გამო“ (პომპეუსმა გაიგო, რომ ზღვით წასვლა კოლხიდიდან ბოსფორისაკენ ძნელია, ერთი იმიტომ, რომ სანაპიროზე ნავსადგურები არაა, და მეორე იმიტომ, რომ მოსახლეობა ართულებს ამ გზაჯვრებას. თუ რითი ართულებს ამას მოსახლეობა, დიონ კასიოსი ამის შესახებ არაფერს ამბობს).

23. 66, § 1 πρὸς τὴν ἐπέκλησιν αὐτοῦ ὕβρισεγ.

„მან შეურაცხყო (ფრაატე) მისი წოდების გამოც“ უნდა იყოს—„მან დაამცირა (ფრაატე) მიმართვაში“ ან „შეურაცხყო მიმართვითაც“ (პომპეუსმა ფრაატეს „მეფეთა მეფე“ კი არ უწოდა, არამედ მხოლოდ „მეფე“).

იქვე § 3 *Φραδατης...* ბეძიან *τε αὐτὸν καὶ φεραπασάν* „ფრადტეს (პომპეუსის) ეშინოდა და მისი ზეგობრობა უნდოდა“. უნდა იყოს „კიდევაც ეშინოდა და ემსახურებოდა, ან პატივისცემდა“, *φεραπασάν* არასოდეს ან ნიშნავს „ზეგობრობა უნდოდა“ — ეს არის: *служить, прислуживать; заботиться, почитать, уважать. лечить, исцелять*: А. Вейсман, Греческо-русский словарь.

29. 67, § 5 πρὸςβες τε αὐτῶν πρὸς αὐτὸν ἀπέστειλε.

„(ფრაგმენტი) ხელახლა გაუგზავნა (წერილი)“.

უნდა იყოს — „კვლავ გაუგზავნა ელჩები“.

αἱ. 68, § 3 ὑπὲρ δούλων τινῶν τὴν διαφοράν αὐτῷ πρὸς τὸν Ἰγράνην εἶναι:

„(ფრაატეს) ღვა აქვს ტიგრანთან ერთი ოლქის გამო“ უნდა იყოს— „საზღვრების გამო“ (და არა ოლქის გამო).

გვ. 79, § ბ Κορβουσίων... πρὸς τὸν Εὐφράτην ἐλθὼν ἐνταμθ' ὑπὸ μέγεzen „კორბულონი... მივიდა ევფრატის ნაპირას, სადაც იგი დაელოდა უკან დახეულ ძალებს“.

უნდა იყოს: „კორბულონი... შიველა ეფერატის ნაპირას (და) იქ მოიცადა“.

გვ. 81, § 4 ზე: რაშიც „ამის გამო“ უნდა იყოს „ამის შერე“ (ამის შერე მიესაღმნენ ნერონს და არა ამის გამო).

23. 81—82, § 1. γράψας δὲ τὰ πρῶτα τῶν Τραϊανῶν ὡς βασιλεύς, ἐπειδὴ μὴδὲν ἀντεγράφῃ, ἐπίστευε τὴ αὐτῆς τῷ ὀνόματι τοῦτο περικύψας, καὶ ἤτησε Μάρκον Ἰούνιον τὸν τῆς Καππαδοκίας ἀρχόντα πεμφθῆναι· οἱ ὡς καὶ δι' αὐτοῦ τι αἰτησόμενος.

„მისწერა (პარტომასირისმა) პირველად ტრაიანეს როგორც მეფემ, ხოლო რადჯანაც (მან) არაფერი უპასუხა, მისწერა ხელმეორედ ამ სახელწოდების... გარეშე და სთხოვა კაპადოკიის მმართველს მარკუს იუნიუსს გამოგზავნილი ყოფილიყვნენ მასთან ისინი, რაიმეში ბრალდებულნი (?).

უნდა იყოს: „(პარტომასირიამა) მისწერა პირველად ტრაიანეს, როგორც მეფემ; როდესაც არაფერი მიიღო პასუხად, კვლავ მისწერა, (მხოლოდ) ეს სახელი ჩაპოვიცა და მოსთხოვა მარკუს იუნიუსს, კაპადოკიის მმართველი გამოგზავნა მისთვის, რომ მისი საშუალებით (მომავალში) რაღაცა მოეთხოვნა“.

მიუხედავად იმისა, რომ შენიშვნები დიდი რაოდენობით დაგროვდა, ჰაინც მინდა გაეიმეორო ის, რაც ზემოთაც ვთქვი:

ნ. ლომოურის მიერ გამოცემული წიგნი „დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ“, ეეჭველად ძალიან საინტერესოა და იგი აუცილებელია შათვის, ვინც საქართველოს ანტიკური ხანის ისტორიას იკვლევს, ან სწავლობს.

თ. ყაუხჩიშვილი

„ჰასან რუმლუს ცნობები საპართველოს შესახებ“

საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროების შესწავლას კარგა ხნის ისტორია აქვს, მაგრამ მათი გამოცემა მყარ საფუძველზე დადგა მას შემდეგ, რაც ამ საქმეს ხელი მოჰკიდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიასთან აკად. გ. წერეთლის თაოსნობით დაარსებულმა საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისიამ.

აღნიშნულმა კომისიამ უკანასკნელი წლების მანძილზე გამოსცა სხვადასხვა ენებზე არსებული წყაროების ცნობები საქართველოს შესახებ, რითაც ძვირფასი მასალა მიეცათ საქართველოს ძველი და ფეოდალური ხანის ისტორიის მკვლევარებს. კერძოდ, საუბრადღებო ცნობები მოიპოვება ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიისათვის X—XVIII სს. სპარსულ წყაროებში.

საქართველოს ისტორიის სპარსული წყაროების გამოვლენასა და შესწავლაში განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვის გამოჩენილ ქართველ ირანისტს განსვენებულ ვლადიმერ ფუთურიძეს, რომლის ერთი ასეთი ნაშრომი: „ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ“ 1966 წელს დაბეჭდა გამომცემლობა „მეცნიერებამ“¹.

ჰასან-ბეგ რუმლუს საისტორიო თხზულება „აჰსან ათ-თავარიხ“-ი („უმშვენიერესი ისტორიათაგანი“) საუკეთესო პირველწყაროს წარმოადგენს XVI ს-ის ირანისა და მისი მეზობელი ქვეყნების ისტორიისათვის².

თხზულების ავტორი ერთ-ერთი ყიზილბაშური ტომის, რუმლუს, ზედაფენას ეკუთვნოდა და 10 წლის ასაკიდან იზრდებოდა შაჰ-თამაზ I-ის (1524—1576) კარზე. იგი თან ხლებია შაჰ-თამაზს ომებსა და ლაშქრობებში, ყოფილა საქართველოშიც და პირადად მიუღია მონაწილეობა ერთ-ერთ ბრძოლაში 1547 წელს. ამდენად, მას საკუთარი თვალით უნახავს თხზულებაში აღწერილი ამბების უმეტესობა. თუ ნათქვამს იმასაც დაეუმატებო, რომ XVI საუკუნის, ისევე როგორც წინა საუკუნის, ქართული ნარატიული წყაროები თითქმის არ

¹ ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართულ თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვლადიმერ ფუთურიძემ. შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძემ, თბ., 1966.

² ცნობილია ამ თხზულების საკმაოდ ბევრი ხელნაწერი; ორი ნუსხა არის ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში. მათგან ერთი (დორნის კატ. № 267) თხზულების XI და XII ტომებს შეიცავს. თხზულების სხვა ხელნაწერთა შესახებ იხ. C. Storey, *Persian literature, a bio-bibliographical survey*, sec. II, fasc. 2, London, 1936, გვ. 307—308. არსებობს „აჰსან ათ-თავარიხის“ უკანასკნელი ტომის ბეჭდური გამოცემაც ინგლისური თარგმანით: *A chronicle of the early salawis being the Ahsonu't-tawarikh of Hasan-i Rumlu*, edited by C. Seddon, „Gackward's Oriental series“, №LVII (Persian text), Calcutta, 1931, №LXIX (English translation), Baroda, 1934.

პოგეპოვება, მაშინ ცხადი გახდება საქართველოს შესახებ პასან რუმლუს ცნობების დიდი მნიშვნელობა და ღირსება.

პასან რუმლუს თავისი თხზულება თორმეტ ტომად დაუწერია, მაგრამ ამჟამად ამ ნაშრომის მხოლოდ ორი უკანასკნელი ტომია ცნობილი.

განსაკუთრებით ზაზგასამელია ის გარემოება, რომ „პასან ათ-თავარიხის“ XI ტომი ჯერაც არ არის გამოცემული და, ამდენად, სარეცენზიო წიგნში დაბეჭდილ სპარსულ ტექსტს (გვ. 5—8) მნიშვნელობა აქვს არა მარტო საქართველოს ისტორიის მკვლევართათვის.

3. ფუტურიძის მიერ გამოცემული ცნობები საქართველოს შესახებ ქრონოლოგიურად 1414—1575 წლებს შორის თავსდება და ირან-საქართველოს ურთიერთობის 160-წლიან მონაკვეთს მოიცავს. აქედან, როგორც ითქვა, ცნობათა ერთი ნაწილი კომპილაციური ხასიათისაა, XVI ს-ის ორმოციანი წლებიდან კი ავტორი მის მიერ აღწერილი ამბების თვითმხილველად გვევლინება³.

„პასან ათ-თავარიხ“-ის ცნობები შეეხება პოლიტიკურად დაშლილი საქართველოს თითქმის ყველა მხარისა და კუთხის ისტორიას. საბედობრ, ქარ-

³ ვლ. ფუტურიძე სარწმუნოდ მიიჩნევს ჩ. სედონის აზრს, რომ პასან რუმლუს თავის თხზულების უკანასკნელ ტომში გამოყენებული აქვს მოუღანა იდრის ბითლისის „პაშა ბეჟეშ“ („არეა სამოთხე“), დ. როსის მიერ გამოცემული ერთი ჟღერობი ავტორის საისტორიო ნაწარმოები და უადი ამჟამად ყაფარის „ნოსახ-ე ჟაჰან-არა“ („ქვეყნის შემამკობელი ნუსხები“), ხოლო რაც შეეხება „პასან ათ-თავარიხ“-ის წინა ტომებს, ვ. ფუტურიძის ვარაუდით, ისინი წარმოადგენდნენ სხვადასხვა ავტორთა თხზულებების მიხედვით შედგენილ კომპილაციას, რომელთა შორის თელასაინო იდგოლი მხარხონდისა და ზონდემირის ნაშრომებს უნდა ეკუთვნოდეს. ამის გარდა, რ. კონაძის დაკვირვებით, პასან რუმლუს უნდა გამოეყენებინა, აგრეთვე, ფაღლალჰ იბნ რუზბეჰანის „თარიხ-ე აღამარა-იე ამინი“ („ამინის ქვეყნის შემამკობელი ისტორია“).

ნათქვამს ისიც უნდა დავუმატოთ, რომ „პასან ათ-თავარიხში“ XV ს-ის ისტორიკოსის შერეუდ აღ-დინ ალი იეზდის სტილის ერთგვარი გაუღნა იგრძნობა, რაც გვაფიქრებინებს, რომ პასან რუმლუ კარგად იცნობდა მის „ზაფარ-ნამეს“, რომელიც მთლიანად თემურ-ლენგის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერას მიეძღვნა. ეს საესებით შესაძლებელია, რადგან შერეუდ აღ-დინი თემურიანთა ეპოქის პროზის მამამთავრად ითვლებოდა. მისი სტილის მიმამაძველობა წითელ ზოლად გასდევს XV ს-ის მთელ საისტორიო მწერლობას და სეფიანთა დროსაც გრძელდებოდა.

თემური საქართველოში პირველად 1386 წლის რუმებერში გამოჩნდა სამსცხე-საათაბაგოს მხრიდან. საქართველოში უკვე სუსხიანი ზამთარი იდგა, რასაც შერეუდ აღ-დინი ასე აგვიწერს:

پوسته ابر از هوا چون دست کریهان سیم می پاشید و کوه از اسب سرما چون

دل مخالفان بی دین از بیم میلرزید

„ღრუბელი მოკმული კაცის ხელივით ციდან ვერცხლს აბნევდა განუწყვეტლოვ და მთა ისე ზანზარებდა ყინვის სუსხისაგან, როგორც თრთის შიშისაგან ღრწმუნო მტრების გულში“ (The Zafar namah by Maulana Sharafuddin Ali of Iazd, ed. by Maulawi Muhammad Ilahdad, I, Calcutta, 1887, გვ. 698).

შაჰ-თამაში იმავე გზით შემოსია საქართველოს 1547 წელს. საქართველოში მაშინაც სუსხიანი ზამთარი ყოფილა. რაც პასან რუმლუმ ასე გადმოსცა თავის თხზულებაში:

ابر چون دست کریهان سیم می پاشید و کوه از سب سرما چون دل مخالفان

از بیم میلرزید

„როგორც გულზეთა ადამიანის ხელიდან იფრქვევა ვერცხლი, ისე აფრქვევდა ღრუბელი მიწაზე თრვლს, ხოლო მთა ისე ძრწოდა სიცივისაგან, როგორც ძრწის შიშისაგან სარწმუნოების მტრის გულში“. (პასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი, გვ. 14, ქართული თარგმანი, გვ. 25).

როგორც ვხედავთ, პასან რუმლუს თითქმის სიტყვა-სიტყვით აქვს გამეორებული შერეუდ აღ-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეს“ აღნიშნული ადგილი. ასეთი მაგალითების მოყვანა სხვაეც შეიძლებოდა.

თლის, კახეთის, იმერეთისა და სამცხე-საათაბაგოს ამბებს. ხოლო, რაჟი თხზუ-
ლებაში ამ პერიოდის ამბების თხრობა ირან-ოსმალეთის ომის ფონზეა გაშლი-
ლი, ამიტომ ცნობები საქართველოს შესახებ მოცემულია როგორც ირანის, ისე
ოსმალეთის ამბებთან დაკავშირებით. აქვეა ცნობები, აგრეთვე, საქართველოსა
და მისი მეზობელი ქვეყნების (შაჰი, შირვანი, სომხეთი) ურთიერთობის შესა-
ხებ. აქედან განსაკუთრებულ ყურადღებას ის ცნობები იმსახურებენ, რომლე-
ბიც საკუთრივ საქართველოს შინაურ ვითარებას ასახავენ.

ჰასან რუმლუს ცნობებში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს საქართვე-
ლოში შაჰ-თამაზ I-ის შემოსევათა აღწერას 1540—1554 წლებს შორის, ლუარ-
საბ I-ისა და სიმონ I-ის თავდადებულ ბრძოლას ყიზილბაშ-ოსმალთა დამპყრობ-
ბლების წინააღმდეგ, ამ ბრძოლის შედეგებსა და მიმართულებას. „ჰასან ათ-
თავერის“-ის ცნობები საყურადღებო წყაროა XVI ს-ის შუა ხანების თბილი-
სის, საქართველოს სხვადასხვა ციხე-ქალაქის, გზების და, აგრეთვე, ვარძიის
ტაძრისა და გამოქვაბულების შესასწავლად.

განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ცნობები თბილისისა და მისი ციხის
შესახებ. თემურ-ლენგს, როგორც ვიცით, თბილისის ციხე არ დაუხვრევია, აღე-
ბა კი მხოლოდ დიდი ცდისა და მეცადინეობის შემდეგ შეძლო სპეციალური
საალყო მანქანებისა და რკინის ჩელტების გამოყენებით. ყიზილბაშთა შემოსე-
ვის დროისათვის თბილისის ციხე კვლავაც მკვიდრი ნაგებობაა და, ციხისათვის
გულბაათის გამცემლობა რომ არა, ყიზილბაშებისათვის არც თუ ისე ადვილი
ასაღები და დასაშორჩილებელი იქნებოდა.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ბირთვისის ციხის ამბავი, რომელიც
ყიზილბაშებს იმავე ხანებში დაუპყრიათ თბილისის მოყოლებით. ბირთვისის
ციხის აღებას თემურ-ლენგი 1403 წელს მთელი სამი კვირა მოუწია და თითქ-
მის სასწაულით დაიმორჩილა. ამ ციხის სიმტკიცე და მიუვალობა ზღაპრულად
აქეთ წარმოდგენილი თემურ-ლენგის ისტორიკოსებს და მისი დაპყრობის ამ-
ბავი ყველას ცალკე თავად გამოუყვია.

ჰასან რუმლუს ცნობის მიხედვით, XVI ს-ის 40-იანი წლებისათვის ბირ-
თვისის ციხე კვლავაც ქართველებს უპყრიათ და საქართველოს დაცვა-განმტკი-
ცების საქმეს ემსახურება. საკვირველი მხოლოდ ისაა, რომ ჰასან რუმლუს ამ
ძლიერი და მიუდგომელი ციხის აღების ამბავი სხვათა შორის აქვს მოხსენებუ-
ლი, თითქოს ყიზილბაშებს მისი დაპყრობა-დამორჩილება დიდად არც კი გას-
ჭირვებიათ.

საერთოდ ჰასან რუმლუს ცნობების მიხედვით, ყიზილბაშები ქართველების
წინააღმდეგ ბრძოლაში, როგორც წესი, გამარჯვებას შედარებით ადვილად აღ-
წევენ და ნაკლები ზარალიც მოსდით. ეს გარემოება, რა თქმა უნდა, ვერ ასა-
ხავს საქმის კეშმარიტ არსს და თხზულების ავტორის ტენდენციურობით უნდა
აიხსნას. მუსლიმანთა ლაშქრის ძლევამოსილების აღწერა და ქრისტიან ქარ-
თველთა როლის დამცირება მეგვიდრეობით მოსდგამდა სპარსულენოვან ის-
ტორიოგრაფიას და ამ გზას, როგორც ჩანს, ვერც ჰასან რუმლუმ გადაუხვია.

მაგრამ სულ სხვაგვარია ჰასან რუმლუს განწყობა ქართველების მიმართ,
როდესაც საქმე ოსმალ-ქართვ.ელთა ომის აღწერა-შეფასებას შეეხება. ირან-
ოსმალეთის ომის დროს ქართველები ყიზილბაშებს თაღიანთ მოკავშირედ მიაჩ-
ნიათ და ისტორიკოსის სიმპათიებით მთლიანად მათ მხარეზეა. აქ ჰასან რუმლუ
ცდილობს შედარებით ობიექტური იყოს და მის ცნობებში მკვედრებით ეოცხლ-

დებიან საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლ წინაპართა საგმირო საქმეები⁴.

ეს გარემოება გვეპარნახობს, გავითვალისწინოთ ისტორიკოსის ტენდენციურობა და მის ცნობებში ყოზილბაშების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს ქართველები იმავე სახით უნდა წარმოედგინოთ და დაეინახოთ, როგორც გვიხატავს იგი მათ ოსმალების წინააღმდეგ ომში.

ვლ. ფუთურიძეს „აჰსან ათ-თავარიხ“-ის სპარსული ტექსტი ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩერბინის სახ. საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერიდან (დორნის კატალოგით № 287) მისთვის დამახასიათებელი გულისყურითა და სიფაქიზით გადმოუწერია. ამ ცნობების ქართული თარგმანი შესრულებულია დიდი პროფესიული ოსტატობით. ძნელად სათარგმნელი სპარსული ტერმინებისათვის მოძებნილია ზედგამოჭრილი, თავანჯარა ქართული შესატყვისები, თხრობა არის გამართული და გამქვირვალე თავისი ენითა და სტილით.

წიგნს დართული აქვს ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის რევაზ კიკნაძის მიერ შედგენილი შენიშვნა-განმარტებები (გვ. 43—ბნ), რისი გაკეთებაც თავის დროზე ვერ მოასწრო განსვენებულმა ვლ. ფუთურიძემ.

აღნიშნული შენიშვნები წარმოადგენს საქართველოს შესახებ ჰასან რუმლუს ცნობებში მოხსენიებული უცხო, ძირითადად აღმოსავლური სახელ-ტერმინების ახსნა-განმარტებას და სხვა სახის საცნობარო მასალას. რაც, ძირითადად სწორად არის შედგენილი და დიდ მოწონებას იმსახურებს. ზოგ შემთხვევაში იგი ბევრად ცილდება ჩვეულებრივი ახსნა-განმარტების ფარგლებს და ზრიგინალური მეცნიერული კვლევა-ძიების ნაყოფს წარმოადგენს. ასეთების რიცხვს მიეკუთვნება, მაგალითად, სარეცენზიო წიგნის 50-ე გვერდზე მოტანილი რიგით 69-ე განმარტება, რომელიც ჰასან რუმლუს თხზულებაში მოხსენიებული „ეახუშტი ქართველისა და ლუარსაბ შერმაზან ოღლის“ ვინაობის ახსნას და ქართულ წყაროებში მათი გადმოცემის საკითხს შეეხება. ჰასან რუმლუსა და ისქანდერ მუნშის ცნობების მეშვეობით რ. კიკნაძე ადგენს, რომ მათ თმოგვისა და აყ-შაპრის ოლქი ეკუთვნოდათ და ასწორებს ფარსადან გორგიჯანიძის ცნობას, თითქოს ისინი ლორე-ბამბაყის პატრონები იყვნენ. გარდა ამისა, ქართულ წყაროებში (ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ტექსტები) მათი სახელების დამახინჯებასთან დაკავშირებით იძლევა უაღრესად საინტერესო დაკვირვებას, რა თქმა უნდა, სათანადო მაგალითების ჩვენებით, რაც ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებისა და „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ტექსტების შერყვნილი ადგილების გასწორების საშუალებას იძლევა („შერმაზან ოღლი“ — ფარსადან გორგიჯანიძის „შერმაზან ავალი“-ს ნაცვლად და „ეახუშტი“ — „ახალი ქართლის ცხოვრების“ „ივქუზ-იეჯუშ-იჯუს“ ნაცვლად). ასევე საყურადღებოა 29-ე გვერდზე ვ. ფუთურიძის

⁴ მაგალითისათვის იხ. ცნობა, სადაც გადმოცემულია ოსმალ-ქართველთა ბრძოლის ერთ-ერთი ეპიზოდი, სადაც ქართველები „[ოსმალებს] ყოველი მხრიდან გარს შემოერტყნენ, ასე რომ, ათასიდან ერთიც არ გადარჩენილა, ამის შემდეგ ილაღრით ფაშას წინააღმდეგ გაემართა. გვიანი დილა იყო, რომ დაეწია მას, შეუტია და ოსმალების სიცოცხლეს სული ამოართვა ცეცხლის მფრქვეელი ხმლით. გარტყვებმა ლალისფრად შედეგს ბრძოლის ველო მათი სისხლით და მრავალი ოსმალ. მესა ფაშასთან და წარჩინებულ ოსმალებთან ერთად, დახოცეს, ბოლო მათი ბანაკი დაარბიეს და აიკლეს“ (გვ. 24).

სმაკაცს ადგილების მოტანა მრავლად შეიძლებოდა ჰასან რუმლუს თხზულებიდან გამოკრებილი ოსმალ-ქართველთა ბრძოლის ამსახველი ცნობებიდან.

მეორე უთარგმნელად დატოვებული **مكتوب**-ისა და **دائرة**-ის ციხეების „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. მესამე ტექსტში მოხსენიებულ „ვანის ქუაბისა“ და „აწყურთან“ გაიგივება. (შენიშვნა 71, გვ. 60). როგორც ცნობილია, ჰასან რუმლუ პირადად მონაწილეობდა საქართველოზე შაჰ-თამაზის (1524—1576) ლაშქრობაში, როცა ყიზილბაშთა ლაშქარმა ვარძიასთან ერთად ზემოთ დასახლებული ციხეები აიღო. ამდენად, მართებული ჩანს ავტორის ვარაუდი, რომ ჰასან რუმლუს შესაძლებელია არასწორად ჩაეწერა ციხეების ქართული სახელები, ზოლო გადამწერებმა კიდევ უფრო მეტად დაამაზინჯეს მათთვის უცნობი სახელები. მსგავსი მაგალითი სხვაც შეიძლება მოგვეყვანა და ამ მხრივ, გარდა ქუბისა, წიგნის რედაქტორისა და კომენტარების შემადგენელისადმი სათქმელი სხვა არა გვაქვს რა, ოღონდ ის მაინც უნდა შევნიშნოთ, რომ მით უფრო აჯობებდა წიგნის ეს ნაწილი გაცილებით ვრცელი ყოფილიყო და ჰასან რუმლუს ცნობებში მოხსენიებული ყველა სახელტერმინი ქონებოდა განმარტებული.

განმარტებას საჭიროებდა, მაგალითად, მე-16 გვერდზე ნახსენები „ლაზიების ლოცვა-დიდება“. თანაც, საჭირო იყო ჭერ სვითონ „ლაზის“ განმარტება, რომ ისინი საღვთო ომის მონაწილე, ისლამის რჯულისათვის მებრძოლი მეომრები იყვნენ და მერე იმისი ახსნა, თუ რა ლოცვა-დიდების შესახებაა აქ ლაპარაკი. საქმე ისაა, რომ აქ ჩვეულებრივი ლოცვა-დიდება კი არ არის ნაგულისხმევი, არამედ საქმე გვაქვს სხვა ამბავთან. 1414/15 წლის ამბებში მოთხრობილია, რომ მომხდარა დიდი ბრძოლა შაებატკნიან თურქმანთა სახელმწიფოს მბრძანებელ ყარა-იუსუფსა და შირვანშაჰ შეიხ იბრაჰიმ I შორის 1414 წელს. შეიხ იბრაჰიმს ამ ომში ეხმარებოდა საქართველოს მეფე კონსტანტინე რომელიც ტყვედ ჩაეარდა და მოკლულ იქნა თურქმანების მიერ⁵.

როგორც ჰასან რუმლუ გადმოგვცემს, შეიხ იბრაჰიმში მტკვრის ნაპირას დაღა და ბანაკს გარშემო ხანდაკი შემოავლო. ყარა-იუსუფის ჯარმა მდინარე გაღმოლახა, შირვანშაჰის ბანაკში შეიჭრა და სასტიკი ბრძოლა გაჩაღდა, რომლითა დროსაც, ისტორიკოსის თქმით: „ბუმბერაზების ყივინა. ლაზიების ლოცვა-დიდება და შირვანელთა და ქართველთა ღრიალი ცას აყრუებდა, საომარ ქოსთა და სტიკითა ხმა მთებს აზანზარებდა, აფორიაქებდა და შიშის ზარს სცემდა“ (გვ. 16).

აქ ეს „ლოცვა-დიდება“ არაა ნახმარი ჩვეულებრივი გაგებით, არამედ იმავე საომარ ყივინასთან გვაქვს საქმე, რომელიც გამოხატულია ლოცვის სიტყვებით. ცნობილია, რომ საღვთო ომის მონაწილე ლაზიები, ბრძოლის დროს, ვაშას მაგიერ, გაიძახოდნენ ყლრანის სიტყვებს: „ალაჰ აქბარ“ („დიდ არს უფალი“); და „ლა ილაჰა ილა ლაჰ“... („არ არს ღმერთი გარდა ალაჰისა!“). აქ სწორედ ასეთი საომარი ყივინა არის ნაგულისხმევი და არა ჩვეულებრივი ლოცვა-დიდება, რასაც სათანადო განმარტება უფრო ნათელს გახდიდა.

ორიოდე სიტყვა გვინდა ვთქვათ წიგნის დასათაურება-არქიტექტონიკის შესახებ. ისე როგორც ყველა წიგნს, სარეცენზიო ნაშრომსაც ახლავს სარჩევი, სადაც სხვა სათაურთა შორის არის თავი: „ჰასან რუმლუ, „ჰასან ათ-თავარიხ“ (ქართული თარგმანი)“ და მითითებულია მე-13 გვერდი. აღნიშნულ გვერდზე ტექსტის დასაწყისში იგივე სათაურია განმეორებული, ოღონდ ტექსტი

⁵ ამ ბრძოლის თარიღის შესახებ იხ. რ. კიკნაძის წერილი: „ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან“, თსუ შრომები, ტ. 108. 1964, გვ. 377—383.

ჰასან რუმლუს „აჰსან ათ-თავარიხ“-ის თარგმანს კი არა არამედ საქართველოს შესახებ ამ თხზულებიდან გამოკრებილი ცნობების თარგმანს წარმოადგენს. ამიტომ, აჯობებდა, რომ სათაურიც შესაბამისი ჰქონოდა, კერძოდ: ჰასან რუმლუს „აჰსან ათ-თავარიხ“-ის ცნობები საქართველოს შესახებ (ქართული თარგმანი) და შემდეგ ისე, როგორც სარჩევშია.

გარდა ზემოთქმულისა, ვფიქრობთ, აჯობებდა სპარსული ტექსტისა და ქართული თარგმანის გვერდი-გვერდ მოთავსება, რაც დიდად გააადვილებდა სათანადო აღგილების მოძებნა-გამოყენებას.

დასასრულს უნდა აღენიშნოთ, რომ აქ წარმოდგენილი შენიშვნები ოდნავადაც ვერ ჩრდილავს წიგნის დიდ ღირსებას, მისი ავტორის ღვაწლს და რედაქტორის დამსახურებას. სარეცენზიო წიგნი საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის მნიშვნელოვანი შენაძენია, რომელიც დიდ სამსახურს გაუწევს ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის მკვლევარებს.

კ. ტაბატაძე

მაცსიმე დავითის ძე ბერძნიშვილი

წინამდებარე კრებულის რედაქცია ამ მოსახსენებელს დიდი პატივისცემითა და მოკრძალებით უძღვნის ცნობილი ქართველი ისტორიკოსის მაცსიმე დავითის ძე ბერძნიშვილის სახელს — უმწიკვლო სახელს დაუღალავი მუშაისას სამეცნიერო და საგანმანათლებლო სარბიელზე. ნათელ ხსოვნას სახელოვანი მოღვაწისას პედაგოგიურ და საზოგადოებრივ ასპარეზზე.

მაცსიმე ბერძნიშვილი დაიბადა 1889 წ. 13 (26) აგვისტოს. 1899 წ.-დან დაწყებული მან შეასრულა დაწესებული კურსი თბილისის სასულიერო სასწავლებლისა და იერემ სასულიერო სემინარიისა, ხოლო უმაღლესი განათლება მიიღო ვარშავის უნივერსიტეტში ისტორია-ფილოლოგიის ფაკულტეტის ისტორიის განყოფილებაზე (1912—1916 წწ).

თავის დარგში კარგად დასპეციალებული და მაღალი საზოგადოებრივი ინტერესების მქონე, მაცსიმე ბერძნიშვილი 1917 წლიდან თბილისში იწყებს ენერგიულ სამსახურებრივ საქმიანობას. მ. ბერძნიშვილის კურთხულუმ ვიტე შეიცავს იმის მოწმობას, რომ ცარიზმის დამხობისა და საქართველოში ეროვნული სახელმწიფოს აღორძინების პირობებში იგი იყო ერთ-ერთი აქტიური მუშაი, რომელსაც თავისი წვლილი შეჰქონდა მაშინ ახლად შექმნილ დაწესებულებებში საადმინისტრაციო აპარატის გაეროვნელება-განწყვეტების მნიშვნელოვან დარგში. სახალხო განათლების სამინისტროში იგი იყო საერთო საქმეთა მდივანი, სხვა დროს — შრომის სახალხო კომისარიატში საქმეთა მმართველი, თბილისის აღმასკომში სახალხო განათლების განყოფილების კანცელარიის გამგე. 1925—1934 წლების მანძილზე მაცსიმე ბერძნიშვილი ხელმძღვანელ როლს ასრულებდა საქართველოს წიგნის პალატაში, — გარკვეულ დროს იყო მისი დირექტორიც. საადმინისტრაციო საქმიანობას ყოველთვის კარგად უთავსებდა პრაქტიკულ-მეცნიერულ მუშაობას. როგორც განათლების განყოფილების კანცელარიის გამგე, მან დიდი ზრუნვა გამოიჩინა ქართული საკანცელარიო ტერმინოლოგიის შექმნაზე: წიგნის პალატაში გადმოაქართულა წიგნის შესახებ ტექნიკური ტერმინოლოგია, საფუძველი ჩაუყარა ქართულ

ენაზე წიგნის ბიბლიოგრაფიულ დამუშავებას, თვით წიგნის პალატის ორგანოს „ბიბლიოგრაფიის მოამბეს“; იქვე დააარსა ჟურნალები „წიგნის მატრიანე“ და „გაზეთის მატრიანე“. ქართული საბჭოთა დიდი ენციკლოპედიის შექმნის პირველი ცდის განხორციელებისას (1932—1934 წწ.) იგი იყო სასიტყვანო განყოფილების გამგე.

ასეთმა ნაყოფიერმა საქმიანობამ, რომლის კვალი და გამოძახილები პრესაშიც იჩენდა თავს და სამეცნიერო გამოცემებშიც, მაქსიმე ბერძნიშვილი ნდობა და სიმპათია მოუპოვა ჩვენი დიდი ისტორიკოსების თვალში, სპეციალისტთა წრეებში. 1934 წელს მას თბილისის უნივერსიტეტში ძველი ისტორიის კათედრა იწვევს ძველი აღმოსავლეთისა და საბერძნეთ-რომის ისტორიის კურსების წასაკითხავად. ამ დროიდან მაქსიმე ბერძნიშვილის სამეცნიერო-პედაგოგიური მუშაობა იმავე პროგრამით რიგ სხვა უმაღლეს სასწავლებელშიც გაიშალა (თბილისის სამასწავლებლო ინ-ტი, გორის, სოხუმისა და ზუგდიდის ინ-ტები). 1945 წლიდან სიცოცხლის მთელ მანძილზე მაქსიმე ბერძნიშვილი უფ. მეცნიერი თანამშრომლის თანამდებობას ასრულებს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტში.

აკადემიურ მუშაობაში უშუალოდ ჩაბმამ სტიმული მისცა მ. ბერძნიშვილს ახალი კონკრეტული გამოვლინება ეპოვნა თავისი სამეცნიერო ინტერესებისათვის, წარმატებული მცდელობა არ მოჰკლებოდა მის საქმეს — საუნივერსიტეტო კურსებში საკუთარი გარჯით მოპოვებული ახალი მასალა, ახალი სიტყვა გამოეყენებინა, საერთოდ მეცნიერებაში თავისი ძალისაებრი წვლილი შეეტანა. ამასთან დაკავშირებით საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს მ. ბერძნიშვილის მონაპოვარი ანტიკური ხანის საქართველოს სპეციალური კვლევის საქმეში. ჩვენ ეგულისხმობთ, პირველ რიგში, მ. ბერძნიშვილის მიერ ერთ-ერთი უძველესი ქალაქის — ფოთის ისტორიულ-გეოგრაფიულ შესწავლას. მ. ბერძნიშვილმა, კარგად ორიენტირებულმა კერძოდ კლასიკურ ფილოლოგიაში, ამოცანად დაისახა კონკრეტულ საისტორიო მასალაზე შეემოწმებინა ერთხელვე, ზოგადი მონაპოვების საფუძველზე, საყოველთაოდ გაზიარებული ცნობა, რომ ბერძნულ-რომაული და ბიზანტიური წყაროების ქ. ფაზისი — ეს მერმინდელი ფოთია. წარმატებულმა ძიებამ მ. ბერძნიშვილს საშუალება მისცა შეექმნა მონოგრაფიული შრომა — ქალაქ ფაზისის ისტორიისათვის (არსებობს სათანადო თეზისებიც). ამ შრომის გარკვეული ნაწილი თავის დროზე გამოქვეყნდა ავტორის სპეციალური სტატიების სახით: „ფაზისის ლეკალიზაციისათვის“ და „ლეონდის (VIII ს.) ცნობა ფოთის შესახებ“.

ნარატიული წყაროების შესწავლა-შეჯამებამ და თანამედროვე ფოთის მონამოების აღგებზე გაცნობამ ავტორი მიიყვანა რიგ მტკიცე დასკვნამდე. კერძოდ, მან დაადგინა, რომ სიზუსტით გამოირჩევა ერატოსთენეს ცნობა ფაზის-დიოსკურიას შორის მანძილის შესახებ, რომელიც ეტოლება ფოთ-სოხუმის მანძილს და ფაზისს გვაგულისხმებინებს ფოთის მახლობელ ხაზზე; სტრაბონის, არიანეს და პროკ. კესარიელის მითითებანი ადასტურებენ მდ. ფაზისის იგივეობას აწინდელ რიონთან; ირკვევა ქ. ფაზისის მდებარეობა მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე, და ა. შ. სომეხთა ისტორიკოსის ლევონდის (იგივე ლევონდის) სათანადო ცნობების გადასინჯვა მ. ბერძნიშვილის მხრივ არ განსაზღვრულა ნაშრომის პასიური გამოყენებით, ლევონდის წაკითხვამ მკვლევარს აღუძრა მრავალი წყაროთმცოდნეობითი საკითხი, გამოათქმევინა საინტერესო მოსაზრებები, კერძოდ, ლევონდის ცხოვრების ქრონოლოგიური ჩარჩოების შესახებ და

ამასთან დაკავშირებით — ლევონდის თანამედროვე შაპუს რომელობის შესახებაც მ. ბერძნიშვილმა პირველწყაროთა შეჯერებით გარკვეული შუქი შეიტანა ლევონდისთან მოთხრობილ ამბავში ზოგი სომეხი დიდებულის (სუმბატი და სხვ.) VIII ს-ში ფოთს (სომხურ ტრანსკრიფციაში — ფუჰთ) დროებით დასახლების შესახებ და სხვ.

მაქსიმე ბერძნიშვილის კალამს ეკუთვნის საყურადღებო დებულებები შუა საუკუნეთა მწიგნობრის იოანე ვარაზ-ვაჩეს ვინაობის, აგრეთვე პირობით მონავატელად წოდებული გიორგის და ზოგ სხვა ისტორიულ პირთა ვინაობის შესახებ.

მაქსიმე ბერძნიშვილის სამეცნიერო ინტერესთა წრეში მთავარი ადგილი მაინც XIX ს-ის საქართველოში საზოგადოებრივი აზროვნების განვითარების საკითხებს ეკუთვნით. ჩვენი მკვლევარის ერუდიტობა, მაჰვილი დაკვირვებები, ცნობათა სიზუსტე სწორედ სამაგალითო იყო. მისი მონაპოვრები ამ დარგში მეტადრე ეფექტიანი ჩანს 1832 წლის ცნობილი შეთქმულების ისტორიისადმი მიძღვნილ იმ ნაშრომებში, რომლებსაც მათი ავტორი, მაქსიმე ბერძნიშვილი წლიდან წლამდე ავსებდა, დასაბუქდალ ამზადებდა. ის ერთი ნაწილი, ჩანაფიქრი დიდი გამოკვლევისა, რომლის შესრულებაც ავტორმა თავის სიცოცხლეში მოასწრო, უკვე მოცემული სახითაც დამოუკიდებელ შემეცნებითს ინტერესს წარმოადგენს. მასში სანიმუშო სიფაქიზითა და გამჭვირახობით შესწავლილია სათანადო *personalia*, კრიტიკულად ნაბიჯ-ნაბიჯ განხილულია შეთქმულების მთელ რიგ მონაწილეთა ცხოვრება-მოღვაწეობა და იდეოლოგია, ოფიციალური საგამომძიებლო კომისიის მიერ შეკრებილ მასალათა სანდოობისა და საზოგადოდ მათი ღირებულების საკითხები, შეთქმულთა გენეალოგია, სამსახურებრივი და საზოგადოებრივი საქმიანობა და სხვ. შესწავლილ პირთა შორის წინ დგებიან ცნობილი ქართველი მოღვაწენი სოლ. დოდაშვილი, იონა ხელაშვილი, გლ. ქილაშვილი, ალექსანდრე, ვახტანგ და გრიგოლ ორბელიანები, სოლ. რაზმაძე და მრავალი სხვა. მთელ რიგ შემთხვევებში მ. ბერძნიშვილის ძიებანი ამ დარგში წარმოადგენენ პირველ ცდას. ამასთან ერთად ზოგჯერ შეფასებულია ცალკეული მწიგნობრების მნიშვნელობა ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების თვალსაზრისითაც (ალ. ყიფშიძე, ალ. ორბელიანი). ყურადღებას იპყრობს მ. ბერძნიშვილის ნაშრომი — „ორი სამეცნიერო საისტორიო სკოლა პირველი რევოლუციის წლებში“ და ა. შ.

მ. ბერძნიშვილის არქივში ცალკე დაცულია ენციკლოპედიური მნიშვნელობის მქონე ვრცელი ისტორიულ-ბიოგრაფიული კრებული, XIX ს-ის დიდთა თუ მეორე-მესამეხარისხოვან მოღვაწეთადმი მიძღვნილი მისი უხვი და ფაქიზად წარმოდგენილი დოკუმენტაციით. მაქსიმე ბერძნიშვილი დიდი მონდომებით სწერდა წერილებს — სპეციალურად ქართულ დიდ საბჭოთა ენციკლოპედიისათვის — XIX საუკუნის პოლიტიკური და საზოგადო მოღვაწეების შესახებ.

ჩვენი ქვეყნის სასკოლო-საგანმანათლებლო საქმიანობაში უშუალო მონაწილეობამ, უმაღლეს სკოლებში სამეცნიერო-პედაგოგიურმა ხანგრძლივმა მუშაობამ გააძლიერა მ. ბერძნიშვილის ზრუნვა საქართველოში სწავლა-აღზრდის ისტორიის შესწავლის საქმეზე, მოსწავლე ახალგაზრდობისათვის საჭირო ლიტერატურის შემატებაზე. მის შრომათა სიაში ყურადღებას იქცევს, კერძოდ, სათაურები: კ. მამაცაშვილი და მისი პროექტი სოფლად სახელოსნო სკოლათა დაარსების შესახებ; იოანე ქართველიშვილის „ქართული გრამატიკა“; ტარასი

მესხიევის „ქართული ანბანი“; „ქართული აკადემიური შრიფტის ისტორიისათვის“ და სხვ.

უმადლესი სკოლების მოსწავლე ახალგაზრდობისათვის და ფართო მკითხველსათვის მ. ბერძნიშვილს დიდად შეუწყვია ხელი ზოგი საპეციალური ლიტერატურის კარგ ქართულ ენაზე გადართმევაში. ქართველი ინტელიგენცია, ჩვენი სტუდენტობის თაობები მას იცნობდნენ როგორც პროგრესული მეცნიერების გავრცელებისათვის, პოზიტიური ცოდნის დანერგვისათვის დაუღალავ მუშაკს. მაქსიმე ბერძნიშვილი, განათლებული აღმზრდელი და მკვლევარი, სი-ცოცხლის უკანასკნელ დღემდე პატრიოტული ერთგულებით ემსახურებოდა საქვეყნო საქმეს, უყვარდა შრომა, ზღაპრების ჩხრეკა, გარდასულ და მის თანამედროვე მოღვაწეთა საზოგადოებრივი მნიშვნელობის საქმიანობის ძიება. მაქსიმე ბერძნიშვილი მის უახლოეს საზოგადოებრივ გარემოცვაში აღიარებული იყო როგორც XIX ს-ის საზოგადოებრივი ცხოვრების „ცოცხალი უნცი-კლოპედი“. მას ჰქონდა სამაგალითო მესხიერება, რის საილუსტრაციოდ ამ სტრიქონების ავტორი ნებას აძლევს თავს წინამდებარე წერილი დაასრულოს შემდეგი მოგონებით. ეს იყო 1946 წელს, ქალბატონი ელისაბედ ერისთავის დიდ ოჯახში თბილისს, სადაც მაშინ კიდევ იხილებოდა დიასახლისის მამისა და პაპის, უკვდავი მწერლების — დავითისა და გიორგი-გლუხარჩის დროინდელი. ერისთავიანთ საოჯახო რელიქვიები (პორტრეტები და სხვ.). ელისაბედ დავითის ასულმა წინ გადაშალა დიდი ზომის ფურცელი, რომელზეც გამოხატული იყო ერისთავიანთ გენეალოგიური მუხასავით დიდი ხე მისი სათანადო ძირფესვეებით, შტოებით და ა. შ. საკირო აღმოჩნდა ისტორიკოსის კონსულტაცია ხეზე გამოკიდულ წინაპართა ვინაობის დასაზუსტებლად. მაშინვე ვიგრძენი უმაქსიმობა. ამას მოჰყვა მაქსიმე ბერძნიშვილის პირველი (და უკონებ, უკანასკნელი) ეპი-ტი, ჩემი თანხლებით იმავე ოჯახში. მაქსიმე ბერძნიშვილი ისე სხარტად „ადიოდ-ნადიოდა“ ამ ხის ხშირ შტო-ტოტებზე, თითქოს მისი დარგული ყოფილიყო. ქ. ელისაბედი კმაყოფილების ღიმილით, ხოლო სხვები თვალის ცეცებით ის-მენდნენ მაქსიმე ბერძნიშვილის ექსპრომტად შესრულებულ საკვირვალ ზუსტ განმარტებებს.

ისტორიის ინსტიტუტის წყაროთმცოდნეობის განყოფილება მადლიერების გრძნობით აღნიშნავს მაქსიმე ბერძნიშვილის ნათელი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ასეთ მხარეებს და ვარაუდობს საკუთარ საგეგმო საქმიანობაში ჯერო-ვანი ადგილი დაუთმოს თავის — უკანასკნელ დრომდე გაწუმორებელის — ღვაწლმოსილი თანამშრომლის მაქსიმე ბერძნიშვილის დაუბეჭდავი შრომების გამოქვეყნების თადარიგს.

მეცნიერული საზოგადოებრიობა ფაქიზად დაიცავს ძვირფასი მაქსიმეს ნათელ ხსოვნას.

ვ. დონდუა

მაქსიმე ბერძენიშვილის შრომების ბიბლიოგრაფია*

დაბეჭდილი

1. შრომელი თბილისი (სტატისტიკური ცნობები).—გაზ. „ტრიბუნა“, 1923 წ. № 533.
2. ივ. ჯავახიშვილის ახალი შრომა (პალიმნესტების შესახებ. ბიბლიოგრაფია).—გაზ. „ტრიბუნა“, 1923 წ. № 549, 550.
3. საქართველოს წიგნის პალატა.—„ჩვენი მეცნიერება“, 1926 წ. № 16—17.
4. პირველი ბეჭდური ქართული არითმეტიკისათვის.—„სწავლა-აღზრდის ისტორია საქართველოში“. 1937 წ. ტ. I.
5. ეპიზოდი ვაჟა-ფშაველას პედაგოგიური მოღვაწეობიდან.—„სწავლა-აღზრდის ისტორია საქართველოში“, 1937 წ. ტ. I.
6. პოემა „ერონცოვის“ დათარიღებისათვის.—თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჯეოგრაფიული საზოგადოების მიძღვნილ საუბიულო კრებულზე. 1940 წ.
7. თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკის ისტორიისათვის.—„ბიბლიოგრაფიის მოამბე“, 1941 წ. № 2—3.
8. ნოტა-ბენეს ვინაობისათვის.—„ბიბლიოგრაფიის მოამბე“, 1941 წ. № 2—3.
9. პალატა წიგნის ლოკალიზაციისათვის.—თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. XXIII. 1942 წ.
10. ლევონის ცნობა ფოთის შესახებ.—თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. XXVI B. 1944 წ.
11. ს. ლოდაშვილი—ნ. ბარათაშვილის მასწავლებელი.—გაზ. „საბჭოთა მასწავლებელი“, 1945 წ. № 14.
12. იოანე-ვარაზ-ვაჩესათვის.—„ანალები“, ტ. I, 1947 წ.
13. ჟურნალ „სინათლის“ განცხადება.—„ბიბლიოგრაფიის შრომები“, 1948 წ. № 4—5.
14. „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. 1944 წ. ნაკვ.: II“, აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის გამოცემა.—„მიმოხილველი“, I, თბ., 1949 წ.
15. Грузия. Исторический очерк с древнейших времен до XVIII века включительно.—Большая Советская энциклопедия, т. 13, 1952 г.
16. მიხეილ ზაალიშვილი (1865—1920).—„განათლების მუზეუმი“, თბილისი, 1955 წ.
17. სალიტერატურო მემკვიდრეობა. შენიშვნები.—სოლომონ ლოდაშვილი, თხზულებანი, თბ., 1961 წ., გვ. 373—384.
18. ერეკლეს კონფიდენტ გოდერძის ვინაობისათვის.—„ქართული წყაროთმცოდნეობა“, I, თბილისი, 1965 წ.
19. ტურინოს კომპილაციის გამო.—კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966 წ.
20. ძველი ქართული პოლიგრაფიული ტერმინები.—„ქართული წყაროთმცოდნეობა“, II, თბილისი, 1968 წ.

დაუბეჭდავი

1. ნიკოლოზ ბერძენოვი.—0,5 თაბახი. 1926 წ.
2. „ქართული ანბანი“ და მისი ავტორი ტარასი ალექსი-მესხიშვილი.—1,5 თაბახი. წაკითხულია მოხსენებად თბილისის პედაგოგიურ ინსტიტუტში 1934 წ. 3 ნოემბერს.

* შეადგინა მამისა ბერძენიშვილმა

3. კონსტანტინე მამაცაშვილი და მისი პროექტი სოფლად სახელოსნო სკოლათა დაარსების შესახებ.—1 თაბახი, 1934 წ.
4. იოანე ქართველშვილი, მისი მემუარი და „ქართული გრამატიკა“.—0,5 თაბახი. წაკითხულია მოხსენებად პედაგოგ. ინსტიტუტში 1935 წ. 28 მარტს.
5. სოლომონ ღიდაშვილი და მისი სააქტო სიტყვა 1828 წლის 6 ივნისს საყეთლშობილო სასწავლებელში.—1 თაბახი. წაკითხულია მოხსენებად პედაგ. ინსტიტუტში 1935 წ. 22 დეკემბერს.
6. თბილისის სასულიერო სემინარიის რევიზია კერსკის მიერ.—1 თაბახი. 1935 წ.
7. ქართული პედაგოგიური ლიტერატურის ბიბლიოგრაფიების ძირითადი დებულებანი და წესები საკლასიფიკაციო სქემის პროექტით.—2 თაბახი. 1935 წ.
8. ქართული აკადემიური შრიფტის ისტორიისათვის.—1 თაბახი. 1936 წ.
9. ილია ქავჭავაძის დებიტის გამო (ბიბლიოგრაფიული ეტიუდი).—1 თაბახი, 1936 წ.
10. ჭალაქ ფაზისის ისტორიისათვის.—15 თაბახი. 1941 წ.
11. ძეგლ კოლხთა ჩვეულება მიცეალებულთა ზეზე დაკიდულთა.—1 თაბახი. 1942 წ.
12. მდ. ფაზისის რეკონსტრუქცია ქსენოფონტეს „ანაბაზისის“ მიხედვით.—1 თაბახი. 1942 წ.
13. ფაზის—ოროზია—ფაზელდის.—1 თაბახი. 1943 წ.
14. განათლებული იდეები ნ. ავალიშვილის გამოუქვეყნებელ წერილებში.—2 თაბახი. 1943 წ.
15. ვარაზ-ვარე და გიორგი ქართულ-ბერძნული წყაროებით.—1,5 თაბახი. 1944 წ.
16. გიორგი მგვიტროსის ლესკუმაზე.—1 თაბახი. 1944 წ.
17. იოანე ქართველშვილი და სწავლა-აღზრდის მასალები მის „ეთიარებათა აღწერაში“.—1,5 თაბახი. წაკითხულია მოხსენებად სახალხო განათლების მუზეუმში 1944 წ. 2 დეკემბერს.
18. ქართველ საზოგადოებრიობის დებერსიისა და პირველი აღმავლობის ხანა (1833—1844 წ. წ.).—7 თაბახი, 1945 წ.
19. ქართველი საზოგადოება XIX საუკუნის 40-იან წლებში ზაქარია ფალავანდიშვილის წერილებით.—3,5 თაბახი. წაკითხულია მოხსენებად ისტორიის ინსტიტუტში 1945 წლის 31 დეკემბერს.
20. ალექსანდრე ფრონელი-ყოფშიძე როგორც ისტორიკოსი.—1,5 თაბახი. წაკითხულია მოხსენებად 1946 წ. 10 დეკემბერს ისტორიის ინსტიტუტის საჯარო სამეცნიერო სხდომაზე, რომელიც მიეძღვნა თეიმურაზ ბატონიშვილის გარდაცვალებიდან 100 წლისა და ალ. ფრონელის გარდაცვალებიდან 30 წლისათვის.
21. მასალები ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიისათვის XIX საუკ. I ნახევარში.—3 თაბახი. 1946 წ.
22. ქართველი საზოგადოებრიობა 1845—1857 წლებში (ნდობისა და თანხმობის ხანა).—5 თაბახი. წაკითხულია მოხსენებად ისტორიის ინსტიტუტში 1947 წლის 18 თებერვალს.
23. იონა ხელაშვილის საზოგადოებრივი და პოლიტიკური აზრები.—1 თაბახი. წაკითხულია მოხსენებად საქართველოსა და სომხეთის სსრ მეცნიერებათა აკადემიების საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილებების გაერთიანებულ სამეცნიერო სესიაზე 1948 წ. 25 მაისს.
24. Краткий очерк истории грузин XIX века (дореформенный период)—1 თაბახი. 1947 წ.
25. მღელვარება თბილისის სემინარიაში 1840 წელს.—2 თაბახი. წაკითხულია მოხსენებად ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე 1948 წ. 23 ნოემბერს.
26. ალექსანდრე ორბელიანი—ისტორიკოსი.—4 თაბახი. 1948 წ.
27. ქართველი საზოგადოება XIX საუკ. პირველი ათეულებისა.—2 თაბახი. 1950.
28. დავით რექტორი (1749—1824).—1,5 თაბახი. 1950 წ.
29. ბეგლარ ზალის ძე ორბელიანი.—3 თაბახი. 1950 წ.
30. „ყაზარმობის“ რაობისათვის.—6 თაბახი. 1951 წ.
31. ს. დოდაშვილის ლიტერატურული ძეგნალი, როგორც ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების დოკუმენტი.—3 თაბახი. წაკითხულია მოხსენებად ისტორიის ინსტიტუტში 1952 წლის 14 თებერვალს.
32. გლაზა კილაძე წერილების მიხედვით.—3 თაბახი. 1953 წ.
33. ლექსის „კეკელიანი“-ს თარიღი.—0,5 თაბახი. 1953 წ.
34. ალ. ქავჭავაძის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური იდეები და ქართველი საზოგადოება XIX საუკუნის 20—30-იან წლებში.—7 თაბახი. 1953 წ.
35. პოლიტიკური დაჯგუფებანი XVIII საუკ. მიწურულას საქართველოში.—2 თაბახი. 1954.
36. შენიშვნები მთიულეთის 1804 წლის აჯანყების შესახებ.—3 თაბახი. 1954 წ.
37. ორი სამეცნიერო-საისტორიო სკოლა საქართველოში პირველი რევოლუციის წლებში.—2 თაბახი. 1955.

38. კულტურისა და განათლების საკითხები 1905-1907 წწ. რევოლუციის დროს.—1,5 თაბახი. 1955 წ.
39. ერთი ძეგლებეჭდური წიგნის გამო.—2 თაბახი. 1956 წ.
40. ძველა სტამბის ტერმინი „მწერალა“—0,5 თაბახი. 1956 წ.
41. ზ. მ. ფალავანდიშვილი. წერილები. ფრანგული ტექსტი. ქართული თარგმანით, შენიშვნებითა და შესავალი წერილით.—7 თაბახი. 1957 წ.
42. ილია და სემინარიელები.—3,5 თაბახი. 1957 წ.
43. ილიას ნათლია ნინო ერისთავი (გენერალ-გუბერნატორი ეტრუღი).—0,5 თაბახი. 1957 წ.
44. სტატრა რესტაურაციის შესახებ „თბილისის უწყებებში“ 1829 წელს—1 თაბახი. 1958 წ.
45. 1832 წლის შეთქმულება. I. შეთქმულების მონაწილენი: ს. დოდაშვილი, ანტონ აფხაზი. ზაქარია ჩოლოყაშვილი, ოქროპირ ბატონიშვილი.—10 თაბახი. 1958 წ.
46. 1832 წლის შეთქმულება. II. შეთქმულების მონაწილენი: ალექსანდრე ორბელიანი, ვახტანგ ორბელიანი, რაფიელ ერისთავი.—3 თაბახი. 1959 წ.
47. 1832 წლის შეთქმულება. III. შეთქმულების მონაწილენი: ტარასი მესხიშვილი, ზაალ ავთან-დილოვი, დიმიტრი ყიფიანი, იოსებ მაძაცაშვილი.—6 თაბახი. 1960 წ.
48. 1832 წლის შეთქმულება. IV. შეთქმულების მონაწილე იესე ფალავანდიშვილი.—2 თაბახი. 1961 წ.
49. 1832 წლის შეთქმულება: V. შეთქმულების მონაწილენი: ალექსანდრე ქავკაძე, გრიგოლ ორბელიანი, გიორგი დავითს ძე ერისთავი.—5 თაბახი. 1962 წ.
50. 1832 წლის შეთქმულება. VI. შეთქმულების მონაწილენი: სოლომონ რაზმაძე, დიმიტრი იულიონის ძე.—4 თაბახი. 1963 წ.
51. ბიოგრაფიული ლექსიკონი.—40 თაბახი. 1928—1967 წ. წ.
52. ერთი „ხარაბა ადგილის“ გამო.—1 თაბახი. 1968.
53. შენიშვნები ს. ხუციშვილის მიერ შედგენილ „ქართულ მწერალთა ნეკროპოლზე“.—0,5 თაბახი. 1961 წ.
54. „სამტკერია“ ტერმინის მნიშვნელობისათვის.—0,5 თაბახი. 1961 წ.
55. ს. დოდაშვილის დაბადების თარიღი.—0,5 თაბახი. 1961 წ.
56. სულხანოვი ალექსანდრე ზაქარიაძის ძე.—0,5 თაბახი. 1962 წ.
57. იონა შროველის „მიმოსვლას“ თარიღი.—0,5 თაბახი. 1962 წ.
58. სად გაატარა ბავშვობა ალექსანდრე ქავკაძემ?—0,5 თაბახი. 1963 წ.
59. ზოგი რამ მაჩანს ნოსტალგიულზე.—1 თაბახი. 1964 წ.
60. გრიგოლ ორბელიანის დაბადების თარიღი.—0,5 თაბახი. 1965 წ.
61. ლ. ა.-დ („ტფილისის უწყებებში“ დაბეჭდული წერალის „რამე რესტაურაციისათვის“ ავტორის ვინაობის შესახებ)—1 თაბ. 1967 წ.

რეცენზიები

1. Отзыв на книгу В. В. Струве „История Древнего Востока“. Краткий курс. Москва, 1934 г.
2. Отзыв на конкурсный учебник для начальной школы по элементарному курсу „Истории народов СССР“, составленный Евой Кауфман. 1936 г.
3. რეცენზია მირიანაშვილის წიგნზე: „გვიგობე და გვიგობელები“.
4. რეცენზია გრ. ფურცელაძის საკანდიდატო დისერტაციაზე: „საგლებო რეფორმა დასავლეთ საქართველოში“. 1941.
5. რეცენზია ი. კაპარაძის საკანდიდატო დისერტაციაზე: „იმერეთის რუსეთთან შეერთების საკითხი ცარიზმის საგარეო პოლიტიკაში“. 1943 წ.
6. რეცენზია გ. მელიქიშვილის საკანდიდატო დისერტაციაზე: „ურარტუს სამეფოს წარმოქმნა“. 1944 წ.
7. რეცენზია მ. გოცაძის შრომაზე: „1832 წლის შეთქმულების პეტერბურგის ორგანიზაცია“. 1945 წ.
8. რეცენზია ავ. ურუშაძის საკანდიდატო დისერტაციაზე: „არგონავტიკა“ და მისი ცნობები კოლხეთის შესახებ“. 1945.
9. რეცენზია ვანგევის საკანდიდატო დისერტაციაზე: „Средневековая Алания“. 1946 წ.
10. რეცენზია პ. რატიანის საკანდიდატო დისერტაციაზე: „ოლა ქავკაზის სოციალ-პოლიტიკური შეხედულებანი“, 1948 წ.
11. რეცენზია მ. გორგაძის შრომაზე: „Очерки по истории физкультуры Грузии“. 1947 г.
12. რეცენზია ვ. ტოგონიძის საკანდიდატო დისერტაციაზე: „მთიულეთის აჯანყება 1804 წელს“. 1948 წ.

13. რეცენზია ენციკლოპიის შრომაზე: „Участие Грибоедова в управлении Грузии“.— 1952 წ.
14. რეცენზია ლ. სანიკიძის საკანდიდატო დისერტაციაზე: „რომის ექსპანსია პონტოსა და იმერ-კავკასიაში ძვ. წ. ა. I. საუკ. I ნახევარში“. 1953 წ.
15. რეცენზია დ. გ. არონიშვილის შრომაზე: „მონოგრაფიული ნარკვევი სემინარიელთა რევოლუციურ-განმათავსებელ მოძრაობის წარსულიდან“. 1963 წ.

რ ე ლ ა ქ ც ი ა

1. საბერძნეთის ისტორიული რუკა. შედგენილი დოროთე უჩანეიშვილის მიერ. 1938.
2. ძველი მსოფლიოს ისტორია. სახელმძღვანელო საშუალო სკოლებისათვის მიშელონის რელაქციით. თარგმნილი რუსულიდან. 1941 წ.
3. შუა საუკუნეთა ისტორია. სახელმძღვანელო საშუალო სკოლებისათვის, კოსმინსკის რელაქციით. თარგმნილი რუსულიდან. 1943 წ.
4. საქართველოს წიგნის პალატის შემდეგი გამოცემებისა, რომლებიც ქვეყნდებოდა 1925—1935 წლებში:

ა) წიგნის მატთანე.

ბ) გაზეთის მატთანე.

გ) საბარათო მატთანე (Карточная летопись).

დ) Bibliographia Georgica—საქართველოს სამეცნიერო ლტერატურის სისტემატიური კატალოგი 1928 წლისა. 1930 წ.

5. Референции, направленные Книжной Палатой Грузии в Комиссию по индексам научной литературы СКНИ при СНК СССР за 1928—1934 гг.

თ ა რ გ მ ა ნ ე ბ ი

1. ედ. მ ე ი ე რ ი, ძველი მსოფლიოს ეკონომიური განვითარება. სახელგამი, თბ., 1927 წ.
2. მ. პ ო კ რ ო ვ ს კ ი, რუსეთის ისტორიის უმოკლესი კურსი. თბილისი, სახელგამი, 1932 წ.
3. ე. ს ტ რ უ ე ე, ძველი აღმოსავლეთის ისტორია. მოკლე კურსი, თბ., 1936 წ.
4. ს. კ ო ვ ა ლ ე ე ვ ი, საბერძნეთის ისტორია. თბ., 1938 წ.
5. ე. მ ო რ ო ზ ო ე ე ტ ი, 1861 წლის საგლეხო რეფორმა, თბ., 1938 წ.
6. ვ. ს ე რ გ ე ე ვ ი, ნარკვევები ძველი რომის ისტორიიდან, ტ. I, თბ. 1940 წ.
7. ვ. ს ე რ გ ე ე ვ ი, ნარკვევები ძველი რომის ისტორიიდან, ტ. II, თბ. 1944 წ.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

რედაქციისაგან	5
თინათინ ყაუხჩიშვილი. არისტოტელეს ზოგიერთი ცნობისათვის	7
თამარ ხაჭოშია. ანდერძ-მინაწერთა შენდობის ფორმულა „ბეეღია“	27
ლიანა დავლიანიძე. მხითარ გოშის „ალბანეთის ქრონიკა“	27
В. Д. Дюндя. Писание о вкладе Кахи Торели в Рконский монастырь .	50
კარლო ტაბატაძე. რაშიდ აღ-დინის ცნობები საქართველოს შესახებ	77
ბენიამინ სილაგაძე. მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის	87
მამისა ბერძნოშვილი. სეანური დოკუმენტები როგორც წყარო XIV—XV საუკუნის სეანეთის სოციალური ისტორიისათვის	105
ნოდარ შენგელია. ოსმალთა ისტორიკოსის მუნეჯიმ-ბაშის ცნობები ლალა მუსტაფა ფაშას ამიერკავკასიის ქვეყნებში ლაშქრობის შესახებ	133
ილია ტაბაღუა. სულხან-საბა ორბელიანის მოღვაწეობის ისტორიიდან	153
რევაზ ძიკნაძე. „ქართლის ცხოვრების“ გადაკეთებული გაგრძელების წყაროების საკითხისათვის	156
მაქსიმე ბერძნოშვილი. ძველი ქართული პოლიგრაფიული ტერმინები	181
პ რ ი ტ ი კ ა დ ა ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა	
„დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ“.—თ. ყაუხჩიშვილი	193
„ასან რუმელის ცნობები საქართველოს შესახებ“.—კ. ტაბატაძე.	201
ნ ე კ რ ო ლ ო გ ი. — მაქსიმე დავითის ძე ბერძნოშვილი	227
მაქსიმე ბერძნოშვილის შრომების ბიბლიოგრაფია	212

ГРУЗИНСКОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ.

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

•

გამომცემლობის რედაქტორი დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე
მხატვარი გ. ნ ა დ ი რ ა ძ ე
ტექნიკური ლ. ქ ვ ე ბ ე ნ ა ე ა
კორექტორი ო. ს ა მ ს ო ნ ი ა

გადაეცა წარშობას 14.3.68; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 22.11.1968;
ქალაქის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 19.04; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 14.05; უე 01415; ტირაჟი 1000; შეკვეთა № 660
ფისი 1 მან. 16 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15

Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15
გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15